43
"Ağır"
Kitaplar

Selina O'Grady

VE İNSAN TANRIYI YARATTI

İngilizceden Çeviren: Melih Pekdemir

AYRINTI

VE İNSAN TANRIYI YARATTI • Selina O'Grady

1281

MÖ 1. yüzyıl dolaylarında dünya tıka basa tanrılarla doluydu. Bunlardan binlercesi itişip kakışmakta, birbirleriyle rekabet etmekte ve kaynaşmaktaydılar. Birçoğu da göz açıp kapayıncaya dek sahneden kaybolmaktaydı. Suriye'de, caddelerde vecde gelmiş müritler, Atargatis'in –aşk ve savaşın, bereket ve bekâretin tanrıçası– rahipleri olmak uğruna kendilerini hadım ediyorlardı; bu durum putperestler (paganlar) bakımından Suriyeli, Fenikeli, Babilli ve Kenanlı tanrıçaların kaynaşmış oluşunun çelişkili fakat hiç de sorun yaratmayan bir sonucuydu. İsa dönemindeki Celile'de, henüz yüzyıl önce cebren Yahudileştirilmiş olan bu bölgede kutsal insanlar yağı şaraba dönüştürmekte, hastalara şifa vermekte, şeytan çıkarmakta ve kendilerinin Mesih olduklarını iddia etmekteydiler. Günümüz Türkiye'sindeki Tarsus'tan döneminin en ünlü vaizlerinden Yeni Pisagorcu birisi, ölü bir kızı ayağa kaldırmış –müritlerine göre– kendi ölümünden kısa süre sonra da dirilmişti. İşte bu şahıs Babil'deki Partlı İmparatora vaaz vermekteydi. Ve daha da uzaklarda, yün harmani giymiş ve Yunan tanrısı edasıyla duran Buda resimlerinin dağ yamaçlarına yontulduğu günümüz Afganistan ve Pakistan'ında gelişmekte olan Kuşan İmparatorluğun'un yöneticisine de vaaz vermekteydi.

***

Bu kitapta hayranlık uyandırıcı bir eleştirel tutumla dinler tarihi mercek altına alınıyor: dini duygu ve düşüncelerin toplumsal kökenlerinin yanı sıra, din olgusunun siyasal iktidarlar tarafından nasıl değerlendirildiği de kitabın esas meselelerinden biri... Kralların, imparatorların, kraliçelerin, dini otoritelerin dinle kurdukları ilişkiler sözünü sakınmayan ama bilimsel temellere dayanan eleştirel bir bakışla yeniden tartışmaya açılıyor; muazzam bir kaynak ve belgesel film lezzetinde bir anlatım eşliğinde...

AYRINTI • "AĞIR" KİTAPLAR
ISBN: 978-605-314-357-4

43 ₺

Yazar, ömrü boyunca tarih ve dinsel çalışmalara ilgi göstermiştir. *BBC1*'deki ahlaki belgesel dizilerinden Joan Bakewell'in sunduğu "Heart of the Matter", *Channel 4*'ün "After Dark" adlı canlı sohbet programının yapımcısıdır, ayrıca Radio 4'ün tarih dizilerinden "Leviathan"ın da yapımcısıdır. *San Francisco Chronicle, Literary Review* ve *Tablet* dergilerinde düzenli eleştiriler yayımlanmaktadır. İki kitabın eş editörlüğünü yapmıştır: *The Fifty-Two Christians who Most Influenced their Millennium* (*ranging from Bach to Martin Luther King*) ve *A Deep But Dazzling Darkness.*

Ayrıntı: 1281
Ağır Kitaplar: 43

Ve İnsan Tanrıyı Yarattı
İsa Zamanında Krallar, Kültler ve Fetihler
Selina O'Grady

Kitabın Özgün Adı
And Man Created God
Kings, Cults and Conquests at the Time of Jesus

İngilizceden Çeviren
Melih Pekdemir

Son Okuma
Ahmet Batmaz

© Copyright, Selina O'Grady, 2012
First published in the UK by Atlantic Books Ltd.

Bu kitabın Türkçe yayım hakları Ayrıntı Yayınları'na aittir.

Bu kitabın Türkçe yayım hakları AnatoliaLit aracılığıyla alınmıştır.

Kapak Fotorafı
DEA / G. DAGLI ORTI/De Agostini/Getty Images Turkey

Kapak Tasarım
Orhan Deliorman

Dizgi
Kâni Kumanovalı

Baskı ve Cilt
Ezgi Matbaacılık San. ve Tic. Ltd. Şti.
Sanayi Cad. Altay Sok. No. 10 Çobançeşme / Yenibosna / İstanbul
Tel: (0212) 452 23 02
Sertifika No: 12142

Birinci Basım: *Şubat 2019*

Baskı Adedi *2000*

ISBN 978-605-314-357-4
Sertifika No: 10704

AYRINTI YAYINLARI
Basım Dağıtım San. ve Tic. A.Ş.
Hobyar Mah. Cemal Nadir Sok. No.: 3 Cağaloğlu – İstanbul
Tel.: (0212) 512 15 00 – 01 – 05 Faks: (0212) 512 15 11
www.ayrintiyayinlari.com.tr & info@ayrintiyayinlari.com.tr

twitter.com/ayrintiyayinevi facebook.com/ayrintiyayinevi instagram.com/ayrintiyayinlari

Ve İnsan Tanrıyı Yarattı

İsa Zamanında Krallar, Kültler ve Fetihler

Selina O'Grady

AYRINTI

"AĞIR" KİTAPLAR DİZİSİ

KİTLE VE İKTİDAR
Elias Canetti

İNSANLIĞIN MAHREM TARİHİ
Theodore Zeldin

RUJ LEKESİ
Yirminci Yüzyılın Gizli Tarihi
Greil Marcus

BİZİ 'BİZ' YAPAN HİKÂYELER
Kendimizi Yaratma Üzerine Bir Deneme
William Lowell Randall

MARKSİZM, AHLAK VE
TOPLUMSAL ADALET
R. G. Peffer

İMPARATORLUK
Michael Hardt & Antonio Negri

DİSİPLİN
Askeri İtaat Üretiminin Sosyolojisi ve Tarihi
Ulrich Bröckling

HEP YUVAYA DÖNMEK
Ursula K. LeGuin

AHLAKİ PROTESTO SANATI
Toplumsal Hareketlerde Kültür,
Biyografi ve Yaratıcılık
James M. Jasper

KAMUSAL İNSANIN ÇÖKÜŞÜ
Richard Sennett

CAZ KİTABI
Ragtime'dan Fusion ve Sonrasına
Joachim-Ernst Berendt

KURTLARLA KOŞAN KADINLAR
Vahşi Kadın Arketipine Dair Mit ve Öyküler
Clarissa Pinkola Estés

CİNSELLİĞİN TARİHİ
Michel Foucault

SEKS İSYANLARI
Toplumsal Cinsiyet, Başkaldırı ve Rock'n'roll
Simon Reynolds & Joy Press

SÜRÜDEN DEVLETE
Toplumsal Bağ Üzerine Psikanalitik Deneme
Eugène Enriquez

ÇOKLUK
İmparatorluk Çağında Savaş ve Demokrasi
Michael Hardt & Antonio Negri

BİR AHLAK KURAMI
Genel Etik & Bir Ahlak Felsefesi &
Bir Kişilik Etiği
Agnes Heller

TARİH BOYUNCA KENT
Kökenleri, Geçirdiği Dönüşümler ve Geleceği
Lewis Mumford

AÇIKLAMALI DÜZÜLKE
Çok Boyutlu Bir Macera
Edwin A. Abbott

ÇİÇEKLERİN KÜLTÜRÜ
Jack Goody

ORTAK ZENGİNLİK
Michael Hardt & Antonio Negri

KÜRESEL DÜNYA
George Ritzer

KARANLIĞIN KÜLTÜRLERİ
Bryan D. Palmer

SİYASAL BİLİNÇDIŞI
Fredric Jameson

TATLI ŞİDDET
Trajik Kavramı
Terry Eagleton

ELEŞTİREL PSİKOLOJİ
Dennis Fox & Isaac Prilleltensky & Stephanie Austin

FAŞİST İDEOLOJİNİN DOĞUŞU
Zeev Sternhell

MEDYAYA KARŞI
George Gerbner

DİYALEKTİK İMGELEM
Martin Jay

ELEŞTİRİNİN ANATOMİSİ
Northrop Frye

SÖMÜRGE VE KÖLELİK
Öteki Üzerine Seçme Yazılar
Alexis de Tocqueville, Lütfi Sunar

ALMAN SOSYOLOJİSİNİN FELSEFİ TARİHİ
Frédéric Vandenberghe

HAYALET
Seçme Yazılar
Karl Marx

BİLİNMEYEN DEVRİM
Rusya 1917-1921
Volin

BÜYÜK FİRAR
Sağlık, Varlık ve Eşitsizliğin Kökenleri
Angus Stewart Deaton

LENİN'İ YENİDEN KEŞFETMEK
Lars T. Lih

Saplantılarıma tahammül eden sevgili Anna ve Sibby'e
ve paha biçilmez değerdeki Tony'e...

Isis ve Horus, Wellcome Library, Londra.

İçindekiler

Teşekkür 9
İllustrasyonlar 10
Haritalar 12
Zaman Çizelgesi 19
Giriş 25

1 Roma'nın İmaj Tazelemesi 31
2 Augustus: Tanrı ve Birinci Yurttaş 52
3 İskenderiye: Şehirdeki Tanrılar 84
4 Afrikalı Tanrıça-Kraliçe 101
5 Arabistan Serabı: Roma'nın Fiyaskosu 111
6 Hirodes ve Farisiler Yahudileri Nasıl Radikalleştirdiler 128
7 Celile: İsa ve Mesih-Haydutları 152
8 Palmira'da Hadım Edilen Rahipler ve Tanrı Ticareti 174
9 Part Diyarında Politik ve Dinsel Kaos 190
10 Babil'de Bir "Putperest İsa Mesih" 207
11 Hindistan: Brahmanlar ile Keşişler Karşı Karşıya 214
12 Harmanili Buda 238
13 Memurlar İçin Konfüçyüs Dini 259

14 Bağnaz Gaspçı Wang Mang 281
15 Çok Yüksekten Uçan Ejderha 294
16 Dik Başlı Ruhlar: Alman Direnişi 313
17 Roma: İmparator Tanrı Oluyor 327
18 İsa'nın Ölümü 334
19 Ve Pavlus İsa Mesih'i Yarattı 352

Seçilmiş Bibliyografya 380
Dizin 391

Teşekkür

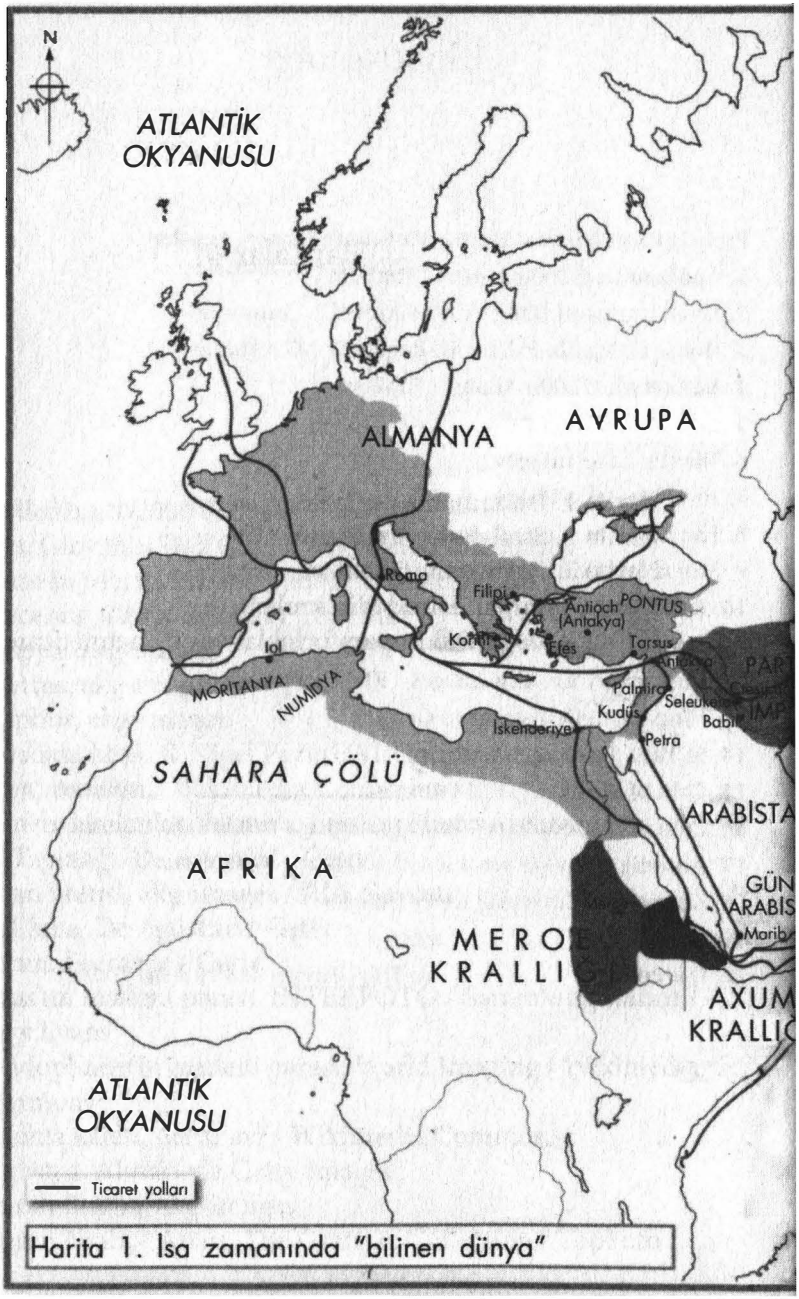
Şevkiyle sürekli yardımcı olan temsilcim, Ivan Mulcahy'e; bana bu kitap hakkında fikir veren Toby Mundy'ye; Claudia Fitzherbert, Daniel Jeffreys, Lucy Lethbridge, Kathy O'Shaughnessy, Graeme ve Terrence Mitchison ve Oliver Ramsbotham dâhil okuyan ve yorum yapan herkese; uzmanları kızdıracak olan aşırı basitleştirmelerden beni kurtaran Dr Lindsay Allen, Nell Aubrey, Profesör Timothy Barrett, Dr Tadeusz Skorupski ve William Fitzgerald gibi akademiden okuyucularıma; inanılmaz cömert yorumlarından ötürü Rebecca Fraser, Anthony Grayling ve Malise Ruthven'e; başlıkları ve ustaca editoryal gözü için kardeşim Jeremy'ye; her zaman destekleyici kız kardeşim Jane'e; Caroline Law'a; kızlarıma; eğitimli ve harika bir editör olarak Richard Milbank'a; çok kısa süreliğine editörlüğümü yapan Sarah Norman ve Margaret Stead'e; redaktörün Helen Gray'e; ve her şeyden öte Tony Curzon Price'a teşekkür ederim.

İllüstrasyonlar

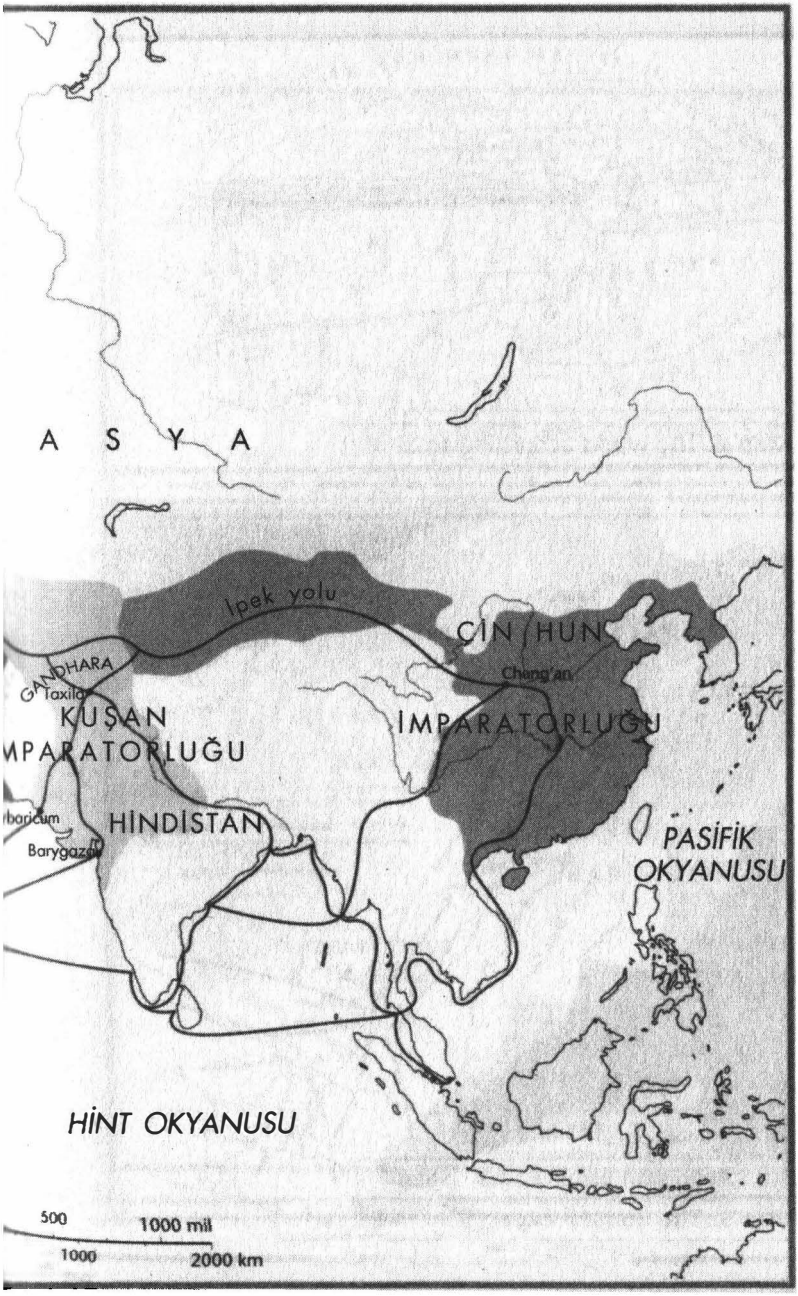
1. Apollonius. ©2006 Alinari / TopFoto
2. Livia. Giovanni Dall'Orto / Wikimedia Commons
3. House in Marib. Prisma Bildagentur AG / Alamy
4. Maecenas. ©2006 Alinari / TopFoto
5. Agrippa. akg-images
6. Tiberius, akg-images
7. Josephus, akg-images
8. Naqa'daki köşk. © Nigel Pavitt/JAI/Corbis
9. Suren. Aytakin / Wikimedia Commons
10. Ziyafete katılanlar, Palmira. Lessing Photo Archive
11. Bel Tapınağı. De Agostini / Getty
12. Kuşan prensi, akg-images / RIA Novosti
13. Kral Juba. De Agostini / Getty
14. St Paul. Leemage / Getty
15. Varus'un madeni parası. INTERFOTO / Sammlung Rauch / Mary Evans
16. Gondophares'in madeni parası. World Imaging / Wikimedia Commons
17. Antonia kalesi, deror avi / Wikimedia Commons
18. Augustus. Alinari via Getty Images
19. Oturan Budha, akg-images
20. Batının Kraliçe Anası. The Granger Collection / TopFoto

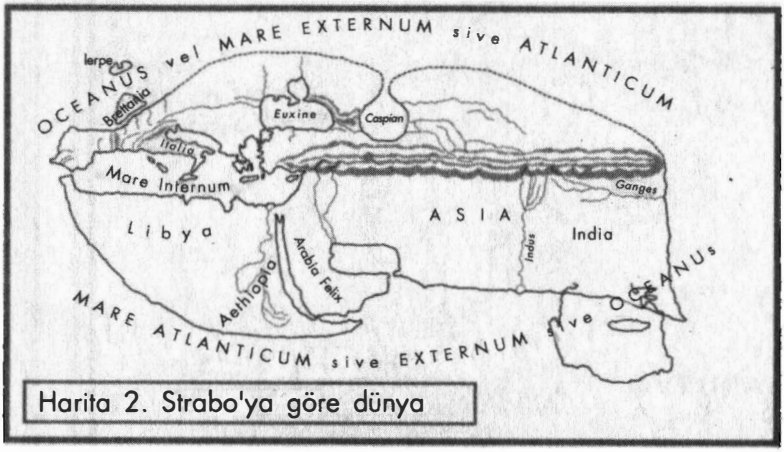
Haritalar

Harita 1. İsa zamanında "bilinen dünya".
Harita 2. Strabo'ya göre dünya.
Harita 3. Arabistan içine Roma "seferi".
Harita 4. Büyük Hirodes'in krallığı.
Harita 5. Doğudaki İmparatorluklar ve en önemli ticaret yolları.

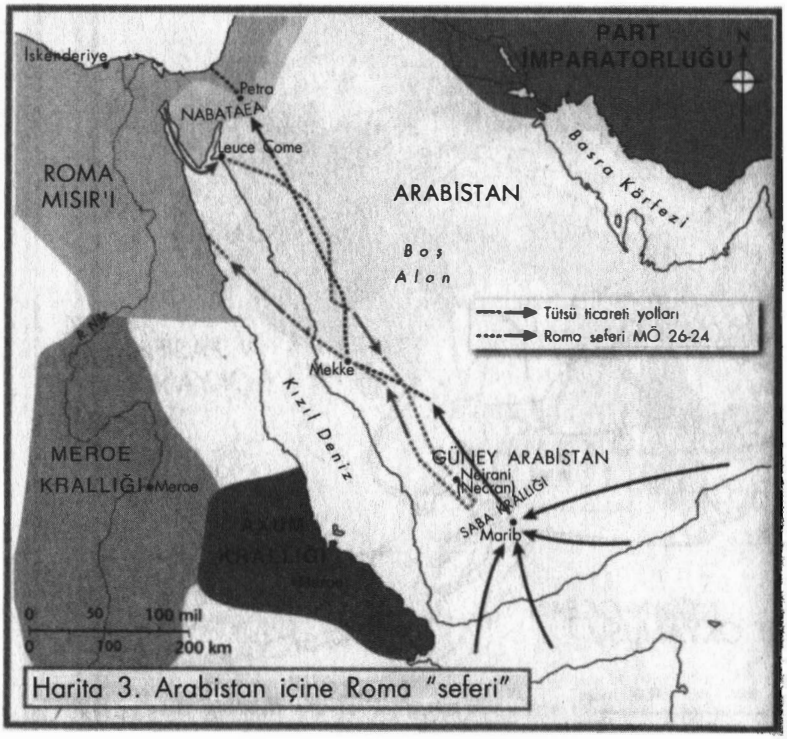

Harita 1. İsa zamanında "bilinen dünya"

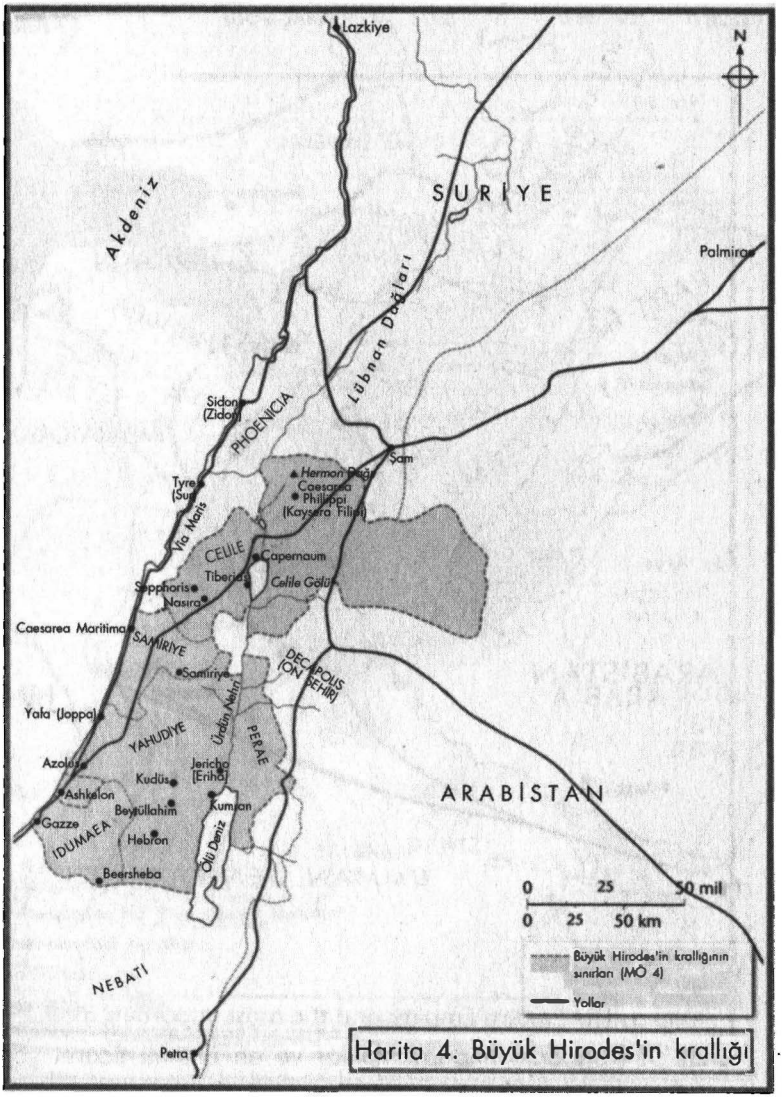

A S Y A
İpek yolu
CİN / HUN
İMPARATORLUĞU
Chang'an
GANDHARA
Taxila
KUŞAN
MPARATORLUĞU
HİNDİSTAN
Barygaza
PASİFİK
OKYANUSU
HİNT OKYANUSU
500
1000 mil
1000
2000 km

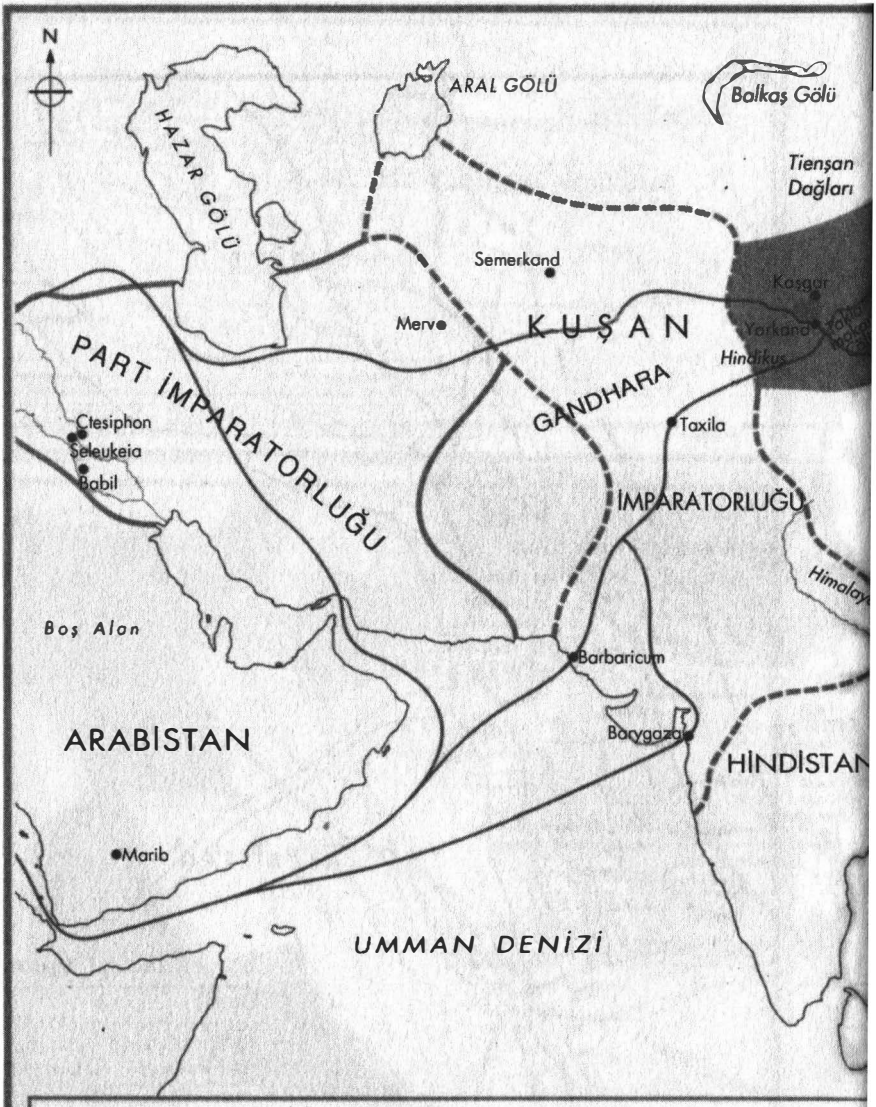
Harita 2. Strabo'ya göre dünya

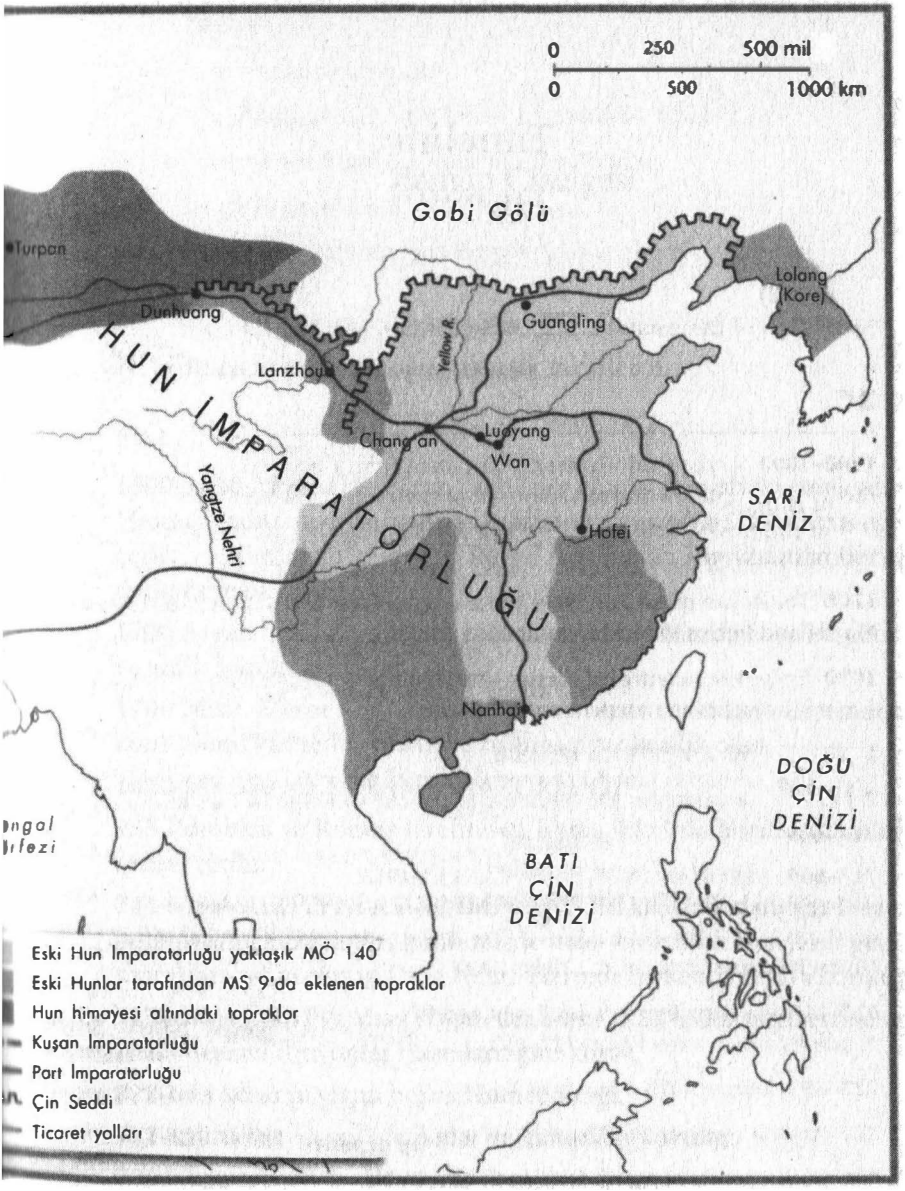
Harita 3. Arabistan içine Roma "seferi"

Harita 4. Büyük Hirodes'in krallığı

Harita 5. Doğudaki İmparatorluklar ve en önemli ticaret yolları

0 250 500 mil
0 500 1000 km
Gobi Gölü
Turpan
Dunhuang
Lanzhou
Yellow R.
Guangling
Lolang (Kore)
HUN İMPARATORLUĞU
Chang'an
Luoyang
Wan
Yangtze Nehri
Hofei
SARI DENİZ
Nanhai
DOĞU ÇİN DENİZİ
BATI ÇİN DENİZİ
Eski Hun İmparatorluğu yaklaşık MÖ 140
Eski Hunlar tarafından MS 9'da eklenen topraklar
Hun himayesi altındaki topraklar
Kuşan İmparatorluğu
Part İmparatorluğu
Çin Seddi
Ticaret yolları

Zaman Çizelgesi

Not: Bu tarihlerin birçoğu yaklaşık tarihlerdir.

MÖ

1500-1000 Aryan (Hint-İran) kabileler Güney Rusya'daki steplerden Hindus Vadisi'ne –günümüzde Pakistan ve kuzeybatı Hindistan– geçerler ve Hinduizm'in en eski kutsal metni olan *Rig Veda* ilahilerini derlemeye başlarlar.

1200 Aryan rahip Zerdüşt ilk yüce tanrı Ahura Mazda hayalini görür ve antik İran'da vaazlarına başlar.

1700 Mısır, Meroe –günümüzde güney Mısır ve Sudan– üzerindeki kontrolünü kaybeder ve burası bağımsız bir krallık olur.

1070-MS 350 MEROE İMPARATORLUĞU

753 Romulus ve Romus tarafından Roma şehrinin kuruluşunun efsanevi tarihi.

744-609 ASUR (YENİ ASUR) İMPARATORLUĞU: Başlangıçta Mezopotamya'nın kuzeyinde –günümüzde Irak– bir krallık olan Asur geniş topraklara sahip olur ve Dicle Nehri üzerinde başkenti Ninova kurulur.

727 Meroe Kralı Pye Mısır'ı işgal eder, Mısır'ı 727-653 arasında yöneten yirmi beşinci firavunlar hanedanlığını kurar.

727-653 Mısır'ın yirmi beşinci hanedanlığı.

722 Asur kuzey İsrail'i fetheder ve Yahudiler kovulur.

700 Güney Arabistan'da Marib Barajı'nın inşası.

–7. yüzyılın sonlarına doğru Roma örgütlü bir şehir hâline gelir.

626 Güney Mezopotamya'daki Babil krallığı –günümüz Irak'ının bir parçası– Asur'u yenilgiye uğratır.

626-539 BABİL (YENİ BABİL) İMPARATORLUĞU

587-537 Yahudilerin, Nebukadnezzar yönetimindeki Babil şehrinde –günümüzde Bağdat yakınlarında– esareti.

586 Babil güney İsrail'i (Yahuda krallığı) fetheder.

563-483 Buda, Siddhartha Gautama'nın hayatı.

558-479 Konfüçyüs'ün hayatı.

540 Babil (Yeni Babil) İmparatorluğu, Pers Kralı Kiros'a yenilir.

540-331 PERS (AHAMENİŞ) İMPARATORLUĞU

539 Kiros, Yahudilerin yurtlarına dönmelerine izin verir.

510 Sonuncu Roma kralı da kovulur, Etrüsk yönetimi sona erer ve Roma'da Cumhuriyet kurulur.

510-27 Roma Cumhuriyeti.

497-425 Hindistan Magadha krallığının şefinin oğlu Vardhamana Mahavira Jainizm'in temel ilkelerini oluşturur.

396 Roma, İtalya'yı fethetmeye başlar.

341-270 Epikürcülüğün kurucusu Epikür'ün hayatı.

335-263 Stoacılığın kurucusu Zeno'nun hayatı.

334-328 Makedonyalı İskender, Darius'u yenilgiye uğratır ve Pers İmparatorluğunu fetheder.

334-328 BÜYÜK İSKENDER İMPARATORLUĞU

328 İskender'in ölümüyle, generali Seleukos Pers İmparatorluğu'nun doğu bölümünün "vârisi" olur.

312-204 SELEUKOS İMPARATORLUĞU

321 Vergiliusgupta Maurya Hindistan'ın ilk ve en büyük imparatorluğunu kurar, başveziri Kautilya *Arthashastra*'yı yazar.

321-185 MAURYA İMPARATORLUĞU

269-232 Hindistan Yarımadası'nın ilk Budist imparatoru Asoka Maurya'nın hükümdarlığı.

264 Kartaca –günümüzde Tunus– ile Roma arasındaki Kartaca Savaşları'nın ilki; Roma'nın Sicilya'yı fethetmesi, İtalya yarımadası sınırları ötesinde imparatorluk hâline gelmesinin başlangıcını işaret eder.

250 Orta Asya'dan gelen Parni göçerleri Part diyarına –günümüzde İran– yerleşirler ve Seleukos (Seleucid) İmparatorluğu'nu fethetmeye başlarlar.

MÖ 250-MS 224 PART (ARŞAK) İMPARATORLUĞU

220 Batı Çin'deki Qin eyaletinin kralı Qm Shi Huang, rakip savaşçı eyaletleri yenilgiye uğratır ve birleşik Çin'in ilk imparatoru olur; işgalci göçerleri uzak tutmak için yapımına MÖ 4. yüzyılda başlanan Çin Seddi'ni uzatır.

220-MS 1912 ÇİN İMPARATORLUĞU

218-202 Kartacalı general Hannibal İtalya'yı işgal eder ama sonuçta Scipio karşısında yenilgiye uğrar.

206-MS 9 ESKİ (BATI) HAN HANEDANLIĞI (ÇİN)

146 Yunanistan bir Roma eyaletine dönüştürülür.

135-132 Sicilya'da, Atargatis'in gizem kültünden esinlenen Suriyeli bir köle olan Eunus'un başını çektiği köle isyanı.

63 Pompeius Kudüs'ü ele geçirir; Filistin Roma'nın işbirlikçi bir devleti olur.

53 Partlar Romalıları Carrhae Savaşı'nda yenilgiye uğratır.

50 Batı Çin'den Yüeçi/Kuşan kabileleri Hindistan içlerine girerler.

44 Julius Caesar'a suikast yapılır.

37-4 Büyük Hirodes'in hükümdarlığı.

31 Julius Caesar'ın büyük yeğeni Octavian/Augustus, Marcus Antonius ve Kleopatra'yı Actium Savaşı'nda yenilgiye uğratır.

27 Senato, Octavian'a, saygılı kişi anlamında "Augustus" unvanını verdi.

27-MS 14 Roma'nın ilk imparatoru Augustus hükümdarlığı.

27-MS 476/1453 ROMA İMPARATORLUĞU

İmparatorluğun batı kesimi MS 476 yılında yıkılır ve Doğu kesimi –Bizans İmparatorluğu– MS 1453 yılında Constantinople'ün düşmesiyle sona erer.

26 Aelius Gallus, Güney Arabistan'a yönelik felaket getiren bir "seferi" yönetir.

25 Juba, Moritanya (günümüzde Cezayir ve Fas) Kralı yapıldı.

—Meroe Kraliçesi Amanirenas ordusunu Roma kontrolündeki Mısır'a doğru yola çıkardı.

10 Augustus ile Kraliçe Amanirenas arasındaki barış anlaşmasıyla Roma Mısırı ile Meroe –günümüzde güney Mısır ve Sudan– arasındaki sınır ihtilaflarını çözüldü.

4 Kudüs'te Yahudi öğrenciler Tapınak kapılarına Büyük Hirodes tarafından dikilen altın heykeli parçaladılar.

—Büyük Hirodes'in ölümü.

—İsa büyük ihtimalle bu yıl doğdu.

4/2 Eski köle kız Musa kocasını öldürür ve oğlu/yeni kocası Phraataces ile birlikte Part diyarının eş yöneticisi olur.

3 Batı'nın Kraliçe Anası kültü Çin'in her tarafına yayılır.

2 Augustus *pater patriae* ("babavatanın babası") ilan edilir.

MS

2 Partlar ve Romalılar Fırat nehri kenarında barış anlaşmalarını kutladılar.

6 Roma, Yahudiye'nin kontrolünü doğrudan eline alır ve eyaletin vergilerinin hesaplanabilmesi için nüfus sayımı yapılması emrini verir; Celileli Yehuda ve Zadok (Saddok) kitlesel bir boykot çağrısı yaparlar, bu durum Farisiciliğin radikal kanadı Zealot'ların (Bağnazlar) doğuşuna işaret eder.

9 Teutoburg Ormanı Savaşı: Arminius yönetimindeki Alman kabileleri Roma'nın Ren ordusunu neredeyse tamamen yok ederler.

—Çin'in vekil imparatoru Wang Mang tahtı ele geçirir ve Xin ("yeni") Hanedanlığını ilan eder.

9-23 Wang Mang Yönetimi

14 Augustus ölür ve Senato tarafından bir tanrı olarak ilan edilir.

14-37 Augustus'un 30 yaşındaki üvey oğlu Tiberius imparator olur.

20-46 Gondophares, Part İmparatorluğu bünyesindeki Gandhara krallığını yönetir, burası günümüz doğu Afganistan'ı, kuzey Pakistan'ı ve kuzey Hindistan'ı içeren geniş bir bölgedir; Part diyarıyla ilişkisini kestiği veya sadık işbirlikçi bir kral olduğu belirgin değildir; başkenti, günümüz Pakistan'ındaki İslamabat yakınındaki Taxila'dır.

23 Han tahtını gaspetmiş olan Wang Mang yenilgiye uğrar ve öldürülür.

24 Pontius Pilatus, Yahudiye'ye vali olarak atanır.

25 İmparator Guangwu, Han Hanedanlığını restore eder.

25-220 SONRAKİ (DOĞU) HAN HANEDANLIĞI

28/29 Vaftizci Yahya, kuzeni İsa'yı vaftiz eder. —İsa misyonuna başlar.

—Vaftizci Yahya'nın kafası kesilir.

—Yahya'nın müritlerinden birçoğu İsa'nın takipçisi olur.

30-80 Orta Asya'dan gelen Yüeçi kabilelerinin şefi Kujula Kadphises, ilk Kuşan imparatoru olur.

1.-3. yüzyıllar KUŞAN İMPARATORLUĞU (günümüzde Orta Asya ve kuzey Hindistan)

—Kujula ve ondan sonra gelenler, Budizm'in daha popülist biçimi olan Mahayana Budizm'inin hamileri olmuşlar ve bunu Çin'e taşımışlardır.

30 Roma, Palmira'nın kontrolünü eline alır.

31/33 İsa çarmıha gerilir.

31 Pavlus (Paul) Şam yolundayken din değiştirir.

37 Tiberius'un ölümü, yeğeni Caligula imparator olur.

38 İskenderiye'deki Yahudi cemaati pogroma uğrar; Roma valisi Aulus Avillius Flaccus, Yahudileri tek bir bölgede yaşamaya mecbur eder, dünyadaki ilk getto kurulur.

—Gezgin kutsal adam ve mucizeci Apollonius, Part eyaleti Mezopotamya'yı ziyaret eder, burada Part Kralı I. Vardanes bir iç savaşla uğraşmaktadır.

40 Pavlus Yakındoğu (modern Türkiye ve Ortadoğu) ve Yunanistan'da misyonerlik çalışmalarına başlar.

41 Caligula suikasta uğrar, amcası Cladius imparator olur.

43 Cladius Britanya'yı fetheder.

48 Pavlus ve Barnabas ilk misyonerlik seyahatleri için yola çıkarlar.

—Pavlus kayda geçen ilk vaazını "Pisidya Antakya'sı"nda (Türkiye'de) verir.

49 Claudius şiddet olaylarının arttığı Filistin'de sıkıyönetim ilan eder ve Yahudi cemaatini Roma'dan kovar.

—Pavlus, İsa'nın kardeşi Yakup'un (James) başını çektiği "sünnet partisi" ile Pavlus'un başını çektiği "sünnetsizlik partisi" arasındaki farklılıkları çözmeye çalışmak üzere bir toplantıya katılmak için Kudüs'e gider.

53 Claudius'un ölümü, üvey oğlu Nero imparator olur.

58 Pavlus Kudüs'e geri döner, orada Tapınak'ta tutuklanır; bir Roma yurttaşı olarak Roma hukukuna göre yargılanmayı talep eder ve Roma'ya götürülür.

60/61 Iceni kraliçesi Boudicca, Britanya'da Romalılara karşı bir isyanı yönetir, ancak yenilgiye uğrar ve intihar eder.

63 Büyük Roma yangını; Nero Hıristiyanları suçlar, çarmıha gerilirler, vahşi hayvanlar tarafından parçalanırlar veya canlı yakılırlar; kurbanlar arasında muhtemelen Pavlus ve Petrus da vardır.

64 Kujula Kadphises ve onun Orta Asyalı göçebe ordusu Gandhara'daki (günümüz kuzey Pakistan'ı ve doğu Afganistan'ı) Gondophares'in Hint-Part krallığını fetheder.

66-73/4 Romalılara karşı ilk Yahudi İsyanı/Savaşı.

68 Nero intihar eder, onun ölümü Julio-Claudian hanedanlığının sonuna işaret eder, yerine Galba geçer.

70 Tapınak ve Kudüs, İmparator Vespasian'ın oğlu Titus'un muzaffer orduları tarafından yerle bir edilir.

79 Vezüv yanardağının patlamasıyla Pompeii lavlar altında kalır.

132-135 Romalılara karşı İkinci Yahudi İsyanı/Savaşı. Yahudilerin yenilgisi ardından Hadrianus onları Kudüs'ten ve Yahudiye'nin öteki bölgelerinden kovar.

—Kudüs'e Aelia Capitolina adı verilir.

224 Part kralların sonuncusu bir savaşta öldürülür; yerlerine geçen Sasani hanedanlığı bütün imparatorlukta otoritesini yerleştirir, devlet dini olarak Zerdüştlüğü benimser.

312 Constantin Hıristiyanlığa geçer.

—Constantin Roma'da Milvian Köprüsü'nde imparator olarak rakibi Maxentius'u yenilgiye uğratır.

335 Alcsum İmparatoru Ezana Hıristiyanlığa geçer ve Hıristiyanlığı devletin resmî dini yapar.

391 Theodosius Hıristiyan olmayan bütün ayinleri yasaklar ve bütün tapınakların, kült resimlerinin ve antik festivallerin ortadan kaldırılmasını emreder.

—Hıristiyanlık Roma İmparatorluğu'nun resmî dini olur.

395 Theodosius'un ölümü ardından Roma İmparatorluğu geri dönülmez şekilde Batı ve Doğu (Bizans) İmparatorluğu olarak bölünür.

Giriş

MÖ 1. yüzyıl dolaylarında dünya tıka basa tanrılarla doluydu. Bunlardan binlercesi itişip kakışmakta, birbirleriyle rekabet etmekte ve kaynaşmaktaydılar. Birçoğu da göz açıp kapayıncaya dek sahneden kaybolmaktaydı. Suriye'de, caddelerde vecde gelmiş müritler, Atargatis'in –aşk ve savaşın, bereket ve bekâretin tanrıçası– rahipleri olmak uğruna kendilerini hadım ediyorlardı; bu durum putperestler (paganlar) bakımından Suriyeli, Fenikeli, Babilli ve Kenanlı tanrıçaların kaynaşmış oluşunun çelişkili fakat hiç de sorun yaratmayan bir sonucuydu. İsa dönemindeki Celile'de, henüz yüzyıl önce cebren Yahudileştirilmiş olan [İsrail'in kuzeyindeki] bu bölgede kutsal insanlar yağı şaraba dönüştürmekte, hastalara şifa vermekte, şeytan çıkarmakta ve kendilerinin Mesih olduklarını iddia etmekteydiler. Günümüz Türkiye'sindeki Tarsus'tan döneminin en ünlü vaizlerinden Yeni Pisagorcu birisi, ölü bir kızı ayağa kaldırmış –müritlerine göre– kendi ölümünden kısa süre sonra da dirilmişti. İşte bu şahıs Babil'deki Partlı imparatora vaaz vermekteydi. Ve daha da uzaklarda, yün harmani giymiş ve Yunan tanrısı edasıyla duran Buda resimlerinin dağ yamaçlarına yontulduğu günümüz Afganistan ve Pakistan'ında gelişmekte olan Kuşan İmparatorluğu'nun yöneticisine de vaaz vermekteydi.

Krallar, kraliçeler ve imparatorlar, her zaman yaptıkları gibi, dinin üzerine binmiş gitmekteydiler. Roma'nın ilk imparatoru olan Augustus bu unvanı sürekli yüce bir otorite anlamında kullanmaya asla cüret etmemiş olsa da, bir tanrı olarak kendisine tapılması

yönünde manevralar yaptı; imparatora tapınma şeklindeki Roma kültünün yaratılması, bir devlet tarafından gerçekleştirilen en mükemmel makyajlardan birisini oluşturdu. Ancak Augustus açısından böyle hassas olan bir konuda, Afrika'nın kuzey doğusundaki Meroe İmparatorluğu'nun kahraman, tek gözlü savaşçı kraliçesi Amanirenas'ın çaba harcamasına gerek yoktu: Tanrısallık ona veraset yoluyla geçmekteydi. Çin'de ise, pek etkileyici olmayan boyunu uzatmak amacıyla tıpkı Augustus gibi topuklu ayakkabılar giyen Wang Mang adında bir yönetici, kendisinin Gökler'in desteğine sahip olduğunu kanıtlamak için Konfüçyüs kehanetlerini kullanmak suretiyle imparatorluk tahtını gaspetmişti. Fakat iktidara yükselişinde Konfüçyüs düşüncesini kullanmaya başlamasına rağmen, buna takıntılı olmasının bir sonucu olarak hem tahtını hem hayatını kaybetmişti.

Tanrılar giderek irileşiyordu, ufak tanrıcıklar daha güçlü olmak üzere birbiriyle kaynaşıyordu. Fakat bunların hepsi –pagan gözlemcilerini hem eğlendiren hem şaşırtan Yahudilerin kıskanç Tanrı'sı hariç– öteki tanrıların varlığını hoşgörüyle karşılardı. Roma dünyası etrafında ortaya çıkan şehirlerde, Roma'nın tesis ettiği nispi barış ortamında, Yunan-Roma tanrısı Jüpiter için, Türk tanrıçası Kibele için, Babil tanrısı Bel için ve antik dünyayı çok çeşitli biçimlerde dolduran bol miktardaki tanrılar için tapınaklar inşa edildi.

Tanrıların ve dinlerin yarattığı bu çalkantı ticaret ve şehir olgusuyla güçlendirilmekteydi. Roma, Part (daha önce Pers), Kuşan ve Çin gibi dört imparatorlukta dizilmiş olan ticaret yolları boyunca şehirler ve kasabalar pıtrak misali ortaya çıkmıştı. Şehirlere dünyanın ticaret yapan her tarafından zanaatkârlar ve köylüler geliyordu, binlerce göçmen kendilerine ev yapmaya çabalıyordu ve hepsi de tanrılarını yanlarında getiriyordu. Roma İmparatorluğu'nun en büyük şehri olan İskenderiye saldırganlığı ve gürültücülüğüyle kötü nam yapmış 600 bin kişilik bir nüfusa sahipti, bu hâliyle rakipleri de Part İmparatorluğu'ndaki benzer gürültülü ve büyük Seleukeia şehri ile Çin'deki sıkı şekilde düzenlenmiş dokuz pazarıyla bilinen on iki kapılı Chang'an şehriydi. İnsanlar daha önce hiç olmadığı şekilde hareket hâlindeydiler ve böylesi bir hareketliliğe Viktorya dönemine dek tekrar ulaşamayacaklardı.[1] Gelişmekte olan bu şehirlerin pazar yerlerinden ve rıhtımlarından çeşitli dillerin uğultusu

1. Wayne Meeks, *The First Urban Christians* (Yale University Press, 2003).

yükselmekteydi, yoksullar terk edilmiş semtlere eğreti evlerini inşa ediyorlar ya da kiralık blokları tıkış tıkış dolduruyorlardı.

Sürekli bir savaş hâlinin yokluğunda harcanacak para vardı. Ve böylece tüccarlar –şansları varsa silahlı muhafızlarla korunarak– yolları üzerindeki küçük şehirler gibi dağları da aşmak için mücadele ederek, çöller boyunca ağır yük taşıyan binlerce deveyle ağır ağır ilerleyerek ya da gemilerinin batması ve korsan tehlikelerini göze alarak lüks tüketim mallarının hazzını keşfeden insanlara Çin'den ipek, Güney Arabistan'dan tütsü ve mür, Hindistan'dan baharat ve inci ve Part diyarından nar ve halı taşıyorlardı.

Ticaret ve onun yarattığı şehirler işte bu kitabın da ana konusudur. Şehirler, her biri kendi farklı geleneklerine, dillerine, yiyeceklerine, giysilerine ve dinsel pratiklerine sahip yabancılarla tıka basa dolmuş ve çiçekbozuğunu andıran yerleşim yerleriyle, eski komşuluk ve kabile bağlarından, eski geleneklerinden ve güvencelerinden kopmuşlardı. Eski ihtiyaçları büyürken yenilerini de doğurmaktaydılar.

Şehirlerin büyümesinde geniş bir barış önlemi gerekliydi, ancak paradoksal olarak barış da büyük ölçüde sorunluydu. Barışın sağladığı ticaret, hayret verici ve potansiyel olarak kışkırtıcı düzeyde bir insan ve fikir karmaşası yaratmış, toprak sahibi aristokrasinin yerleşik çıkarları karşısında statü mücadelesi veren ve giderek zenginleşen tüccar gruplarını ortaya çıkarmıştı. Antik dünya* her parçasında, şimdilerdeki gibi küreselleşme dönemi yaşamaktaydı.

Ve insanlar da günümüzde yaptıklarına benzer şekilde, eskilerini geride bırakıp veya onları parçalayıcı görüp yeni topluluklar oluşturmanın yollarını da arıyordu. Yabancılar tarafından kuşatılmış, dönemsel olarak şiddetli patlamalara maruz kalan etnik gruplara bölünmüş hâldeyken, yeni bir toplulukta huzur ve güvence bulmaya, yeni şehir dünyalarının karmaşıklığını hesaba katan bir dizi paylaşılmış inançlara ve ritüellere ihtiyaçları vardı. Aile, köy ya da kabile tarafından şart koşulan gelenekleri ve görenekleri yitirmişken, yeni bir anlam duygusu, yeni bir davranış kılavuzu bulmaya, Samiriyeli bir yabancının –ki o tarihsel bir düşman, Yahudiyeli bir Yahudi bile olsa– nefret edilecek bir öteki değil de bir komşu gibi dayanışma içinde olacağı ahlaki bir sistem bulmaya ihtiyaçları vardı.

---

* "Dünya" derken antik Romalıların kastettiği şeyden söz ediyorum ki bu da doğuda Çin'den batıda Britanya'ya ve kuzeyde İrlanda'dan güneyde Etiyopya'da kadar uzanan bir yer (Bkz., Harita XX, Strabon'un Dünya Haritası).

Yöneticiler bakımından barış farklı türden bir sorun dayatmaktaydı: Meşruiyet sorunu. Artık askerî güç kullanarak hükmedemeyecekleri yönetimlerine sadakati nasıl sağlama alacaklardı? İngiliz politik felsefeci Thomas Hobbes'un takriben 1650 yıl sonra tasvir edebileceği türden yönetici ile yönetilen arasındaki bir pazarlık – yani halkın itaati karşılığında istikrar ödülü– nispi barış ortamında artık bir işe yaramıyordu. Yöneticiler meşruiyetin yeni bir biçimini ve bambaşka halkları yeni bir tarzda bir arada tutmayı arzuladılar. Kuvvet kullanmak, elbette, ikna geçerli olmadığında her zaman el altındaydı. Ancak ikna [rıza] daha ucuza geliyordu ve sonuçta daha etkiliydi; gönüllü tebaalar, yönetime baskı altındakilerden çok daha fazla inançla bağlıydılar ve kuvvet kullanımı da zaten her zaman başarılı olmuyordu. Roma'nın MÖ 26'da Güney Arabistan'ın tütsü zengini krallıklarını fethetmek üzere başlattığı seferberlik, "ahlaksız, ihtiraslı ve zalim" Arap vezirinin kurnaz taktiklerini anlayamayan beceriksiz bir komutan sayesinde felaketle sonuçlanmıştı; MÖ 20 yıllarında ise tek gözlü Afrikalı Kraliçe Amanirenas Roma eyaleti Mısır'ı, sonunda geri püskürtülse de, başarılı şekilde işgal etti ve bunlar içinde en trajik olanı MS 9 yılında Roma'nın Ren ordusunun Teutoburg Ormanı'nda Alman kabileler tarafından silinip süpürülmesiydi.

Avrasya kara kütlesindeki dört büyük imparatorluktan her biri, kendi toprakları ve halkları üzerindeki merkezileşmiş kavrayışı kurmak ve güçlendirmek yönünde bir araç olarak dini kullandılar. Yöneticiler kendi taçlarını başlarının üzerinde tutabilmek için dine ihtiyaç duydular, benzer şekilde dinler de kendi mesajlarını yaymak ve takipçilerini korumak için yöneticilere ihtiyaç duydular.

İmparatorluk ve din genellikle birbirini kullanmaktaydı, ancak bu her zaman mümkün olmadı. Filistin'de Roma'nın "vasal" kralları arasında en sadığı olan Büyük Hirodes [Herod, Yahudiye eyaletinin atanmış Yahudi Kralı] karşısında Farisilerin sergilediği şiddetli direniş Yahudiliğin işgalci bir emperyal güçle müttefik olamayacağını ispatlamıştı: Yahudiliğin özünde yatan milliyetçilik –Milattan önce "Babil Esareti" sırasında vatanları olmadan bile Yahudileri bir arada tutan şey– kaçınılmaz şekilde yabancı yönetimle kavga çıkardı.

Ancak dinlerin hepsi ticaretin yarattığı değişim koşullarına uyum sağlayamazdı. Şehirler, eski pagan tanrılarının çoğunun canına okudu. İlk Hıristiyanların Hıristiyan olmayanlara *pagani* demesi boşuna değildi: Latince *paganus* kelimesi "kırsal kesimde

oturan" anlamındaydı. Pagan tanrılar, kurban biçiminde uygun bir rüşvet aldıkları sürece felaket karşısında güvence sunuyordu. Fakat İsis gibi gizem kültlerinin ve başka bazı dinlerin sunmaya başladıkları şeyleri sağlamıyorlardı ve bunlar bir kimsenin dünyevi hayatını yaşama tarzı, hayat sonrası için bir vaat ve tanrıyla bireysel bir ilişki gibi şeylerdi. Günümüzde de bir dini meydana getiren tanımlayıcı unsurlar olarak görülen işte bu gibi avuntular, MS 1. yüzyılın sonlarındaki şehirlerin tuhaf dünyasında giderek gerekli hâle gelmekteydi.

Tarihin muazzam nedensel zinciri elbette her zaman bireyin rastlantısallığı tarafından bükülür. Eğer gaspçı Wang Mang'ın bir politikacı olarak yeteneksizliği, tereddüdü ve büyüye olan inancı için kullanılmasaydı muhtemelen Konfüçyüsçülük de Çin İmparatorluğu'nda böyle önem kazanmayacaktı. İsa kültü de, çarpık bacaklı, dokunaklı, takıntılı, parlak zekâsıyla canlandırıcı, teolog ve mektup yazıcı –şimdiye dek başka hiçbir dinde olmayan en yaratıcı düşünür ve pazarlamacı– Saul/Paul'a (Pavlus) sahip olmasından ötürü şanslıydı. Pavlus'un hiç karşılaşmadığı hâlde İsa'yı yeniden şekillendirmesi ufak bir Yahudi kültünü bir imparatorluk için elverişli bir dine dönüştürdü.* Öte yandan gezgin felsefeci ve kutsal insan Apollonius –İsa'nın hemen hemen çağdaşıydı ama yaşarken ondan daha ünlüydü– kendi biyografisini yazan Philostatus'un şahsında, İsa'nın Pavlus'ta bulduğu ölçekte tutkulu ve ince zekâlı bir destekçi ve teolog bulamamıştı.

Küreselleşmenin zorlayıcı evinde pagan tanrılar yükseldi ve düştü ve akışkan inançlar ve uygulamalar dizisi şimdilerde bizim deyişimizle "dinler dünyası"nda –Yahudilik, Hıristiyanlık, Brahmanizm veya anıldığı şekliyle Hinduizm ve Budizm– bir araya geldi. Beşinci dünya dini, yani İslamiyet, imparatorlukla birlikte ortaya çıkıp kendi yolculuğuna devam etmesi için altı yüzyıl bekleyecekti.

---

* Günümüzdeki kullanımıyla "kült" güçlü bir liderin kontrolü altında tuhaf ve isyankâr fikirlere sahip gruplar için kötüleyici anlama gelir. Ne var ki, dinsel tarihçiler "kült" kelimesini, bir tanrıya tapınmayla ilgili ritüel pratiği işaret ederek "ibadet" demeye gelen eski *cultus* karşılığı kullanırlar. Bu anlamıyla bir kült ile bir din arasındaki farkı bulmak zordur, ancak fark inançların görece öneminde yatar. Burada ben "kült" kelimesini ritüel pratiğe ağırlık vererek işte bu akademik, nötr anlamıyla kullanmaya çalışıyorum. "Din" kelimesini ise aşağıdakilerin tamamını ya da bazılarını içerebilen bir inançlar dizisi olarak kullanıyorum: Evrenin ve insanlığın kökenini açıklama, bir nevi tanrısallık, bir nevi ölüm sonrasını içerecek şekilde insanların ulaşacağı bir hedef ve yaşam için ahlaki bir kod.

Peki, elverişli sayısız dinsel seçenekler arasında neden imparatorluk ve din gerçekleştirdikleri hâliyle belirli ortaklıkları kurdular? İsis kültü yerine neden minik İsa kültü sonuçta Roma'nın imparatorları tarafından benimsendi? İsisçilik çok daha popüler ve yaygın bir dindi, ayrıca ölüm sonrası için vaatleri de vardı, yeniden doğuşa inanmaktaydı ve sevimli bir tanrıçaya sahipti. Çin yöneticileri neden kaderlerini kendisini seçkinlerin ötesine yaygınlaştırmak için hiç çaba harcamayan yegâne akım olan Konfüçyüsçülüğe bağladılar? Dinin imparatorluğu nasıl kullandığı ve imparatorluğun dini nasıl kullandığı, işte bu kitabın konusudur.

1
Roma'nın İmaj Tazelemesi

Ey Sezar, bir halk bizden ne kadar uzaksa o kadar barbardır ve ona ait hiçbir izleyici senin şehrinde yoktur! Haemus dağından Orpheus'a adanmış [Trakya'daki] Rodoplu çiftçi buradadır. Kendi atlarının kanlarını içen İskitli buradadır; o ki Nil nehrinin suyunu kaynağına en yakın yerden yudumlayandır; ve o ayrıca en uzak okyanus tarafından sahilleri yıkanandır. Araplar koşarak buraya geldi; Sebalılar koşarak geldi; ve Kilikyalılar burada kendi hakiki kokularıyla kendilerini meshettiler. İşte saçları bükülerek düğümlenmiş Sicambriler de buradalar ve kıvırcık saçlı Etiyopyalılar da buradalar. Ey İmparator, her birinin konuşması çok farklı olsa bile, ülkenin gerçek babası olarak seni selamlarken hepsi aynı dilden konuşuyor.

Martialis, *Epigramlar*, IX. 3, yaklaşık MS 81-96

Ancak böyle büyük bir toprak parçasını bir baba olarak tek bir adama havale etmeden idare etmek zor bir şeydi.

Strabon, *Geographika*, VI. 4, yaklaşık MÖ 20-MS 23

Augustus hayattayken cumhuriyetin tiranını alıp neredeyse algılanamaz bir ölçekte ülkesinin ve insanlığın babasına dönüştürdük.

Gibbon, *Roma İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi*, Cilt 2, Bölüm 18, 1781

Romalı, kendi gücünle Dünya halklarını yönetmek için şunu hatırla:
Uzlaştırmak için hukuk kuralı dayat,
Fethettiğini esirgemek için, kibirli olanı savaşarak alt et.

Vergilius, *Aeneas*, VI, 1151-54 MÖ 29-19

Miladın başlangıç yılında Roma'dayız, dünyanın en büyük şehrinde. Burada yaklaşık bir milyon insan pis kokulu apartman bloklarında ya da sahipsiz ve terk edilmiş binaları işgal ederek tıkış tıkış hâlde yaşadı. Bunlar arasında 30 binden fazla Yahudi vardı, çoğu MÖ 63 yılında Kudüs'ün ele geçirilmesi ardından Pompeius tarafından köle olarak getirilmişti.

Geceleri dar sokaklardan yük arabaları gümbürdeyerek geçerdi, bunlar ahşap evlerden oluşan şehrin dışında yükselen yeni emperyal binaların inşasında kullanılmak üzere çok büyük çam keresteleri, taş ve mermer blokları taşırdı; yüksekliklerinden ötürü eski apartman blokları sürekli göçmekte, yanmakta veya yeniden yapılmak üzere yıkılmaktaydı (gerçi yeni inşaat kurallarına göre bunlar da 21 metreden yüksek olamıyordu). Daracık ara sokaklar karanlıktı ve bomboştu; soyguncular rahatsız eder ve iyi ailelerden gelme gençlerin oluşturduğu çeteler yoldan geçenleri döver, kadınları tartaklar ve dükkânları mahvederdi. Çöpleri taşıyan köle birlikleri koşarak geçerken boynuz kaplı fenerler ya da meşale alevleri ara sıra dört katlı apartmanları aydınlatır ve içerlerinde ipek perdeleri ardında parfüm sürmüş sakinleri uzanıp yatarlardı. Anacaddelerin kavşaklarında gözleri ve ağızları açık bırakan delikleriyle taş maskelerin ardındaki lambalar göz kırpardı.

Gündüzleri ise sokaklarda kasap et keser, berber müşterilerini tıraş ederdi. Seyyar içecek ve kek satıcıları dolaşırdı. Çok sayıda bar ve kafede insanlar sıcak sosisleri, pastaları ve zeytinleri mideye indirir veya suyla karıştırılmış şarap içerlerdi. Yeni halk hamamlarından komşuları çileden çıkaran sesler gelirdi ve çileden çıkanlardan biri de Stoacı felsefeci Seneca'ydı: Fazla kilolu insanlar oflayıp puflarken, başkaları şarkı söyler, yüzücülerin şapırtıları ve tüyleri yolan uzmanların çıkardığı "tiz çığlıklar" duyulurdu ki onlar da sadece "bir müşterinin koltukaltındaki tüyleri koparırken ve böylece kendisi yerine başkasını bağırtırken" sessizleşirlerdi.

Geceleri Subura'da, yani günümüz Roma'sının ana demiryolu istasyonunun güneyine düşen tarafında, su taşıyıcısı çocuklar genelev kapısının dışında ellerinde bidelerle beklerdi; şık işyerlerinde kuaförler kibirli ve oldukça müşkülpesent müşterilerin perişan buklelerini onarırdı. Subura'nın harap dar sokakları ve derme çatma evleri 33 metre yüksekliğindeki yangına dayanıklı bir duvarla yeni ve muazzam Augustum Forum'undan ayrılırdı.

MÖ 2 yılında İsa henüz iki yaşındayken, eskiden Octavian Caesar adıyla bilinen Augustus –"saygıdeğer kimse"– yeni Forum'unu Roma'da yaşayanların kendi imparatorluklarından ve yöneticisinden hoşnut kılınmasına ithaf etmişti. Augustus'un organize ettiği ve pembe gözlüklerle izlediği müsrif oyunlar, aynı zamanda kendisine *pater patriae* ("babavatanın [anavatanın] babası") unvanını bahşeden Senato'ya ve halkına şükranının ifadesiydi. Bu unvan ise şu durumu onaylamış oluyordu: Augustus'un ülkenin babası ve ahlaki lideri olduğu şeklindeki müthiş maskaralıkla, onun politik bakımdan daha az becerikli büyük amcası ve üvey babası ve henüz 42 yıl önce bir suikast sonucu öldürülmüş olan Julius Caesar gibi aşikâr şekilde otokrat olmadığını kabul ediyorlardı.

Forum, imparatorluk Roma'sının somutlaşmış hâliydi: Işıl ışıl beyaz mermer, bronz ve altınla cisimleştirilmiş bir kutsallık ardındaki kaba şiddet. Epey geniş ve düzleştirilmiş açık alanı etrafında Vesta tapınağı ve Mars tapınağı sıralanmıştı. Vesta ocak [yuva] tanrıçasıydı, Roma'nın sürekliliğinin destekçisiydi ve onun kültünün Roma'nın kutsallaşmış kurucusu Romulus'la başlatıldığı söylenirdi; Mars ise Augustus'un atası savaş tanrısıydı, tapınak kar beyazı mermerle ışıldardı, girişinde Roma'nın fethettiği halklara ait yığınla bayrak ve silahlar bulunmaktaydı.

Augustus MÖ 42 yılında, 91 yıl sonra Pavlus'un ilk Hıristiyan kilisesini kuracağı Makedonya Filipi'de, Julius Caesar'ın katilleri Brutus ve Cassius'u yendikten sonra bu tapınağı inşa etmeye yemin etmişti. Sık aralıklarla dizilmiş Korint sütunlarına dik merdivenlerle çıkılıyordu. Tapınağın içerisinde büyük altın ve fildişi heykeller vardı ve bunlar da Augustus'un öteki atası Venüs ile Augustus'a ilham vererek kutsanmış Julius Caesar için yapılmışlardı. Dışarıda iki sütun dizisi yer alıyordu; sol tarafta dizili olan heykeller yine Augustus'un atası Venüs'ün oğlu Aeneas, Mars'ın oğulları Romulus ile Remus için ve Roma'nın kurucu kralları için yapılmıştı. Bunların yanı başında sağ taraftaki sütun dizisi Roma'nın öbür büyük insanları için yapılmıştı.

Augustus ile onun soğukkanlı güzel karısı Livia ve sağ kolu adamları Agrippa ve Maecenas tarafından tasavvur edilen işte böyle bir Roma'ydı.

Doğuştan asil, kısır ve biseksüel ve Augustus'un sözleriyle "zina yapan kadınların yumuşak avutucusu" Maecenas, dünyanın daha önce görmediği böyle bir rejim için en başarılı propagandacılar

olduklarını kanıtlayabilecek bir yazarlar çevresinin efendisiydi. Agrippa, Plinius'un hayran bırakan ifadesiyle "işte o sert adam" –pleb yanlısı popülist, minik sokaklar ve ateş alabilir ahşap evler boyunca beyaz, pembe ve yeşilimsi mavi mermerleriyle ayağa kalkan anıtsal yeni Roma'nın kurucusu ve askerî diktatörü– olarak Agustus'tan sonra imparatorluğun en güçlü adamı hâline gelmişti. Livia –torununun çocuğu Caligula'nın sözleriyle "kombinezon giymiş Ulysses"– ise Roma İmparatorluğu'ndaki en güçlü kadındı: ağırbaşlı bir eş ve katil diye de anılarak, daha sonra oğlu Tiberius'la imparatorluğu birlikte yönetecekti. Zalim ve politik bakımdan keskin zekâlı olan Augustus, 61 yaşındayken, hâlâ şaşırtıcı ölçüde yakışıklıydı ve kıvırcık saçları hâlâ sarıydı, gerçi dişleri de dökülmeye başlamıştı; gözlerindeki "ilahi ışıltıyla" pek övünürdü ve "baktığı herkesin adeta güneşten gözü kamaşmış gibi derhal başını eğmesinin verdiği derin memnuniyet duygusuna" sahipti.[1] Augustus'un 1.70 metre boyunda olduğu söylenirdi, ancak, tıpkı doğuya doğru 5 bin mil uzaklıkta imparatorluk tahtına giden yolunu maniple etmeye henüz başlamış Çinli gaspçı Wang Mang gibi, Augustus da boyunu 1.70 göstermek için platform topuklu ayakkabılar giyerdi. Augustus ve üç kurmayı (stratejisti) tamamen yeni tipte bir rejim inşa etmekteydiler.

İstikrarlı bir devlet için harcanan her çabada olduğu üzere, bu da zor kullanmaktan daha çok rıza oluşturmayı gerektiriyordu. Askerî güç hem çok masraflıydı hem pek güvenilir değildi. Halkın çoğunluğu imparatorluğun yeni, daha geniş varlığına ait olmayı *arzu* etmeliydi, aksi hâlde o imparatorluk asla bir arada kalamayabilirdi. Ancak Augustus'un kurmayları yaklaşık 60 yıllık bir iç savaş sonrasında cumhuriyetten –fiiliyatta bir oligarşiden– bir imparatorluğa dönüştürmek gibi ilave bir kurgulama görevi üstlenmişlerdi. Augustus, Cumhuriyet uğruna savaşmış ya da daha sonra Augustus karşısında Marcus Antonius'un tarafını tutmuş güçlü aileler, şehirler ve eyaletler ile krallar ve yerel seçkinler tarafından derin bir kuşkuyla izlenmekteydi. Agrippa'nın en yakın arkadaşlarından biri olacak olan Yahudiye Kralı Hirodes da Marcus Antonius'un destekçilerinden biri olmuştu.

Augustus düşmanlarını hem kendisiyle, hem kendi aralarında uzlaştırmalıydı ve bunun anlamı da birçok farklı söz dinlemez

1. Suetonius, "Augustus", *The Twelve Caesars,* s. 79 (Çev. Robert Graves; Penguin, 1979).

unsurun sadakatini sağlamak demekti. O ve kurmayları bir Roma seçkinler tabakasını ikna etmeye çalışıyorlardı; bu seçkinler ise 500 yıldır oligarşi olarak yönetmeye, doğuştan yüce yönetici anlamında bir imparatora tabi olmaya alışmışlardı; bunların birçoğu da sadece 42 yıl önce kesinlikle otokrat tutkuları olmasından ötürü Julius Caesar'ın suikast sonucu öldürülmesini desteklemişti. Julius Caesar, bütün başarılı Romalı generaller gibi, *imperator* (imparator) unvanını kullanırdı. Bu kavram, muhtemelen MÖ 2. yüzyılda her askerî komutan tarafından kullanılan bir unvandan kaynaklanarak (*imperare* "komuta etmek" demektir) muzaffer generallere ve yüksek askerî otorite makamlarına seçilenlere bahşedilen bir rütbeye doğru evrilmişti. Ancak bu, komutanın zaferinden sonra veya görevinin sonunda devrettiği geçici bir unvandı. Ne var ki, Julius Caesar bunu kendisi için sürekli hâle getirdi. Augustus ise bu konuda daha diplomatça davrandı, bunu resmî bir unvan olarak kullanmak yerine her yıl yeniden seçildiğinde ilk isim olarak *imperator* unvanını kullanmayı talep etti. Aslında MS 69 yılında Neron'un ardından gelen Vespasianus'a dek *imperator* Roma yöneticilerinin bilindiği bir unvan olmayacaktı.

Yeni Augustus rejiminin, seçkinleri yatıştırmanın yanı sıra orduyu da kendi yanına alması gerekiyordu. Roma ve İtalya sınırları ötesinde Roma'nın fethettiği eyaletlerindeki seçkinleri de potansiyel olarak küskün, aşağılanmış düşmanlar olmaktan çıkarıp imparatorluğun sadık savunucularına dönüştürmesi gerekiyordu. Ve İspanya'dan Suriye'ye, günümüz Romanya'sından Mısır'a, şehirlilerden köylülere, göçebe kabilelere dek rejimin –hepsi de farklı derecelerde Roma iktidarına ve özellikle Roma'nın koyduğu vergilere isyan etmeye hazır hâldeki– 80 milyonluk sıradan tebaasını bir nevi Romalılık duygusuyla birleşmiş inançlı tebaalar kalıbına yerleştirmesi gerekiyordu. Böyle bir görevin yerine getirilebilmesi için sadece maddi teşviklere değil aynı zamanda manevi teşviklere de ihtiyaç vardı. Augustus bir vakitler kaftanının altında kılıç gizlediği kuşkusuyla bir praetor'un* gözlerini çıkarmıştı (aslında kaftanın altında sadece birkaç yazı tableti vardı), işte böyle bir Augustus haydut görüntüsünden çıkıp merhametli, ahlaklı, tanrısal olmasa da yarı tanrısal bir yöneticiye dönüştürülmekteydi. Böyle bir dönüşüm, ne var ki, tebaasının tamamını ikna etmeyecekti.

* (Lat.) Praetor: Eski Roma'da vatandaşlar arasındaki uyuşmazlıkları çözen yargıç ve yönetici konumunda olan kişi. (ç.n.)

Augustum Forum, Augustus'a ait Roma vizyonunu temsil ediyordu. Augustus'un kendisi de atalarının ve sütun dizilerindeki diğer asil Romalıların heykelleri altına övgüler yazdı. Ancak her şeyin ötesinde Forum, Maecenas'ın himayesindeki Vergilius'un muzaffer ane Roma'sını somutlaştırmaktaydı. Troya'nın [Truva] düşüşü ardından Aeneas'ın Roma'nın temellerini atışını anlattığı *Aeneas* destanında Vergilius, hiçbir ulusun asla sahip olmayacağı türden en büyük kuruluş mitlerinden birisini kaleme almıştı. Aeneas savaşla yıkılan Troya'yı terk ediyor, gemisinin batması ardından hayatta kalabiliyor ve çaresiz bir hâldeyken Kartaca Kraliçesi Dido'nun aşkına bile direniyor ve vârislerinin "dünyanın efendiliğini kazanacakları" İtalya'daki küçük Alba Longa krallığını fethetmeden önce Roma'nın gelecekteki büyük insanlarının –ki bunlar arasında "Altın Çağı'nı bir kez daha getirecek olan kutsanmışın oğlu Caesar Augustus"[2] da var– kendisine gösterileceği yeraltı dünyasına iniyor. *Aeneas* destanı bilinçli şekilde kendi büyük Homerik öncülerine yaslanıyor. Ancak İlyada ve *Odysseia*'dan farklı olarak *Aeneas* sadece askerî bir zaferin ve kahramanca erdemin kutlanması değildir. Bir imparatorluğun ahlaki temellerini yaratma yönündeki çabadır. İlyada ve *Odysseia* savaşçı bir sınıfın hayat tarzını övmekteydi. Fakat Aeneas, hem güçlü bir savaşçı hem uysal, "görevine bağlı", rasyonel yönetici, "o güne dek varolan tanrıların efendisi ve tanrıların oğlu"dur. Roma'yı kurma misyonu ise "bütün dünyayı hukukun hâkimiyeti altına taşımaktır".

Adını bir kahramandan alan *Beowulf* destanından* en az 800 yıl sonra yazılan *Aeneas*'ta benzer şekilde Aeneas eski pagan askerî erdemler ile affetme, şefkat ve merhamet gibi yeni "daha yumuşak" değerler ortalamasında yükselen bir zirvede yer alan kahramandır. Aeneas kendine çok güvenmekten fedakârlığa doğru bir ideal değişiminin başlangıcını temsil eder. Odysseus kendini sevgiye ve aileye adamıştı, yolculuğu da yuvaya yapılan bir yolculuktu. Aeneas, öte yandan, bir imparatorluk kurmak olan kaderinin gereğini yerine getirmek için Dido'nun güzelliğinin sirenlerine

2. Bu paragraftaki tüm alıntılar yer aldığı sırayla şu kitaptan: Virgil (Vergilius), *The Aeneid* (Çev. Robert Fitzgerald, Everyman's Library, 1992) [*Aeneas*, Çev. İsmet Zeki Eyüboğlu, Payel Yay., 1995]: VI.1064-5; VII.347; (gerçi Vergilius, Aeneas'ı genellikle "görevine bağlı" olarak tanımlar, örneğin bkz., 519); IX.894-5; IV.315.

* Beowulf bir Anglosakson destanı. Anglosaksonlardan değil, İskandinavyalılardan bahseder ama İskandinavya, Anglosaksonların anayurdudur. Beowulf adındaki güçlü bir İskandinav (Geat) savaşçısını konu alan destan epik şiir şeklindedir. (ç.n.)

(büyüleyiciliğine) kapılmaz. Onun nihai düşmanı, atları yüklerken attığı neşeli kahkahalarındaki görüntüsüyle ve dik başlı Aeneas'tan daha sevimli ve iyi tanımlanmış kişiliğiyle somutlaşan, vahşi boğaya benzer Turnus adındaki savaşçıdır. Aenas ise Turnus'un tutku odaklı yeni dünyasını değil de rasyonelliğin, asayişin askerî kahramanını temsil eder.

Ancak *Aeneas*'ın sonunda Turnus bir kılıç darbesiyle Aeneas tarafından öldürülerek yenildiğinde, yeni dünyanın galip gelip gelmeyeceği konusu harikulade şekilde muğlâk bırakılmıştır. Dizleri üzerine çökertilmiş hâldeyken ve çevredeki dağlarda ve ormanlarda naralar atan askerlerini izlerken Turnus asla bağışlanma dilemez. Aeneas iki seçenekle karşı karşıyadır, ya Turnus'a merhamet edecek ya da intikamını alacaktır; intikamı tercih eder. Hıristiyan değerleri, yani Nietzsche'nin küçümseyerek adlandırdığı zayıf olana ilişkin erdemler, henüz Romalı değerlere üstün gelmiş değildir. *Aeneas*'ın baştan sona kurgusu akla getirildiğinde destandaki böylesine şaşırtıcı finalin basit bir nedeni olabilir, o da Vergilius'un bu destanı gözden geçirme fırsatı bulamadan MÖ 19 yılında ölmüş olmasıdır; Augustus ise aslında onun şiirinin imha edilmesi arzusunu göz ardı etmiş olsa gerek. Fakat destan Roma'nın ve Augustus'un sadakatlerdeki –güç ve fetih bağlantılı eski asil erdemler ile barış ile bağlantılı kahramanlık taşımayan erdemler– giderek artan bölünmeyi doğru şekilde yansıtmaktadır.

İmparatorluğu yüzyıllara dayanan bir geçmişe sahip olan Roma, MÖ 1. yüzyılda Horatius'un büyük dostu Maecenas'ın sözleriyle "üzerinde güneşin doğduğu ve battığı toprakları" yönetmekteydi. Buyrukları batıda İspanya'dan doğuda Suriye'ye ve güneyde Mısır'a ve kuzeyde Almanya sınırlarına dek hüküm sürüyordu. Roma Augustus'un siyasi bakımdan imparatorluk yapmasından çok uzun süre önce toprak ölçeğinde zaten bir imparatorluktu. Ancak amaç artık genişlemek değil konsolide etmekti (bkz., bölüm 5). Fetihlerin yarattığı yağmalardan sonra imparatorluğun varlık nedeni olan asayiş tesis ediliyordu. Doğrudur, Augustus yün harmanisinin altına çelik zırh giymekteydi ve her zaman suikastlardan korunmak üzere 500 kişilik muhafız bölüğüyle gezmekteydi, muhafızlar ise Cumhuriyet hassasiyetlerine saygıdan ötürü askerî üniforma yerine yün harmaniler giyerken, silahlarını giysilerinin altında saklamaktaydılar. Askerî güç imparatorluğun hâlâ temel taşıydı, ancak artık ona bir zamanlar sahip olduğu değer ve seçkinlik verilmiyordu.

Yönlendirilmiş olsun veya olmasın Senato Augustus'u pater patriae olarak ilan ettiklerinde, onun askerî kahramanlığını değil imparatorluğun yüce babası oluşunu onurlandırmaktaydı. Augustus, asayiş düzeninde yönetilen ve sadece son çare olarak zora başvuran bir imparatorluk yaratmak şeklindeki Aeneas misyonunu yerine getiriyordu. İşte bu değer değişimi, gladyatör dövüşlerinin popülerliğini açıklamada biraz işe yarıyor. Gladyatörler, seçkinlerin artık yoksun kaldıkları savaşçı ihtişamının keyfini çıkarma yolunda vekâleten rol alıyordu.

Ve böylece on binlerce anlayışlı seyirci Forum Augustum'un kuzeyindeki Campus Martius'u, Mars Alanı'nı tıka basa dolduruyordu ki orada Julius Caesar suikasta kurban gitmiş ve Augustus'un stratejisyeni (kurmayı) Agrippa insanlar için muazzam bir eğlence parkı inşa etmişti. Halk işte orada "kesme puanı" kazanmak uğruna ölümüne dövüşen gladyatörleri izlemekteydi. Gladyatörler arpa lapasıyla beslenerek azami korunma ve ağırlık kazanmaları için şişmanlatılıyordu. Yarı çıplak gladyatörlerin miğferlerinde kapak vardı, böylece tanınmıyorlardı ve aylar hatta yıllar boyunca birlikte yaşadıkları ve eğitildikleri rakiplerini bilmeleri mümkün olmuyordu. Gün ortasında verilen öğle yemeği molalarında ise kalabalıklar kazıklara bağlanmış mahkûm suçluların aslanlar tarafından yenilişini veya daha ucuz bir infaz şekli olarak çarmıha gerilişlerini seyretmek isterlerse orada kalabilirdi. Büyük coğrafyacı Strabon, Etna Dağı civarında dehşet saçmasıyla ünlü bir haydut olan Selouros'un "bir yanda gladyatörlerin performansı sürerken vahşi hayvanlar tarafından nasıl parçalandığını" izlemişti. "Sanki Etna Dağı'ndaymış gibi yüksek bir platformun üzerine yerleştirilmiş ve platform aniden parçalanıp çöktüğünde kendisini kolaylıkla açılabilen vahşi hayvan kafeslerinin ortasında bulmuştu."

Augustus'un gönüllerini hoş tutmak istediği sosyal tabakalar seviyelerine uygun şekilde sırasıyla arenanın etrafında otururlardı. Önlerde Orkestra denilen on dört sıra bulunurdu, burada beyaz yünlü harmanilerinde geniş mor şeritlerin olduğu senatörler yer alırdı; böylece yüce statülü dünyalarının farkındalığıyla orada otururken herkes o yerlerin Roma toplumunun dik piramidinin zirvesine tünemiş en zengin ve en ayrıcalıklı azınlık seçkinlere ait olduğunu bilirdi. Bir zamanlar hakikaten Roma'daki en güçlü ve politik figürler olmuşlardı, ancak güçleri ve statüleri, Senato'yu kendi mührü için bir ıstampaya dönüştüren ve oraya

girişi denetimi altına alan Augustus tarafından giderek törpülenmekteydi. Senatörler yanı sıra parmaklarında altın yüzüklerle *equites* -şövalyeler ya da atlılar- otururdu. Senatör ve şövalye aileleri genellikle bağlantılı olsa da, şövalyeler zenginlik ve statü bakımından senatörlerin biraz aşağısında yer alırdı, bu durum da şövalye harmanilerindeki mor şeritlerin birazcık daha ince olmasıyla belirtilirdi. O güne dek şövalyeler aristokrasinin[3] politik olmayan kesimini oluşturmaktaydı. Ancak Augustus onları eskiden senatörlere ayrılmış makamlara terfi ettirmeye başlamıştı, sonuç olarak şövalye prestiji artıyordu.

Augustus askerlerin sivillerden ayrı oturmaları gerektiğini söyleyen bir buyruk yayınlamıştı[4] (gerçi asker deyince muhtemelen senatörler ve giderek şövalyeler arasından atanan yüksek rütbeli subayları kastetmiyordu). İşte bu orta ve alt rütbeli askerler, centrion'lar (yüz kişilik bölük komutanları) ve sıradan lejyonerler, çok sayıdaki "plebler"in bir kesimini oluşturmaktaydı. MÖ 1. yüzyıldan 3. yüzyıla İlk Cumhuriyet dönemi boyunca plebler doğuştan asil patrisyanlara karşı politik eşitlik uğruna mücadele etmişlerdi. Augustus dönemiyle o savaş bitti: Plebler tam yurttaşlık bakımından tüm hakları ve ayrıcalıkları elde ettiler ve eski patrisyan aileler de bir biçimde yok olup gittiler. "Plebler" basit anlamıyla sıradan, aristokrat olmayan Roma yurttaşları demekti; ne senatör ne de şövalye olabilirlerdi. Meslek sahipleriydiler: Okul öğretmenleri, mimarlar ve doktorlar, aynı zamanda tüccarlar, ayakkabıcılar, esnaf ve zanaatkârlar, yani *pax Augusta* (Augustus barışı, düzeni) tarafından sağlanan ekonomik gelişmeden kârlı çıkanlardı.

Yurttaş olmayanlar, yabancılar ve köleler ise gladyatör müsabakalarını arka sıralardan izlerlerdi (köleler imparatorluk nüfusunun yaklaşık yüzde 10'unu oluşturuyordu).[5] Eski köleler, azatlı köleler de orada oturmaya mecburdu. Bazı azatlar tüccar veya emperyal hanelerde görevli olarak inanılmaz ölçekte zenginleşmiş olsa bile seçkinler tarafından küçümsenirlerdi. MS ilk yüzyılın ortalarında hikâye tarzı metinlerden biri olan *Satrycon*'un aristokrat okurları arasında, uygarlaşmamış Trimalchio tiplemesi meşhurdu; bu yeni

3. *Oxford History of the Classical World,* bkz., "equites" başlığı (Der. John Boardman, Jasper Griffin ve Oswyn Murray, Oxford University Press, 1986).
4. Suetonius, "Augustus", *The Twelve Caesars,* s. 44.
Scheidel, Walter, "Slavery in the Roman Economy", s. 5 (Princeton/Stanford Working Papers in Classics, Stanford University, 2010).
5. Virgil, *Aeneid,* 1:379.

zengin kaba eski köle, ellerini bir kölenin kafasında kurularken, diğer konuklarıyla birlikte, kendi ölümünü düşünerek ağlamaktaydı.

Augustus yönetiminde, kadınlar da arka sıralara ve ancak ayrı bir grup olarak oturmaya mecburdular. Augustus ahlaki "restorasyon" kampanyası gereği kadınların ve erkeklerin artık birlikte oturamayacağını ilan etmişti. Sadece imparatorluk ailesine mensup kadınlar ile Roma'daki yegâne kadın rahip olan altı namuslu bakire daha iyi yerlerde oturabilirdi. Kalbin tanrıçası Vesta'nın hizmetkârları namuslu (vestal) bakireler 30 yıl boyunca iffetli kalmak konusunda yemin etmişlerdi ve yeminlerini bozdukları takdirde canlı olarak gömüleceklerdi. Dört yüzyıl sonra Hıristiyan şairi ve keşiş Prudentius, onların gladyatörlere yönelik yarı cinsel zevklerine ateş püskürecekti, çünkü "arenanın bir köşesinde kanıyla işaretlenmiş hâlde becerebildiği kadar kaç basamak çıkabilirse, büyük yarasıyla kana bulanmış bir gladyatörün bronz kaplı yüzüne yakından bakıyorlar, çatal şeklindeki zıpkının tekrarlayan atılımlarıyla sarhoş oluyorlardı". Hıristiyanlar gladyatör müsabakalarına itiraz edeceklerdi, çünkü cinsel bakımdan iç gıcıklayıcıydılar ve gladyatörler de bunun farkındaydı. Başarılı gladyatörler hakikaten seçkin kadınları cezbediyordu. *Retiarius* Cresens üçlü zıpkını ve ağıyla o denli başarılıydı ki, arzulanırlığı kötü şekilde dile düşmüştü, Pompeii'deki bir grafitti'de "geceleri kızları ağına düşüren" diye tanımlanmaktaydı. Son derece rahat bir emeklilik yaşaması şansı sadece yedide bir olmasından ötürü, bir gladyatörün hayatı, insanların üçte birinin 20 yaşına varmadan öldüğü bir dünyada risk almaya değerdi.

Augustus *Aeneas* destanında en sevdiği dizelerde[6] söylendiği gibi "dünyanın efendileri, yün harmani giyen Romalılar" için Romalılığın zafer bayramı olarak savaş oyunları da organize etti. Gerçi fiiliyatta harmaniler öylesine sevilmez olmuştu ki Augustus kendi Forum'una giren senatörlerin ve herhangi bir kimsenin daha kullanışlı olan tunik yerine harmani giymelerini zorunlu kılan yasa çıkarmıştı.

Campus Martius'ta özel olarak yapılmış bir gölde çığlıklar atan 50 bin seyirci kendi hayatları için dövüşen 3 bin köle ve mahkûm suçluyu seyrediyordu; kadırgalarda ve savaş gemilerinde kürek çekerek MÖ 5. yüzyılda yapılan Salamis savaşını canlandırmaktay-

6. Virgil, *Aeneid*, 1:379.

dılar, o savaşta Yunanlar Xerxes'i ve işgalci Pers ordusunu yenmişti; tıpkı orijinal savaşta olduğu gibi savaş oyununda da savaşçılar yaralanıyor ve ölüyordu.

Bu deniz savaşı oyunu izleyicilere özellikle MÖ 31 yılında Yunanistan'ın batı kıyıları açığında yapılan Actium savaşını hatırlatmak üzere sahnelenmişti. Actium, (daha sonra Augustus diye bilinen) Octavian'ın Marcus Antonius'u yenilgiye uğrattığı ve Roma Cumhuriyeti'nin geleceği üzerine yıllardır yaşanan bir dizi iç savaşa son veren savaştı. Marcus Antonius, Julius Caesar suikasta kurban gittiğinden beri onun rakibiydi, Augustus bu zaferiyle Roma'nın tek yöneticisi oldu. Ancak bütün tarihsel önemine ve bütün iç savaşlarda olduğu üzere akıtılan onca kana karşın, bağlılıklar belirsizdi ve müttefikler son anda taraf değiştirmişlerdi.[7] Yine de Vergilius, *Aeneas* destanında kahramanca olmayan bu karşılaşmayı Roma'nın kendi *virtus*'unu (Romalıların, cesaret dahil tüm erkek erdemlerinin toplamı) ilan ettiği ve kendilerini halka tanrı Osiris ve onun karısı-kız kardeşi İsis olarak sunan Marcus Antonius ve Kleopatra'nın yönettikleri barbar ve ahlaksız Doğu'yu yenilgiye uğrattığı bir âna dönüştürmüştü. Öyle bir andı ki Mısır'ın kraliçesi ve onun "canavar biçimindeki her türden tanrıları ve havlayan köpek-tanrı Anubis", "bizim Neptün, Venüs ve Minerva" tarafından ve "çeliğe kazınmış Mars" tarafından yenilmişti. Asil, doğal, sağlam Roma artık Augustus biçiminde hüküm sürüyordu.

Vergilius'un o savaşı kahramanlık düzleminde yeniden canlandırmasında Augustus Caesar, yerel tanrılar ve büyük tanrılar yanı sıra senatörleri ve halkı zafere doğru yönlendiriyordu. "Rüzgârların ve tanrıların tercih ettiği" Agrippa ise –tüm hayatı boyunca olacağı şekilde– ikinci komutan rolünü üstlenmişti. Gerçekte çok daha iyi bir generaldi ve Augustus'a savaşta zafer kazandıran onun taktikleriydi. Agrippa ve Maecenas, Augustus'un ilk destekçileri arasındaydılar ve Actium'da oynadıkları kumarın karşılığını almışlardı. Ne var ki o savaş kazanılınca da Augustus'un gözdesi olmak uğruna ikisi arasında ciddi bir mücadele başladı

Maecenas ve Agrippa muhtemelen birbirlerinden nefret ederlerdi. Geçmişleri, huyları ve zevkleri bakımından tamamen farklıydılar. Augustus ile yaşıt olan Agrippa'nın 31 yaşındayken Actium zaferi sonrasında dikilen çıplak bir heykeli, hayvanca bir gücün

7. Ronald Syme, *The Roman Revolution*, s. 297 (Oxford University Press, 1939, 2002).

kişileştirilmesini sergiler. Kare yüzünde, bir boksörün hafif yamulmuş burnuyla ve geniş kalçalarıyla, çatık kaşlarıyla güç ve enerji için yaratılmış hâliyle nezaketten yoksunluğunu (babası aristokrat olmayan bir plebdir) açığa vurarak ayakta durur. Plinius'a göre o ideal bir Romalıdır: asker-devlet adamı ve bilgece başarıların pratik uygulayıcısı. Agrippa Roma'nın gücünün ve yiğitliğinin cisimleşmiş hâlidir, gerçi Plinius bile onun "kültür yerine daha çok kaba biçimli arayışlara yatkın bir insan" olduğunu kabul eder. Agrippa bir halk adamıydı ve öyle kaldı, eski Roma aristokratları bir "yeni insan", bir *novus homo* (Senato'ya katılan bir ailenin ilk insanı için kullanılan aşağılayıcı bir deyiş) oluşuyla ondan korkar, onu küçümser ve sevmezlerdi.

Sert, acımasızca ihtiraslı ve ahlaken dimdik olan Agrippa, Etrüsk kralları soyundan ve itibarını yitiren aristokrasiden gelen Maecenas karşısında tamamen zıt bir konumdaydı. Maecenas'ın ince yüzündeki ince dudakları bir nükteye hazırdı ve hafifçe pörtlek gözleriyle, tıpkı Marcus Antonius'un Augustus'un bu tür özelliklerine alayla gülümsemesinde olduğu gibi, o da Agrippa'nın mütevazı kökenlerini inadına vurgulamaktan hoşlanırdı. Agrippa gibi Augustus da plebyen, asil olmayan bir soydan geliyordu. Augustus'un büyük büyükbabası eski azatlı bir köleydi ve halatçıydı. Büyükbabası zengin bir tefeciydi ve o zenginlik sayesinde Augustus'un babası da aristokrasinin üst mevkilerine gelebilmiş ve bir senatör olmuştu: Para her zaman için statü değişiminin güvencisidir. Ancak ailesinden senatör olan ilk üye olmasından ötürü Augustus'un babası, Julius Caesar'ın yeğeniyle evlenmiş olmasına rağmen, eski asiller tarafından her zaman bir *novus homo* olarak değerlendirilmişti. Genellikle eski asil aileler üstünlüklerinin tek ölçütü olarak kökenlerinin tarihini gösterirlerdi.

Maecenas aristokratlara özgü bir tembellik ve ihtirassızlık gösterişindeydi, oysa gerçekte Augustus ile dostluğundan kazançlı çıkmak için en azından Agrippa kadar hevesli olmak zorundaydı. Pohpohlamaya eğilimli bir tarihçi olarak bilinen Velleius Paterculus'a göre, Maecenas bir senatörün geniş mor şeridine sahip olmak için çabalamak yerine "bütünüyle şövalye düzeninin dar şeridini takmakla yetinerek yaşadı".

Birçokları ki bunlara Stoacı filozof Seneca dahildir, kadınsı oluşu ve ahlaksızlığı yüzünden Maecenas'a güvenmezdi. Hatta hayranı Velleius Paterculus bile "gerektiği zamanlarda hakikaten uykusuz kalabilen bir insandı... üstlendiği işlerden gevşeme fırsatı

bulduğunda ise bir kadından daha fazla vaktini tembelliğe ve hafiften şatafata ayırırdı" diye yazdı. Maecenas, tıpkı Agrippa gibi, Augustus'la birlikte Sicilya'da Sextus Pompeius'a karşı, Filippi'de Brutus ve Cassius'a karşı ve Actium'da Antonius ve Kleopatra'ya karşı savaşmış, ancak askerî başarılarda hiçbir zaman Agrippa'nın dengi olmamıştı. Fakat ideolog/propagandacı olarak sivrildi. Müthiş bir yazardı ve Augustus onun süslü tarzıyla alay ederdi, Seneca da onun "konuşmasındaki gevşekliği" "gevşek elbise"yle kıyaslayarak dalga geçmişti. Maecenas edebi yeteneği diğerlerinden ayırt eden muhteşem gözlemciliğinin ötesinde o yeteneği yeni imparatorluk rejiminin ideallerini methetme yönünde teşvik edecek veya yönlendirecek bir ustalığa da sahipti. Onun himayesinde olmanın keyfini çıkaranlar arasında, başta Romalıları ulusal niteliklerinin büyüklüğüyle tanımlayan tarihçi Livius geliyordu, onu da Roma'nın ahlaki kaderini sergileyen utangaç ve suskun Vergilius ile Augustus'u "adil ve sarsılmaz amaçlı bir insan", tanrılık yolunda ilerleyen bir insan olmanın somut örneği olarak kutsamaya devam eden şair Horatius izliyordu (gerçi Horatius Filippi'de Brutus ve Cassius ile birlikte Cumhuriyetçiler safında savaşmıştı). Dönemin büyük yazarları arasında sadece Ovidius'un Maecenas'ın etki alanı dışında kaldığı görülür. Ovidius şimdiki Romanya'daki Tomis'e (Köstence) sürgün edildiğinde ve Roma için yüreği yanık hâldeyken, çaresizce Augustus ve Livia'nın tekrar gözdesi olmak için geri dönme yollarını ararken, sadece "Augustan" bir şair olmuştu.

Aleyhinde konuşanların gözünde Agrippa önceki askerî çağın saldırgan küstahlığını temsil ederdi; hayranları gözünde ise, bir anlamda, Vergilius'un Turnus'u gibiydi, yani Roma'nın gücünün ve yiğitliğinin sembolü ve Roma askerî erdemlerinin örneği. Öte yandan, hicivci Juvenal'in verdiği isimle "yumuşak Maecenas", düşmanlarına göre, asil, dimdik Romalının antiteziydi. İyi bir hayatı sevmesi (ki Roma'daki ilk ısıtmalı hamama sahip olduğu söylenirdi), aktör Bathyllus ile aşk ilişkisi ve başka erkeklerin eşlerini baştan çıkarması (gerçi güzel ve sadakatsiz eşi Terentia'yı da severdi), yeni Roma'nın zayıflığını ve ahlaki çöküşünü somutlamaktaydı. Fakat destekçilerine göre de Maecenas, ancak barışın nazik erdemleriyle onurlandırarak yaratılabilecek olan düşüncenin ve güzelliğin uygarlaşmış yeni Roma'sını sembolize etmekteydi.

Maecenas, Augustus'un öfkesine ket vurmakla tanınırdı. Augustus, Julius Caesar'ın katilerinin destekçileriyle mücadelesinde

triumvira'nın en acımasız üyesiydi. Ancak Brutus ve Cassius'un yenilgiye uğratılmasından sonra Maecenas ona yenilmişe merhamet göstermesi yönünde telkinde bulundu. Ve Augustus da Maecenas'ın tavsiyelerine uydu. Augustus, *Res Gestae Divi Augustae* (Tanrısal Augustus'un Başarıları) adlı kitabesinde "zaferde büyük bir merhamet sergilenmiştir; hiç kimse ölüme mahkûm edilmedi ancak yalvarmayı reddedenlerden birkaçı yok edildi" diye yazdı. Ve bu da bir imparatorun görev başındayken yazdığı tek kitabeydi, Campus Martius'taki Augustus Anıtmezarı'nın sütunlarına kazınmıştı. Bu bakımdan Maecenas tam olarak Aeneas'ı temsil etmez (bunun için ahlaki bakımdan çok fazla aşağılıktı) ancak askerî ihtişamdan daha fazla rasyonalite ve hukuka değer veren daha yeni bir dünyayı hakikaten temsil etmekteydi.

Tarihsel konularda hatiplere özgü konuşmalarıyla dillerde dolaşan Thucydides geleneğinin devamında, Yunan senatör ve tarihçi Cassius Dio MS 3. yüzyıl başlarında yazdıklarında Agrippa ve Maecenas'ı, yeni rejimin hangi yönde gelişeceği konusunda Augustus'un önünde tartışırken tasavvur eder.*

Pleb kökenli Agrippa elbette daha popülist bir yaklaşıma sahiptir ve aslında oligarşik yönetimi kastettiği Cumhuriyet'in restorasyonunu savunur: Böyle bir sistemde oligarşinin her üyesi bütünün çıkarına hizmet etmiş olacaktır, çünkü kanun önünde eşitliği paylaşmaktadırlar; "tiranlık"ta ise çoğunluk "kendilerini sadece kendi çıkarları için gerekli görür ve yurttaşlarından nefret ederler" ve yönetici de kendisine bir tehdit oluşturacağından yetenekli insanlara danışmanlık mevkilerini vermez.

Seçkinci aristokrat Maecenas ise şunu savunur: "Kitlelerin sözümona özgürlüğü fiiliyatta köleliğin en acı şeklini ispatlamaktadır, o koşullarda sonuçta her iki kesim de yok olana dek daha iyi unsurlar daha kötülerin elinde mağdur olacaktır"; bundan daha iyisi (Hindistan yarımadasında kast sistemini destekleyen Brahman

* Bu bölümde ve sonraki bölümde Augustus rejiminin ideolojik inşasına dair değerlendirmemde Dio'nun şematik tasvirini esas aldım (Cassius Dio, Kitap 52). Dio tasvir ettiği olayları 200 yıl sonrasında yazıyordu ve hâlen yaşamakta olduğu karmaşa dönemi dikkate alındığında, bu olayları 100 yıl öncesinden kaleme almış nostaljik Cumhuriyetçi Tacitus'tan farklı şekilde, emperyal bir hükümet biçimine çok daha fazla sempati beslemekteydi. Bununla birlikte, Dio şaşırtıcı ölçekte dengelidir. Değerlendirmelerini kurgusal konuşmalarla bezemiş olsa da, Augustus'un vahşi yönünü ve onun rejiminin aldatıcı niteliğini (gerçeklik ile Augustus ve kurmaylarının aldırdığı dönemeç arasındaki farkı) sergilemeye de hazırdır.

rahiplerinin de benimseyeceği şekilde) yurttaşların her sınıfının "kendilerine verilmiş olan görevlerini şevkle yerine getirmesidir". Monarşik yönetim herkes için daha iyi bir hükümeti garantiye alır. Daha açık söylenirse, belki de, Maecenas bir "cumhuriyet"in homojen bir toplumda işe yarayabileceğini ancak Roma gibi farklılıklar taşıyan bir imparatorlukta işe yarayamayacağını savunur:

> Sayımız epey azken ve önemli konularda komşularımızdan farkımız yokken yönetimimizle gayet güzel şekilde yol aldık... ancak ne zaman ki yarımadanın dışına yöneldik ve her ırktan tayfalara sahip ama kılavuzu olmayan büyük bir tüccar gibi bütün denizlerde ve bütün dünyada kendi ismimizle ve yönetimimizle nam salarak birçok kıtayı ve birçok adayı aştık, işte o zamandan beri [Roma] birçok nesiller boyunca fırtınalı bir denizde dengesiz bir gemi gibi dalıp çıkarak şu ya da bu yöne sürüklenmektedir.[8]

Maecenas haklıydı. Önceki üç yüz yıl boyunca Roma yaklaşık Çin'deki büyüklükte toprağa sahip bir imparatorluk yaratmıştı; ancak bu imparatorlukta ona benzer merkezî bir yönetim denetimini dayatmak söz konusu değildi. Roma'nın imparatorluğu çok daha fazla heterojendi, bunun nedeni de kısmen ticarete dayalı ve Akdeniz'i çevreleyen bir imparatorluk olmasıydı, fakat aynı zamanda Büyük İskender'in fetihleri sayesinde Helenleşmiş olan kendi Doğu yarısı ile Helenleşmemiş Batı yarısı arasında kültürel ve dilsel bakımdan bölünmüş olmasıydı. Augustus döneminde imparatorluğun Doğu kısmı şimdi artık Yunanistan, Küçük Asya (yani Boğaziçi'nin doğusunda kalana günümüz Türkiye'si), Mısır, Suriye ve Yahudiye'den meydana geliyordu. İmparatorluğun Batı kısmı ise İspanya, Galya, İtalya, Almanya'nın bazı kesimleri (Augustus Orta Avrupa'yı denetlemeye başlamış olsa bile Roma, Almanya'nın tamamını kontrolü altına almayı asla başaramamıştı) ve Akdeniz kıyıları boyunca Kuzey Afrika'dan, yani günümüz Tunus, Cezayir ve Libya ülkelerinden meydana geliyordu. Julius Caesar'ın işgallerine ve Augustus tarafından yapılan ancak iptal edilen üç işgal planına rağmen Britanya henüz fethedilmemişti.

MÖ 1. yüzyılın sonunda imparatorluk yerel zengin toprak sahipleri tarafından yönetilen ve Roma kontrolünde eyaletlerle gevşek bağları olan yarı özerk şehirlerin bir mozaiği durumundaydı.

8. Cassius Dio, *The Roman History: The Reign of Augustus*, 52.16 (Çev. Ian Scott-Kilvert, Penguin Classics, 1987; web'de şuradan erişilebilir: <http://penelope. uchicago. edu/rhayer/E/Roman/Texts/Cassius_Dio/home.html>).

Roma imparatorluk yönetimi aslında asgari bir düzeydeydi: MS 2. yüzyılın sonlarında bile 400 bin kişiye ancak bir Romalı idareci düşmekteydi.[9] İmparatorluğun savunmasının büyük ölçüde bağımlı ülke [işbirlikçi] krallarına (sadakatleri karşılığında Roma İmparatorluğunun koruması verilen kâğıt üzerinde bağımsızlığı olan yöneticiler) ve onların askerlerine bağlı olması gibi gündelik idari işler de eyaletlerdeki yerel seçkinlerle işbirliğine dayanıyordu.

Augustus ise şehri, imparatorluğunun Romalılaştırılmasında asli bir unsur olarak kullanacaktı. İmparatorluk şehirlerinin sakinleri ve elbette zengin olanları emperyal rejimin en güvenilir destekçileri olacak ve imparatorun iktidarı ise onlara –ve orduya– yaslanacaktı.[10] Ancak işte o şehirler de imparatorluğun dört bir yanından kendi farklılıklarını taşımış olan farklı insanların bir araya geldiği yerler olmayı sürdürdüler: İnsanlar oralara ayırt edici giysileri ve gelenekleriyle gelmişler ve yanlarında kendi tanrılarını getirmişlerdi. İmparatorluğun Batı kesimlerinde *linguae francae* [kullanılan dil, ortak dil] olarak Latince ve Doğu kesimlerinde Yunanca konuşulmaktaysa da, Batı'da Kelt diyalektleri ve İberya dili de kullanılmaktaydı; Afrika'daki Roma eyaletinde, yani Kuzey Afrika'da Libya-Kartaca diyalekti kullanılmaktaydı; Mısır'da Koptik dili (antik Mısır dili) konuşulmakta; Filistin'de ve bütün Yahudi Diasporasında İbranice konuşulmasının yanı sıra Yakındoğu'da (modern Türkiye ve Ortadoğu) Süryanice, Ermenice, Fenike dili ve Aramca kullanılmaktaydı.*

Cassius Dio'ya göre Augustus döneminin görevi hem Agrippa hem Maecenas, yani hem popülist hem elitist tarafından kabul edilebilir bir politik sistem inşa etmekti. Sorun ise Roma'da politik bakımdan güçlü olanlar ile imparatorluğun dört bir yanındaki tebaaların nasıl tatmin edileceğinde yatıyordu. Politik çözüm imparatoru *primus inter pares* [eşitler arasında birinci] şeklindeki Cumhuriyetçi özel giysi altında gizlemekti; dinsel çözüm de imparatorluk kültüydü.

---

9. Keith Hopkins, "Taxes and Trade in the Roman Empire (200 BC-AD 400)", *Journal of Roman Studies*, 70 (1980): 101-25.

10. Michael Ivanovich Rostovtzeff, *The Social and Economic History of the Roman Empire*, Cilt 1, s. 82 (1926, 2. basım, gözden geçiren, S.M. Fraser, Clarendon Press, 1957).

* İsa Aramca konuşuyor olmalıydı, ancak aynı zamanda İbranice ve Yunanca da konuşmuş olabilir.

Cumhuriyetten imparatorluğa doğru bir U dönüşü inşa ederken Augustus seçkinlerin hassasiyetlerine titiz bir dikkat göstermekteydi. Neredeyse her asil ailenin Augustus'a karşı savaşmış bazı üyeleri vardı. İç savaşların sona erişini bir rahatlama havasıyla selamlamış olabilirlerdi, fakat güçlerini kaybedeceklerine dair herhangi bir açık işaret, şiddetli bir öfkeyi kışkırtma riskini taşıyordu. Ve bu yüzden Augustus uzun süreli bir maskaralık sergiledi, bu şekilde Julius Caesar'a bahşedilen otoriter güçleri veya "ebedi diktatörlüğü"* asla resmî olarak üstlenmemiş oldu.

Bunun yerine *ad hoc* (amaca özel) bir sistemle yönetti, bu sürüncemeli sistemde olağanüstü güçlere ve özel ayrıcalıklara sahipti ve bunların hepsi de, doğuştan nitelikli olanları veya Augustus'un tercihiyle yüksek devlet görevlilerini ve rahipleri seçen Senato ve Pleb Konseyi tarafından kendisi için "oylanmaktaydı". Bilinçli olarak yapılandırılmış olan bu kurguya göre Augustus aristokrat denkleri arasında sadece birinci sayılıyordu. Her senatörü ismiyle selamlardı (gerçi yeni karşılaştıkları kişilerin isimlerini kendilerine hatırlatmak üzere görevlendirilen bir köle olan Augustus'un *nomenclator*'unun epey unutkan olduğu söylenirdi) ve onları, muhtemelen hafifçe ağızlarından öperdi. Bu selamlaşma tarzı bir eşitlik nişanesiydi, kendi efendisinden bir şeyler dileyen bir tebaanın el öpmesinden ya da daha beteri İmparator Caligula'nın daha sonra istediği üzere ayak öpmesinden farklıydı. Ağızdan öpmek Romalı seçkinler arasında öylesine genel bir tarz hâline gelecekti ki Augustus'un yerine geçen Tiberius dudaklarda ciddi uçuklar yaratmasını engellemek için bunu yasaklamak zorunda kalacaktı.

MÖ 28 yılında Augustus Senato'ya kılıç takarak ve tuniğinin altına gizlenmiş çelik zırh giyerek girmişti, "etrafını iriyarı senatör arkadaşları çevrelemişti"; "diğer senatörlerin Augustus'un koltuğuna yaklaşması için elbiselerinin kıvrımları titizlikle arandıktan sonra ve tek başlarına gelmelerine izin veriyorlardı." Biyografileri dedikodulu ayrıntılarla dolu olan imparatorluk biyografi yazarı Suetonius, ayrıntılar arasındaki neden sonuç ilişkileriyle büyük sorunları görebilen bir perspektife sahip tarihçi Tacitus ölçeğinde olmasa da, işte böyle yazmıştı ve o ayrıntılar okunmasını keyifli hâle getirmekteydi. Augustus, yeni tasfiye edilen Senato için seçilen se-

* "Diktatör", askerî ya da ülke içi bir krizle baş etmek üzere olağanüstü ama geçici güçler bahşedilen seçilmiş bir görevli, yönetimin baş makamlarını işgal eden yetkiliydi.

natörlerin listesini okudu. Senato'nun 1.000 üyesi arasından 300'den fazlası Marcus Antonius ve Cumhuriyet'i desteklemişti; gerçi bazıları nihai savaş Actium'dan önce hızla taraf değiştirmişti. Augustus şimdi 140 senatörü tasfiye etti. Yeni senatörler listesinin en başına Augustus kendisini *princeps* olarak yerleştirdi ki bu Cumhuriyet'in ilk günlerinden beri devletin önde gelen yurttaşlarına bahşedilen bir unvandı. Bu andan itibaren, Augustus rejimi Senato'nun ve giderek genelinde seçkinlerin denetimini etkili şekilde ele geçirdi.

Kısmen senatörlerin gücüne karşı çıkmak amacıyla Augustus bilinçli olarak atlı sınıfının (şövalyelerin) statülerini ve sayılarını artırdı ve imparatorluk yönetiminde giderek daha fazla onlara yaslandı. Sadece Roma'da değil aynı zamanda eyaletlerdeki yerel seçkinler arasında da onları senatörlük rütbesine yükseltti. Eskiden senatörler yüksek makamlarda fiilen bir tekele sahiptiler. Augustus artık onların yerine şövalyeleri tayin ediyordu, her şeyin üstünde onları vergi toplamayı denetleme gibi hayati görevlere getiriyordu.[11]

Augustus aslında vergi toplamayı kamulaştırmıştı. Eyaletlerden toplanan vergiler imparatorluğu finanse ediyordu. Vergilendirme, arazi, evler, köleler ve gemiler üzerindeki sahiplik üzerinden yapılıyordu, ayrıca gelirlerine bakılmaksızın yaşları 12 veya 14 ile 65 arasındaki yetişkinlerden tahsil edilen kelle vergisi vardı. Vergilerin kiraya verilmesi Roma aristokrasinin ve yerel seçkinlerin kamusal hayat harcamalarının karşılanmasında ve kendi himaye sistemlerini finanse etmelerinde bir yöntem hâlini almıştı. MÖ 27 yılında Augustus vergilendirmenin esas alınacağı düzenli bir nüfus sayımını devreye soktu; *Lukas İncili*'ne göre İsa'nın ailesi de Yahudiye nüfus sayımına kaydolmak üzere MS 6 yılında Beytüllahim'e seyahat etmek zorunda kalmıştı.* Kelle sayımı imparatorluk hazinesine vergi gelirleri beklentisi bakımından iyi bir fikir vermekteydi, böylece senatörlük yapan valilerin ve *publicani*'lerin (mali bakımdan sıkıntıya düştüklerinde senatörlerin genellikle işbirliği yaptığı Roma işadamlarının şirketleri) geçmişte pek çarpıcı şekilde yaptıkları üzere eyaletleri sağmaları mümkün olmayacaktı. Augustus vergi toplanmasında şövalyeleri görevlendirdi, "belirlenen miktarın ötesinde para alınmasını engelleyen kesin

11. Suetonius, "Augustus", *The Twelve Caesars*, s. 35.

* Lukas İncili bu durumu İsa'nın Beytüllahim'de doğmuş olmasına kanıt olarak gösterir, gerçi yalnızca ailenin Beytüllahim'e seyahat etmesinden söz etmek ve hatta etnik kökenin nüfus sayımına bağlanması yanlıştır; bkz., bölüm 7.

kurallar konuldu."[12] İşte bu vergi toplayıcılarına ve hatta önemsiz eyaletleri yönetmek üzere kendisinin atadığı şövalye valilere ilk kez sabit bir maaş ödenmekteydi. Augustus rejiminin, eyaletleri Roma gaspçılığının en berbat etkilerinden kurtardığı söylenebilir. Eyaletler, *pax Augusta* koşullarında refahın keyfini çıkarmalarına fırsat tanınmasıyla, aynı zamanda (hepsi için söz konusu olmasa da) sadık kalmaları için teşvik edilmiş oluyorlardı.

MÖ 27 yılının Ocak ayında, Senato'nun kendi destekçileriyle doldurulmasından önce, Augustus resmî olarak konsey üyeliğini (devlet görevindeki en üst makam ve senatörlük kariyerinin zirvesi) iptal etti, ki bu makam ona Senato tarafından bahşedilmişti. Augustus 77 yaşındayken kendisini muzaffer hükümdarlığının özlü ifadesi *Res Gestae* makamına yerleştirdiğinde şöyle yazdı: "İdarenin mutlak kontrolü bakımından genel rızayı aldıktan sonra iç savaş yangınını söndürdüğümde senatonun ve Roma halkının iradesiyle cumhuriyeti kendi kontrolüme dönüştürdüm."

Bunun karşılığında minnettar Senato acilen onu Roma eyaletlerinden Galya (eski Fransa), İspanya, Suriye ve Mısır'ın genel valisi yaptı. Teorik olarak genel valilik Augustus'u basit anlamıyla bir eyaleti yöneten öteki eyalet valileriyle eşit düzeyde tutuyordu, ancak stratejik bakımdan en önemli Roma eyaletlerinin kontrolü ona verilmişti, o eyaletlerde imparatorluğun savunmasız sınırlarını saldırılardan korumak üzere lejyonların çok büyük bir bölümü konuşlanmıştı. Galya'da tehdit Ren Nehri sınırındaki Alman kabilelerinden; Suriye'de Fırat Nehri'ndeki Partlardan ve Mısır'da Kraliçe Amanirenas'ın işgale hazırlandığı Sahra Altı Afrikası'ndaki Meroe'lerden (bkz., bölüm 4) geliyordu. Senato'nun kendisine verdiği güç sayesinde Augustus artık doğrudan şekilde Roma'nın yirmi yedi lejyonunu kontrol etmekteydi: Askerî güç onun ellerindeydi.

Augustus ordunun büyüklüğünü 300 bin kişiye kadar düşürdü, Milattan iki yüz yıl öncesindeki saldırgan parlak günlerindeki yüzde 13 ile kıyaslandığında[13] bu rakam da imparatorluktaki yetişkin erkek sayısının yaklaşık yüzde 2'si kadardı. Asli görevi artık toprak fethi değil de Roma'nın 6.400 kilometrelik sınırlarının korunması ve eyaletlerdeki düzenin sağlanması olsa da, Augustus rejimi kendi benzerleri gibi güç kaynaklı tehdide yaslanmaktaydı. Ve Augustus ordunun sadakatini sağlama ihtiyacının pekâlâ farkındaydı. MS 1.

12. Cassius Dio, *Roman History*, 53.15.
13. Hopkins, "Taxes and Trade in the Roman Empire".

yüzyılın sonlarında Yunan tarihçi, filozof ve biyografi yazarı Plutarkhos'un *Devlet İdaresinin Yönergesi*'nde bu duruma şöyle işaret edilmişti: "kendi tahtınızdan dolayı büyük gurura veya güvene kapılmayın, çünkü askerin çizmelerini hemen kafanızın üstünde görüverirsiniz."

Augustus askerlerin gönlünü hoş tutmaya özen gösterdi. Eskiden acemi askerlerden oluşan bir orduyu gönüllülerden oluşan profesyonel ve sürekli bir orduya dönüştürmüş ve askerleri de güzel şekilde ödüllendirmişti. Sabit maaşları vardı, ilaveten nakit ödüller alıyor ve emekliliklerinde onlara toprak tahsis ediliyordu (hiç kuşkusuz o topraklar evlerinden uzak ve çorak topraklardı), böylece diğer pek çok sivil denklerinden daha iyi hâldeydiler. Augustus ayrıca askerlerin terfi etme şanslarını da artırdı: Cumhuriyet döneminde sıradan bir asker, ne denli yetenekli olursa olsun, bir birlik komutanlığından yukarı yükselemezdi (birliğe komuta etmek, 80-100 arası askere komuta etmekti), ancak Augustus döneminde daha yüksek rütbelere çıkabildiler. Ve Augustus bunun da ötesinde atlı sınıfın (şövalyelerin) statülerini yükseltti, böylece onlar da ordunun alt kademe subaylarını oluşturdular. Hatta senatörler yerine şövalyeleri *praefecti*'nin, yani Praetorya Muhafızlarının [Eski Roma'da imparatorun muhafız kıtası] başına getirdi ve maaşlarını iki katına çıkardı, bu da verili koşullarda, Muhafızlar sonraki imparatorların hayatlarında ve ölümlerinde belirleyici bir rol oynayacaklarından, akıllı bir hamleydi. Augustus'un üvey oğlu olan ve ardından iktidara gelen Tiberius muhtemelen Praetorian Muhafızlarının komutanı tarafından katledilecekti; yeğeni Caligula arenanın dar çıkış yolunda kendi Praetorian Muhafızları tarafından tuzağa düşürülecek ve suikasta kurban gidecekti; Caligula'nın zalim, kekeme amcası Claudius da tahtını Praetorian kohortlarına [lejyonun onda biri] borçluydu, Claudius'un üvey oğlu Neron da öyle, ama Muhafızlar daha sonra Galba lehine Neron'u da terk edeceklerdi.

Kendisinden sonra işbaşına gelenlerden farklı olarak Augustus ordunun önemini asla küçümsemedi. Orduda terfiler giderek ona tabi hâle geldi. Kendi generallerine sadakat yemini etmek yerine askerler artık sürekli ordunun tek lideri olan Augustus'a sadakat yemini etmekteydiler.

Augustus itaatkâr bir elit (seçkinler) yaratmaktaydı. Rejimi Cumhuriyet kurumlarını (Senato ve pleb meclislerini) muhafaza etti, ancak rejim artık onların yöresinden dolanıyor veya himaye

sisteminin araçlarına dönüştürüyordu. "Bu andan itibaren, kesin konuşmak gerekirse, bir monark vardı" diye yazdı Cassius Dio. "Senato bir kurum olarak, doğrudur, eskiden olduğu gibi karar verilen yerdeydi ve belirli konularda halk adına gelen elçilerle ve kralların elçileriyle görüşmeler yapıyordu ve dahası insanlar ve plebler seçimler için bir araya gelmeyi sürdürdüler; ancak Caesar'ın hoşuna gitmeyen hiçbir şey yapılamazdı."

Ne var ki Augustus Cumhuriyet'in restore edildiğini de açıkça beyan etti. MÖ 22'de veba ve kıtlık Roma'yı vurduğunda ve halk senatörleri toplandıkları yere kapatıp şayet Augustus'u diktatör olarak seçmediklerinde binayı yakmakla tehdit ettiklerinde, o "dizleri üzerine çökerek ve çıplak göğsünü göstermek üzere üzerinden cüppesini de atarak halktan sessiz olmalarını rica etti".[14] Ancak Augustus aslında *cura annonae*'yı (çok sayıda Romalı yurttaşa tahsis edilmiş bedava mısır dağıtımı dahil mısır tedariki konusundaki suçlamayı) kabul etmişti ki bu da popülerlik kazanmasında muazzam önemde bir yönelimdi, çünkü bu durum ona Roma halkını tehdit eden açlık sorununu hafifletme imkânı tanıyordu.

Senato ordunun kontrolünü etkili şekilde kendi *princep*'lerine devrettikten dört gün sonra Augustus'a yeni unvan "Augustus"u ("saygıdeğer kişi") bahşettiler. Eskiden Octavian Caesar olarak bilinen Augustus kendi kurmaylarıyla birlikte yeni imparatorluk rejiminin politik çerçevesini yerleştirdi. İmparatorluğu cumhuriyetin giysileriyle süslemekteydiler; Romalı seçkinlere ve imparatorluğun öteki potansiyel tehlikeli unsurlarına (elde edilen seçkinlere, orduya ve sıradan insanlara) yeni rejimi destekleme yönünde iyi maddi gerekçeler vermiş oldular.

Augustus kendisini askerî güç sayesinde yarattı. Şimdi, her başarılı yönetici gibi, kendi tebaasına itaat buyruğunu verebilmesi için silahlı tehdidin ötesinde bir şeyler bulmalıydı. İtaat karşılığında istikrar ve koruma bakımından yönetici ile yönetilen arasındaki Hobbes tarzı sözleşme *pax Augusta* tarafından gereksiz hâle getirilmişti. Nihayetinde o da kaba kuvvete dayanacak olsa da Augustus giderek artan şekilde kendi tebaasının inançlarını ve davranışlarını maniple etmek suretiyle iktidarını yürütmeye ihtiyaç duydu. Böyle yaparken gönülleri ve akılları fethetmede dinin büyük gücünü keşfedecekti. Augustus artık bir tanrı olma yoluna girmişti.

14. Suetonius, "Augustus", *The Twelve Caesars*, s. 52.

2
Augustus: Tanrı ve Birinci Yurttaş

Mitleri kutsarken şairler yalnız değildiler, çünkü şairlerden önce devletler ve politikacılar faydalı birer çare gördüklerinden onları zaten kutsamışlardı. İnsanları batıl inançlar ve korkularla denetlemeleri gerekiyordu ve bunların da mitler ve mucizeler olmadan ortaya çıkması mümkün değildi.

Strabon, *Geographika*, 1.2.8, yaklaşık MÖ 20-MS 23

Roma dünyasında hüküm süren çeşitli ibadet tarzlarının hepsi halk tarafından eşit ölçekte gerçek olarak, filozoflar tarafından eşit ölçekte yanlış olarak ve yöneticiler tarafından ise eşit ölçekte yararlı olarak kabul edilirdi.

Gibbon, *Roma İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi*, Cilt 1, Bölüm 2, 1776

... din tarihsel olarak meşrulaştırmanın en yaygın ve etkili bir araçsallığı olmuştur.

Berger, *The Sacred Canopy*, 1967

MÖ 27 yılında Senato'nun princeps'in (önde gelen yurttaşının) "Augustus" olabileceği şeklindeki "kararı" imparatorluk kültünün başlangıç işareti oldu. Birkaç on yıl içinde tanrısal veya yarı tanrısal Augustus imparatorluğun maddi ve manevi sahnesine hükmetmekteydi. Yüzlerce şehrin en yüksek ve önde gelen yerlerinde onun adına inşa edilen sunaklar ve tapınaklar; kutsal ayinlerle, halka verilen ziyafetlerle, Augustus'un hayatındaki olayları kutlayan oyunlarla karnaval şeklindeki büyük festivaller, tanrılara adanan aylık festival düzenlemelerine ilave edilmişti.

Tanrısal bir insana tapınmak yeni bir şey değildi, ancak Augustus ve yakın kurmaylarının döneminde bu durum birleştirici bir politik güç olarak şekillendi. Onlar sayesinde tanrısal bir insana tapınma, benzeri olmayan zirvelere tırmandı.[1] MS 1. yüzyılın sonu itibarıyla tanrısal imparator fikri öyle kökleşmişti ki Vespasianus soter (kurtarıcı) olarak tanınmış ve oğlu Domitian da dominus et deus (efendi ve tanrı) olarak adlandırılmayı istemişti. Aslında deyimin işaret ettiğinden daha gevşek bir uygulaması olan emperyal kült, yaşayan veya ölmüş bir imparatora tapınmanın herhangi bir tarzını kapsayarak MS 4. yüzyıla dek devam etti. Ancak o zaman, İmparator Theodosius nihayet, tek bir Hıristiyan Tanrısı lehine, tanrısal imparatorlar dahil bütün tanrıları yok etti. İmparatora tapınma tek yüce yöneticiye tapınmanın zihinsel ve duygusal zeminini hazırlamıştı.

Siyasi rejimin kurulmasında olduğu gibi emperyal kültün kurulması da imparatorluğun az çok kalıcı bileşenleri karşısında çok titiz şekilde ele alınmalıydı: İmparatorluğun Doğu ve Batı bölümleri kültürel bakımdan çok farklıydı, birisi Helenleşmişti ötekisi öyle değildi ve bu temel bölünme içerisinde, seçkin Roma ve İtalya, Doğu ve Batı'da fethedilen eyaletlerdeki yerel seçkinler ve İtalya'daki ve başka yerlerdeki sıradan insanlar yer alıyordu. Cassius Dio'ya göre

> Augustus, Romulus adıyla anılmayı çok arzulamıştı, ancak böyle bir şeyin kendisini kral yapmayı arzuladığı kuşkularına yol açacağını fark ettiğinde bu unvanı elde etme çabasından vazgeçti ve "Augustus" unvanını aldı. Bu unvan kendisinin insandan öte olmasına işaret ediyordu, çünkü en değerli ve kutsal nesneler augusta (aziz, muhteşem) diye adlandırılırdı. Dolayısıyla kendisine ayrıca Yunanca Sebastos diye de hitap edilirdi, bu deyiş de sebazo "saygı göstermek" fiilinin edilgen hâliydi ve aziz (august) kişi anlamına geliyordu.[2]

Yeni "Augustus" unvanının tanrısallıkla güçlü çağrışımları vardı, sanctus (kutsal) ve divinus (tanrısal) kelimeleriyle eşanlamlıydı. Avantajı ise Augustus'un insanlığın geri kalanı üzerindeki yüceliğine işaret ederken ve tanrısallığını ima ederken, otokrat yönetimine dair herhangi belirgin bir referanstan da kaçınmasıydı.

1. Larry Kreitzer, "Apotheosis of the Roman Emperor", *The Biblical Archaeologist* 53/4 (Aralık 1990): 210-17.
2. Cassius Dio, *Roman History*, 53.16.

Augustus'un kurmayları çok hassas bir oyun oynamaktaydılar. Seçkinlerin statülerini ve güçlerini aşağılamak anlamına gelecek bireysel bir yönetici kültü onları kaçınılmaz şekilde kışkırtmış olacaktı. Augustus'un tanrısallığının ilan edilmesi halkın gözünde onun görkemini ve otoritesini yüceltecekti, ancak aynı zamanda kendilerini hiç kimse ve hatta tanrılar önünde bile gururları kırılacak noktaya getirmeyen Roma seçkinlerini ise berbat şekilde kışkırtacaktı. Julius Caesar ömrü boyunca tanrısal onurları "kabul etme" suretiyle ölümcül bir hata işlemişti, bu durum ise sadece sözde akranlarının keyfini kaçıran kendi diktatörlüğüne hizmet etmişti. Rejim, halka başvurma yönündeki Agrippa'nın popülist stratejisi ile seçkinlere başvurma yönündeki Maecenas stratejisini dengelemek zorundaydı.

Ancak yine de Cassius Dio belirleyici olanın Maecenas olduğunu söylüyor. Din ile devlet arasındaki karşılıklı bağımlılık antik dünyadaki her imparatorluğun temel ve sorgulanamaz özelliğiydi. Siyasi iktidarın doğal olarak dinsel bir boyutu vardı. Ve Maecenas ise, hem yönetici hem yönetilenin niteliğini şekillendirmede ve direnen insanları sadık tebaaya dönüştürmede dinin önemli bir rol oynayabileceğinin epey farkındaydı. Maecenas şu tavsiyede bulunmuştu: "Atalarımızın geleneğine göre her yerde ve her tarzda tanrısal olana tapmalısınız, çünkü onları (tanrıları) küçük gören hiç kimse başka bir kimseyi onurlandıramaz."[3] Romalı dindarlığı göz ardı ettiğinden ötürü, Roma'nın iç savaşta yok olma noktasına geldiğine de genel olarak inanılırdı.

Kaçınılmaz şekilde seçkinler, çoğunluktan daha fazla kuşkucu olmaya yatkındılar. Zenginlikleri sayesinde tanrısal olana daha az ihtiyaç duymaktaydılar. Bu seçkinler arasında dünyanın en zenginlerinden bazıları da yer alıyordu. Sürekli açlık tehdidi altındaki ve şehirlerde doğan çocukların beş yaşına gelmeden öldüğü ve yaşayabilenlerin ise yetişkinliğe ulaşamadan ebeveynlerinden en azından birisini kaybettiği bir dünyada hayatta kalabilmek için mücadele eden halkın çoğunluğundan farklı olarak, bu seçkinler yüzlerce kölenin emirlerini beklediği havadar villalarında yaşıyorlar ve kaderin aşırılıkları karşısında kendilerini nispeten daha rahat hissediyorlardı. Sıradan insanlar sigorta poliçeleri misali tanrılara ihtiyaç duyardı, seçkinlerin ise buna pek ihtiyaçları yok-

3. A.g.e. 52.36.

tu. Seçkinlere göre kendileri ile tanrılar arasındaki boşluk sıradan insanlarla kıyaslandığında çok daha küçüktü ve ihtişam, korku ve şükran duymalarına daha az gerek vardı. Modern dünyadaki gibi ve antik dönem boyunca öteki seçkinlerde olduğu gibi, onlar da kendi "rasyonel" inançları ile halk tabakasının batıl, irrasyonel inançları arasında ayrım yapmaktan hoşlanırlar ve halkın yaptığını yapmazlardı.

Ancak Seneca'nın keyifle değindiği üzere başka herkes gibi seçkinler de benzer inanç, büyü ve batıl inanç yelpazesinde yer alırlardı. Seneca şimdi mevcut olmayan ama 5. yüzyıl başlarında Kuzey Afrikalı Hippo rahibi Augustinus'un *De Civitate Dei* (*City of God* -Tanrı'nın Kenti) kitabında alıntı yaptığı yazısında batıl inanca dayalı ibadeti tartışırken, "Kapitol'e [Jüpiter Tapınağı] gidince oradaki gösteriş çılgınlığından utanacaksınız" demişti.

> Birisi tanrılara ilahi buyruklar öneriyor, ötekisi Jüpiter'e saati söylüyor; birisi hamamcısı oluyor, ötekisi ona kutsal yağ sürüyor veya en azından sanki yağ sürüyormuş gibi ellerini havada sallayıp duruyor... Resimlerinden değil tapınaktan dahi epey uzaktayken Juno ve Minerva'nın saçlarını yapan kadınlar bile var, berberler gibi parmaklarını oynatıp duruyorlar. Ayna tutan bazı kadınlar da var. Bazıları mahkemede kendilerine yardımcı olmaları için tanrılara çağrıda bulunuyor. Bunlar da ellerindeki belgeleri havaya kaldırıyorlar ve davalarını izah ediyorlar.[4]

Augustus'un kendisi de önseziler ve rüyalar konusunda "mutlak bir imana sahip" idi. Çok korktuğu yıldırım ve şimşekten korunmak amacıyla fok derisinden bir muska takardı. Birçok insan da şiddetli ölümlere maruz kalmış gladyatörlerin veya idam edilen suçluların cesetlerinden parçaların bulunduğu muskalar taşırdı. Önde gelen Romalılar bir kehanet seansında konuşan tanrıların sesini dinler ve birçokları gibi yetenekli sahtekâr Alexander tarafından oyuna getirirlerdi; Alexander yüksek meblağlar karşılığında kehanette bulunmak için bir yılanla konuşma hilesine başvururdu. Yaşlı Cato iki haruspices'in (kurban edilen hayvanların bağırsaklarını yorumlayan kutsal kişiler) caddede yürürken birbiriyle rastlaştığında nasıl sırıttıklarına dair şakalar yapmıştı.

---

4. Seneca, "Against Superstitions"; şu kitaptan: Augustine, *City of God*, VI. 10. (Wm. B. Eerdmans Publishing Company, 1886, University of Virginia Library Electronic Text Center, şuradan erişilebilir: <http://etext.lib.virginia.edu/modeng/ modengA. browse.html >).

Zenginler ve yoksullar aynı bayramları kutluyor ve aynı ritüelleri yapıyordu. Aralarındaki fark daha çok inancın niteliğinden kaynaklanıyordu. Sıradan insanlar hâlâ kendi rahatlarına düşkünlükleri yönündeki kaprisleriyle insanlığı rasgele etkileyen tek tek tanrılara inanmaktaydılar. Ancak antik Roma tarihçisi Paul Veyne'ye göre seçkinlerin tanrıları kusurlu süper insanlar olmaktan çıkıp bir nevi daha soyut ve ahlaki olanlara dönüşmekteydi.[5] MÖ 2. yüzyılda Romalılar Yunanistan'ı fethetmeye başladıklarında, cinsel bakımdan kontrolsüz kendi rahatına düşkün ama bütün tanrılar arasında en güçlüsü olan Zeus ile Jüpiter arasında "Roma İmparatorluğu'nun yücelik bakımından adil, güçlü ve hatta müşfik koruyucusu" olması bağlamında özdeşlik sağlanmıştı.[6] Fakat insanların çoğu Zeus/Jüpiter'e bir birey olarak tapmayı sürdürürken, seçkinlerin gözünde bireysel kimliğinden kurtuluyor ve biçimsiz kolektif kimliğin –"tanrılar" ve hatta "tanrı"– parçası hâline, erdemli insanları seven ve adil bir davanın zaferini güvence altına alan bir nevi takdiri ilahi veya Kader anlamına geliyordu. Ahlak ile ilgisiz tek tek tanrılar ahlaki bir güç olmak üzere birleşiyorlardı. Augustus aynı ahlaki yolda işe koyulmuştu ama seçkinler bu amacına asla ulaşamayacağına ikna olacak denli onu pek iyi tanımaktaydılar (tanrıların bütünleşmesi hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz., bölüm 8).

Augustus ve Livia "Tanrısal On İki Bayramı" ile aslında Roma'nın daha sofu yurttaşlarını utandırmaktaydılar; bu bayram, on iki Olimpik tanrısı gibi giyinmiş konukların katıldığı özel bir ziyafetti; ziyafetteki Augustus'u hicveden adlandırmayla "günahkâr Caesar" orada Apollo olarak yer alırdı. Agustus şimdi ihmalden dolayı harabeye dönen Roma tapınaklarının restore edilmesinden söz etmekteydi. Onları kireçtaşı, ağır ahşap çatılar ve tuğla rengi dekorasyonuyla geleneksel tarzda yeniden inşa ettiler, onların yanı sıra, Doğu'dan gelen ve Yunan tarzında eğitim görmüş mimarlar ve zanaatkârlar imparatorluk eviyle bağlantılı tanrılar için parıltılı yeni tapınaklar yaptılar. Senatörlerün artık Roma'da tapınak inşa etmelerine izin verilmiyordu, sadece eyaletlerde yapabilirlerdi. Roma'da yükselen muazzam tapınaklar sadece imparatorluk ai-

5. Paul Veyne, Der., *A History of Private Life,* Cilt 1, *From Pagan Rome to Byzantium,* s. 214 (Çev. Arthur Goldhammer, Belknap Press, 1987).
6. Marianne Bonz, *Religion in the Roman World,* (WGBH Educational Foundation, 1998; şuradan erişilebilir: <http://www.pbs.org/wgbh/pages/frontline/ shows/religion/portrait/religions.html>).

lesinin üyeleri tarafından inşa edilebilirdi; mermer ve bronz her cephe Augustus dönemi tanrısıyla ve büyük inşaatçı Augustus'un kendisiyle bağlantılıydı. Ancak sıra Augustus'un kendi tanrısallığına geldiğinde, Maecenas ihtiyat tavsiye etmekteydi. Cassius Dio onun "halkın oyuyla hiç kimse tanrı seçilmedi" dediğini yazar.

> Böylece bir insan olarak dimdik ve bir yönetici olarak şerefliyseniz, bütün dünya sizin kutsal çevreniz, bütün şehirler sizin tapınaklarınız ve bütün insanlar sizin heykelleriniz olacaktır; tanrısallık örtüsünü aşikâr şekilde açığa vuran o yöneticiler söz konusu olduğunda ise böyle bir şeref onlara kutsallıktan yoksun bırakmakla kalmayacak, bütün şehirlerinde tapınaklar onların uzağında kurulmuş olsa bile, oldukları kadarıyla, onların rezilliklerinin ve adaletsizliklerinin anıtları olarak daha fazla ayıplanmasının vesilesi olacaklardır.[7]

Agrippa, Maecenas ile aynı fikirde değildi. Campus Martius'ta yapımını üstlendiği büyük binanın en can alıcı bölümünü oluşturacak şekilde Augustus için bir tapınak inşa etmek istedi, burası Tiber Nehri'nin taşkın yatağından oluşan geniş bir alandı ve MÖ 2 yılında Augustus'u kutlamak üzere düzenlenen oyunların bir kısmı burada oynanacaktı. Ancak Augustus bir tapınakla onurlandırılmaktan vazgeçti. Böyle bir şey tanrısallığın dosdoğrudan atfedilmesi demekti. Bunun yerine tapınak Augustus'un atalarına –Venüs, Mars ve tanrısallaşmış Julius Caesar– adandı ve tapınağın adı Panteon olarak konuldu, "bütün tanrılar" anlamına geliyordu (gerçi MS 2. yüzyılda İmparator Hadrianus döneminde bugün bildiğimiz Panteon hâlini ancak alabildi). Agrippa'nın arzuladığı şekilde, Augustus'un bir heykeli tapınağın içerisine yerleştirildi, ancak bu girişin bir yanındaydı, öbür yanında ise Augustus'un sadık can yoldaşı Agrippa'nın kendi heykeli yer alıyordu.

Mantıksız görülebilse de, Cassius Dio'nun sistematik olarak Augustus rejimindeki tek adam yönetiminin savunucusu olarak gösterdiği Maecenas'ın, emperyal kült konusunda popülist Agrippa'dan daha fazla tedbirli olması belki de şaşırtıcı sayılmazdı. Aristokrat Maecenas, Augustus'un ilahlaştırılmasının seçkinler tarafından nasıl algılanacağı konusunda çok daha fazla hassastı. Cumhuriyetçilik geleneğinden gelen ve yeni rejimle anlaşma uğraşı veren Romalı asillere göre kendi aralarından birisinin –hatta babası novus homo,

7. Cassius Dio, *Roman History*, 52.35.

yani aileden senatör olan ilk üye olmasından ötürü kendileri kadar iyi olmayan bir adamın– tanrısallık mertebesine yükseltilmesini kabul etmek hiç de hoş görülmezdi.

Kabul edilemez olan şey bir insanın tanrı olması fikri değildi. Mısır kendi firavunlarına yüzyıllardır tapmıştı. Helenleşmiş doğunun her yanında en azından MÖ 5. yüzyıldan itibaren yöneticilere tanrı diye tapılmaktaydı. Büyük İskender bu geleneği Yunanistan'dan fethettiği ülkelere taşımıştı. Roma da ilahlaşmış kurucusu Romulus'a sahipti. Yalnızca tektanrılı Yahudiler tanrısal olan ile insan arasında çok belirgin bir ayrım yapmışlardı. MS 1. yüzyılda İskenderiyeli Yahudi filozof Filon'a göre, insandan tanrıya değişim "küçük bir şey değil mutlak olarak temel bir şeydi, yani yaratılmış olanın aşikâr şekilde dönüşümü, insanın yok edilebilir niteliğinin yaratılmamış olana, yok edilemez tanrıya dönüşümü Yahudi kavmi gözünde dine karşı yapılmış en dehşet verici küfür sayılmaktaydı; çünkü Tanrı, insanın Tanrı'ya dönüşmesinden daha kısa sürede insana dönüşmüş olacaktı". Ancak tektanrıcı olmayanlara, putperestlere göre tanrısal nitelik bütünüyle mükemmel bir şey değildi ve dolayısıyla kusurlu insandan bütünüyle farklı sayılmazdı: Tanrılar ve insanlar aynı süreklilikte yer alırlardı, iki farklı tür değildiler.

Tanrılar kıskanç, şehvet düşkünü, kaprisli ve alıngandılar; onlar da insandı ama daha muhteşem ölçekteydiler ve ölümsüzdüler. İnsan'ın onlarla ilişkisi Roma dünyasında bir örüntü hâline gelmiş ilişkiyi –kul ile efendi [yanaşma/işbirliği yapan ile patron/himaye eden] ilişkisini– yansıtmaktaydı. Tanrılar süper efendilerdi ve Augustus da kolaylıkla bu şekle uygun hâle geldi. Onun yönetimi bütün Roma toplumunda olduğu üzere himayeye (efendiliğe) dayandı. Çin'den farklı olarak Roma kişisel ilişkiler ağı üzerinden yönetilmekteydi; gerçi Çin'de de İmparatorun gözdelerinin oluşturduğu saraylıların [iç sarayın] yükselişine rağmen her zaman onlarla mücadele eden meritokratik (liyakate dayalı) kamusal görevlilerin oluşturduğu saray dışı çember de olurdu. Roma'da ise kişisel olan ile politik olan veya tanrısal olan ile insan arasında kesin bir ayrım yoktu. Maddi dünyaya üstün gelen kişisel bir manevi dünyayı ayrı tutarak bağlantıları koparma işi küçük bir Yahudi kültünü bir dünya dinine dönüştürecek olan fanatik Farisi Pavlus'a (Saul/Paul) düşecekti (bkz., bölüm 19).

Roma'da sabahın erken saatlerinde, devlete ait köleler geçitleri temizlerken ve su kemerlerini onarırken ve kafelerde minik ekmek-

ler ve peynir satışı yapılırken, sokaklar ve dar yolları yanaşmalar doldurmaktaydı, patronlarının evine doğru sabah salutation[8] (selamı) yapmak üzere yürümekte veya tahtırevan ve sandalyelerde taşınmaktaydılar. Ufak iyilikler karşılığında yoksul yanaşmalar gerçekte efendilerinden aldıkları hediyelerle geçimlerine ilave gelir katmaktaydılar. Kimi zamanlarda kendilerine oyunlara girmelerini kabul edilmelerinin sağlayan tesserae (jeton), ufak bir miktar para veya bir kap sıcak yiyecek bile verilebilirdi; bu yiyeceklerin "küçük zavallı bir köle" tarafından portatif bir ocakta, "bir yandan koşarken bir yandan alevleri üfleyerek" taşındığını yazmıştı Juvenal. Daha zengin yanaşmalar efendilerinin nüfuzuyla, görevli önermek üzere düzenli olarak imparatora gönderilen tesimonia için bir randevu koparmayı umabilirdi.

Ne var ki Roma seçkinleri söz konusu olduğunda, yanaşma ile efendi arasındaki ilişkide içkin olan güç dengesizliğinin örtük olması önemliydi. Onlara yönelik efendilik (himaye) daha çok eşitler arasındaki iyiliklerin karşılıklı değişimi şeklinde olmak zorundaydı, daha güçlü olanın daha güçsüz olana bahşettiği iyilikler şeklinde değil. Her ne kadar Juvenal ve Martialis gibi hicivciler "gönüllü köle" (Juvenal yanaşmaya böyle derdi) ile kibirli efendi arasındaki ilişkinin gerçek niteliğini sergileyerek dalga geçseler de, eşitlik kurgusu her iki tarafın birbirine amicus (arkadaş) diye hitap etmesiyle sağlanırdı.

Çin'de Konfüçyüs anlayışına göre bir devlet görevlisinin imparatoru karşısında el pençe divan durması, Roma seçkinlerinin bir üyesi bakımından düşünülemez bir şeydi. Bu, bir insan olmanın gereği erdem ve asalet duygusu bakımından çok küçük düşürücü, çok etik dışı bir şeydi. Sadece sıradan insanlar tıpkı tanrılarına yaptıkları gibi kendi efendilerinin iyiliği için dua ederek onları hoşnut kılar ve taparlardı. Roma seçkinleri ise kendi tanrılarına quid pro quos, yani iyilikleri karşılığında kurban sundukları ortakları gibi davranırdı. Caddede yürürken bir tanrı heykeli yanından geçtiklerinde parmaklarıyla bir öpücük üflerlerdi: Bu hiç de reverans yaparak eğilmek değildi.

Köle efendisine saygı gösterirdi. Alçakgönüllülük ise bir erdem değil sadece aşağılanmanın bir ifadesiydi. Ancak seçkin olmayanlar ve seçkin olsun olmasın Roma'nın fethettiği halklardan çoğu her

8. John E. Stambaugh, *The Ancient Roman City,* s. 199 (Johns Hopkins University Press, 1988).

zaman aşağılanma deneyimine sahipti. Aşağılanmanın yarattığı rahatsızlığı manevi uygulamaya dönüştürmek ise Pavlus'un zaferi oldu. Boyun eğmeyi utanılacak bir şey olmaktan çıkarıp yüce bir erdeme çevirdi. İmparatorluğun sıradan insanlarını tabi olma konumuyla uzlaştıran başka iyi bir yol var mıdır? Nietzsche'nin de söylediği gibi, böylesi tam da boyun eğişin gündelik gerçekliğini bir ideal düzeyine yükseltmekti.[9]

Ancak bu durum herhangi bir boyun eğiş ifadesinin yenilgi olarak kabul edildiği seçkinler bakımından "henüz" ideal bir şey olamazdı. İşte bu nedenledir ki Augustus, imparatorluğun yüce efendisi, eşitlik oyunu oynadı. O da kendi salutatio'sunu, yani sabah selamlamasını yapardı; yine de kurallar koymuştu, Roma'da bulunuyorken her senatör ve önde gelen şövalye, özel olarak mazur görülmedikçe, kendisine eşlik etmeye mecburdu. Katılımı kontrol etmek üzere, Palatine Tepesi'ndeki sarayına gelen ziyaretçiler gruplara bölünürdü. Ancak imparatorun nomenclator'unun yönlendirmesiyle selamlama esnasında her birini öpmesi ve isimleriyle hitap etmesi kesindi (ama Augustus'un talihsizliği şuradaydı ki nomenclator'u epey unutkandı). Fakat böyle görünür bir erişilebilirlik şeklindeki kadife eldivenin altında, imparatorluk gücünün demir yumruğu gizlenmişti. Amicus'lardan birisinin, imparatorun yerine kimin geçeceği konusunda karısına bir şeyler söylemek gibi bir akılsızlık yaptığı tesadüfen duyulmuştu. İmparatoru selamlama sırası ona geldiğinde Augustus şöyle dedi: "Elveda Fulvius." Kastettiği şey çok açıktı. Fulvius evine gitti ve karısıyla birlikte intihar etti.[10]

Augustus tarafından üstü ne denli güzel şekilde örtülürse örtülsün, Augustus hâkimiyetinin artışı ve seçkinlerin politik gücünün aşınması belki de onlar için Stoacılığın neden cazip hâle geldiğini açıklar. MÖ 4. yüzyıl başlarında Atina'da Zeno tarafından kurulmuş olan Stoacılığın amacı özerklik ve üstünlüktü ki bu da aristokratın kendi mülkündeki kontrolüne çok benziyordu. Stoacı üstünlük, ne var ki, dış dünyaya ait değil kendi özel iç dünyasına aitti; bu iç dünya mekânında da belirli dinler yaratılmaya veya

9. Bkz., Nietzsche, *On the Genealogy of Morals*, 1.13-14 (Oxford World's Classics, 2008) [*Ahlakın Soykütüğü Üzerine*, Çev. Ahmet İnam, Say Yay., 2017] ve *The Antichrist* (Çev. Thomas Dayne, Algora Publishing, 2004) [*Deccal*, Çev. Ayça Kaya, Say Yay., 2017].

10. Plutarch, "On Talkativeness", *Moralia* (Çev. Harold North Fowler, Loeb Classical Library, 1936; şuradan erişilebilir: <http://penelope.uchicago.edu/ Thayer/E/ Roman/Texts/Plutarch/Moralia/Praecepta_gerendae_reipublicae*. html>).

kolonileşmeye başlamıştı ve birçok insan –özellikle şehir sakinleri (bkz., bölüm 3)– böyle teselli bulmaktaydı. Stoacılık, İspanyol Stoacı Seneca'nın sözleriyle "herhangi bir koşulun, herhangi bir kısıtlamanın, herhangi bir fırsatın kölesi olarak" değil kendisinin egemeni olarak yüceliğini hüküm sürdüreceği bir iç âlemde bireyi biçimlendirmekteydi. Seneca ise Augustus'un kurucusu olduğu Julio-Claudian hanedanlığının beşinci ve son imparatoru olan Nero'nun önce özel öğretmeni sonra siyasi danışmanı olacaktı. Stoacılık Roma seçkinlerinin yitirmekte olduğu politik üstünlüğü telafi eden bir üstünlük biçimi sunmaktaydı. Pavlus'un, güçsüzlerin Tanrı tarafından yaratılan içsel bir âlemde teselli bulduğu kendine özgü Musevi vaazlarına başlamasıyla birlikte Stoacılık, seçkinlerin dini olarak Epikürcülüğü de geride bıraktı ve hayli yaygınlaştı.

Epikürcülük de (tıpkı Stoacılık gibi o da Atina'da MÖ 4. yüzyıl başlarında kuruldu) güç kaybı karşısında seçkinlere kendi tesellisini sunmaktaydı; ancak Epikürcülüğün çözümü dünyadan el etek çekmek, rekabetten vazgeçmekti. Kendisini "Epikür'ün sürüsündeki şişko ve besili bir domuz" olarak tanımlayan Horatius bütün mektuplarında ve şiirlerinde, en mutlu hayatın ihtiras dünyasının sıkıntılarından, kıskançlığından, hatalarından, lüks şeylere karşı tatmin olmamış özlemlerinden ve o lüks şeyler sağlandığında yaşanan doygunluktan uzak münzevi, basit kırsal hayat olduğunu savunan Epikürcü mesajı açıkça seslendirdi. Romalılar bakımından bir nevi Budacılık olan Epikürcü amaç hoşnutluktu, ancak o hoşnutluk hedonizm değil de huzur, yani acı ve endişeden özgür olmak anlamına geliyordu. Ve böylesi, insanları umursamayan ve onlar üzerinde mutlak olarak hiçbir etkisi olmayan tanrılardan korkmak dahil, korkudan kurtulmak demekti. Her ne kadar Maecenas'ın da bir yandaşı olduğu söylense de, Epikürcülük, dünyayla iştigal etmek ve ona damgasını vurmak isteğine kapılmış seçkinler arasında kaçınılmaz olarak daha az yaygındı, gerçi Augustus da onlara bu konuda pek az alan tanımış olmaktaydı.

Teorik olarak köle, tıpkı Romalı senatör gibi kendi iç evreninin yöneticisi olabilirdi, çünkü Stoacılıkta her insan tüm gerçekliğe nüfuz eden ve harekete geçiren tanrısal bir logos'a, yani aklın ilkesine veya evrenin ruhuna sahipti. "Bir kimse çok fakir bir semtten Cennet'e sıçrayabilir" diye yazmıştı, muazzam ölçekte zengin olan

Seneca.[11] Pratikte ise, ne var ki, Stoacılıktaki insan kardeşliği seçkinlerin ötesine yöneldiğinde çok fazla rasyonel ve rahatsız bir din olmaktaydı. Stoacılık duygular bakımından kuşkuluydu; insanın amacı ihtirastan keyif almak yerine ondaki aşırılıklardan uzak durmaktı, çünkü ancak böylece kendi içindeki logos kıvılcımının kılavuzluğunda özgür bir birey olarak gerçek niteliğini kazanabilirdi.

Özdenetim Stoacılar bakımından temel bir erdemdi ve onun eksikliğinin hissedilmesi, Seneca'nın Maecenas'ı "denetlenemeyen, ihtiraslı ve efemine ruhu"nun duygularındaki despotik dalgalanmaların etkisi altında olan bir insanın aşağılık örneği olarak değerlendirmesinin nedenlerinden biriydi. Roma seçkinleri her zaman kendilerini iki tutum arasında parçalamış hâldeydiler; birincisi dünyanın zevklerine karşı koyan özdenetimli Stoacılar olarak kendilerini büstlerde ve heykellerde tasvir etme arzularıydı, ikincisi ise aşırı duygusal tavırlara ve teşhir etmeye yönelik arzularıydı. Augustus ve ardından gelenler sürekli bir içtenlik jesti olarak hançerlenmeye hazır hâlde göğüslerini çıplak tutardı; Suetonius ve Cassius Dio, Augustus'u kendisine teklif ettikleri diktatörlük makamını kabul etmediği konusunda insanları ikna etmek amacıyla cüppesini yırtıp dizlerinin üzerine çökmüş hâliyle tasvir ederler;[12] bir savunucu veya senatör dinleyicilerin anlayışla tepki göstereceği beklentisiyle ara sıra hıçkırarak onun söylevinin etkisini artırmış olacaktı. Gerçek Stoacılar itiraz etse de, abartılmış tutkular ve duyguların ölçüsüz sergilenmesi içtenliğin nişaneleri sayılırdı.

Sıradan insanlar bakımından Stoacılıktan daha cazip olanlar ise gizemli İsis, Kibele (Sibel) ve Atargatis kültleriydi; bunlar sırasıyla, Mısır, Frikya (Türk) ve Suriye tanrılarıydı ve onlara tapınma bütün Yunan-Roma dünyasında yaygınlaşmıştı (3. Bölümde İsis kültüne ve 8. bölümde Atargatis kültüne daha ayrıntılı değineceğim). Bunlar ayrıca bireyin iç âlemini açığa vurmaktaydılar, ancak talepleri rasyonel değil duygusaldı; coşkunluk, rahatlık ve aidiyet duygusu sağlıyorlardı. Devletin bakış açısında gizem kültleri tehlikeli şekilde anarşik karakterdeydi ve sürekli olarak baskı altına alınmalıydılar. MÖ 21 yılında Augustus İtalya dışındayken, Agrippa, Augustus'un

11. Seneca'ya bu bölümde yapılan tüm referanslar onun şu kitabındandır: *Moral Epistles* [*Ahlak Mektupları*, Çev. Türkân Uzel, Jaguar Yay., 2018], (I.xxxi, Ill.cxiv, Ill. ci, Il.xcii, I.iii).

12. Suetonius, "Augustus", *The Twelve Caesars*, s. 52; Cassius Dio, *Roman History*, 54.1.

önerisiyle olmasa da kuşkusuz onayıyla, İsis kültünün Roma şehri içinde ve şehir duvarlarının bir mil ötesinde uygulanmasını herkese yasaklamıştı. Gizem kültleri imparatorluk kültünün başarmaya çalıştığı her şeye aykırıydı: Kişisel (gizli) coşkunluğu ve bir tanrıçaya yönelik ihtiraslı bir odaklanmayı kışkırtmaktaydılar ve bunlar da devletin çizdiği sınırların ötesinde yer alıyordu; gizem kültleri iyi Romalı uyruklar yaratmayacak ve fakat yıkıcı olanları yaratabilecekti. Öte yandan Stoacılık kendisine logos'u, aklı kılavuz edinen disiplinli düzenli bireyi geliştirmekteydi; Augustus ve Livia'nın Stoacı sempatizanlar olmaları hiç de şaşırtıcı sayılmazdı.

Augustus başarı şekilde kendisini hem Stoacı hem Horatius ve Vergilius tarafından idealize edilen çetin, cesur yurttaş olarak sunmaktaydı. Basitçe yaşamaya mim koymaktaydı. Palatine Tepesi'ndeki köşkü (palatium, yani "saray" olarak bilinirdi) Romalı seçkinlerin yaşadığı ve ayrıca augur'ların (kâhinlerin), yani kuşların uçuşunu yorumlayan uzmanlaşmış rahiplerin gözlem istasyonlarının olduğu yerdeydi. Ancak en azından sonraki imparatorların ve hatta muhtemelen Maecenas'ın standartlarıyla kıyaslandığında mütevaziydi. Hiçbir mermer süslemesi yoktu; Augustus kırk yıldan fazla bir süre boyunca kışları ve yazları aynı yatak odasını kullandı ve basit bir yatakta uyudu. Her biri öncekinden daha karmaşık ziyafetleriyle bilinen *Satyricon*'un kaba ve gösterişçi Trimalchio'sundan farklı olarak Augustus "sıradan insanların yiyeceklerini tercih ederdi: Ekmeğin daha iri çeşidi, küçük balıklar, el baskılı taze peynir ve yeşil incirler."[13] Sade kıyafetler giyerdi ve sözümona bunları da eski iyi Roma Kadınefendilerinin yaptığına benzer şekilde kendi karısı dokuyup örmekteydi.

Suetonius'a göre Augustus'un hakikaten sevdiği Livia ise kendi üzerine düşen rolü iyi oynardı. Başı alçakgönüllü şekilde bir şalla kapalı hâlde sade bir görüntüye sahipti; bu sadelikte ise saçını yapan, giysilerine dikkat eden, ayakkabılarını ve mücevherlerini imal eden ve ona masaj yapan bin kadar köle ve azat edilmiş kölelerden oluşan ekibinin katkısı vardı. Livia politik bakımdan son derece yetenekliydi: Augustus onun görüşlerini öyle ciddiye alırdı ki geceleri yatak odasına elinde bir defterle ona danışmak üzere gelirdi. Livia düşmanı olduğuna inandığı Tacitus'u öldürmeye başvuracak denli ailesine son derece tutkuyla bağlıydı; Augustus'la evlenebilmek için,

13. Suetonius, "Augustus", *The Twelve Caesars*, s. 76.

ikinci çocuğuna hamileyken ilk kocası Tiberius Claudius Nero'dan boşanmıştı. Yine de her daim nostaljik Cumhuriyet hatırasının mütevazı bir eş modeli, mazbut bir model olarak göründü.

Yeni rejimin propaganda miti altın çağa dönüş kisvesi altında Augustus emperyal devrimi gündeme getirdi. Rejim, (kalıtsal bir yüce monark anlamında) bir imparator tarafından yönetilmediği yanılsaması üzerine inşa edilmişti, yani aslında monarşik bir yönetim biçimi yaratmıyor ancak iç savaş öncesi Roma Cumhuriyeti'nde büyük olan ne varsa onların hepsini, Vergilius ve Maecenas'ın himayesinde olan başkaları tarafından yeniden şekillendirerek efsanevi şekilde muhteşem olmuş bir Roma'yı restore ediyordu.

Seneca'nın deyişiyle "büyük ruhlu bir insan" olan Agrippa işte bu "restore edilmiş" ahlaki düzene kolayca uyum sağladı. Agrippa, Augustus ile kıyaslandığında daha doğaldı, iç savaşlar öncesindeki doğrudan, gerçek ve süssüz Roma altın çağının somutlaşmış hâliydi. Ancak yaratmak için çok şeyler yapmış olduğu ahlaki dünya, Maecenas için bir felaketti. Maecenas onun normlarına uyumlu olamazdı veya uyumlu görülebilmesi için yeterince güçlü olduğu düşünülürdü. Seneca onu "eşit ölçekte yararsız, güvenilmez ve eksantrik" olarak değerlendirmişti. Maecenas, yozlaşma, lüks düşkünlüğü ve cıvıklık adına ne varsa onların hepsini temsil ediyordu; bütün bunlar da, şayet Augustus Marcus Antonius ve Kleopatra'yı Actium'da yenememiş olsaydı Roma'yı yıkabilecek olan Doğu'nun zaaflarıydı. Maecenas başka erkeklerin eşlerini baştan çıkarırdı –bunlara bir akşam yemeği sırasında nezaketen uyuma taklidi yapan bir misafirinin karısı da dahildi– ancak aynı zamanda erkeklerden de hoşlanırdı: Hayatının son dönemlerinde mim aktörü Bathyllus'a delicesine âşık olmuştu. İki tekerli arabasıyla kalabalık Roma caddelerinde yarış yapardı ve bu da Britanya'dan ithal edilen yeni bir tarzdı. Romalıları eşek sıpası gibi yeni bir nefis yiyecekle tanıştırmıştı. Dostlarına ziyafet verirdi, yetenekli oldukları sürece bunların sosyal statülerini umursamazdı, dostu Horatius'a göre kendisi de azat edilmiş bir kölenin oğluydu.

Başlangıçta Augustus sefahat düşkünü Maecenas'a hoşgörüyle davrandı, onun "lavanta kokulu sarı sakızla biçimlenmiş lülelerine" gülerdi ve hem çok süslü hayat tarzıyla hem kendisine ölçüsüz şekilde "Medullia abanozum, Etrurya'dan gelen fildişim, Arretium'un ışık çubuğu, yukarı denizin elması, Tiberine incisi, Cilnii zümrüdü,

Iguvians'un yeşim taşı, Porsenna'nın berili, Adriyatik yakutu"[14] diye hitap etmesiyle dalga geçerdi. Hastalandığında Augustus, Maecenas'ın Roma Esquiline Tepesi'ndeki muhteşem villasında kalırdı.

Ancak MÖ 23 yılında Augustus'un büyük dostu ve danışmanı Maecenas gözden düştü. Tacitus'a göre "emperyal sırların önde gelen kutusu" sayılan Maecenas yeterince boşboğazlık yapmış, karısı Terentia'yı, erkek kardeşi Murena'nın Augustus'a yönelik bir suikast girişimiyle bağlantılı olduğu konusunda uyarmıştı. Kambur birisi olan Murena bir konsül olarak en önemli senatörlük mevkinde yer alıyordu, Augustus rejiminin otoriterliğini açıktan eleştirmekteydi. Yargılanmadan öldürüldü. Maecenas ise "dilini tutma yeteneksizliğinden" ötürü iç çemberden sert şekilde dışlandı.

Fakat Seneca'nın özel olarak küçümseyici bulduğu şey Maecenas'ın ölüm karşısındaki korkusuydu, Epikürcüler olduğu kadar Stoacılar tarafından da reddedilen bir korku. "Bedenime işkence edin, gut hastalığımla bana acılar yaşatın, ellerimi ayaklarımı kırıp parçalayın; beni çarmıha gerin; ne olur bana Hayat'ı ve onun iyiliğini bahşedin." Seneca Maecenas'ın böyle dediğini yazıyor. Seneca'ya göre ölümle yüz yüze gelmenin en ideal yolu en iyi gladyatörlerce sergilenmekteydi.

Gladyatör Roma toplumunda olağanüstü karışık duygulara yol açan bir yer işgal ediyordu. Sosyal olarak dışlanmışlığıyla hakir görülürdü: Gladyatörler genellikle savaş esiri olan kölelerdi veya Roma hukukuna göre fahişeler gibi tasnif edilmiş mahkûmlardı. Ancak gladyatörler cesaret ve askerî yetenek örnekleri olarak da onurlandırılmaktaydılar. Roma pax Augusta'nın (Augustus düzeni, barışı) keyfini sürüyor olabilirdi ama buna kendilerini tamamen adapte edebilmeleri bakımından da çok yeni bir durumdu. Gladyatörler Roma'nın savaşçılarıydılar ve ideal insanlar da hâlâ savaşçılardı.

Seneca'ya göre bilge Stoacı ile cesur gladyatör, kendi hayatlarının geçici olduğunu ve onunla imzaladıkları sözleşmeye uygun şekilde isteksizlik göstermeksizin teslim olmaları gerektiğini birlikte anlayabiliyorlardı ve bu da Stoacı bakımından tanrısal efendi, gladyatör bakımından ise eğiticileri sayesinde oluyordu. Ölümle yüz yüze gelindiğinde sahip olunan böyle umursamazlık Stoacıyı özgür kılıyordu, tıpkı bunun gibi gladyatörü de asilleştiriyor ve kölelik veya mahkûmluk statüsünden özgürleştiriyordu. "Çünkü bedeninin

14. Macrobius, II.4.12.

kölesi olan hiçbir insan özgür değildir" diye yazmıştı Seneca, on yıl sonra Pavlus da bedenin alçaltıcı taleplerinin reddedilmesini savunmuştu, gerçi Pavlus bakımından amaç özgürlük değil Tanrı'ydı: "'Yemek mide için, mide de yemek içindir' diyorsunuz ama Tanrı hem mideyi hem de yemeği ortadan kaldıracaktır. Beden fuhuş için değil, Rab içindir. Rab da beden içindir."[15]

Maecenas belirgin şekilde dünyevi şeyleri bastırma veya onlarla mesafe koyma konusunda başarısız olmuştu. Hayatının son 14 yılında Augustus'la yeniden bir tutunma noktasını kazanabilmek için çok gayret gösterdi, ancak Roma'da bir nevi sürgün olarak kaldı. Bu dönemde artan hastalıklarıyla yaşadı ve adeta yapıştığı Horatius gibi dostlarına şikâyetleriyle birlikte yük oldu. Hayatının son üç yılında ise uyuyama hastalığından mustaripti, Yaşlı Plinius'a göre "bir anlık uykunun bile keyfini asla çıkaramıyordu" ve "kendisini şarapla, akar su sesleriyle, kaliteli şaraplarla uzaktan gelen ve hafifçe yükselen müzik senfonileriyle uyuşturduysa da, bütün bunlar hiç işe yaramıyordu".

Maecenas, Augustus'un gözdesi olmak için Agrippa'ya karşı yaptığı savaşı kaybetmişti. Maecenas, "Onu öyle büyükleştirdin ki ya damadın yapacaksın ya da maktul olacaksın"[16] diye acı bir dille uyarmıştı Augustus'u. Agrippa beklenildiği üzere, Augustus'un yeğeninden boşanarak Augustus'un zeki, şehvet düşkünü, başına buyruk 16 yaşındaki kızı Julia'yla evlendi.

MÖ 15 yılında Agrippa Doğu'da sadakat inşası turuna çıktı. Yarı bağımsız bir krallık Yahudiye'de kendisinin -ve Roma'nın- dostu Büyük Hirodes'i ziyaret ettiğinde, Panias, Samiriye şehirlerinde ve imparatorluğun Doğu kısmının tamamında olduğu üzere Hirodes'in daha yeni Caesarea Maritima ismini verdiği şehirde Augustus tapınakları yükselmekteydi.

Augustus hâlâ İtalya içinde kendisine açıktan tapınmaya izin verilmesini reddetmekteydi, gerçi imparatorluk kültünü de kısa süre sonra örtük biçimde başlatacaktı. Ancak Roma ve İtalya dışında, imparatorluğun Doğu kesiminde, bu farklı bir meseleydi. Bitinya ve Asya denilen yer, Küçük Asya'daki (modern Türkiye'nin büyük kısmı) kendi başkentlerinde tanrı Augustus için tapınak yapılmasına izin talep ettiklerinde, Augustus kabul etti, gerçi tapınakta Roma tanrıçasına, Roma'nın kişileştirilmiş tanrıçasına da ibadet edilmeliydi.

15. Korintliler 6.13
16. Cassius Dio, *Roman History,* 54.6.

İlk olarak bu iki eyaletin tanrı Augustus için tapınak dikmesi şaşırtıcı değildi. Yüzyıldan fazla süredir yöneticiye tapınma geleneğinin olduğu o bölgede doğal olarak emperyal kült de büyümüştü. Küçük Asya yüzlerce şehir içeriyordu. Bunların çoğu MÖ 4. yüzyılda Makedonyalı Yunan Büyük İskender'in fethinden sonra kurulmuştu. Yunanlara ait kendi krallarını tanrılaştırma geleneği muhtemelen onunla başlamıştı; tanrısallığı hakkındaki inancı elbette etkin şekilde kendisi teşvik etmişti. Augustus dönemiyle birlikte Küçük Asya'nın şehirleri asıl Yunanistan'ın çökmekte olan şehirlerini parlaklık bakımından epey geçtiler.[17] Küçük Asya emperyal kültün en ateşli destekçisi oldu ve sonraları da aynı şekilde Hıristiyanlığın.

Pavlus'un yeni bir tanrıyı ilan edeceği yer olan (Küçük Asya'nın Akdeniz kıyısındaki) Efes, Augustus için tapınak inşa eden ilk şehirlerden biriydi. Bölge boyunca Doğu-Batı ticaret yolunun ortasında, Küçük Asya'nın ticaret merkeziydi. Yüzlerce külte ev sahipliği yapmaktaydı ve takipçileri arasında ölümü kuşkulu sayılsa da "putperest Hıristiyan" Apollonius için de muhtemelen son durak olmuştu (bkz., bölüm 10). Küçük Asya halkları tanrı olmuş bir insana tapınma fikrine hiç yabancı değildiler.

Eyalet meclisleri (ki üyeleri eyalet şehirlerinin seçkinlerinin arasından gelirdi) emperyal bir kültün kurulması için sabırsızca Augustus'a başvurmaktaydılar. Her şehir kendi başına onun için bir tapınak inşa etme imtiyazı için yarışmaktaydı, gerçi Augustus'u bu sıkıntıdan geri tutmak için hangi şehrin o onura sahip olacağına dair nihai karar görünüşte Senato'nun elinde bulunuyordu.

Emperyal kült, yerel seçkinlerin Roma'ya sadakatlerini bildirecekleri ve böylece Roma'nın bahşedeceği imtiyazları ve faydaları kazanabilecekleri önemli yollardan biriydi. Bu imtiyazlar Roma hukukunun bütünüyle koruması altına girmek anlamında, kendileri veya şehrin tamamı için yurttaşlık hakkı, devlet görevlisi olma ve eyalet meclisleri için oy kullanma hakkı ve bunlar yanı sıra birçok vergiden muaf olmayı içeriyordu. Emperyal kültün rahibi olmak Romalı yerel valinin himaye ağında bir yer tutmayı güvence altına almak demekti. Valinin ağzında çıkacak tek kelime rahibin oğlunun Roma idaresine şövalye olarak katılmasına katkıda bulunabilirdi. Emperyal kült ile bağlantılı olarak bir makama sahip olmak kısa

17. Michael Ivanovich Rostovtzeff, "The Near East in the Hellenistic and Roman Times" (Dumbarton Oaks Inaugural Lectures, 1940, *Dumbarton Oaks Papers*, Harvard University Press, 1941).

sürede yerel kariyerin bir zirvesi ve bütün aile için başarının pasaportu olarak görülmeye başlandı.

Bir şehir için Augustus adına tapınak inşa etme hakkını kazanmak ve emperyal bir kült kurmak onun önemini artırırdı ve giderek istikrarlı ve düzenli hâle gelen bir imparatorluk bünyesine sıkıca yerleştirirdi. Roma'nın yeni uyrukları bağlılıkları üzerine yeminlerini Augustus sunağında veya Augustus tapınağı önünde ederlerdi. Küçük Asya'nın kıyısında bulunan Halikarnas gibi şehirler, yeni tapınaklarını "Kendi Babayurdunun Babası, kutsal Roma, Baba Zeus ve şahsında, karada ve denizde barışı sağlaması, hukuk hükümranlığında şehirlerin gelişmesi ve karşılıklı uyum ve refah içinde olunması için tüm insanların dualarını fazlasıyla yerine getiren takdiri ilahisiyle tüm insanlığın Koruyucusu Caesar Augustus'a" ithaf etmekteydiler.

Emperyal kült kurma isteği amaca uygun bir dalkavukluk muydu yoksa içten bir bağlılık ve şükran ifadesi miydi? Gerçek şu ki yerel seçkinlerin emperyal külte verdikleri cömert destek yüzünden hiç zarar görmüş olmamaları, onların doğrudan şekilde güvenilmez oldukları anlamına gelmezdi. Faydacılığın ve inancın mutlaka uyumsuz olması gerekmez. Augustus hakikaten barış, refah ve asayiş sağlamıştı.*

Yerel seçkinlerin emperyal külte gönüllü şekilde katılması onların Roma idaresine razı olduklarının işaretiydi. Roma'nın fethettiği eyaletlerde belirli gruplar –hatta bazen bizzat yerel seçkinlerin üyeleri– açısından Roma'ya ve Roma törelerine bu şekilde boyun eğiş bir huzursuzluk kaynağıydı. Ancak bunlar asla Filistin Yahudileriyle olduğu ölçekte büyük gerilimler yaratmayacaktı.

Agrippa'nın, Hirodes'in Yahudi tebaası için emperyal kültün hassas niteliğinin farkında olması, Yahudiye'yi MÖ 15 yılında ziyaret ettiğinde takındığı bariz uzlaşmacı tavrından belli oluyordu. Kudüs'te antik dünyanın en büyük binalarından birisi olan ve kapılarından birine Hirodes tarafından Agrippa'nın isminin kazındığı Tapınak'ın etrafında yürürken gözle görülür bir hoşnutluk sergi-

* İmparatorluğun Doğu kesimindeki seçkinler bakımından sorun bir protokol işinin ötesindeydi. Örneğin Ege adası Midilli'de (Lesbos) bulunan Mytilene (Midilli) şehrinin yurttaşları yaşayan bir imparatora kurban etmek için hangi hayvanın en uygun olduğundan emin değildiler, dünyanın ve yeraltı dünyasının tanrılarına genellikle geceleri kurban edilen koyu renkli bir hayvan mı olmalıydı, yoksa genellikle öteki tanrıların onuruna yakılan açık renkli bir hayvan mı olmalıydı? Sonunda ikisinden de vazgeçtiler ve lekeli hayvanlarda karar kıldılar.

lemiş ve Yahudilerin Tanrı'sına yüz öküz kurban etmişti. Yahudi tarihçi Josephus'a göre "hiçbir nefis yiyecekten mahrum bırakmadan insanlara ziyafet vermişti."* Şehirden ayrılırken Agrippa öyle popüler oldu ki limana giderken "sadece tek şehir değil bütün ülke ona eşlik etti, dindarlığına büyük bir hayranlık ve saygı duyarak yollarına dallar atıyorlardı".[18]

Doğu'ya seyahatinden yaklaşık bir yıl sonra Agrippa çok fena şekilde gut hastalığına yakalandı, hastalığını boş yere gizlemeye çalıştı, Orta Avrupa'da Panunya'da ciddi bir isyanı bastırmak üzere gönderildi. Bu onun son askerî harekâtıydı. Sonraki yıl, MÖ 12 yılında 51 yaşındayken öldü. Augustus sadık yardımcısını, küllerini kendi anıtmezarına koydurarak onurlandırdı, Agrippa adına gladyatör dövüşlerinin de olduğu cenaze oyunları düzenledi. Ancak Cassius Dio'ya göre "önde gelen insanlardan hiçbiri bu kutlamalara katılmayı arzulamadı". Augustus "onun kaybından dolayı uzun süre üzgün kalsa" bile Roma seçkinleri imparatorluğun en güçlü ikinci adamı hâline gelen ve Caligula'nın büyükbabası ve Nero'nun büyük büyükbabası olacak olan bu sonradan görmenin ölümü karşısında istiflerini bozmamışlardı. Ancak sadık Romalı Hirodes dostunun ölümüyle yas tuttu. Torununa, geleceğin Yahudiye kralına onun ismini verdi ve liman şehri Anthedon'un adını da Agrippias olarak değiştirdi. Beş yıl sonra Roma'daki on beş yıllık "sürgünlüğünün" ardından Maecenas da öldüğünde, her ne kadar Cassius Dio, Augustus'un "onun ölümüyle son derece üzüldüğünü" kaydetmiş olsa da, Roma seçkinlerinin neler hissettiğini bilmiyoruz. Kuşkusuz bunda Maecenas'ın gözden düşmüş olmasına rağmen büyük servetini Augustus'a miras bırakmış olmasının da payı vardı. Maecenas aynı yıl ölen dostu Horatius'un yanına gömüldü.

MÖ 1 Ağustos 12 tarihinde, Agrippa'nın ölümünden beş ay sonra, Augustus'un üvey oğlu Drusus imparatorluğun Batı bölümünde emperyal kültü resmen kurdu. Galya'nın en önde gelenleriyle birlikte Drusus, Lugdunum (günümüzde Lyon) şehrinden çıkıp nehir boyunca büyük bir terasa ulaşan iki anıtsal rampa inşa ettirdi. Orada mermer bir sunağı da Roma tanrılarına ve Augustus'a ithaf etti. Yanı başında C. Julius Vercondaridubno adında, yeni kültün

* Josephus, Tacitus'a ve elbette Havarilere değinmeden İsa'dan söz eden o dönemin tek yazarıdır.

18. Philo, of Alexandria, *The Legatio ad Gaium (On the Embassy to Gaius)*, XXXVII (yorumlarıyla birlikte Çev. E. Mary Smallwood, Leiden, 1961).

başrahibi bulunuyordu, hem Roma yurttaşı hem kabile üyesi olarak ikili bir potansiyel bağlılığı yansıtmaktaydı. Sunak altmış heykelle çevriliydi, her biri Galya kabilelerinden birisini temsil ediyordu.

Galya eyaleti Roma'ya karşı daha yeni isyan etmişti. Huzursuzluğun nedeni, imparatorlukta sık rastlandığı hâliyle, vergilendirmeydi. Roma, Almanya topraklarına yayılmayı finanse etmek üzere bir vergi sayımı dayatmış ve Galya'da protestolar patlak vermişti. Livia'ın ilk evliliğinden olan ikinci oğlu ve kişilik bakımından ağabeyinden çok daha çekici olan Drusus ile gelecekteki imparator Tiberius düzen sağlamak üzere harekete geçtiler. Drusus tarafından Lugdunum'da ithaf edilen yeni sunağın üzerine kabile şeflerinin isimleri kazındı. Huzursuz kabile üyeleri artık Roma ve onun lideriyle mermer gibi sertleşmiş oldular.

Kendi halklarının Romalılaştırılması ve sadakatlerinin güvenceye alınması bakımından, imparatorluğun Batı kesimindeki istikrarsız Galya, Almanya ve İspanya eyaletlerinin Doğu'dan daha fazla ölçekte emperyal külte katılması gerekiyordu. Galya ancak MÖ 51 yılında Julius Caesar tarafından fethedilebilmişti, gerçi güney Fransa (Augustus döneminde Gallia Narbonensis olmuştu) MÖ 121 yılından beri Roma'nın bir eyaletiydi. Stoacı Seneca'nın ve şair Martialis'in doğum yeri olan İspanya'ya ise nihayet MÖ 19 yılında Roma'ya direnen son İspanya kabilelerini de yenerek Agrippa boyun eğdirebilmişti; oysa Augustus Kuzey Afrika Kralı Juba'nın (Hirodes'ten başka Roma'ya en sadık bağımlı [işbirlikçi] kral) yardımıyla altı yıl önce başarılı olamamıştı. Agrippa, daha iyi general olarak başarmıştı.

Ancak imparatorluğun Doğu kesimlerinde imparatora tapınmak mevcut ibadet biçimlerinin kendiliğinden bir uzantısı görülürken ve merkezden fazla bir yönlendirme ihtiyacı olmaksızın gelişmişken, Batı eyaletlerinde emperyal kültün rejim tarafından desteklenmesi lazımdı. Batı asla Helenleşmemişti ve yöneticiye tapınmaya dair geçmişten gelen bir geleneği yoktu; daha az uygardı, gerçekten de daha az şehirlere sahipti ve dolayısıyla Doğu'daki duruma oranla emperyal kültün yayılmasını sağlayacak idari mekanizmadan yoksundu. Ve bu yüzden Augustus ve ailesi imparatorluğun Batı kesimlerine emperyal kültürü bilinçli şekilde yerleştirme durumundaydılar. Drusus Galya'da başka bir tapınağı Augustus'a ithaf etmeyi sürdürdü ve Almanya sınırındaki Ara Ubiorum'da (Köln) emperyal kültün oluşturulmasını bizzat denetledi, gerçi İspanya'nın

kuzeybatısında Augustus için üç sunağı Drusus değil Roma valisi yaptırmıştı.

Drusus'un Galya'da emperyal kültü oluşturduğu aynı yıl, Augustus Roma dininin kontrolünü resmen ele aldı. Triumvir'in etkisiz üçüncü kişisi olan ve bir vakitler Roma'yı Marcus Antonius ve Augustus'la birlikte yöneten Lepidus ölmüş, pontifex maximus makamı boş kalmıştı. Pontifex maximus Roma'daki dinsel hukuk ve uygulaması üzerinde genel bir gözetime sahipti, ancak sorunlar hakkında her zaman Pontifices kolejindeki rahiplerle birlikte bir topluluk ruhuyla karar verirdi (Roma'nın Katolik piskoposları da 5. yüzyılda bu unvanı alacaklardı). Augustus pantifex maximus makamı için ezici bir çoğunlukla oy alarak seçildi ancak kendisini Roma'nın tanrılarla yegâne sorumlusu kılarak konumunu da dönüştürdü. Resmî olarak devletin olduğu kadar "kilise"nin de resmen başı olmuş ya da kendisini öyle kılmıştı, gerçi, elbette Romalılar böyle bir ayrımı tanımayacaklardı.

Augustus artık Roma'nın kendisinde de emperyal kültü başlatmıştı, ancak elbette örtük bir gelenekle. Gerçekte geçmişteki atalara tapınma uygulamasını kendisine ve ailesine tapınma olarak yeniden şekillendirdi, tıpkı Konfüçyüs anlayışının Çin'deki yaşlı atalara tapınmayı imparatora bağlılığa dönüştürme öğretisi olarak şekillendirmesinde olduğu gibi.

Yüzyıllar boyunca Romalı aileler kendi hanelerinin lares'lerine, yeraltında yaşayan ama kendilerinden sonrakilerin hayatlarını etkileyebilen atalarının ruhlarına taptılar. Kendi evlerindeki tapınaklar yanı sıra, Roma'nın her semtindeki yol kavşaklarında da geleneksel olarak lares için (küçük) tapınaklar bulunmaktaydı. Gerçi bu lares belirli bir ailenin ataları değil de ölünün genelleşmiş ruhları olurdu. Ancak Julius Caesar başka loncalar yanı sıra kült yönetmekten sorumlu gördüğü örgütleri (herhangi bir halk örgütlenmesi isyan için potansiyel bir odak sayılırdı) baskı altına alınca bu (küçük) tapınaklar da kullanım dışı kaldı.

MÖ 12 yılında Augustus o tapınakları "restore etti" ve onlara yeni heykeller yerleştirdi, ancak artık lares Augusti, yani kendi ailesinin atalarının heykelleri vardı. Daha önce lares ile birlikte duran Liber Pater, yani fallik bir tanrısallık vasfı, genellikle bir harmani giyen ve Augustus'un özelliklerini taşıyan Genius Augusti heykeliyle değiştirildi. Tıpkı her ailenin kendi ölmüş atalarının ruhlarına tapmasında olduğu gibi şimdi ayrıca hanenin hayattaki başının

Genius'una –ruhuna– da tapmaktaydılar. Bundan böyle Roma ve bütün İtalya kendi üst hanesini merhametli şekilde yöneten imparator babanın Genius'una da tapabilirdi.

Bütün kültlerle birlikte, bir makam sahibi olmak yüksek bir ödüldü; başarının bir nişanesiydi ve gelecekteki daha fazla başarının da müjdecisiydi. Ve Augustales arasından birisi olmak ise pozisyonu giderek sorunlu olan bir gruba imparatorlukta bir hisse sunmaktaydı.

Azat edilmiş köleler, eski efendilerinin uğraşarak ellerini kirletmek istemedikleri ticareti ele geçirdikçe, artan sayılarla zenginleşiyorlardı. Onlardan birçoğu köleyken efendilerinin işlerinin peşinde koşmuşlar ve o sıralar ya özgürlüklerini satın alacak veya sahipleri tarafından azat edilecek ölçekte zenginleşmişlerdi.

Ancak azat edilmişler daha zenginleşse de statüleri yeni konumunu yansıtmazdı. Azat edildiklerinde doğrudan şekilde Roma yurttaşları olmalarına ve dolayısıyla teorik olarak kamu görevleri için yapılan seçimlere katılabilmelerine izin verilmesine rağmen, Roma'daki Senato'ya veya İtalya'nın geri kalan yerlerindeki şehir konseylerine seçilemiyorlardı. Oyunlarda, arka sıralarda oturabilirlerdi; azat edilmiş Sarmentus –Maecenas'ın köle olarak satın alıp azat ettiği güzel, akıllı gözdesi– tiyatroda şövalyelerle birlikte oturabileceğini umduğunda, oturduğu yerden yuhalanarak kaldırılmıştı.[19] Özel akşam yemeklerinde de azat edilmişlere kanepelerde en az onurlu yerler verilirdi, kamusal ziyafetlerde statüleri bütünüyle dışlanır veya ayrı bir yerde tutularak ziyafetten daha az pay almaları söylenirdi. Lejyonlarda görev yapmaları da yasaklanmıştı.

Azat edildikten sonra doğdukları sürece azat edilmişlerin oğulları da babalarına getirilen yasal sınırlamalardan kurtulabilirdi ancak bir azat edilmişin oğlu olan Juvenal'in söylediği üzere "tabanlarındaki köle pazarının tebeşir izinden" kurtulamazlardı. Horatius, başka bir azat edilmiş oğlu, aristokrat inanışın epey farkındaydı: "Zenginliğin gururuyla ortalıkta ne denli çalımla yürüseniz bile, iyi talihiniz sizin soyunuzu değiştiremez."

Augustus azat edilmişler ile aristokratlar arasındaki bu kesin ayrımı güçlendirerek eski aristokrasinin gönlünü almaktaydı. Onların senatörlük rütbesinde herhangi bir kadınla evlenmesini yasakladı

19. Juvenal hakkında anonim yorumculardan birisi, sözü edilen yer: Josiah Osgood, *Caesar's Legacy: Civil War and the Emergence of the Roman Empire* (Cambridge University Press, 2006).

(cezası idamdı). Ancak, aynı zamanda, aristokrasiye dahil olabilme iznini giderek daha fazla zenginliğe bağladı: Potansiyel senatörler en az bir milyon eski Roma sikkesine denk bir servete sahip olmalıydı ki bu da bir işçinin gündelik ücretinin 250 bin katı demekti; şövalyeler ise 400 bin eski Roma sikkesi karşılığı bir mülke sahip olmalıydı. Horatius, kendisine Maecenas tarafından verilmiş olan Sabine çiftliğinden elde ettiği servet sayesinde şövalyelik düzeninde üst rütbelere yükselebilmişti.

Eski toprak aristokrasisi, azat edilmişlerle maddi zenginlik bakımından rekabet ettiklerinde kaybedeceklerinin son derece farkındaydılar. Böylece manevi değerlerinin "ataları, lezzet, iyi beslenme, karakterler" ardına sığındılar, bundan ötürüdür ki *Satyricon*'daki azat edilmiş kaba adam Trimalchio'nun vahşi portresini pek sevdiler. Trimalchio bir şans eseri efendisi tarafından terk edilmişti ve parasıyla muazzam kârlı bir iş kurmuştu, gemilerle şarap, tütsülenmiş domuz eti, fasulye, parfüm ve köle ticareti yapmaktaydı. Napoli Körfezi'nde, şimdilerde de olduğu gibi, en büyük villalardan birisini inşa etmişti, zengin gibi görünse de pek zengin değildi, sarhoşluğu, geceleri göllerde çıplak yüzmesi ve yüksek sesle şarkı söylemesi yüzünden eleştirilmekteydi.

Trimalchio muhtemelen aristokrat okurlarından daha zengindi, onun yaratıcısı Petronius'a göre tarifsiz kaba birisiydi ve iddiaları da saçmaydı. Kel kafasını kadife paltosundan çıkarmış hâlde (kapalı bir dikiş, kölenin veya eski kölenin nişanesiydi) Trimalchio bir tahtırevanla yemek odasına taşınırdı, yanında ise tahtırevanın ön tarafına tünemiş "gözde oğlan" yer alırdı ve minderlere bağdaş kurardı. Köleler misafirlerinin ayaklarını kokulu kremlerle ovuştururdu. Olaylar giderek artan şekilde karmaşıklaşmakta ve müstehcen bir hâl almaktaydı; yemek odasında tazılar koşuşturmakta, onları çok büyük bir yabandomuzu gövdesi takip etmekte ve sakallı bir köle o gövdeyi dilimlere ayırdığında ise o gövdeden ardıçkuşu sürüsü havalanmaktaydı; misafirler pastadan yapılmış bir Priapus'tan elmaları ve üzümleri almak üzere uzanmaktaydılar; süslü tavandaki lambriler altın taçlar ve kaymaktaşı kavanozlardaki parfümlerden oluşan hediyeleri sunmak üzere açılırdı. Sarhoş, tıka basa doymuş insanlar, sol dirseklerine dayanarak sağ elleriyle yemekte, kendi servetleriyle böbürlenmekte, ev sahibinin Korint bronz kupalarından içerken onunla dalga geçmekte ve onun köle oğlanlarını öpmekteydiler; misafirlerin eşleri de mücevherlerini

teşhir etmekte, son derece sarhoş hâle geldikçe kıkırdamakta ve birbirlerini öpmekteydiler (üst sınıf ailelere mensup kadınlar hiç değilse az miktarda içerlerdi).

Ne var ki, Trimalchio aristokratların gözünde müthiş kaba görülse de, öte yandan temsil ettiği "sınıf" da yatıştırılması gereken bir güç hâlini almaktaydı. İmparatorluk kültü, azat edilmişlere statü kazanmaları için bir yol sunuyordu ve aynı zamanda onları imparatora bağlamış oluyordu. Trimalchio yemek odasının kapı dikmesinde yer alan bir ithafta yazdığı üzere "Augustus kolejinde bir rahipti" ve bunu misafirlerine söylemekten asla bıkmazdı. İmparatorlük kültüne yönelik kolejlere (okullara) üyelik önde gelen azatlı kimselere Roma toplumunda aristokrasinin onları yoksun bırakmakta epey istekli olduğu bir konum sunmaktaydı. Azat edilmişler kamu görevlerinden ve onunla bağlantılı onurlardan yoksun hâldeyken artık Augustales ile gerçekten eşdeğer ayrıcalıklarla donatılmışlardı. Kültü, onun festivallerini, ziyafetlerini ve kurbanlarını finanse etme –lares Augusti için bir domuz ve imparatorun Genius'u için bir boğa– karşılığında senatörlerin giydiği mor renklerle giyinmiş hâlde halk karşısına çıkabileceklerdi. Trimalchio boynunun etrafına gösterişli bir şekilde mor püsküller olan mendil bağlar ve geniş mor şerit takardı, bu da senatör harmanisinin ayırt edici nişanesiydi; öteki önemli makam sahipleri gibi cadde boyunca eğitmenlerle, kendisinden daha düşük seviyedeki azat edilmişlerle yürürdü, onlar da sol omuzları üzerinde 1,5 metre uzunluğunda karaağaç demetleri veya huş çubukları taşır ve yolu insanlardan veya başka engellerden temizlemek amacıyla animadvertite (dikkat) diye bağırırlardı.

Augustus rejimi, kendi adamlarını atayarak Senato'yu ele geçirmesinde ve yüksek makamlara getirerek şövalyelerin sadakatini güvenceye almasında olduğu gibi, emperyal kült aracılığıyla da önde gelen azat edilmişlerin, yerel seçkinlerin ve ayrıca sıradan insanların desteğini kazanmaya çalışıyordu.

Kült çabucak yaygınlaştı. Yaygınlaşmasının sebebi sadece birçok insanın çıkarına uygun olmasında değil, gelişebileceği doğru bir ortama sahip olmasında da yatıyordu; hızla gelişen şehirler geniş ve etnik bakımdan farklı nüfuslara ev sahipliği yapıyordu. Augustus ve ailesi şehir sakinlerinin gözünde sürekli maddi varlıktılar. Şehrin siluetine onun tapınağı hâkim durumdaydı. Atina, Parthenon yanında Acropolis üzerinde Augustus tapınağı inşa

etti. Kral Juba'nın günümüz Cezayir'indeki büyük Roma şehri Iol kutsal ağaçlık korusunu Augustus'a ithaf etti. Hiçbir Romalının veya İtalyan şehir sakininin lares Augusti ve Augustus Genius'u için yapılmış bir (küçük) tapınak görmeden yol kavşaklarından geçmesi mümkün değildi.

Şehirdeki büyük kamusal yerlerde Augustus heykelleri bulunuyordu, sıklıkla Livia'nın da heykelleri vardı. Livia Roma tarihinde yontulmuş portreleriyle büyük ölçekte onurlandırılmış ilk kadın oldu. Roma heykeltıraşları kişinin ifadesini yakalama yeteneğinde rakipsizdiler –ve hâlâ– öyledirler; taşkın kaşlarıyla endişeli yaşlı adam, utangaç ve çekingen olmayan şekilde aşağıya doğru gözlerini dikmiş orta yaşlı süssüz kadın. Her şeyin ötesinde Roma seçkinlerinin iyi huylu veya kötücül bir şekilde tombullaşmış, düşünmekten buruşmuş, duygusal veya kararlılıktan ötürü asık suratlı hâlleriyle sıklıkla sevgi dolu olmayan yüzlerindeki çıplak gücü sergileyebilirlerdi. Ancak Augustus'un portresini yaparken heykeltıraşlar klasik, oldukça kişiliksiz Yunan tarzını benimsediler. İdealize edilmiş bir Augustus, şehrin üzerinde durur, gerçek hayatta olduğundan daha dayatıcı hâliyle ilerilere bakardı. Heykeltıraşların elinde Augustus fiziksel bakımdan mükemmelleşti; bütün insani zaafları ve kusurları yok oldu. O ağırbaşlı bir hayalperestti. Bir rahibin kurban ayini yaparkenki hâliyle alçakgönüllü bir tutumun nişanesi olarak başı bir harmaniyle örtülüydü (Romalılar başlarını tanrılar için örterlerdi ama üstün birisi önünde tanrıları kıskandırmamak için örtmezlerdi). Agrippa heykellerinden hissedilen tehditkâr güç Augustus heykellerinde yoktu. Heykeltıraşlar Augustus'un ondaki adanmışlığı vurgulayarak politik konumundaki hassas konudan kaçınmışlardı. O savaşçı bir kral değil, barış ve düzenin koruyucusuydu, kaderin yükünü şerefle taşır hâliyle, Vergilius'un "görevine bağlı" Aenas'ıydı. Augustus'un heykelinin önünden geçenler orada kurban keserlerdi; kaçak köleler veya suçlular heykelin yanında iltica talebinde bulunabilirdi. Augustus yaşlandıkça dişleri çürüdü ve dökülmeye başladı ama heykellerinde ebediyen genç ve mükemmel kalmayı sürdürdü, karısı Livia da öyle.

Augustus'un ve Livia'nın görüntüleri öylesine yaygındı ki giysileri ve saç stilleri her istekli erkek ve kadın için izlenecek moda hâline gelmişti. Emperyal kült şehirler aracılığıyla yayılarak imparatorluğun her yanında Roma kültürünün küreselleşmesine katkıda bulundu. Aynı basamaklara sahip tapınaklar, aynı dik, zengince

süslenmiş başlarıyla muazzam sütunlu Korint tarzı kemer altlarıyla Roma'dan yola çıkıp Kuzey Afrika'ya dek uzanıyordu. Suriye'de olduğu gibi Mısır'daki zengin de aynı tipte gümüş çatal bıçakla yemeğini yiyor, sandaletli ayaklarıyla aynı mozaik süslemelere basıyordu; Türkiye'den Galya'ya dek okul çocukları aynı etkili konuşma sanatı kitaplarından ders çalışıyorlardı.[20]

Romalılaştırmanın merkezinde ise kendi tebaasının fiziksel ve manevi hayatlarındaki odak noktası olarak imparatorun kendisi yer alıyordu. Romalı aileler her zaman günün sonunda yedikleri yemekte içtikleri içkinin bir kısmını tanrılar şerefine yere döker ve ataları için tütsü yakarlardı. Artık bu töreni Augustus için de yapıyorlardı, çünkü Senato "bütün ziyafetlerde, sadece kamusal olanlarda değil özel olanlarda da, herkes onun şerefine yere içki dökmek zorundadır"[21] şeklinde bir karar almıştı. Kamu görevinde olan herkes, küçük görevde olsa bile, Genius Augusti'ye yönelik bir ilahi de içerecek şekilde sadakat yemini içmek zorundaydı.

Aileler hanelerindeki tapınaklara Augustus'un ve onun ailesinin heykelciklerini yerleştirdiler ve onun için tütsü yaktılar; Ovidius aynısını yaparak büyük bir oyun yazmıştı. Ve artık Roma yılında düzenli olarak kutlanan ve hepsi de tanrılara adanan festivallerde onu da kutluyorlardı.

Festivaller ticaret bakımından büyük önem taşıyordu. İmparatorluğun dört bir yanından pezevenkler, fahişeler ve daha doğru düzgün tüccarlar ve zanaatkârlar büyük kalabalıklardan faydalanmak üzere şehirlere akın ederdi. O kadar kalabalık olurdu ki bazen düzeni sağlamak üzere katılımcılara kırbaçlarla ve çubuklarla vurulurdu. Şehir sakinleri dükkânlarının ve evlerinin kapılarına lambalar ve çelenkler asarlardı. Evlerinin dışındaki sunaklarda kurban ayini yaparlar ve bembeyaz giysileriyle ayin düzenleyenlerin geçişlerini seyretmek üzere caddelere dizilirlerdi (MS 1. yüzyılın sonlarına doğru İsa'nın Havarisi Yuhanna, siyah elbise giymek suretiyle Efes'te Artemis onuruna yapılan festival karşısındaki hoşnutsuzluğunu dile getirdi, öyle ki orada Artemis'e tapmakta olanlar tarafından neredeyse öldürülecekti).[22] Kalabalıklar atletleri, boksörleri, güreş-

20. See Paul Zanker, *The Power of Images in the Age of Augustus,* s. 302 (University of Michigan Press, 1988, 1990) ve S.R.F. Price, *Rituals and Power: The Roman Imperial Cult in Asia Minor,* s. 6 (Cambridge University Press, 1985).

21. Cassius Dio, *Roman History,* 51.19.

22. *Acts of John,* 38 (şuradan erişilebilir: <http://www.gnosis.org/library/actjohn.htm>).

çileri, araba yarışçılarını ve gladyatörleri alkışlamak ve yuhalamak için tiyatroları doldurmaktaydılar; orada ayrıca avcılık oyunlarını (venationes) da izliyorlardı; açlık çeken panterler, aslanlar, kaplanlar, timsahlar, hipopotamlar, gergedanlar, filler -ki hayvanlar ne denli egzotik olursa o denli makbule geçerdi- kafeslerinden bırakılıyor, gladyatörlerin peşine düşüyor, gladyatörler de onların peşine düşüyordu. İşte bu avcılık oyunları, tıpkı bütün oyunlar gibi sadece Augustus için değil Roma ve Romalılık için, onun erkekliği ve cesareti için, onun vahşi tabiat üzerindeki üstünlüğü için, ona tabi olanların ölçüsü olarak (çünkü öyle uzak diyarlardaki hayvanlara da hükmedebilirdi) ve zenginliği için yapılan kutlamalardı.

Festivaller satın alma düşkünlüğünün son derece önemli bir yoluydu ve Augustus da insanların kalplerinden geçen bu yolu denetlemeyi güvence altına almıştı. Praetor'larını (imparatorluk yöneticileri) festivallerden sorumlu tuttu ve belli ölçüye dek kendi servetiyle farksız olan devlet hazinesinden para sağlayarak onların harcamalarını karşıladı. Ve öyle ki praetor'lar çok popüler hâle gelemediler, çünkü festivallere katkıda bulunabilecekleri kendi paraları sınırlıydı. Ayrıca yılda iki gladyatör dövüşünden fazlasını yaptırmaları yasaklanmıştı, her dövüşte de ancak 120 kişi yer alabilirdi.

Suetonius'a göre Roma'da Augustus gibi hiç kimse öyle çok ve öyle etkileyici festivaller yapılmasına imkân tanımadı. Augustus, insanlara, Juvenal'ın beylik deyişiyle, politik bağımsızlıkları karşılığında istedikleri her şeyi verdi; yani yoksulluk yardımı şeklinde ekmek (ki artık ekmek dağıtımından kendisi sorumluydu) ve sirkler (sirkler geleneksel olarak oyunların, özellikle araba yarışlarının yapıldığı yerlerdi). Yoksulluk yardımı ve festivaller yeni bir şey değildi, yurttaşlar MÖ 123 yılından beri yiyecek sıkıntısı çekildiği ve kıtlık dönemlerinde bedava mısır almaktaydılar ve Romalılar çok eski zamanlardan beri tanrılarını festivallerle onurlandırmaktaydılar. Farklılık şimdi bu armağanın artık tek adamın kontrolünde olmasındaydı. Tacitus'un acı sözleriyle:

> O [Augustus] hediyelerle orduyu, sürekli ucuz yiyecek tedarikiyle sıradan insanları ve barışın yok olması uyarısıyla herkesi kandırdı. Senato'nun, üst düzey görevlilerinin yetkilerini ve onları yasalarını ellerinden alarak adım adım güçlerini artırdı. Aristokrasi ona hizmete amade oldukları ölçüde servet ve makam elde etti ve geçmişin tehlikeleri ve belirsizlikleri karşısında mevcut güvenliği tercih ettiler... Cumhuriyet'i hatırlayan kaç kişi kalmıştı ki? Devlet dönüştürülmüştü ve eski Roma karakteri ebediyen

yok olmuştu. Yurttaşlar arası eşitlik terk edilmişti ve herkes imparatorun buyruğunu beklemekteydi.[23]

Restore edilen rejim aslında yeni bir rejimdi, reforma tabi tutulan Cumhuriyet aslında bir imparatorluktu, gerçeklikte bir imparator olan primus inter pares [eşitler arasında birinci] ise yerindeydi. MÖ 63 yılında Augustus doğmadan birkaç ay önce Senato bir karar almış ve bütün erkek bebeklerin öldürülmesini istemişti, çünkü "Romalılara bir kral" doğacağına dair kötü emareler vardı. İşte bu olay Augustus rejiminin ve onun ideologlarının başarısına bir kanıttı çünkü Senato artık Augustus'u kendilerinin yüce babası, pater patriae olarak kabul etmeye hazırlanmaktaydı, tıpkı Çinlilerin kendi imparatorlarına yaptıkları gibi. Augustus, Turnus olmaktan çıkıp Aenas olmaya doğru metamorfoz geçirmişti, gerçi Aenas gibi o da hâlâ eski savaşçı törelerine saygı duyacaktı. Suetonius, bir mektubun içeriğini açığa vurması yüzünden Augustus'un kendi kâtibinin bacaklarını nasıl kırdığını, evli bir kadını baştan çıkardığı için kendi azat edilmiş kölelerinden birisini nasıl intihara zorladığını anlatır. O artık sadece bir yüce değil bütün sevginin ve itaatin borçlu olunduğu hayırlı bir baba-yöneticiydi.

Elbette Augustus tarzı fırıldaklık asla tamamen başarılı olamazdı. Tacitus kendi halkını şekillendirmede Augustus rejiminin başarısını abartmaktaydı: Hiçbir devlet ne denli isterse istesin kendi tebaasının aklını sürekli çelemez. Augustus da direnişle karşılaştı, bunlar arasında sadece onun fetihlerini şükran duygusuyla kabul etmeyi reddedenler değil kendi ailesinden olanlar bile vardı. Maecenas gibi Augustus'un kızı Julia da babası tarafından titizlikle inşa edilen yeni ahlaki düzene baş eğemezdi veya baş eğmeyecekti. Augustus'un kendisi berbat şekilde vefasızdı ama dürüstlük maskaralığını becerirdi, Julia ise öyle değildi.

Dört yüzyıl sonra Macrobius tarafından kaleme alınan ve onun hakkında sahip olduğumuz tek karaktere göre, Agrippa ile evliliği boyunca Julia sadakatsizliğiyle bilindi. Yakın bir arkadaşı ona bin türlü dümen çevirdiği hâlde kusursuz şekilde Agrippa'ya benzeyen çocukları doğurmayı nasıl becerdiğini sorduğunda, Julia, "kargo teslim edilmeden yolcuların gemiye binmelerine asla izin vermem"

23. Tacitus, *Annals, 1.2. (The Annals of Imperial Rome,* Çev. Michael Grant, Penguin, 1956, 1996; şuradan erişilebilir: <http://www.fordham.edu/halsall/ ancient/asbook.html>).

cevabını vermişti. Agrippa'nın ölümünden sonra Livia'nın asık suratlı oğlu Tiberius'la evlendi ve evlilikten sonra Tiberius muhtemelen suratını daha fazla astı. Julia için boşanmaya zorlanmadan önce Agrippa'nın kızı Vipsania ile mutlu bir evliliği olmuştu. Ve Julia'nın da, kendi payına düşen can sıkıntısını ve mutsuzluğunu her yerde, hatta Forum'da bile, vahşi partilere katılarak, sarhoşken seks yaparak telafi ettiği söylenir.

Julia 37 yaşındaydı. Saçları grileşmeye başlamıştı. Macrobius'a göre "büyük bir cazibeye sahipti" ancak aynı zamanda hanedanlık imtiyazına sahip şımarık bir çocuktu. "Her zaman ve yeniden, babası, şımartma ve ciddiyet karışımıyla ona daha az müsrif olmasını ve daha uysal arkadaşlar seçmesini söyledi" ancak Julia'nın cevabı "kendisi de Augustus olduğunu unutabilse bile, Augustus'un kızı olduğunu unutamayacağı" oldu.

Bu ilişki onu koruyamadı. MÖ 12 yılında, yani Augustus'un pater patriae olduğu ve yeni Forum Augustum'u bahşettiği yılda muhbirleri ona kızının rezaletlerini bildirdiler. İmparatorluğun ahlaki babası, ahlaksız bir çocuğa babalık etmekteydi ve onu cezalandırmalıydı. Augustus, Julia'yı Pandateria'ya (günümüzdeki Ventotene) sürgüne gönderdi, burası volkanik bir adaydı ve İtalya'nın batı kıyılarını görmeyi ummak bile boşunaydı. Julia bütün lükslerinden mahrum bırakıldı, şarap içmesi ve yanına erkek yaklaşması yasaklandı. Julia sadece annesi Scribonia'yla birlikte olabilecekti. Scribonia, Augustus'un Livia ile evlenebilmek için boşandığı ilk karısıydı. On yıl sonra Augustus, Jülia'nın kızını da zina yaptığı gerekçesiyle sürgüne gönderdi. Gayrimeşru çocuğu, yani Augustus'un torununun kızı, bir dağ yamacına, Augustus'un emriyle ölmek üzere terk edildi. Açıkta bırakma, istenmeyen bebeklerden kurtulmanın standart bir tarzıydı; tıpkı Yunanlar gibi Romalılar da, Mısırlıların, Almanların ve Yahudilerin böyle yapmamalarını hep garip karşılamışlardı.[24] Tacitus'a göre MS 14 yılında yaşlı Julia "uzun süren bir açlık çekerek" muhafızlarının amansız bakışları arasında can verdi.

Tacitus, Livia'nın kendi oğlu Tiberius'un iktidara gelebilmesi için iki kadına iftirada bulunduğuna inanmaktaydı. Ayrıca Tacitus, Julia'nın Agrippa'dan olan daha büyük oğullarının, iki "prensin" küçük yaşta ölümlerinin geri planında Livia'nın "gizli elinin" olduğunu

24. Veyne, *A History of Private Life*, s. 10.

gördüğünü de iddia etmişti; ancak o sıralar Cumhuriyet yandaşı olarak Tacitus, imparatorluk rejimine suç ortaklığı yapmasından ötürü Livia'ya karşı özellikle düşmanca tutum içindeydi. Ne var ki, Julia ve kızının darbecilerle işbirliği yapmış olması mümkündür. Elbette yaşlı Julia yanlışlıkla kendisini tehlikeli isimlerle bağlantılı hâle getirmişti, bunlar arasında Sempronius Gracchus (MÖ 133 yılında iç savaşları başlatanların soyundan) ve Marcus Antonius'un oğlu Iullus Antonius vardı. Fakat belki bunun kadar önemli olan, anne ve kızının itibarsız davranışları da Augustus ve Livia tarafından titizlikle yürütülmekte olan mükemmel aile görüntüsünü yok edecek bir tehditti. İmparatorluk Augustus imajıyla yaratılmıştı. O imaj çok daha iyi olmak zorundaydı.

Gerçeklikte Augustus hiç sınır tanımayan bir şehvet düşkünüydü (belki kızı ve kız torunu da ona çekmişti). "Arkadaşları bile onun sıklıkla zinaya başvurduğunu inkâr edemezdi", gerçi Suetonius'a göre bunların "basit bir ihtiras değil devlet işi gereği" olduğunu da söylemekteydiler. Bir ziyafette Augustus ev sahibinin karısıyla yatmaya gitmiş, kadın daha sonra alı al moru mor geri dönmüştü. Suetonius, Augustus'un "kızların bekâretinin bozulmasında saplantılı bir tutkusu" olduğunu ileri sürer, "bu kızlar dört bir koldan, hatta karısı tarafından bile onun için bulunurdu."[25]

Ne var ki Augustus tam da rejimin karmaşık yapısının bir parçası olarak, ahlaki düzenin koruyucusu olarak görülmeliydi; Roma'ya edep ve özdenetimi geri getiriyordu ve birçok insan bunların kaybı nedeniyle iç savaşların hızlandığına inanmaktaydı. Zinacı Augustus zina yapmayı devlete karşı bir suç hâline getirdi: İyi aile değerlerinin çürümesi seçkinler arasında doğum oranlarının düşmesine yol açmaktaydı. Her ne kadar Livia ve kendisi ancak bir çocuk sahibi olmuş ve o da doğum esnasında ölmüş olsa da, Augustus zina yapanlar için giderek artan çok şiddetli cezalar getirdi ve çok çocuk sahibi olanlara mali teşvikler sağladı: Bir baba zina yapan kızını ve onun partnerini öldürebilirdi, bir koca kendisini boynuzlayan bir erkeği öldürebilirdi; veya zina yapan her iki suçlu taraf ayrı ayrı adalara sürgüne gönderilebilir ve onların servetlerinin büyük bir kısmına el konulabilirdi. Augustus çocuk sahibi olmayan çiftlere ağır vergiler dayattı ve üç çocuk veya daha fazlasına sahip olan ebeveynleri ödüllendirdi: Üçüncü bir çocuğa sahip olan babalar daha

25. Suetonius, "Augustus", *The Twelve Caesars*, s. 51.

hızlandırılmış terfi alabileceklerdi; anneler para alma ve bağışlama hakları dahil tam anlamıyla yasal bağımsızlıklarını elde edebileceklerdi. Augustus'un ahlak yasalarının, yani Lex Julia de Adulteriis'in eşcinsel tavırlara veya en azından "pasif" eşcinsel tavırlara (ki bu Romalıların çok ayıp bulduğu tek benzer seks tipidir) uygulanıp uygulanmadığı belirgin değil. Ancak Maecenas'ın böyle ahlaki bir iklimde yaşamadığı konusunda hiç kuşku yok.

Ovidius da kokuşmuş yeni ahlakiliğe düşmüştü. Maecenas gibi, Julia gibi, o da Augustus ideolojisi tarafından şekillendirilemedi. Roma'nın önde gelen şairlerinden birisi olmasına rağmen Ovidius hiçbir zaman Maecenas çemberinin bir parçası olmadı. Şiirleri Roma'dan daha çok aşk üzerine yoğunlaşmıştı. Üçüncü evliliğinde, ahlaki tutumlar karşısında din dışı, saygısız olduğundan, Ovidius MS 8 yılında "bir şiir ve bir hata" dediği için sevgili Roma'sında yasaklandı. Asla o hatanın ne olduğunu söylemeye cüret etmedi. Şiir muhtemelen Ars Amatoria (*Aşk Sanatı*) olmalıydı ve bu da erkeklerin ve kadınların birbirlerini nasıl baştan çıkarmaları gerektiği üzerine neşeli bir kılavuzdu. Ovidius "buzlu dünyanın en uzak diyarı" dediği, "toprağın sadece kılık değiştirmiş deniz olduğu" günümüz Romanya'sında Pontus adı verilen sert, monoton steplere sürgün edildi.

Coğrafyadan ve iklimden daha berbat olanı ise "bütün çıplak hâlleriyle isimlerini hak etmiş olan insanların" bulunmasıydı. Kelimenin gerçek anlamıyla "çıplak şekilde uygarlaşmıştılar"; Ovidius eyaletin birkaç şehrinden biri olan Tomis'ten böyle yazmıştı. Roma'yı tutkulu bir şekilde seven bir insan için Tomis şehir denmeye bile layık bir yer değildi; gerçi araştırmacılar onun Tomis tasvirlerini biraz ihtiyatla ele alırlar.[26] Tomis kolayca yıkılabilir duvarlarla savunulan bir tepenin üzerine tünemiş hâldeydi, ancak kapılar kapalı olduğunda bile Ovidius ve diğer şehir sakinleri düşman kabile üyelerinin fırlattığı okları şehrin caddelerinin ortasından toplayabiliyorlardı. "Soygunculuk yapılmadan var olmayı ayıp sayıyorlar" diye yazdı Ovidius "Tristia"da ("Üzüntüler); bu da sürgünden dolayı çektiği üzüntüleri dile getirdiği bir dizi şiirin parçasıydı ve aynı zamanda kendisine verilen cezanın gözden geçirilmesi için yapılan duygusal bir başvuruydu. Sarmatlar ve Getae [antik Rumen halkı] şehre sürüler hâlinde saldırmadığında, "uzun saçları ardın-

26. İzleyen alıntılar şuradan: Ovid, *The Poems of Exile*, "Tristia" V.

da gizlenmiş kaba kıllı yüzleriyle", her biri taşıdıkları yay, sadak ve yılan safrasıyla sarartılmış oklarıyla ve elleri yanlarına kayışla bağladıkları bıçaklarının üzerinde hazır hâldeyken, dondurucu sisli kışlarda asılı buz sarkıtlarını tıkırdatarak şehir dışındaki yollarda atlarını sürerlerdi. "Kanundan hiç korkmazlardı: Adalet güçle sağlanır ve haklar da kılıcın saldırganlığıyla tepetakla edilmiştir." Augustus Roma İmparatorluğu'nun bu dış çeperlerine hâlâ asayiş getirmemişti.

Ovidius bakımından belki de en katlanılamaz şey hiç kimsenin Latince konuşmamasıydı. "Burada hiç kimsenin anlamadığı bir barbarım" diye yazdı. Ovidius aslında öyle çaresiz hâldeydi ki şiirlerini yüksek sesle okuduğunda dinleyici bulabilmek için yerel dili de öğrendi. Roma'nın uygar dünyasının hasretini çekerken Ovidius imparatorluk ailesine giderek daha bıktırıcı hâle gelen dalkavukluklar ve yurda dönmesi veya en azından yurda yakın bir yere gelebilmesi için daha da yürek yakıcı başvurular yaptı.

> Lütfen beni yanınıza alın, çağınızın ölümsüz parlaklığına, sizlere göz kulak olan dünya efendisinin yanına,
> Babavatanın adına, sizin kendinizi sevmenizden daha fazla severek ve size dua edenleri asla duymazdan gelmeyen tanrıların ve tek başına sizlerle eşit olan yatak arkadaşınızın yanına,
> Ve oğlunuzun, tıpkı sizin gibi erdem örneği olan,
> Ve torunlarınızın, babalarının ve büyükbabalarının kıymetlisi olanların yanına.[27]

Ne var ki Augustus ve Livia –yani sonraları Ovidius'un 70'lerindeyken bile "Venüs'ün güzelliğine sahip" diye tasvir ettiği o kadın– onu bağışlamayı reddettiler. Ovidius anlamsız sürgününde MS 17 yılında öldü.

Augustus'un seçkinlerin cinsel hayatlarını kontrol etme çabası destek bulmuyordu. Senato'da onu susturmuşlardı. Bir vakit, halk eğlencesine katıldığında, şövalyeler bir kez daha evlenmekten kaçınanları cezalandıran bir yasanın dayatılmasını protesto ettiler. Augustus kendi ailesini hatırlatarak cevap verdi. Augustus, yanında torunlarıyla ve torunlarının çocuklarıyla birlikte, dizlerinin üzerine çökmüş hâlde izleyicilere örnek almaları gereken Roma ailesi modeli

27. Ovid, *The Poems of Exile*, "Ex Ponto" (From the Black Sea), EII.VIII. 1-36 (Şuradan erişilebilir: <http://www.tonykline.co.uk/PITBR/Latin/Fastihome.htm>).

görüntüsü sergiledi, gerçi aslında daha sonraları şövalyelerin itiraz ettiği cezaları da geri çekecekti.

Halkı uysal tebaa olarak şekillendirmek asla kolay olmamıştır. Ancak gönüllü tebaanın yaratılması, şehirlerinin bir kaynaşma kabı –veya daha doğrusu heterojen halkların yer aldığı kaynayan bir kazan– olduğu ticari bir imparatorlukta çok daha önem kazanıyordu. Ve tıpkı Augustus gibi, bütün başarılı yöneticiler de kendi tebaalarını şekillendirmek için yüzlerini dine çevirdiler, böylece tebaaları da kendi yeni manevi ihtiyaçlarına, Roma askerî ve yağmacı bir imparatorluk olmaktan çıkıp vergi ve ticarete dayalı bir imparatorluk olmaya doğru değiştikçe, değişen ihtiyaçlarına cevap bulabilmek için dine bakacaklardı.

3
İskenderiye: Şehirdeki Tanrılar

> Uygarlık herkesin başka birisini tanımadığı büyüklükte şehirlerde yaşama sanatıdır.
>
> Julian Jaynes, *The Origin of Consciousness in the Breakdown of the Bicameral Mind*, 1976

> Atalarımızın tanrısal bir ilham etkisiyle yarattığı ve kurduğu pek çok şeyin yanı sıra... tanrılara tapınmayı ve devletin en yüksek çıkarlarını aynı insanlara emanet etmeye karar vermelerinden daha şanlı bir şey yoktur, öyle ki en seçkin ve ünlü yurttaşlar dinin korunmasını devletin düzgün idaresiyle ve devletin korunmasını da dinin sağgörülü yorumuyla sağlama alabilmişlerdir.
>
> Cicero, *On His House*, MÖ 57

MÖ yaklaşık 24 yılında, İsa'nın doğumundan yirmi yıl kadar önce, Küçük Asyalı, Yunanca konuşan şaşı bakışlı entelektüel Strabon "yaşadığımız dünyadaki en büyük ticaret merkezi" dediği ve Roma'nın henüz fethettiği Mısır eyaletindeki İskenderiye'ye denizyoluyla ulaştı.

Birçoğu antik piramitleri görmek için doluşmuş 300 yolcu taşıyan tahıl gemisi* kıyıya yaklaşırken Strabon ilk bakışta dünyanın en yüksek yapılarından birisini gördü. Suyun gerilerinde, şimdilerde Dünyanın Yedi Harikası arasında gösterilen İskenderiye'nin deniz feneri yer alıyordu. Muazzam büyüklükteki kare tabanı, tepeye doğ-

* Strabon genellikle bu şekilde seyahat edecekti.

ru yükselen sekizgen şeklindeki ana gövdesiyle muhtemelen kırk katlı Empire State Building'e [ABD'deki yüksek gökdelen] oldukça benzemekteydi. En tepesindeki bronz ayna büyük bir gün ışığı yansıtmaktaydı; geceleri ise gemilerin İskenderiye Büyük Limanı'na güvenli şekilde girişlerine kılavuzluk eden bir ateş yanmaktaydı. Yanı başında, antik dünyanın en popüler tanrılarından birisi, İsis tanrıçası için yapılmış bir tapınak vardı; tanrıça İsis'in çok sayıda rolleri arasında gemicilerin koruyucusu olması da bulunmaktaydı. Strabon'un gemisinin kaptanı liman sularına tanrılar adına süt boşalttığında muhtemelen İsis'e olan şükranını ifade etmekteydi. Çok uzun kürekleri çeken kayıkçıların olduğu bir römorkör gemiyi kireçtaşı, pembe mermer ve mor granitten yapılmış yüksek liman duvarlarına doğru çekmekteydi.

Strabon'un oraya varışından sadece altı yıl kadar önce Actium'da Augustus tarafından yenilgiye uğratılınca, dönemin savaş töreleri gereği Marcus Antonius ve Kleopatra intihar etmişlerdi. Augustus'un zaferi elli yıllık iç savaşa son vermişti, ancak, paradoksal şekilde, *pax Augusta* (Augustus barışı) da muazzam ölçekte yıkıcıydı. Barış refah demekti ve refah da ticaret demekti. İnsanların harcayacak paraları vardı ve satın alacak mal talep etmekteydiler, özellikle egzotik olanlarını. Daha önceleri insanlar asla bu kadar çok seyahat etmemişti; 19. yüzyıla dek de yine asla böyle seyahat edemeyeceklerdi.[1] Denizyoluyla ticaret asla böylesine hızlı ve güvenli olmamıştı: İmparatorluk donanması korsanların yol açtığı tehditleri neredeyse tamamen ortadan kaldırmıştı ve Romalılar nihayet, yaz döneminde doğuya Hindistan'a doğru ve kış döneminde batıya Afrika'ya doğru şiddetli esen muson rüzgârlarından faydalanmayı keşfetmişlerdi. Roma gemileri artık Haziran ayında Hindistan'a gitmek üzere demir alıyor ve on iki ay sonra İskenderiye'ye geri dönebiliyorlardı. Strabon, Augustus öncesi günlerde seyahate çıkan yıllık gemi sayısının artık 21'den 200'e yükseldiğini yazmaktaydı.

Şehir gibi Strabon da büyük bir kültürel harmanlamanın ürünüydü. İskenderiye'de, birçok şehirde olduğu gibi, bu harmanlama farklı gruplar, en çok da Yunanlar ve Yahudiler arasındaki çatışmalar yüzünden periyodik olarak parçalanabilirdi. Strabon kendi çokkültürlü gerilimlerini, tamamen asimile olmuş bir özne olarak halletmişti. İmparatorluğun en uç noktalarındaki bir liman kenti

1. Meeks, *The First Urban Christians.*

olan Amasya'da (günümüz Türkiye'sinde) yetişmişti, orada ailesinin Hannibal'dan beri Roma'nın en tehlikeli düşmanlarından yerel Kral Mithridates ile sıkı bağları vardı. Ancak Strabon muzaffer yeni Roma İmparatorluğu'nu gururla kendisinde kişileştirmiş ve onun yüceliğine bütünüyle ikna olmuştu: "Romalılar" diyordu, "bugüne dek bilebildiğimiz bütün eski yöneticileri alaşağı ederek ['yaşadığımız dünyanın'] en iyi ve en ünlü yerlerini işgal ettiler." Asyalı bir hava taşıyarak Yunanca konuşurdu ve Yunan eğitimi almıştı. Fenikeli eski köle Tyrannion'dan gramer eğitimi almak üzere Roma'ya gitti. İmparatorluğun ve imparatoru Augustus'un sadık bir destekçisiydi. Aslında muhtemelen Augustus Strabon'u coğrafya üzerine büyük bir çalışma yapmak üzere görevlendirmiş ve İskenderiye'ye göndermişti.

Geographika (Coğrafya) kitabı bir imparatorluğun ve onun yöneticisinin ihtiyaçları akılda tutularak yazıldı. "Yaşadığımız dünyanın bilinen yerleri"nin bir değerlendirmesiydi. Strabon'un bakış açısıyla o yerler de kuzeyde İrlanda ve Britanya'ya (ki Britanya'yı fethedilmeye değer bulmamaktaydı), güneyde Etiyopya'ya, doğuda Hindistan'a ve batıda İspanya ve Fas'a uzanıyordu. Bunların ötesi bilinmeyen topraklardı, bilinmeyişin nedeni sadece denizyoluyla gidilememesinde değil –Strabon Atlantik Okyanusunun "tam bir çember olarak dünyayı çevrelediğini" düşünmekteydi– "birbirlerine zıt yönlerde giden denizcilerin asla karşılaşmamış olmaları" veya "çaresizlik ve yalnızlık" yüzünden geri dönmüş olmaları yüzündendi. Bunun yanı sıra, üç kıta olduğuna inanmaktaydı: Avrupa, Asya ve Afrika. O dönemde Amerikalardan ona ve başkasına gelen hiçbir bilgi yoktu. Dolayısıyla Guatemala'nın tropik yağmur ormanlarında pıtrak gibi ortaya çıkan büyük Maya şehirlerinden veya günümüz Mexico City yakınlarında büyük şehir merkezi Teotihuacan'dan asla haberdar olmadı. Ve sadece Çin'e geçerken selam verebildi; Romalılar Çin'e ipek anlamına gelen Serica adını vermişlerdi, bu değerli madde iki imparatorluğu birbirine bağlamaya başlamıştı. Serica, diyordu, "her şeyi bol miktarda" üreten bir ülkedir, halkı da "uysal" ve "uzun ömürlü"dür. İşte bunlar dünyanın en eski ve en iyi yönetilen imparatorluğu hakkında yaptığı tek referanstı.[2]

2. Strabo, *Geographia,* XV. 1 (Çev. H.L. Jones, Loeb Classical Library, Harvard University Press, 1917-32 [Strabon, *Geographika,* Çev. Adnan Pekman, Arkeoloji ve Sanat Yay., 1993], şuradan erişilebilir: <http://penelope.uchicago.edu/ Thayer/E/ Roman/Texts/Strabo/home.html>).

Strabon İskenderiye'ye vardığında bu büyük eserini yazışının tam ortasındaydı.[3] Birçok şehir gibi burası da yeni barış ortamında müthiş gelişmekteydi; kâğıt, keten, oyma fildişi, altın süslemeler ve cam işleri üretiliyordu. İskenderiye, şehirde yaşayabilmek için çaba sarf eden köylüler, zanaatkârlar ve tüccarlar gözünde, şehir hayatının öyle heyecanlandırıcı ve öyle rahatsız edici neleri varsa bütün hepsinin somutlaşmış hâliydi. Roma hariç hiçbir şehir İskenderiye ile rekabet edemezdi. Strabon'un bilinen dünyasının dört bir köşesinden gelmiş olan 500 bin kişi için, meydan okur ve muhteşem[4] bir yuvaydı ve Roma İmparatorluğu'nun entelektüel ve ticari merkeziydi. Limanlarını tarçın, biber ve tütsü kokuları kaplardı. Köleler Çin'den gelen ipek, Hindistan'dan gelen baharat, elmas ve papağan, Arabistan'dan gelen tütsü ve mür, Afrika'nın giderek zenginleşmekte olan Moreo (günümüz güney Mısır'ı ve Sudan'ı) ve Axum (Etiyopya ve Eritre) krallıklarından gelen abanoz ve altın yüklerini boşaltırdı.

Mısırlı genç erkekler, pantolon giymiş Galyalılarla, tunik içindeki Yunanlarla, ayrıca Suriyeliler, İspanyollar, Hintliler, Araplar, Etiyopyalılar (ki Yunanlar ve Romalılar bunların hepsine siyah Afrikalılar derdi) ve hatta Britanyalılarla çiğneme tütünü pazarlığı yapar, tütünleri demetler ve satarlardı. Britanyalılar her ne kadar Roma'daki en uzun insandan 30 cm daha uzun olsalar da, Strabon'a göre "onlar, çarpık bacaklıydılar ve yüzlerinden başka hiçbir yerlerinde doğru düzgün bir hatları yoktu".[5]

İskenderiye, imparatorluğun pek çok gelişen başka şehirleri gibi, iyi düzenlemenin, kaotik bir farklılığın ve şiddetin karışımıydı. Her gün binlerce insan şehre akın etmekteydi. Yoksullar terk edilmiş binaları kendilerine yuva yapıyor veya berbat şekilde inşa edilmiş kiralık apartmanları tıkış tıkış dolduruyorlardı, zenginler ise bunların yanı başındaki serin mozaik döşeli villalarda yaşıyordu. Geometrik olarak planlanmış anıtsal caddelerde dillerin karmaşası, dinsel ayin hazırlıklarının ilahileri ve trampet sesleri yankılanıyordu.

Pan tapınağının tepesine tırmanırken aşağıya baktığında, Strabon Akdeniz ile Mareotis Gölü arasına sıkışmış hâlde uzanan şehrin

3. Aşağıda İskenderiye tasvirlerinde Strabon'a yapılan atıflar şuradan: *Geographia,* XVII. 1-2.

4. Hock, *Social Context of Paul's Ministry;* Alan K. Bowman ve Dominic Rathbone Bowman, "Cities and Administration in Roman Egypt", *Journal of Roman Studies,* 82 (1992): 107-27.

5. Strabo, *Geographia,* IV.5.2.

tamamını görebilirdi. Kanallar gölü Nil Nehrine bağlamaktaydı. Ilık akşamlarda, cümbüş yapmak üzere kalabalıklar kanala doğru yöneliyor ve oradaki suyolları boyunca yer alan eğlence yerlerinde Strabon'un yazdığı üzere "utanmazca" sefahate dalıyorlardı. "Her gün ve her gece kalabalıklar hâlinde insanlar kayıklar üzerinde flüt çalıyor ve hem erkekler hem kadınlar hiçbir sınır tanımaksızın son derece ahlaksızca dans ediyorlardı."

Granitten ve mermerden yapılmış şehir –İskenderiye'nin aşikâr yüzü– birbirine paralel caddeler ağından oluşmaktaydı ve muhtemelen antik dünyadaki en karmaşık su sistemine sahipti. Nil'den su getiren yaygın bir yeraltı kanal sistemi sayesinde neredeyse her evin ve dükkânın kendine ait su boruları vardı. Kutsal balıkçıl kuşları uzun ve eğik gagalarıyla kasap dükkânları ve fırınlar civarında yiyecek peşindeydiler, Strabon'a göre fırıncılar ekmek için hamurları ayaklarıyla yoğururdu. Caddeler boyunca müzik düşkünleri oturup kitara [harp benzeri antik bir müzik enstrümanı] konserleri dinlerdi.

Şehrin merkezinde iki geniş bulvarın birleştiği yerde, İskenderiye'ye ün katmış olan büyük anıtlar yükselirdi. Orada büyük bir platform üzerinde, 75 metre yüksekliğinde Serapeum Tapınağı vardı ve Yunan-Mısır tanrısı Serapis'e adanmıştı. Serapis, İsis'in kocası/kardeşiydi. İskenderiye'nin bir zamanlar eşi benzeri olmayan kütüphanesi hakkında Strabon'un muhtemelen görebildiği tek şey yangından kararmış harabeler olmalıydı; orası şehri ele geçirmek için Julius Caesar ve Pompeius arasındaki savaşta yıkılmıştı. Ancak 30 metre genişliğindeki Canopic Bulvarında gezinen turistlerin gözünde anıtlar arasında en ünlüsü, MÖ 4. yüzyılda imparatorluğunu ve bu şehri kuran Büyük İskender'in mezarı üzerine yapılmış kalenin duvarlarıydı.

Doğu dünyasında Yunan kültürünün çok fazla hâkim olmasının sebebi de İskender'di. Makedonya (günümüz kuzey Yunanistan'ı) tahtını babası Filip'ten MÖ 336 yılında devraldıktan sonra, İskender Yunan şehir-devletlerinin çoğunu Makedonya egemenliği altına soktu ve devamında sadece on yıllık bir askerî harekâtla Yunanistan'dan başlayıp Hindistan'a uzanan bir imparatorluk yarattı. MÖ 1. yüzyılın sonunda o imparatorluk Roma, Part (Pers) ve Kuşan (şimdiki kuzey Afganistan, Pakistan ve kuzey Hindistan) olmak üzere üçe bölündü. Ancak Yunanistan etkisi şehirlerdeki mimari, tanrılar, dil ve insanlar üzerinde her yerde belirgindi.

İmparatorluğun doğu bölgesindeki pek çok büyük şehir gibi İskenderiye de hâlâ Yunanlar tarafından yönetilmekteydi ama çoğunlukla nefret kaynağı olmaktaydılar. Juvenal'ın sözleriyle "tatmin edici, utangaç, hain, sanatkâr bir ırk" olan Yunanlar, başka kavimleri iktidardan dışlayan imtiyazlı yurttaşlardı. İskenderiye sakinlerinin potansiyel olarak hemen alev alabilir karışımının sadece bir unsuruydular: Şehre vuran her çok etnitiseli dalgadaki yeni gelenler ya tamamen Romalılaşmakta veya farklı kültürel kimliklere bölünmekteydiler.

Cassius Dio'ya göre şehirde yaklaşık 6 bin Roma askerinin varlığına rağmen veya sırf bu yüzden, İskenderiyeliler bilhassa saldırgandılar (bütün eyalette yaklaşık 15 bin asker bulunmaktaydı ve bunlar da sınırdaki ilave birliklerle desteklenmekteydi). İskenderiyeli Yunanlar Roma yönetiminden son derece nefret ederlerdi. Sıradan bir İskenderiyeli köle ile Romalı bir piyade askeri "kendi saygın terliklerinin değeri konusunda münakaşa edebilirdi". Araba yarışları çoklukla kalabalıktaki bıçaklamalarla sona ererdi. Mısır valisi Petronius, İskenderiye'deki bir ayaklanma sırasında taşlanarak neredeyse öldürülecekti, sonraki vali Galerius'un karısı da resmî ikametgâhının dışına adım atmaya veya yerli birisini içeri almaya cüret edemezdi. "[İskenderiyelilerin] Savaş ve onun yarattığı dehşet karşısındaki tutumları korkakçaydı" diye yazdı Cassius Dio, "ama çok sık ve ciddi boyutlarında ve kendilerinin çıkardığı kargaşa anlarında kendi hayatlarına ve yok olmalarına malolabilecek o andaki başarı uğruna, sanki daha başka değerli şeyleri tehdit altındaymışçasına ölümcül vuruşlar karşısında tereddütsüz yer alırlardı."[6] Şehir sakinleri, hicivci Juvenal'ın açıkça "Yunanistan'ın pislikleri" ve Suriye'den ve diğer başka yerlerinden "Roma'nın sıcak toprağını dümdüz etmeye gelen pislikler" dediği bu yabancılar karşısında sahip oldukları insanlık dışı nefrete dair belleklerini sürekli tazelemekteydiler.

Milyonlarca insanın gözünde şehir demek tamamen yeni bir yaşam tarzıyla uzlaşma demekti. İnsanlar kabile ve köy kısıtlamalarını geride bıraktıkça aslında şehir de uygarlaştırıcı, yeni fikirlerin meyve vermesine imkân tanıyan bir yerdi. Ancak aynı zamanda hastalıkların, ölüm ve şiddetin, yabancılara karşı korku ve nefretin, yalnızlığın ve anlayışsızlığın kol gezdiği korkutucu ve yasasız bir

6. Cassius Dio, *Roman History,* 39.58.

yerdi. Köklerinden koparılmış kiralık gökdelen apartmanların, gürültünün, pis kokuların ve kendi yabancı komşularının "barbarlığının" dehşete düşürdüğü yeni gelenler, eski ve alışık olduklarının güvencesini arzularlardı. Dolayısıyla anavatanlarından kendi tanrılarını da getirdiler ve şehirlerde onlar için tapınaklar diktiler. Fakat bu tanrılardan pek azı yeni koşullara uyum sağladı; yandaki yabancı komşuyla nasıl baş edilebileceği sorununu çözemediler. Sadece şehir hayatının kaotik farklılığına birçok tanrının varlığı ilave edilmiş oldu, o kadar.

İmparatorluğun yeni şehirlerinde Roma tanrısı Jüpiter, Suriye tanrıçası Atargatis, Frikyalı (Türk) Kibele, Babilli Bell ve birçok biçimde çok sayıda başka tanrılara Akdeniz çevresindeki her alanda ve şehir caddelerinde tapmak üzere birbirine bitişik hâlde tapınaklar yapıldı. Kurbanlardan gelen kan ve yanmış etlerin eksik olmayan pis kokusu her yandaydı. Devasa sakatat yığınlarının üzerinde sinek bulutları dolanırdı; bir rahibin kestiği kurbanın kanlı kalıntıları hakkında, MS 2. yüzyılda hicivci Lukianos şöyle yazmıştı: "Çamurlu bir çukurda elinde bıçağıyla dikilmiş, bıçağını tam da Kiklops [tek gözlü dev] gibi tutarak kurbanın içorganlarını ve kalbini çekip çıkarıyor ve sunağı kanla yıkıyor." Başıboş köpekler yiyecek peşinde koşarken sürgünler, sakatlar ve dilenciler de tapınak bahçesinde sürekli kamp kurmuş hâldeydiler ve bir grup zanaatkâr orada küçük tapınaklar ve heykeller yapardı. Her tapınak yarı sandık odası yarı müze özelliği taşırdı, zafer kazanmış generallerin getirdiği muhteşem yağma mallarıyla ve sıradan tapınıcıların adak olarak verdikleriyle tıka basa doluydular. Saç kâkülleri, kulak modelleri (tapınanların dualarını dinleyeceklerine dair umutlarını sembolize ederlerdi) ve ayak modelleri ("Ben burada durdum ve taptım" anlamına gelirdi), değerli heykeller, altın kupalar ve mücevher işlenmiş silahlar yanı sıra tepeleme yığılıydı. Apollo için yapılan bir tapınakta Troyalı Helen'in sandaletleri, onun içinden çıktığı bir yumurta ve Orpheus'un liri de hindistancevizi, yılan derileri ve dişçi pensleri yanı sıra sergilenmekteydi.

Her gün şafak vakti başları kazınmış Mısırlı rahipler beyaz elbiseleriyle tapınakları açar ve temizlerlerdi. Tanrıların heykellerine yiyecek sunarlar ve onların yasını tutarak ağlarlardı. Yunanlar tanrıları için şarkı söylerdi. Tapınakları yılın büyük bir bölümünde kapalı tutarlar ve başları açık tapınırlardı. Öte yandan Romalı erkekler başlarını yün harmanileriyle ve kadınlar başörtüleriyle

örterlerdi. Apollo'ya tapanlar harp benzeri kitara'yı tercih ederdi, hadım rahipleri köpek gibi havlayan tanrıça Kibele'nin müritleri ise kamış borularla çığlıklar çıkarmak zorundaydılar.

Strabon'a göre, karşılaştığı (veya önceki coğrafyacıların değerlendirmelerini kullanarak tarif ettiği) yabancı tanrıların ve dinsel inançların çoğu saçmaydı. Mısır'daki kır faresi, koyun, balık ve öteki "akıldışı hayvanlara" tapınmayla alay etti. Turistler tarafından beslendiği için evcilleşen Suchus adında bir kutsal timsahı acayip bir şaşkınlıkla izlemişti.

> Hayvanı gölün kıyısında yatarken bulduk; ve rahipler ona doğru gittiğinde onlardan birisi timsahın ağzını açtı ve öteki de ağzına pasta yerleştirdi ve yine et koydu ve ardından bal karışımı döktü. Hayvan sonra göle atladı ve çok uzağa doğru hızla kaçtı; ancak hasadın ilk meyvelerini adak olarak taşıyan başka bir yabancı geldiğinde rahipler onu da aldılar, koşarak gölün etrafını dolandılar, hayvanı yakalayıp getirilmiş olan şeylerle hayvanı yine benzer şekilde beslediler.[7]

Strabon'a göre Suchus'un beslenmesi turistlere yapılan ucuz bir atraksiyondan başka bir şey değildi. Ancak o sıralar Roma'daki birçok politik ve entelektüel gibi Strabon da sayıları çoğalan Stoacılardan birisiydi.

Aklın, kendine hâkim olmanın dini olan Stoacılığın, Roma İmparatorluğu'nda en popüler din hâline gelen Mısır tanrıçası İsis'e tapınmayla tamamen arası bozuk görünmekteydi.* İsiscilik döneminin Pentecostalizm'iydi,** tantanalı, uzlaşmaz bir dindi, duygulara hitap ediyordu, oysa Stoacılık kurumsal bireyselciliğin ılımlı bir felsefesiydi. Yine de, yüzeysel farklılıklarına rağmen, ikisi arasında önemli bir benzerlik vardı. Her ikisi de bireye değer veriyor ve böyle yaparak evrensel dinleri, yani hangi kabileden veya nereden gelirse gelsin her bireye çağrıda bulunabilen dinleri yaratmış oluyorlardı. Kendilerini bu dinlere adayanlar Yunanlar, Romalılar

7. Strabo, *Geographia,* XVII.38.

* İsiscilik'ten söz ederken "kült" ve "din" kavramlarını birbirlerinin yerine kullanıyorum, çünkü her ikisi arasında zirvede bir yerde gibi duruyor: İsiscilik ritüel uygulamaların vücut bulmuş hâliydi ve bir dizi inanç geliştirmekteydi. Bu inançlar hakkında ne yazık ki pek az şey bilmemize rağmen, tanrısal bir konum, ahlaki reçeteler ve ahret gibi konularla ilgilendiğinden bildik anlamıyla dinseldirler.

** Protestan Hıristiyanlık bünyesinde bir yenilenme hareketidir, Kutsal Ruh ile yapılan vaftiz aracılığıyla tanrıyla doğrudan kişisel bir deneyime özel bir vurgu yapar. (ç.n.)

veya Yahudiler değildiler. Belirli bir grup olarak bulundukları yerlerle tanımlanmıyorlardı; bireydiler, onları hem çok değerli ve biricik kılan hem herkesi insanlığın evrensel katmanında birleştiren özellik birey olmalarıydı. İsiscilik, ne var ki, neşe ve tutku diniydi ve aristokrat Stoacılığın aklına getirmeyeceği ölçekte bir kitlesel cazibeye sahipti.

MS 2. yüzyılda Kuzey Afrikalı Apuleius tarafından yazılan ve dünyanın ilk romanlarından biri olarak kabul edilen *Altın Eşek* [*The Golden Ass*, ayrıca *Metamorphoses* olarak da bilinir] kitabında, romanın kahramanı Lucius, İsis ayin töreninin dalgalandırdığı bir kalabalık içindedir.[8] Başları kazınmış hâlde töreni başlatanların İsis'in kocası/kardeşi Osiris'in (Serapis Helenleşmiş ismidir) ölümü karşısındaki derin üzüntülerini ve onun İsis tarafından yeniden canlandırılması karşısındaki neşelerini sergilemek amacıyla bağırıp çağırmalarını, havlamalarını ve tutkuyla dans ederlerken bronz, altın ve gümüş çıngırdakları sallamalarını izlemektedir. Trampet vuruşları ve kornaların akortsuz yaygaralarının eşlik ettiği, beyaz keten elbiseler giymiş, saçlarına nilüfer çiçekleri takmış kadınlar etrafa çiçekler serpmekte veya caddelere parfüm sıkmaktaydılar; oğlan çocuklarından bir koro ilahiler söylemekte, kadın ve erkek her sosyal sınıftan ve her yaştan daha fazla sayıda ayini düzenleyen rahipleri takip etmekteydi. Bazılarının sırtlarında parlayan aynalar vardı, başkaları da İsis'in saçlarını tarıyormuş gibi yaparak ellerinde fildişi taraklar tutmaktaydı; onların arkasında ise Anubis ve öteki Mısır hayvan tanrılarının ve bizzat İsis'in de siyah ve altın maskelerinin ardına gizlenmiş güçlü yüzleriyle rahipler dalgalar hâlinde yürümekteydi.

Ayin töreni ardından rahipler ve rahibeler İsis heykelini tapınağın iç salonuna getirirlerdi, üstündeki mücevherleri ve akbaba tüylerini çıkarırlar, sonra gece için etrafındaki perdeleri çekerlerdi, bu arada müminler tapınağın merdivenleri öper, bir dizi muazzam kapıdan geçerek sfenkslerin sıralandığı devasa girişten yürüyüp gündelik hayatın dünyasına dönerlerdi.

İşte bu dünya hem İsis kültü hem Stoacılık olarak, bireyin tanrıyla kişisel ruhsal birliğinde yer aldığı manevi dünyadan kopuşun başladığı bir dünyaydı.

Geleneksel putperest kültlerinin çoğu, bir anlamda grup kültleriydi.

8. Bu bölümde *The Golden Ass* kitabından yapılan atıflar: Apuleius, XI.48.

Romalılar bakımından tanrılara tapmak yurttaşlık görevlerinin bir parçasıydı; senatörler veya şehir görevlileri de rahipler olarak hizmet ederlerdi. Rahip ile devlet memurunun, üst düzey görevlinin işlevi artık aynıydı: Devletin esenliğini yükseltmek. Senato bir tapınakta toplanmak zorundaydı çünkü genellikle gökyüzünden, şimşek ve yıldırımdan, çok sayıda kuşun uçuşundan, çığlıklarından gelen tanrısal alametler ancak burada alınabilirdi. İşte bunlar herhangi bir önerge karşısında tanrıların onaylamalarını veya onaylamamalarını ifade ettikleri şeylerdi. Danışılan alametler onaylayıcı bulunmadıkça hiçbir kamusal olay, hiçbir seçim, sayım veya askerî seferberlik yürütülemezdi. Tapınma, dolayısıyla, yaşamanın dünyevi işlerinin parçasıydı. Çiftçinin tarlasını gözeterek tanrılar için çimden yapılmış sunaklara bir papatya zinciri yerleştirmesi, tıpkı tarlasını sabanla sürmesi gibi çiftçilik işinin pratik bir konusuydu.[9] Tapınaklar, iyilik yapmaları için yalvarılan yerler olduğu kadar flört etme, iş yapma ve ders çalışma yerleriydi.[10]

Histerik, yoğun ve derinden ciddi olan İsis festivallerinin tersine aylık Roma din festivalleri sarhoş karnavallarıydı. Tanrıların görüntüleri taşrada kilometreler boyunca taşınır veya şehir etrafında geçit töreni düzenlenirdi. Ancak tapınak alanlarında ve caddelerde kuralsız ve gece boyu süren ziyafetler de yapılırdı, müzisyenler flütlerini ve borularını çalardı, eğlence düşkünleri meşalelerin ışığında dans ederlerdi, gündüzleri ise tanrıların hikâyelerini anlatan gösterileri veya gladyatör dövüşlerini ve araba yarışlarını seyreden kalabalıklar amfiteatrları doldurur ve aileler tarlalarda ve şehir yakınlarında piknik yaparlardı. Her ne kadar Ovidius festivallere kamusal görev ritüellerinin asli bileşenleri olduğu kadar hoşnutluk ve seks için gidildiğini tasvir etse bile, elbette Augustus döneminde festivallerin işlevi tanrıları onurlandırmaktan daha çok imparatorluğun çaresiz insanları arasında Romalılık, yurtseverlik ve dayanışma duygusunu aşılamak yönündeydi.

Kasım ayı sonunda Roma'yla özdeşleşmiş On İkinci Gece, Saturnatila'da, hediyelerin verildiği, cinsel hazların yaşandığı o hafta sosyal düzen tepetakla olurdu, köleler keçe bonelerini başlarından çıkarır ve efendilerini beklerlerdi. Şubat ayında Lupercalia festivali için Roma caddelerinde genç erkekler üstlerindeki keçi derisi

9. Robin Lane Fox, *Pagans and Christians in the Mediterranean World,* s. 43 (Penguin, 1986, 2006), aktarılan yer, Virgil, *Georgies.*
10. John E. Stambaugh, *The Ancient Roman City,* s. 220.

dışında çıplak koşarlar, kendilerini izleyen ve verimliliği teşvik etmek üzere keçi derisinden ucuz sandaletler giymiş olan genç kadınlara çarparlardı. Mart ayında, Roma sakinleri yılın tanrıçası Anna Perenna'yı kutlamak üzere şehir dışına çıkarak Tiber Nehri kıyılarında piknik yapardı. "Güneş ve şarapla ısınarak, ellerindeki kupalar kadar ve içtikleri kadar yaşayacakları yıllar için" dua ederlerdi, ardından akşamları sallanarak evlerine dönerlerdi, "çakırkeyif yaşlı bir kadın çakırkeyif yaşlı bir adamı peşinden sürüklerdi."[11] Yine Mart ayında tarım ve insan üremesinin antik kırsal tanrısı Liber onuruna yapılan Liberalia festivalinde, bir erkeklik organı taşınarak tarlalarda ve şehirlerde geçit törenleri düzenlenirdi. Yaşlı kadınlar Bacchus rahibeleri gibi giyinirlerdi; başlarına sarmaşıktan taç yaparlar, taşınabilir sunaklarında kurban etmeleri için müşterilerine yağlı küçük kekler ve bal satarlardı ve aynı gün 16 yaşındaki Romalı oğlan çocukları ilk kez *toga virilis* giyerler ve erkekliğe adım atmış olurlardı.

Bir bütün olarak alındığında Romalıların tanrılara karşı dünyevi bir tutumu vardı. 3. yüzyılda Kuzey Afrikalı Hıristiyan savunucusu Lactantius'un söylediği gibi, onlarınki kalpte değil parmak uçlarında hissedilen bir dindi. Romalıların tanrılarıyla ilişkileri daha çok bir iş sözleşmesine benziyordu ve bu durum da çok akıllı bir deyiş olan *do ut des* ("Sen bana veresin ki ben de sana vereyim") sözleriyle özetlenmişti. Bu, tutkudan çok biçimle ilgilenen bir dindi. Tanrılara, saygı dilinden çok hukuk diliyle hitap edilirdi, örneğin döneminin en ünlü hatibi olan Yaşlı Kato, koruluktaki ağaçlarını suladıkları için toprak sahiplerini savunurken şöyle dua etmişti:

> Bu koruluğu kutsamış olan ister bir tanrı ister bir tanrıça olun, bu kutsal yerin sıkıntılarına karşılık sizleri yatıştırmak için bir domuz kurban etmek uygun olduğunda ve dolayısıyla bu nedenlerle ben veya atadığım başka birisi bu kurbanı verir, yeter ki doğru şekilde kurban verilmiş olsun, bu yüzdendir ki, bu domuzu kurban ederken, iyi bir imanla sizlerin de bana, yuvama, aileme [köleler dahil] ve çocuklarıma karşı cömert olacağınız için dua ederim.[12]

11. Ovid, *Fasti*, III: 15 March: Ides (şuradan erişilebilir: <http://www.poetryintranslation.eom/PITBR/Latin/OvidFastiBkThree.htm#_Toc69367772>).
12. Cato, *On Agriculture*, 139 (Loeb Classical Library, 1934; şuradan erişilebilir: <http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Cato/De_Agricultura/I*.html).

Cato'nun duası belirgin şekilde Romalı dinsel ukalalığın aşırı sonuçlarından kaynaklanır.* Ancak, Romalıların şu inancını da yansıtır: Tanrıların dualarına karşılık vermeyişlerinin sebebi kendilerinin kötü olmaları değil, fakat kurallara düzgün şekilde uymamış olmalarıdır.[13] Bu yüzden Plinius duacıların ukala sunumları hakkında dalga geçebilmiştir; bir rahip/devlet görevlisi tarafından dua okunurken, ikinci bir rahip duanın doğru şekilde okunmasına yakından nezaret etmektedir, üçüncüsü ise sessiz durmaya zorlanmaktadır. Şayet tek bir hecede veya ritüel tavırda yanlışlık yapılırsa dua geçersiz olabilecektir.[14]

Genelinde Roma tanrıları kuralsız, soğuktular ve insanlarla ilgilenmezlerdi. Tapınan en değerli hayvanını kurban etmiş olabilir; çocuğunun hayatı, güvenli bir seyahat, kelliğin tedavisi veya Horatius'un bir şiirinde dile getirdiği gibi "son yılda yeterince kitap ve yiyecek sağlanması" amacıyla dualarını tam da öğretildiği şekilde etmiş olabilirdi, ancak tanrıların kaprisli olduklarını ve kendisiyle pek az ilgilendiğini de bilirdi.

Öte yandan Roma tanrılarından farklı olarak İsis kullarını dikkate alırdı. Pek az tanrının yapabildiğini onlara sunardı; kendisine tapanlarla kişisel, sevgi dolu bir ilişkisi vardı. Hıristiyanlık sevgiyi merkezine koyan ilk din olarak bilinse ve sadece seven bir Tanrı değil kendisine tapanları da birbirini sevmesi için zorlayan bir Tanrı yaratmış olsa bile, İsiscilik huzur ve şefkat dini olmanın bir nevi öncüsü sayılabilir. İsis tarihçisi R.E. Witt'e göre İsis pagan tanrılar arasında sevgisi ve sempatisiyle biricikti. *Altın Eşek* kitabında İsis, Lucius'a şöyle der: "Duanı kabul ettim ve sana geldim." Oğlu Horus'u meme emzirirken gösteren heykelleri, daha sonraları İsa ve Meryem görüntülerini doğrudan etkilemiştir.[15]

İsis kullarını dikkate almakla kalmadı aynı zamanda onlara metropolisin giderek atomize olan dünyasında daha değerli bir

---

* MÖ 2. yüzyılda Cato'nun kaydettiği bu duacı gibi, duacılar tanrılara karşı daha önceki daha sade tavırları yansıtmış olabilirdi.

13. Jorg Rupke, *Religion of the Romans,* s.14 (Polity, 2007); Jo-Ann Shelton, *As the Romans Did,* s. 371 (Oxford University Press, 1988).

14. Pliny the Elder, *Natural History (Naturalis Historie)* [Gaius Plinius Secundus (Yaşlı Plinius), *Doğa Tarihi,* 1. ve 2. Kitap, Çev. Say Yay., 2016], 28.3 (Çev. John Bostock; şuradan erişilebilir: <http://www.perseus. tufts.edu/cgibin/ptext?doc=Perseus%3Atext%3A1999 .02.0137&query=toc&layout=&loc=3 5.2 >).

15. R.E. Witt, *Isis in the Ancient World,* ps. 216-17 (Johns Hopkins University Press, 1971, 1997).

şeyi, aidiyet duygusunu da verdi. Sadece imparatorlukta doğmuş olmaktan gelen bir özellik yüzünden Roma tanrılarına herkes tapabilirdi; aslında onlara tapmak Roma tebaasının bir göreviydi. Öte yandan, gizem dinlerinin mensupları, ait olmayı da seçmek zorundaydılar. Gizem kültleri klasikçi Mary Beard'ın "seçmeli dinler" dediği türdendi ve sonuç olarak da o ölçüde bir sadakati teşvik etmekteydi.

Kalabalık şehirde üstünlük için mücadele eden kültlerden her biri kendi ritüellerine sahipti: Et yemek gibi gündelik faaliyetler kutsallaştırılmıştı, yani semavi bir önem bahşedilmişti. Sosyolog Durkheim'ın işaret ettiği üzere, ritüel bir toplumun ve onun bünyesindeki sosyal grupların yaratılmasında çok önemlidir. Bir ritüeli yerine getirmedeki paylaşılmış deneyim, onun gelecekteki katılıma yönelik işaret ettiği yükümlülük, ritüeli gerçekleştirenleri bir grup olarak birbirine bağlar. Ritüel hem katılımcılarının davranışını ve kişiliğini şekillendirir hem de kaçınılmaz olarak içinden çıktığı toplumu yansıtır ve cevaplandırır.

Putperest (pagan) kültlerin ritüelleri genellikle dünyevi faaliyetlerdi, ne var ki bazı zamanlar kurban ritüeli ve akşam yemeği için yılda altı kereden fazla toplanmayı içermezdi. Ancak Eleusis, Dionysus, Atargatis, Kibele ve sonraları Mitras'a tapanlar yanı sıra İsis'e tapanlar bakımından dine katılım olağanüstü karmaşık olmak zorundaydı. Temizlenmek için yıkanırlar ve arınırlardı ancak bu şekilde "gizem" deyişindeki gibi kendilerine hayatın ve ölümün gizemlerinin açıklanabileceği yeni bir dünyaya girmeye uygun hâle gelirlerdi.

İsis'e tapanlar için dine giriş törenlerindeki karmaşıklık kendilerine açıklanan sırlarla birleşmişti ve artık bu sırlara ihanet edemezler, dışarıdan birisine söyleyemezlerdi, böylece kendilerini seçilmiş yüce bir grubun üyeleri olarak hissederlerdi.

Altın Eşek kitabında Lucius kendisinin İsis kültüne dahil oluşundaki hazırlıkları tasvir etmekteydi. Yaşlı bir rahip tarafından yıkanmış, ona "anlatılması çok kutsal" olan bazı sırları vererek güvendiğini göstermiş ve on gün boyunca oruç tutmasını emretmişti. Onuncu gün, şafak vakti, birçok rahip ona hediyeler sunmuş, ona beyaz keten elbise giydirmiş ve onu alıp "en gizli, en kutsal yere, tapınağa" götürmüşlerdi. Bütün gece orada kalmıştı. Ancak, demekteydi Lucius, orada neler olduğunu bilmesine izin verilmemişti. Gerçi daha sonraları Lucius baklayı ağzından çıkarı-

yor ve birkaç cümle söylüyordu. "Ölümün sınırlarına yaklaştım... Sabır göstermekteydim. Gece yarısı çok parlak bir ışıkla güneşin parladığını gördüm. Tanrıların huzuruna gelmiştim." Sabahleyin "güneş gibi süslenmiş olan" iç salonu terk etmiş, başının üstünde çiçeklerden ve palmiye yapraklarından bir çelenk ve meşale taşıyarak, omuzları parlak renkli ejderhalarla süslü "kutsal bir şal" ile örtülü hâldeyken İsis resmi önünde durmuştu. Böylece büyük bir ziyafetin ardından tören de sona ermişti; ziyafetler zaten hemen her dinde önemli bir yer tutardı.

Lucius'a son derece huzur verici bir mesaj verilmişti, o artık en azında bir süreliğine ölümün üstesinden gelebilecekti. İsis kullarına daha uzun bir hayatın sözünü vermekteydi, gerçi ölümden sonra bir hayatı vaat ettiği pek açık değildir. Eğer öyle yaptıysa bu yeni ve harika bir bakış açısıdır. Yahudilerin birçoğu bile ölüm sonrası hayata inanmazlardı. Birçok putpereste göre sonsuza dek süren bir hayat tanrılarla yapılan anlaşmanın bir parçası değildi. Roma mezar taşlarında çok sıklıkla "*nonfui, fui, non sum, non euro*" ("Ben değildim, benim, umurumda değil") cümlesinin NFFNSNC şeklindeki ilk harfleriyle kısaltıldığı bir kitabe yer alırdı. Ne var ki İsis, parçalara ayrılmış organlarını bir araya getirerek öldürülen kocası/kardeşi Osiris'i hayata geri getirmişti. Birçok gizem dininde olduğu gibi, ölüm ve yeniden canlanma İsis kültünün merkezinde yer alıyordu.

İsis kültü mahrem bir dünya yaratmıştı, orada birey tanrıyla ilişkisinde tam bir tatmin yaşamaktaydı; öteki tanrılar hizmetler sunmakta veya hastalıklara karşı güvence sağlamaktaydılar, ancak bireyin gelişimiyle ilgilenmezlerdi. Paradoksal şekilde gruba değil bireye hitap etmek suretiyle İsis kültü artık herkes için cazip olabilirdi: Bireyselcilik dini, aslında evrenselleştirici bir din olmuştu.

Öte yandan gruplara seslenen dinler, tanım gereği, belirli bir insan topluluğunu çevreleyen sınırlar çizmekteydiler. Yahudilik neredeyse sadece Yahudilerin diniydi, gerçi Yahudi olmayanın da dininden dönüp Yahudi olması mümkündü. Roma İmparatorluğu dışında, Hinduizm kaçınılmaz şekilde kast sistemine yani içinde doğmuş olduğunuz gruba tabiydi ve dolayısıyla kast sisteminde doğmamış yabancıları dışlardı. Bunun tersine, bireyselci din farklı insanları kucaklardı, çünkü ortaklaşa paylaştıkları şey kesinlikle onların bireyselliğiydi. Budizm, kast sistemine itiraz ederek ortaya çıkmıştı, nirvana'ya, yani manevi özgürlüğe ulaşabilmekte her bireyin yeteneğine odaklanmıştı ve Doğu'nun her tarafında yaygınlık

kazanacaktı. Roma İmparatorluğu'nun bir başka bireyselci "dini" olan Stoacılık ise insanlığın kardeşliğine inanmaktaydı, çünkü her kişi kendisinde tanrısal *logos* kıvılcımı taşırdı; gerçi çok fazla rasyonalist, daha az huzur verici bir "din" olduğundan İsis'teki popüler cazibeye asla sahip olamamıştı. Evrenselci bir din farklı kültürlerden, dinlerden ve dillerden insanları birleştirebilir; bu tam da imparatorluk yöneticilerinin uğruna mücadele ettikleri bir görevdir. Dinler potansiyel olarak yönetimleri meşrulaştıran büyük güçler olabildikleri gibi aynı zamanda birleştirici büyük güçtürler.

MÖ 1. yüzyılda dünyadaki tanrıların birçoğu belirli dinlere bağlıydı ve asla yerel kimliklerinin üstüne çıkamazlardı. Tapınanları onları bir şehrin uzağına taşısa bile bu tanrılar kendi grubu bünyesinde kalırlardı. Ancak, MS 1. yüzyılın başlarında İsis kültü kendi yerel Mısırlı köklerini aştı ve Roma İmparatorluğu'nun dört bir yanında, özellikle İtalya'da ve hatta Galya ve Kuzey Afrika'da görülmeye başlandı. Özgür doğanlar ve köleler, erkekler ve kadınlar, yoksullar ve bir ölçüye kadar zengin sayılanlar artık ona tapıyordu. Kadınların rahibe olabildiği neredeyse tek din olmuştu ve onlar da söyledikleri ilahilerde İsis'i "kadınlara erkeklerle aynı gücü veren" bir tanrıça olarak anıyorlardı.[16] MS 70 yılında Romalıların Kudüs'teki Tapınağı yıktığı ve *Markos İncili*'nin yazılmaya başlandığı dönemde, İsis imparatorluk ailesinin bile efendi tanrısı hâline gelmişti.[17]

İsisçilik aslında, Mitraizm hariç, Hıristiyanlık karşısında ciddi bir rakip olabilecek tek pagan kültüydü.* İsisçilik kendisini adeta bir dünya dini hâline getirmişti** ama tam olarak değil; nihayetinde

16. Sharon Kelly Heyob, *The Cult of Isis among Women in the Graeco-Roman World,* Bölüm 6, n.18 (E.J. Brill, 1975).

17. Rodney Stark, *Cities of God: The Real Story of How Christianity became an Urban Movement and Conquered Rome* (Harper San Francisco, 2006).

* Pers tanrısı Mitras'ın dini, İsis kültüyle birlikte, Hıristiyanlığın en ciddi rakiplerinden biri oldu. Ancak gelişimi gerçek anlamıyla MS 2. yüzyılda başladığından, Mitraizm'i bu kitabın dışında tuttum.

** Dünya dinleri geleneksel olarak Hıristiyanlık, İslamiyet, Hinduizm, Budizm ve Yahudilik olarak değerlendirilir. "Dünya dini" terimi biraz tuhaftır, çünkü tarihsel bakımdan Batı-Hıristiyan merkezli bir perspektiften bakılarak teolojik ve tarihsel olarak neyin önemli olduğuna karar verilen dinler tasnifini esas alır; modern tasnifler ise daha çok o dine bağlı olanların sayısını esas alırlar, gerçi sadece 14 milyon kadar takipçisi olsa ve dolayısıyla 19 milyon takipçisi olan Sihizm'in de gerilerinde yer alsa bile Yahudilik hâlâ bir dünya dini olarak değerlendirilmektedir.

Hıristiyanlığı da Roma dünyasına güzelce uyumlu kılacak –hepsi olmasa da– birçok unsura sahipti.

İsis'in kendisine tapanlara onların bir dinden talep ettikleri şeyleri sunduğu ve böyle yaparken ticari şehirlerin yeni, rahatsız edici koşullarında birçok pagan kültü etkili şekilde geride bıraktığı görülmekteydi. Tıpkı öteki pagan tanrıları gibi İsis de onlara iyilik bahşetmekte ve hastalıklara karşı koruma sunmaktaydı, ancak sevgi dolu olduğundan yapacakları nispeten öngörülebilirdi. Sevgisi ve ölümden sonraki hayatla bağlantısı huzur vermekteydi. Dine katılma törenleri, kendisine bağlananlara muazzam ölçekte bir topluluğa aidiyet duygusu kazandırmaktaydı ve bu da birçok pagan kültünün verdiğinden çok fazlaydı ve ilaveten dinine bağlanan kendisini önemli görebilme duygusu da elde ediyordu, bu da yüceltilmiş bir anlam duygusuydu ve aşırı neşeli, parlak bir deneyimdi. "Gizem dinleri", özel olarak da İsis kültü, dinsel yaşantıyı dünyevi olmaktan çıkarıp semavi bir boyuta dönüştürmüştü. İsis her kuluna gündelik hayatın dehşetinden veya sadece sıkıntılarından kaçabilme ve tutkulu bir mutluluğa sığınma imkânı sağlıyordu. Ancak kurban verildikten ve oruç bozulduktan sonra da İsis perdeler arkasına kapatılabiliyor ve kendisine yeniden ihtiyaç duyulana dek veya sonraki festivale dek artık kulları üzerinde bir etkisi olmuyordu.

Şayet güç ikili bir eksen üzerinde hem bir kurumun, kişinin veya inançların cezbettiği insan sayısıyla hem de bunların insan davranışlarını gerçekte ne kadar değiştirdiğiyle ölçülebilseydi, bu durumda İsisçilik birinci eksende çok yüksek puan alacak, ancak ikincisinde pek o kadar olmayacaktı. İsis kendi rahiplerinin masum ve çileci olmasını isterdi; ancak pek çok araştırmacının söyleyebildiği kadarıyla, kendisini takip edenlerden çok fazla bir şey istemezdi, gerçi onlardan fiziksel olduğu gibi ahlaki bakımdan da bir nebze arınmışlık ister gibi de görünmekteydi (bkz., bölüm 6). Öte yandan Yahudi Tanrısı, yiyecekten vergilenmeye, cinsel ilişkiye dek yaşamın her alanını kapsayan kurallar koymuştu. Bir Yahudi'nin hayatıyla derinlemesine iç içe hâldeydi. Pagan tanrılar ve hatta İsis gibi gizem dinlerinin tanrıları, kendilerine tapanlar üzerinde daha az güç kullanmışlar ve sonuç olarak onlar bakımından da daha az önem taşımışlardı.

Çağdaş din sosyologu Rodney Stark'ın işaret ettiği üzere, bir din ne kadar fazla şey talep ederse, ona bağlı olanların gözünde daha değerli olur, din uğruna kurban vermeye, fedakârlık yapmaya

mecbur olduklarından din hakkında düşünmek de kıymet kazanır. Ve dine daha fazla değer verdikçe, ona karşı daha yükümlü hâle geleceklerdir. Paradoksal şekilde, pagan tanrılarının çok az şey istemiş olmaları, kısmen, onların topyekûn yok olmasına da katkıda bulunmuştur.

Ancak elbette çok fazla şey isteyen din potansiyel olarak kendisine gelecekler için de caydırıcıdır. Augustus'un emperyal kültü 80 milyon kişilik tebaasının tamamına ulaşmayı hedeflemişti, fakat onların davranışlarını sadece kendilerini Romalı olarak hissedebilecek ve böylece vergi ödeyen sadık uyruklar olabilecek kadar etkileme niyetindeydi. Yahudilik ve hatta Doğu bölgesindeki çok fazla talepçi din olan Jainizm bile kendilerine bağlı olanlar üzerinde muazzam bir etki yaratmışlardı, ancak kitlesel bir cezbedicilikleri olmamış ve dolayısıyla siyasi süreçlerle bütünleşememişlerdi, oysa Hıristiyanlık davranışları derinden şekilde değiştirmekle kalmayacak, milyonları da kendisine çekecekti.

Bir dinin sahip olduğu takipçi sayısı ile o dinin takipçilerinin davranışlarını ne derinlikte değiştirdiği arasında karşılıklı bir değişim vardır. Dinler iki güç ekseni –yaygınlık ve derinlik– arasında farklı noktalara yerleşirler, tıpkı bireye veya gruba hangi ölçüde hitap edebildiklerinde olduğu gibi. Dinlerin neden bu iki eksen boyunca farklı pozisyonlar aldığı sorunu, bu kitabın esas sorularından birisidir. Ancak hiçbir pozisyonun ötekinden daha başarılı olmasının garantisi yoktur. Bireyin gelişkin bir sosyal bütünlük yaratımında nasıl katkıda bulunacağı yönünde Konfüçyüsçülük, bağlı olan grup bakımından, emsallerinden daha iyi bir dindi veya daha doğru deyişle bir felsefeydi, Hinduizm de öyleydi; ancak Hıristiyanlık gibi Budizm de bireyin mükemmelleşmesiyle ilgilenmekteydi. Bunların dördü de günümüze dek yaşadılar.

Ancak geleneksel *mekâna bağlı* pagan tanrıları ise yok oldular. Şehirlerde –elbette ırksal bakımdan farklı, yıkıcı ticari şehirlerde– eski tanrılara yer yoktu. O tanrıların kendilerine yurt buldukları geleneksel, daha homojen toplumlar değişmekteydi.

Mısır'ın hemen güneyinde Meroe krallığı Afrika'nın en güçlü bir kadınının yönetiminde basit bir toplum olmaktan çıkıp daha karmaşık bir ticaret imparatorluğuna doğru gelişme sürecindeydi. O kadın eski bir tanrı neslinin tiplemesini temsil ediyordu, Augustus'un –ne kadar arzulamış olsa bile– asla olamayacağı bir tanrı tipini.

4
Afrikalı Tanrıça-Kraliçe

Geyik akarsuları nasıl özlerse,
Canım da seni öyle özler, ey Tanrı!
Canım Tanrı'ya, yaşayan Tanrı'ya susadı.

Mezmurlar 42, Kral Davut'a ithaf edilmiştir, yaklaşık MÖ 1010-970

Şimdi Etiyopyalılar [Meroeler], tarihçilerin anlattığı gibi, ilk insandılar... Ve derler ki tanrıları onurlandırmayı ve onlar için kurban vermeyi ve ayinler, festivaller ve insanların tanrıları onurlandıracak diğer ibadetleri ilk kez onlar düşündüler. Ve beyan ederler ki tanrılara kendilerini adamışlıklarından ötürü asla dışarıdan gelen bir işgalcinin yönetimini yaşamadıkları sürece tanrıların iyiliklerine açıkça mazhar olmuşlardır; çünkü bütün zamanlar boyunca birbirleriyle barış ve özgürlük içinde yaşamanın keyfini çıkarmışlar ve birçok güçlü yönetici onlara savaş açmış olmasına rağmen onlara boyun eğdirmeyi başaramamıştır.

Diodorus Siculus, *Bibliotheca Historica*, yaklaşık MÖ 60-30

Genel olarak onlar [Meroeler] tanrı olarak hayırsever ve asil kişileri görürler, bunlardan bazıları onların krallarıdır, ortak koruyucuları ve hepsinin muhafızlarıdırlar.

Strabon, *Geographika*, XVII.2.3, yaklaşık MÖ 20-MS 23

Yaklaşık MÖ 21 yılında Candace Amanirenas, deri kalkanlar ve savaş baltaları taşıyan 30 bin silahlı adamının başında Nil Nehri'nin çamurlu arazileri boyunca Roma kontrolü altındaki Mısır'a doğru ilerliyordu. Candace (Kraliçe veya Kraliçe Anne demekti)

Amanirenas yarı çöl hâlindeki Meroe (sonraki adıyla Nubia) krallığını yönetmekteydi, yani şimdiki güney Mısır ve kuzey Sudan. Askerlerine bir filin üzerinden tepeden bakıyordu, bazı Sudanlı kadınların günümüzde hâlâ yaptığı gibi yanaklarında üç hafif çizik vardı, kaslı bir yapıya sahipti ve tek gözü kördü (Strabon'a göre tek gözünü Romalılarla daha önceleri yaptığı bir çarpışmada kaybetmişti[1]) ve altınlarla parıldamaktaydı, işte o, İsis'in yüce rahibesi, servetiyle ünlü, devasa şişman ve tanrısal, kibirli savaşçı kraliçeydi.

Antik dünyada tanrı-yöneticiler alışılmadık bir şey değildi. Augustus, yüzyıllar boyunca tanrısal krallara tapmış birçok halk arasında emperyal kültü inşa etmek için bilinçli olarak yola çıkmıştı, Roma bakımından sorun bu tür halklar içinde elbette Yahudiler olmuştu. Tanrısal yönetici fikri, tebaaları açısından doğal olduğu kadar yöneticiler açısından da bir ihtiyaçtı. Yöneticilerin çıkarları söz konusu olduğunda, tebaalarını kendilerinin tanrının yeryüzündeki temsilcisi olduğuna ve sahip oldukları gücün tanrılar tarafından bahşedildiğine ikna etmek en önemli işti.

Öte yandan yaşayan tanrı-yöneticinin, yönetici ve o yöneticiye tapan halk açısından ne anlama geldiği Helenleşmiş, uygarlaşmış (şehirlerin çok olduğu) Doğu ile uygarlaşmamış (şehirlerin az olduğu) Batı arasında farklılık taşıyordu. Ve imparatorluğun ister Doğu'sunda ister Batı'sında olsun zengin kesimler, özellikle eski Roma Cumhuriyeti seçkinleri yoksullardan daha kuşkucu olmaya yatkındılar. Tanrısal yönetici, tanrı ile insanlar arasında bir aracıya itaat etmeleri için kendi halkını dolandırarak, iktidardaki bir tanrıya benzemekten başka özelliği olmaksızın tamamen tanrıymış gibi, tanrı taklidi yapan bir şarlatandan başka bir anlam taşımazdı.

Meroe, yöneticiye tapınmanın –yöneticinin tam anlamıyla tanrısal olduğu– en geleneksel biçimine en iyi göz atma imkânı sağlar, gerçi uzmanlar hâlâ Meroitik hiyeroglifleri anlayamadıklarından, çok fazla umutlanmamamız da gerekebilir. Dolayısıyla eldeki veriler arkeolojik bulgulara dayalı yorumlardan ve örneğin Strabon'un (yaklaşık MÖ 7 yılında yazdığı) ve ondan birkaç on yıl önce Sicilyalı Yunan tarihçi Siculus'un (Siculus zaten Sicilyalı demektir) değerlendirmelerden günümüze ulaşanlardan ibarettir.

İnanıyorum ki Candace, Augustus'un asla olamayacağı tarzda bir tanrı olarak kabul edilmişti. O, bir geleneğin doğal vârisiydi,

1. Strabon'dan bu bölümde yapılan bütün alıntılar şuradan: Strabo, *Geographia*, XVII. 1 ve 2.

oysa Augustus en azından tebaasının bazı kesimleri açısından o geleneği kabul edilebilir kılmak için bilinçli olarak maniple etmişti.

MÖ 59 yılında Diodorus kuzeydoğu Afrika'yı ziyaret ettiğinde Meroe'nin yönetici-tanrılarının buyruklarına hâlâ öylesine bir itaat vardı ki öldüklerinde ve kraliyet mezarlıklarındaki ince piramitlere gömüldüklerinde saraylarındaki hizmetkârları da intihar etmekteydiler. 40 yıldan daha az bir süre sonra, Candace Amanirenas birçok insanının gözünde sadece muhteşem bir savaşçı kraliçe değil aynı zamanda onların yaşayan tanrısıydı, gerçi firavun ataları gibi muhtemelen tanrısal olarak daha düşük mertebede olabilirdi. Meroeler MÖ 8. yüzyılın ortalarından 7. yüzyıl ortalarına dek Firavunlar olarak Mısır'ı yönetmişlerdi ve yaklaşık 600 yıl boyunca da Mısır tarafından yönetilmişlerdi. Meroe 15 yüzyıllık geçmişi olan firavun tanrı-yöneticiliğinin vârisiydi.

Candace hakkındaki her şey onun sıradan ölümlülerden ayrı oluşunu ve onlardan tamamen farklılığını vurgulamaktaydı. Tebaası gözünde dünyadaki en güçlü kişiydi, kaderlerinin sahibiydi, nüfuz edilemez saray duvarlarının ardında algılanamayacak ölçüde muhteşem şekilde yaşardı. Meroeler sarayının dışında veya savaş alanındaki kargaşada onu bir anlığına görebilseler bile, Candace muhtemelen ilahiler söyleyen rahipleriyle çevrelenmiş olurdu, rahipler uzun sivri keçe şapkalar takar, Diodorus'a göre "yöneticiye saldırma cüretini göstereceklere karşı koyarak ölümcül şekilde yaralayacak olan" engerek yılanı kıvrımlarının işlendiği büyük asalar kullanırlardı.

Çevresinde korumaları, şişman ayak bilekleri, kolları, parmakları ve boynu altın ve parlak cam mücevherlerle kaplı hâldeyken saçaklı ve püsküllü elbisesinin altından bir göğsü sarkmakta olan Candace tanrısal bir kişiydi. Kerpiç tapınağın her duvarına işlenen rölyefler Candace'yi cüce düşmanlarının tepesinde devasa şekilde ayağa kalkmış ve bir eliyle onların saçlarından tutarken öbür eliyle tuttuğu silahla onları öldürmeye hazır hâlde göstermekteydi. Candace insanüstüydü; ancak tanrılarla da eşit bir dengedeydi.

Kuzey Sudan'da günümüzdeki Shendi şehri yanındaki çölde kurulmuş olan Naqa Tapınağının altın-kahverengi kalıntıları vardır. Arka duvardaki bir rölyefte de Amanirenas'ın halefi, Candace Amanitare resmedilir. Yüzü Mısır tarzı profil şeklindedir, görülebilen gözleri göz kalemiyle belirginleştirilmiştir, Meroe'nin en önemli tanrısı üç başlı aslan tanrı Apedemek, yani savaş ve verimlilik tanrı-

sıyla tepkisizce omuz omuza durmaktadır. Tanrı'nın öbür tarafında Candace'nin kocası (veya belki de oğlu) Kral Natakami ve veliaht prens Arikhankharer ayakta durmaktadır. Meroitik sanata özgü bir jestle, üç başlı ve dört kollu aslan samimi bir şekilde Candace'nin dirseğine dokunmaktadır. Bu bir tanıma işaretidir. Tanrının dokunuşu, onun krallığın haklı yöneticisi olduğu anlamına gelir.

MÖ 1. yüzyılın sonunda Meroe ilkel/göçebelikten uygarlığa, yani şehir ve ticaret esaslı bir topluma geçiş hâlindeydi. Aşırı zıtlıklar diyarıydı, sonsuz çöllerle Nil Nehri yanı başındaki verimli dar toprak parçaları birbirine karışmıştı; doğal kaynaklar bakımından zengin olan ülke Roma'ya ticaretiyle birlikte gelişmeye başlamıştı, ancak hâlâ ticaret takasa dayalıydı; göçebe sürü sahipleri ile ufak ama şaşırtıcı ölçekte zengin seçkinlerin ülkesiydi. Sahra Altı Afrika'nın en zengin iki krallığından biri olmaktaydı, güneydoğuya doğru günümüz Etiyopya'sının tepelik kesimlerindeki Axum krallığıyla rekabet hâlindeydi.

Romalıların harcayacak paraları vardı ve bu parayla köleler, altın, devekuşu tüyleri, kaplumbağa kabuğu, fildişi, leopar derileri, evcil maymunlar ve gladyatörlerin öldürmesini veya gladyatörleri öldürmelerini seyredecekleri gergedanlar gibi egzotik hayvanlar alırlardı (Strabon hayatında ilk kez Axum'da bir gergedan görmüş ve etkilenmemişti; onun bir yabandomuzuna benzediğini düşünmüştü).

Klasik dönem yazarlarının Nil'in doğu kıyısı ile Atbara Nehri'nin arasındaki bir ada olarak tasvir ettikleri, modern Hartum yakınlarındaki çölün aşırı ışıkları ve gölgelerinde, (krallığın da adını aldığı şehir olan) duvarlarla çevrili başkent Meroe yer almaktaydı. Şehrin büklümlü ara yollarında dizilmiş düz çatılı kerpiç evlerinde yaklaşık 24 bin kişi yaşıyordu, zenginlerin evleriyse diğerlerinden daha yüksekti ve birkaç katlıydılar. Orada Candace ülkeyi labirent şeklindeki saraylarının birinden yönetmekteydi, sarayın tuğladan yapılmış kemerlere sahip devasa odalarında altın yapraklar, beyaz fildişi, parlak tahtalar ve devekuşu tüyleri diziliydi. Saray bahçeleri meyve ağaçlarıyla, cırtlak muhabbet kuşlarıyla ve maymunlarla doluydu; Nil'den getirilen bir kanal sistemiyle doldurulan yapay bir göl, kemer altılar ve Yunan sanatçıların yaptığı heykellerle çevriliydi; Herakles, Pan, İsis (Meroe'nin popüler tanrılarından birisiydi) ve Strabon'un sözleriyle "bazı başka barbar tanrılar" adına yapılmış tapınaklar vardı. Ve bahçelerin ötesinde ise şehrin

demirhanelerinden çıkan cüruf yığınları düz çöl üzerinde tepecikler oluşturmaktaydı. Demir madeni prangaya vurulmuş insanlar tarafından çıkarılıyordu, alınlarına yerleştirilmiş lambalar hariç tamamen çıplaktılar ve Diodorus Siculus'a göre gece gündüz sürekli çalıştırılıyorlardı.

Meroe giderek önemli bir şehir hâline geliyordu, ancak henüz idari makamlara ihtiyaç duyacak düzeyde değildi. Candace ve muhtemelen onun etrafındaki küçük bir grup ticaretin tamamını kontrol etmekteydi. Candace'nin sarayı bir depoydu ve orada büyük bloklar hâlinde abanoz ile büyük kavanozlarda, sepetlerde, çuvallarda ve ahşap kafeslerde uzun fildişleri stoklanıyordu. Candace İtalya'dan az miktarda şarap ve zeytinyağı, Meroelerin yetersiz tahıl üretimine destek vermek üzere Mısır'dan ucuz giysiler ve mısır ithal ederdi ama asıl ithal ettikleri -tıpkı Romalılar gibi- İskenderiye'de veya muhtemelen Galya gibi uzak diyarlarda imal edilmiş iyi tasarımlı bronz yemek takımları ve cam işleri benzeri lüks maddelerdi. Ancak Romalılardan farklı olarak madeni para yerine doğrudan takas yoluyla ticaret yaparlardı ve bu da komisyoncu gerektirmeyen basit bir ticaret biçimiydi.

Meroe, tefecileriyle, para takasçılarıyla, büyük ve küçük tüccarlarıyla ve en tepede yöneticinin en altta kölenin yer aldığı iç içe geçmiş birçok iktidar katmanlarıyla İskenderiye gibi bir Roma ticaret şehri değildi. Roma İmparatorluğu'nun aşina olduğu şekilde başka tanrıları ve töreleriyle farklı insanlara da ev sahipliği yapmıyordu.

Candace MÖ 21 yılında Roma kontrolündeki Mısır'ı işgal ettiğinde, çok daha etkili ve karmaşık bir rejimle karşı karşıya gelmişti. Burası farklı dünyaların çatıştığı bir yerdi. Kötü eğitilmiş ve yıpranmış ordusu denetimsizce saldırgan olsa bile askerlerinin karşısında Roma'nın askerî disiplini vardı. Candace, Augustus (Octavian olarak) MÖ 31 yılında Mısır'ı fethettiğinden beri kuzey sınırlarına karakol kurmuş Roma lejyonlarıyla periyodik olarak kavga etmekteydi. Ancak şimdi Roma birlikleri Kızıl Deniz'in öteki yakasındaydılar ve boş yere imparatorluğun sınırlarını Arabistan'a dek uzatmak için mücadele etmekteydiler (ki bunun hikâyesini gelecek bölümde anlatacağım). Garnizon şehirleri yarı yarıya boştu. Candace Amanirenas komutası altında Meroeler güneydeki Mısır şehirlerinden Syene (şimdiki Aswan), Elephantine ve büyük İsis tapınağının karo mozaiklerinin getirildiği Filai'ye doğru akın etmeye başladılar. Kaçmakta olan şehir sakinlerini esir aldılar,

ellerine geçen her şeyi yağmaladılar ve son bir hakaret kabilinden İmparator Augustus heykelinin başını kesip attılar. Candace temiz ve karışık saçlarıyla, belirgin kulakları ve cam takılarak renklendirilen şaşkınca açılmış gözlere sahip o bronz başı aldı ve kendi zaferi anısına inşa edilen tapınağın eşiğine gömdü, böylece düşmanının başını her seferinde ezmiş olacaktı.*

MÖ 20 yılında, Candace'nin Augustus'un kellesini sembolik olarak kesmesinden bir yıl sonra Mısır'ın yeni valisi Publius Petronius misilleme yaptı. Sıkı disiplinli Roma askerleri falankslar hâlinde (sık saflarla, mızraklı ve kalkanlı olarak), piyade, at sırtında ve develerle kendilerinden daha çok –ama disiplinsiz ve kötü sıralanmış– 30 bin kişilik ve farklı kabilelerden oluşan Meroe askerlerini biçtiler; bu askerler, Strabon'a göre, Candace'nin oğlu tarafından "kötü düzenlenmiş ve kötü silahlanmıştı". "Büyük dikdörtgen kalkanları vardı ve bunlar da kaba öküz derisinden yapılmışlardı ve silah olarak da bazıları sadece baltalara bazıları da mızrak ve başka kılıçlara sahiptiler." Petronius ve adamları çölü aşıp geçtiler ve İkinci Cataract'a** kadar bütün yolu yürüyerek katettiler. Plinius "Nil Nehri, uçurumlardan gürüldeyerek aktıkça orada yaşayanları söz konusu güçlerinden mahrum bıraktı" diye yazdı. Birkaç bin erkek, kadın ve çocuk Roma pazarlarında satılmak üzere Meroe'den alınıp götürüldüler.

Candace Roma'nın askerî makinesi tarafından yenilmiş olmasına rağmen bir tanrı-yönetici nasıl davranması gerekiyorsa öyle yaptı: Sisam adasından Suriye'ye yola çıkmak üzere olan düşmanı Augustus ile buluşmak üzere elçilerini gönderdi. Peki, Candace o toplantı için elçilerini arkadaşı bir tanrıyla mı göndermişti? Şayet öyleyse kendisini daha güçlü hissettiğindendir. Elçiler yanlarında bir demet altı ok götürmüşlerdi ve efsaneye göre böylesi saldırgan bir mesajdı: "Candace sizlere bu okları gönderiyor. Barış istiyorsanız, bunlar onun dostluğunun ve sıcaklığının nişaneleridir. Savaş istiyorsanız, onlara ihtiyacınız olacak."

Augustus karşı koyamadı. Strabon, "elçiler istedikleri her şeyi aldılar ve hatta Caesar onlara dayattığı haracı dahi iptal etti" diye yazdı. Augustus, Meroe'nin işgal etmeye değmeyecek denli yoksul olduğunu düşünmüş olabilir, ancak Candace de elbette etkileyici bir caydırıcılığa sahipti. Kendi topraklarına yönelik herhangi bir

* Bu baş şimdi İngiliz Müzesindedir.
** Şimdi Nasser Gölü suları altında kalmıştır.

işgal girişiminin oldukça pahalıya patlayacağını açıkça göstermişti. Barış anlaşması üç yüzyıl devam etti ve bütün o süre boyunca Meroe, Roma İmparatorluğunun en güney ucundaki sınırı olarak kaldı. Meroe de bir daha asla Mısır'ı işgal etmeye kalkışmadı ve o sınır bölgesi Roma etkisiyle ve ticaretle epey gelişti.

Eski ve yeni dünyalar arasındaki bu çatışmada Candace'nin dünyası ayakta kaldı, hüküm sürdüğü ise tartışılabilir. Augustus yeni bir dünyayla ilgilenmekteydi ve o dünyada kişi –cezbedilmesi ve ikna edilmesi gereken savaşçı, kararlı, endişe duyan birey– öne çıkıyordu. MÖ 1. yüzyılın sonları itibarıyla dinler, sanat, Roma İmparatorluğu insanlarının yazdıkları, bireye yönelik tutkulu bir ilgi sergilemekteydi. Tacitus, Suetonius ve Cassius Dio gibi Romalı tarihçiler, imparatorlar ve onların karıları hakkında ilginç dedikodularla tarihsel öykülerini pekiştirmekteydiler, hatta Augustus ile Livia arasında hassas yatak sohbetlerini dahi keşfetmişlerdi. Augustus ve Livia'nın her büstünde, freskinde ve resimlerinin yer aldığı madeni paralarda onların tebaası, ne denli idealize edilmiş olursa olsun, yöneticilerinin yüzlerindeki bireyselliğe dair ifadeleri fark edebilirdi: Augustus'un zekâsı ve kibri; Livia'nın küçümseyici soğukluğu.

Öte yandan Candace, bireyin önemli olmadığı kolektif grubun daha eski dünyasını yönetmekteydi. Tapınak duvarlarındaki ona ait her görüntüden açıkça anlaşılıyor ki asla bir kişi olarak değerlendirilmemişti, tebaası onun kişiliğiyle ilgili en ufak ipucuna sahip olamazdı ve böyle bir şeyi isteyemezlerdi de. Ve muhtemelen kendilerini de bireyler olarak görmezlerdi ve elbette bu şekilde kendilerini ödüllendirmezlerdi.

İşte bu geleneksel olarak homojen toplumda tanrı-yönetici daha kolay hüküm sürüyordu. Princeton Üniversitesi'nden psikolog Julian Jaynes'e göre, küçük ölçekli antik toplumların üyeleri gerçekten de tanrıların heykellerinden gelen buyrukları "işitmekteydiler" ve onların seslerini depolamak üzere tapınaklar inşa etmekteydiler. Candace-yöneticinin otoritesi, tanrıların buyruklarının sözcüsü olduğu gerçeğinden kaynaklanmış olabilir. Eksantrik olsa bile bu teori, toplumun (ticaret, nüfus hareketleri ve askerî fetihler sayesinde) giderek artan karmaşıklığı tarafından sona erdirilen kolektif tepki vericilik ve davranışlar bakımından bir metafor olarak ele alınabilir. Halüsinasyon olarak tanrıların sesleri, birleşik grup sarsıntıya uğradığından ötürü artık işitilmiyordu. Kısmen ticare-

tin bir sonucu, kısmen ticaretin bir nedeni olarak Roma şehirleri arasındaki belirgin farklılık, bireyin öne çıkmasını zorlamaktaydı, bu durumun karşılığı olarak bireye ilişkin Stoacılık gibi felsefelere ve bireye ilişkin gizem dinlerine ve Hıristiyanlığa yer açıldı. Yazılı kanunlar ve bireyin kendi seçilmiş konumunu kavramasıyla bir arada tutulan karmaşık toplumlar daha basit geleneklerin yerini aldılar.*

MS 50 yılında, Candace Amanirenas'ın Augustus ile barış yaptıktan 70 yıldan az bir süre sonrasında, önemli bir Meroe, tapınmak için gittiği Kudüs'ten yola çıkmış, yurduna dönmekteydi. O şahıs Etiyopya'nın bir adamıydı, bir hadımdı.** Havariler Tarihi'nde Pavlus'un ve Hıristiyanlığın ilk misyonerlerinin yaptığı değerlendirmelere göre, "Etiyopyalıların Candace Kraliçesi döneminde [ki o da muhtemelen Amanirenas'ın haleflerinden birisi olan VII. Gersamot Hendeke idi] bütün hazineden sorumluydu. Hazinedar bir Yahudi döneği olabilir veya Yahudilikte, Yahudi olmayanlar söz konusu olduğunda "Tanrıdan korkan" denilenlerden birisi. İki tekerlekli arabasına oturmuş ve İşaya Kitabı'nı okumaktayken, bir Yunan Yahudisi ve Pavlus'un ilk misyonerlerinden olan Evanjelist [gezici vaiz] Philip tarafından durduruldu. Philip araba giderken koşmakta ve onunla konuşmaya devam etmekteydi. Arabaya davet edildi ve hazinedarın yanı başına oturdu. Araba tozlu zeytin bahçelerinin ve ufak üzüm, incir ve nohut tarlalarını çevreleyen alçak taş duvarların yanlarından sarsılarak geçerken, Philip de İsa'nın mesajını tebliğ etmekteydi. O kadar başarılı olmuştu ki kısa süre sonra hazinedar ona vaftiz olabilmek için neler yapmasını sormaktaydı. Aldığı cevap "Hiçbir şey" oldu, sadece bütün kalbiyle inanmalıydı, o kadar (Bölüm 19'da o dönemler pek çok kişide olduğu gibi geleneksel ile modern dünyaların sınırında duran bir insan bakımından bu cevabın neden böyle radikal, başarılı ve aynı zamanda işbirliği sağlayan bir cevap olduğunu açıklayacağım).

İki tekerlekli araba bir su kenarında durdu. Hadım "İsa Mesih'in, Tanrı'nın Oğlu olduğuna inanıyorum" dedi. Kurallara uygun şekilde vaftiz edilmişti ve ikisi yol arkadaşlığını bitirdi, Philip Celile köylerinde ve şehirlerinde vaaz vermek, hadım da Meroe'ye geri dönmek üzere yola çıktılar. Orada, İlk Kilise Babalarından Irenaeus

* Marx ve Hegel de kendi farklı yollarından, kolektif grup bilincinden belirgin şekilde bireyi esas alan Batı toplumsal düzenine doğru işte bu gelişimi alkışlayacaklardı.
** O dönemlerde devletin önemli görevlerinde hadımlar bulunurdu. (ç.n.)

ve Eusebius'e göre ilk Hıristiyan gezici vaiz oldu ve muhtemelen bizzat Candace'e de Hıristiyanlığı kabul ettirdi.

Etiyopya Ortodoks Kilisesi'ndeki bir inanışa göre, hazinedar Meroe'nin komşusu Axum'a[2] da Hıristiyanlığı getirmişti. MS 335 yılında, Axum İmparatoru Ezana da din değiştirerek Hıristiyan olmuş, aynı yıllarda Constantin'in yaptığı gibi o da Hıristiyanlığı devletin resmî dini yapmıştı. Sadece 20 yıl sonra, Ezana'nın sözleriyle Cennetin Efendisi'nin inayeti sayesinde Axum Meroe'yi ilhak etti; gerçi bu fetih aynı zamanda ticaretin gücü sayesinde de gerçekleşmişti: Axum, Roma için lüks maddelerin –ve kölelerin– baş tedarikçisi olma özelliğini Meroe'nin elinden almıştı.

Hadım hazinedar Hıristiyanlıkta ilk kez Yahudi olmayan birisinin din değiştirerek devlette önemli makamda olan birisiydi. Ticaret Meroe'yi homojen geleneksel bir dünya düzeninden daha karmaşık ve yıkıcı olanına doğru zorlarken muhtemelen Hıristiyanlık da haznedara sevgi dolu bir Tanrı ile sevgi dolu bir topluluğun güvencesini sunmaktaydı.

Hegel tarihi onun gizemli "özgürlük ruhunun yürüyüşü" ile açıklamaya çalışmış olabilir, Marx da maddi ve ekonomik güçlerle. Ben de Weber'in görüşünden yanayım, yani inançlar aynı zamanda oynayacakları nedensel role sahiptirler; insanlık tarihini şekillendirecek olan insanların çıkarları ile motifleri arasındaki karşılıklı etkileşimi sağlayan özgül inançlardır.[3] Dolayısıyla şekillendirme, hatta maniple etme bakımından inançlar, devletlerin onlar sayesinde kendi tebaaları üzerinde kontrol uygulayabildikleri önemli bir yoldur.

Augustus'un imparatorluğunu pekiştirmenin bir tarzı olarak dine işaret etme çabası, askerî yayılmasının son girişimlerinden birisinin yenilgiye uğraması ardından çok daha fazla önem kazandı. Hükümranlığının başlangıcında Augustus, Kızıl Deniz boyunca Meroe'den Güney Arabistan'a (günümüzde Yemen ve Umman) uzanan bir bölgede yetişen ince küçük bir ağaçtan elde edilen sakıza gözlerini dikmişti. Bu sakız muhtemelen antik dünyadaki

2. *The Book of the Contending of St Tekle Haimanot (The Contending of St Tekle Haimanot,* Geez & Amharic, 1953, aktaran: *The Liturgy of the Ethiopian Church,* önsöz Abuna Yesehaq, 1959, 2006; şuradan erişilebilir: <http://www. ethiopianorthodox. org >).

3. Philip Pullman'ın *The Good Man Jesus and the Scoundrel Christ* (Canongate Books, 2010) bu konuda çok ilginçtir.

temel lüks maddelerden birisiydi ve Güney Arabistan krallıklarını şaşırtıcı derecede zenginleştirmişti. İşte bu nedenledir ki binlerce Roma askeri, Strabon'un dostu Aelius Callus komutası altında ölmeye yürüyecekti.

5
Arabistan Serabı: Roma'nın Fiyaskosu

Dünya üzerinde hiçbir güç Roma silahlarına karşı koyamaz.

Livius, *Roma Tarihi*, yaklaşık MÖ 29-27

...bu adamlar [Romalılar] hakikatte pek de önemli değillerdi. Kolonici değillerdi; yönetimleri sadece baskıya dayalıydı, başka bir şeye değil, öyle sanıyorum. Fetihçiydiler ve bu iş için de sadece kaba kuvvete ihtiyaç duyarsınız, buna sahip olduğunuzda ise başka bir şey gerekmez, çünkü gücünüz başkalarının zayıflığından kaynaklanan bir felaketten ibarettir. Neyin doğru olması gerektiği uğruna ele geçirebilecekleri her şeyi aldılar. Bu ise sadece şiddet sayesinde yapılan bir soygunculuktan, büyük ölçeklere çıkan cinayetlerden başka bir şey değildi.

Joseph Conrad, *Karanlığın Yüreği*, 1902

Arabistan'ın tamamı çok hoş bir kokuyu açığa vuruyor; Arabistan kıyılarından geçmekte olan bir denizci bile sağlık ve canlılık veren o kokuyu koklayabilir.

Diodorus Siculus, *Bibliotheca Historica*, yaklaşık MÖ 56-30

Romalıların Güney Arabistan'ı işgali başlangıcından itibaren tam bir felaketti, sebebi sadece işgali yöneten adamın "beceriksizlerin başı" olması değil,[1] aynı zamanda arzuladıkları ödülü fazla abartmış olmasıydı. Augustus'un Meroe kraliçesi Candace ile karşılaşmasının utanç verici sonucuyla aynı zamana denk düşen bu başarısızlık, Roma tarihinde bir dönüm noktasına işaret ediyordu:

1. Shelagh Jameson, "Chronology of the Campaigns of Aelius Gallus and C. Petronius", *Journal of Roman Studies*, 58/1. ve 2. Bölümler (1968): 71-84.

Dinin Roma devletinde yeni bir önem kazandığı ve yöneticileri bakımından önemli bir araç hâline yükseldiği vakit gelmişti.

MÖ 26 yılında Güney Arabistan'ın tütsü ülkesi krallıkları istek kabartıcı ve kolayca ele geçirilebilir görünmekteydiler. Romalılar Arabia Felix [Arabistan Mutluluğu] dedikleri Güney Arabistan'ın şaşırtıcı ölçekte zengin olduğuna inanmaktaydılar. Plinius, –otuz yedi ciltlik *Doğa Tarihi* (*Naturalis Historie*) kitabının yazarıydı ve Strabon'a yönelik tüm emperyal güveniyle birlikte ele aldığı konunun "Doğa, yani Hayat" olduğunu söylemekteydi– bu krallıkların "dünyanın en zengin ülkeleri" olduğuna inanıyordu. Antik dünyada peşlerinden koşulan iki şeyin üretimini ve dağıtımını yapıyorlardı. Sonuç olarak Romalılar da o krallıkların akıl almaz derecede zengin olduğunu düşünmekteydiler. Ve Güney Arabistanlılar ise kendilerine ait benzersiz zenginlik mitinin yaratılmasında da gönüllü suç ortağı durumundaydılar.

Umman'ın güneyinde kırmızı kilden dağların yamaçlarında kavurucu güneş altında köleler ve işçiler her ilkbahar mevsiminde kamp kurarlar, kalın ve dikenli bir ağacın gövdelerinden "bembeyaz ve şafak vakti inci şeklindeki damlalar veya gözyaşları gibi" damlacıklar hâlinde çıkan ve havayı tatlıdan da tatlı kokularla dolduran sakız (reçine) hasadı yaparlardı. Hasatçılar ağaçlara hafifçe vurarak Plinius'un verdiği adla bu "çöl incilerini" toplayıp yazın kuruması için dağlardaki mağaralarda depolarlardı, o sırada muson yağmurlarıyla deniz kıyıları ve dağları kalın bulutlarla ve sisle kaplanırdı. Eylül ayıyla birlikte yağmurlar sona erer ve toprak deve sürülerinin yola çıkması için yeterince kuru olurdu, develere –artık düz çubuklar hâlinde kurutulmuş olan– sakızlar yüklenir, 2.500 km kadar uzaklıktaki Gazze'ye götürülmek üzere yola çıkardı, oradan da mallar Akdeniz çevresindeki bölgelere ve ötesine nakledilirdi.

Reçine, buhur-tütsü olarak kullanılıyordu. İsa döneminde altın kadar pahalıydı. Tütsü antik dünyada ham petrole eşdeğerdi. Kamusal ve özel hayatın, Roma İmparatorluğu yanı sıra Strabon'un sözünü ettiği bütün bilinen dünyada dinsel ve devlet törenlerinin hepsinin vazgeçilmez bir unsuruydu. Yunan güneş tanrısı Apollon, Roma savaş tanrısı Mars ve Babil güneş tanrısı Bel için yapılan tapınaklarda, Kudüs Tapınağında, Hindistan'daki Budist tapınaklarında ve İtalya'da köylü çiftçilerin iyi bir ürün için dua ettikleri küçük tarla tapınaklarında hoş ve ahşap kokusuyla ve beyaz dumanıyla gökyüzüne doğru yükselirdi. MS 65 yılında karısının cenaze

töreninde sözümona kalbi kırık Nero 3 bin ton tütsü yaktırmıştı, gerçi bu adakla suçunu örtmüş sayılabilirdi: Düşmanları karısını Nero'nun öldürdüğüne inanmaktaydılar. Tütsü tahammül edebildiğiniz sürece sıradan yaşamdaki hoş olmayan kokuları uzak tutmak için, banyolarda masaj yapılırken yağ olarak, şımarık kadınlara yüz kremi olarak ve göz makyajlarında kullanılırdı. Kleopatra, Marcus Antnius ile ilk buluşması için Cydnus Nehrinden [Tarsus Çayı] Aziz Pavlus'un doğum yeri Tarsus'a doğru giderken de onun saltanat kayığında parfüm olarak kullanılmıştı. Evcil köpeklerin tüylerine sürülür ve ev yapılırken harçlarına karıştırılırdı. Tütsü zamanının aspiriniydi, depresyondan dizanteriye kadar bütün hastalıkların tedavisinde de kullanılırdı.

900 yıl boyunca [Saba Melikesi] Saba (Sheba) Kraliçesi (Güney Arabistan krallıklarından en zengin olanı) –İncil efsanesine göre– Kudüs'e Kral Solomon [Hazreti Süleyman] ile görüşmeye gitmesinden itibaren, Güney Arabistan tütsü ve mür* üretimi ve nakliyesindeki hakiki tekeli sayesinde zenginleşmekteydi. Mür (laden reçinesi, sarı sakız) güney Umman'da ve şimdi Yemen olarak bilinen bölgede yetiştirilen tütsü gibi dikenli bir çalıydı ve cesetlerin mumyalanmasında kullanılan en önemli bir maddeydi. Tütsüden daha fazla pahalıydı, talep daha azdı ve dinsel ayinlerde nadiren kullanılırdı. Ancak tütsü gibi kozmetiklerde ve parfümlerde karışımı yapılır ve her çeşit tedavide kullanılırdı: Zehirlenmeyi önlemek ve regl durumunu hızlandırmak gibi. Ayrıca acıyı azaltmakta da kullanılırdı ki bu yüzden İsa'ya çarmıha gerilmeden önce şarap ve mür karışımı verilmiş olabilir; annesi Meryem'e de doğum sırasındaki sancılarını azaltması için mür verilmiş olabilir.

Tütsü ve mür ayrıca Kızıl Deniz boyunca Arapların yüzyıllardır ticaret yaptığı Meroe ve Axum'da da üretiliyordu. Ancak Güney Arabistan en kalitelisini üretiyordu. Tütsü ve mür nedeniyle birçok Güney Arabistanlı kabile göçebe hayatlarından vazgeçmiş ve

---

* Saba Kraliçesi'nin Kral Süleyman (Hazreti Davud'un [Kral David] oğlu) ile görüşmesinin başarılı geçtiği söylenebilirdi. Görüşmenin belirgin bir sonucu bir erkek evladı, yani Menelik oldu, ona da annesinden Axum krallığı miras kaldı, yani Kızıl Deniz boyunca uzanan Etiyopya ve Eritre. Menelik hanedanlığının 1974 yılında Etiyopya'nın son imparatoru olan ve hâlâ Menelik'in "Kralların Kralı, Efendilerin Efendisi, Yahuda'yı fetheden Aslan ve Tanrı'yı cisimleştirmiş olan" şeklindeki unvanını taşıyan ve şimdi de günümüz Rastafarian'ların taptığı Haile Selassie'nin alaşağı edilmesiyle ancak sona erdiği söylenmektedir. Tanrı-yönetici artık Axum'da yaşamaktaydı.

Saba gibi tütsü krallıklarının geliştiği şehirler kurmuşlardı. MÖ 1. yüzyıl sonlarında Augustus'un getirdiği nispi barış ortamında talepler zirve yapmıştı. Binlerce kilo tütsü kara ve denizyoluyla İskenderiye, Roma ve Gazze'ye, artık Partlar denetimindeki eski Pers İmparatorluğuna, Hindistan'a ve hatta Çin'e götürülüyordu.

Adeta büyük bir şehir harekete geçmişçesine,[2] berbat kokan nefesleriyle kızgın yaşlı adamlar gibi öksürmekte olan binlerce deve Güney Arabistan yarımadasından yola çıkar, dağları ve çölleri aşarak yürümeye devam ederlerdi. Tüccarlarıyla birlikte kilometrelerce sıralanan kervanlarda, değerli mallar develerinin veya atlarının üzerinde gergince oturan kabile üyesi okçular tarafından korunurdu, muhtemelen önünden geçtikleri her mağarada bekleyen, dar dağ geçitlerinde veya paha biçilmez su kuyuları etrafında üzerlerine atlamaya hazır hâldeki haydutları gözlerlerdi. Plinius "Araplar" hakkında şöyle yazmıştı: "Bu çok sayıdaki kabilelerin yarısı ticaret yaparak yaşar öbür yarısı ise yağmacılık yaparak." Geceleri, çöl rüzgârları esmeye başladığında, seyahat edenler, eğer şanslıysalar, yolları boyunca 40 kilometrede bir ulaştıkları kervansaray ağlarından birinde konaklayabilirlerdi.* Bazı kervansaraylar yatacak bir yer ve yiyecek gibi temel korunma ötesinde bir şey sunmazlardı; bazıların da ahır, deve değiştirme imkânları, çok odalı yatacak yerler, kahvehaneler, dükkânlar ve elbette uzun saçları atkuyruğu yapılmış "dansöz kızlar" bulunurdu. Başka kervansaraylar ise gelişkin şehirlerin içlerine dek uzanırdı.

Karayoluyla gidilen tütsü güzergâhında ilk durak, Plinius'a göre, Sabota (günümüz Yemen'indeki Shabwa) adındaki vaha şehriydi ve Güney Arabistan'daki dört tütsü krallıklarından birisinin başşehriydi. Sabota çölün kenarında gri çakıl taşlı tepeler, tuz madenleri ve birçok büyük şehirde olduğu gibi karmaşık kanal ve barajlar ağıyla sulanan tarlalar boyunca kurulmuştu ve tütsü güzergâhındaki en korkulan şehirdi. Tütsü trafiğini sımsıkı kontrol etme konusunda öyle gayretliydi ki şehre uğramaktan ve geçiş ücretini ödemekten kaçınan kervancılar infaz edilirlerdi. Rahipler hayvan heykelleriyle çevrili devasa bronz heykelinin olduğu ay tanrısı Sin için yaptıkları

2. Güney Arabistan şehirleri hakkında Breton yanı sıra ağırlıkla Highet'in verdiği bilgilerden yararlandım (Juliet Highet, *Frankincense: Oman's Gift to the World,* Prestel, 2006; Jean-Frangois Breton, *Arabia Felix from the Time of the Queen of Sheba: Eighth Century BC to First Century AD,* Çev. Albert LaFarge, University of Notre Dame Press, 1998).

* Bir kervanın günde ortalama gidebildiği uzaklık 40 km kadardı.

tapınağın dışında dururlar ve şehir duvarlarındaki büyük kapıdan geçen her kervandan ondalık vergilerini isterlerdi.

Bütün tütsü güzergâhları boyunca tüccarlar önlerine çıkana ödeme yapmak zorundaydı. Yerel kılavuzlara, şehirlerin giriş yollarına dizilen rahiplere, şehirlerdeki ve dağ geçitlerindeki vergi toplayıcılarına ödeme yaparlardı; rüşvet ve koruma parası olarak ödeme yaparlardı; yiyecek ve şarap için, develer ve eğlence için ödeme yaparlardı. Ve hayatlarıyla da ödeme yaparlardı. Hâlâ küçük kuleler ve mezarlar kervanların güzergâhları boyunca ölülerini gömdükleri yerleri işaret eder.

Roma topraklarına girmek için sınırdan geçerken oradaki gümrük görevlilerine tüccarlar yüzde 25 daha vergi ödemekle yükümlüydüler. Romalılar da bu kesintileri tıpkı haydutların yaptığı gibi yapmaktaydı. Koruma haracı ile düzenli devlet arasındaki fark bazen yalnızca birisinin örgüte ötekisinin tekele ait olmasında yatıyordu. Aslında ticarete dayalı bir imparatorluğun temel mantığı belki haydutlar silsilesinin yerini tek bir haydudun alması olarak görülebilir.

Roma'nın gümrük görevlileri seyahat eden herkesin üzerini arar, beyan edilmemiş her şeye el koyar ve gömülmek için nakledilmekte olan cesetlerden hadımlara, yakışıklı gençlere ve kölelere dek her şeyden vergi alırdı, bir köleyi kaçak şekilde sınırdan geçirmek isteyen köle sahibi yakalandığında o köle orada derhal özgürleştirilirdi.

O dönemler bir deve yükü tütsü (yaklaşık 175 kilo ağırlığında) Mısır'da –tütsülerin tasnif edildiği ve işlemden geçirildiği ana merkezlerden biri olan– İskenderiye'ye vardığında orada vergisi ödenene dek genellikle bir devlet deposunda tutulurdu, öyle değerli hâle gelirdi ki işçiler kendileriyle birlikte değerli tozları götürmesinler diye tepeden tırnağa aramadan geçirilirlerdi. Roma yurttaşları yarım kilo yüksek kalite tütsü için 6 dinar öderdi ve bu da ortalama bir insanın iki hafta çalışmasıyla veya sıradan bir askerin bir haftalığı olarak kazandığı paraydı, gerçi güzel bir fahişeyle bir gece geçirmenin maliyeti de 1 dinardı, bunu da Pompeii'deki bir yalnız adam duvara grafiti olarak yazmıştı (böylece övündüğü mü yoksa şikâyet mi ettiği belli değildi). Bu fiyatlarıyla birlikte tütsü satıcıları tarafından mutlaka harmanlanırdı ama sahtekârlığı bulmanın yolları da vardı: Plinius kolayca parçalanabilirliğini sağlama alabilmek için onu ısırmayı önermekteydi. Ve "talep öylesine yüksekti ki tütsü için Roma bugünün parasıyla yıllık 7,5 milyar sterlin harcama

yapıyordu", oysa Plinius'un yazdığına göre Arabistan krallıkları buna karşılık hiçbir şey satın almıyordu.

Ne yazık ki Arap bir Tacitus veya bir Suetonius'a, hiçbir orijinal yazılı kaynağa sahip değiliz, bunun istisnası kervancıların kuyulara ve tapınaklara bıraktıkları adaklar için çok sayıda kazıdıkları yazılardır, örneğin bir kabile üyesi adağını "Dhu Samawi'nin kendisine ve çocuklarına iyi bir hayat ve aynı zamanda devesi için de iyi bir hayat ve güvenlik bahşetmesi için ... bir dişi deve heykeli olarak, efendisi Dhu Samawi'ye adamıştı". İsa Mesih dönemine ait İslamiyet öncesi Arabistan hakkında tasvirler bırakanlar sadece Strabon ve Plinius gibi yabancılardı ve onlar da gerçekte oralara hiç gitmemişlerdi. Plinius'un değerlendirmeleri ağırlıklı olarak büyük bir araştırmacı ve Afrika Kralı olan Juba'nın yaklaşık MS 2 yılında yazdığı ve şimdi kaybolmuş olan *Peri tes Arabias* (Arabistan Üzerine) kitabına yaslanıyordu (Kral Juba için bkz., bölüm 16). Strabon ise, Kral Juba gibi daha önceki kaynaklara yaslanıyordu, ancak ayrıca "dostu ve yoldaşı" Gallus'un ve onun yaptığı perişan "seferinin" değerlendirmesinden de faydalanmıştı.[3]

Hem Strabon hem Plinius tütsü krallıklarının anlatılmamış ihtişamlarına dair önceki Yunan tasvirlerini kayda geçirmişler ve Arabia Felix efsanesine katkıda bulunmuşlardı. Tütsü krallıklarının tamamı içinde en zengini olan Saba'da yaşayanlar Strabon'a göre "yumuşak bir lüks hayat içindeydiler", altın minderlerde yatıyorlar, altın ve gümüş kaplardan yiyorlar ve içiyorlardı, odalarının duvarları, kapıları ve tavanları fildişi, altın, gümüş ve değerli taşlarla kaplıydı.

Dolayısıyla Augustus'un Arabia Felix'e kıskanç gözlerle bakması hiç şaşırtıcı değildi. "Bu halkın çok zengin olduğuna dair eskiden beri gelen haberlerden etkilenmişti" diye yazdı Strabon. Augustus "Arapları ya Roma'yla müttefik olmaya veya onların topraklarının tamamını fethetmeye" kararlıydı.

Güneydeki Arabistan krallıkları da kendilerine ve Hintlilere Doğu ile Batı arasındaki deniz ticaretinde tekelleşmeyi sağlayan muson rüzgârlarına dair gizli bilgilerini koruyabilmek amacıyla zenginliklerine dair efsaneyi bizzat beslemekteydiler. Arap tüccarları yüzyıllar boyunca kalyon şeklindeki Arap yelkenlileriyle Hindistan'dan, Sri Lanka'dan ve uzak Doğu'dan ithal ettikleri karabiber, Çin tarçını, tarçın, hintsümbülü, inciler ve elmaslar ve hatta Meroe ve

3. Bu bölümde Strabon'a yapılan tüm atıflar şuradan: *Geographia,* XVI. 4; Plinius'a yapılan atıflar şuradan: *Natural History,* VI. 32 ve XII. 30-35.

Axum'dan aldıkları tik ağacı ve abanozu bile sanki Arabia Felix'ten geliyormuş gibi Yunanları ve Romalıları kandırmışlardı.[4] Ne yazık ki Araplar açısından bir talihsizlik eseri olarak bir deniz kazasından kurtulan Hintli gemici, Arabistan ve Hindistan arasındaki seyir süresini azaltmak için muson rüzgârlarından nasıl yararlandıklarını ve böylece denizyoluyla nakliyenin maliyetini nasıl düşürdüklerini nihayet Romalılara ifşa etti.

Kızıl Deniz'de hâlâ sadece kış aylarında deniz seferi yapmak mümkün olabiliyordu ve o dönemde bile gemiler korsanlar (gerçi bunların sayıları Roma İmparatorluğu donanması Kızıl Deniz'de devriyeye çıktığından beri epey azalmıştı), fırtınalar, güçlü akıntılar ve sinsi mercan adalarıyla baş etmek zorundaydılar. Mitolojik zamanlardan MÖ 60 yılına dek gelen dünya tarihini henüz tamamlamış olan Sicilyalı tarihçi Diodorus'a göre en riskli olanlar fil taşıyan gemilerdi. Ağır yüklerinden dolayı o gemiler kayalara sürüklenir ve karaya otururdu; gemideki erzaklar tükenmeye başladıkça zayıf ve ölmekte olanlar gemiden denize atılırlardı. Gemiciler can çekişerek öldükten çok sonraları gemi enkazları hayatta kalabiliyordu, "tıpkı birçok ıssız kaya mezarı gibi, boylu boyunca kum yığınlarına gömülü hâldeydiler ve geride ise uzaklardan onlara şefkatle bakan dürbünlerin görebildiği uzun direkleri ve grandi serenleri kalmıştı."[5]

Bu tür tehlikelere rağmen Roma ticareti giderek daha fazla ölçekte denizlere kaymaktaydı. Gemiler artık Mısır'ı Haziran başlarında terk edebiliyor ve muson rüzgârları sayesinde Eylül ayında Hindistan'a ulaşabiliyordu. İki ay süresince ticaret yapıp işlerini hallettikten sonra Şubat ayında İskenderiye'ye geri dönebiliyordu. MS 1. yüzyılının ortalarından itibaren, çok fazla miktarda malın denizyoluyla daha hızlı ve ucuz nakledilebilmesi yüzünden Arabistan üzerindeki karayolu trafiği de körelmeye başladı.

Strabon şans eseri Arabistan işgaline katılmadı, gerçi o da kendi liderini, Mısır valisi olan dostu Aelius Gallus'u aklamak için elinden gelen her şeyi yaptı. Herkese aşırı güvenen ve kendinden aşırı emin Gallus, kaderini güvenilebilecek son kişi olan Syllaeus'a bağlamıştı; Syllaeus, Nebati kralının genç, yakışıklı ama "ahlaksızlık ölçeğinde ihtiraslı ve zalim" başveziriydi.

4. Ne var ki Gary K. Young bu durumu şurada tartışmalı buluyor: *Rome's Eastern Trade: International Commerce and Imperial Policy, 31 BC-AD 305*, s. 24 (Routledge, 2001).

5. Diodorus Siculus, *The Library of History*, III.3, (şuradan erişilebilir: <http://www.penelope.uchicago.edu/Thayer>)

O dönemler Kuzey Arabistan denilen yerde (günümüz Ürdün'ünün güney kısmı) bulunan Nebati tütsü güzergâhının kuzey ucundaki ticareti denetimi altında tutuyordu. Bölgesinden geçen ticari mallardan –Güney Arabistan'dan mür, baharatlar ve tütsü, Şam ve Gazze'den pahalı ipek dokumalar, Sidon (Zidon) ve Tyre'den (Sur şehri) cam işleri ve kaftanlar, Hindistan'dan ve Basra Körfezi'nden inciler, Çin'den ham ipekler– yüzde 25 vergi alırdı.

Güney Arabistan'dan yola çıkan kervan trafiğinin çoğu Nebati'nin büyük şehri Petra'ya ulaşmak için çölü aşarak kuzeye yönelirdi. Kasvetli çamurlu arazilerde ve ardı ardına gelen bitmek bilmez çöllerde deve, eşek ve atlardan oluşan konvoylarla zorlukla ilerledikten sonra, kervancılar önlerinde şaşırtıcı kırmızı, leylak, gri, kahverengi, siyah ve sarı renklerden oluşan büyük uçurum zincirlerinin yükseldiğini görmekteydiler. Seyyahlar dar bir kanyon boyunca kuyruğa girerler, mazgallı kulelerden ve rengârenk kayalara oyulmuş yüzlerce kubbeden geçerek aniden bir köşeyi dönerlerdi, dar kanyonun duvarları açılır ve karşılarına güneşten parıldayarak pembe-turuncu renklerde muazzam bir tapınak çıkardı (ona "Khazneh" yani hazine denilse bile büyük bir ihtimalle İsis için yapılmış olan bir tapınaktı), klasik sütunları, kemerleri ve alınlıkları kumtaşı kayasından cephesini aşarak 40 metreye kadar yükselirdi.

Petra da ekonomik bakımdan gelişkin şehirlerden biriydi, Güney Arabistan'a, batıya doğru Akdeniz'deki Gazze limanına, kuzeye doğru Şam'a ve doğuya doğru da Basra Körfezine giden çöllere yönelen ticaret güzergâhlarını kontrolü altında tutmaktan yararlanıyordu. Petra'yı turistlerin sevdiği "gül kırmızısı şehir" olarak meşhur kılan bütün büyük anıtlar bu dönemlerde inşa edilmişti, gerçi bu ifadeyi ilk kullanan Viktorya dönemi rahiplerinden John William Burgon, daha sonraları aslında harabeleri hiç ziyaret etmediği itiraf etmiş ve "şeftali" renginin daha uygun düşeceğini söylemişti. 25 bin kişinin yaşadığı bir şehir olan Petra Romalılar (Strabon'a göre son derece kavgacıydılar) ve başka yabancılarla da doluydu, hatta komşu Yahudiye Kralı Büyük Hirodes, uzun süre Nebati'nin düşmanıydı ama o da kendisini geliştirdiği yılların büyük bölümünü Petra'da geçirmişti.

Özellikle Nebati'ye uğramadan hep birlikte mallarını Mısır'ın Kızıl Deniz limanlarına nakleden Romalı tüccarlar tarafından deniz ticaretinin tehdit altında olduğu koşullarda Nebati kârlı ticaretinin

hiçbir boyutta Roma kontrolüne girmesini görmek istemiyordu. Nebati başveziri Syllaeus bu yüzden Romalı askerlere görünüşte kılavuzluk yapmaya girişirken aslında işgalci Romalılara karşı örtük bir savaş da sürdürmekteydi. İlk zaferi ise Gallus'u Mısır'dan Kuzey Arabistan'a karayolu bulunmadığı konusunda ikna etmesi oldu, oysa gerçekte Strabon'un da üzüntüyle işaret ettiği üzere, büyük ticaret kervanları "kolaylık ve güvenlik içinde... ve bir ordu büyüklüğüne denk insanlar ve develerle birlikte" düzenli şekilde karayolunu kullanarak oraya gidebilmekteydi. Gallus karayolu yerine zorluğu herkesçe bilinen Kızıl Deniz'i geçme riskini göze aldı ve bu hatasına "deniz savaşının olmadığı ve olacağı da beklenmeyen koşullarda uzun savaş gemileri inşa ettirmeyi" de ilave etti. Denizi geçmek için bu tarzın tamamen uygunsuz olduğunu keşfettiğinde Gallus gemi imalatçılarına başka bir donanma yapmaları emrini verdi, bu kez asker taşıyan hafif gemilerden 130 adet yapacaklardı.

Nihayet MÖ 26 yılında 10 binden fazla Romalı asker Mısır'da günümüz Süveyş'i yakınlarındaki Arsinoe'den gemilere binerek yola çıktı. On beş günlük deniz yolculuğunda yüzlerce asker boğuldu; seyahati neredeyse imkânsız hâle getiren rüzgârların sürüklediği gemiler kayalara çarparak parçalandı ve sığ yerlerde karaya oturdu. Nebati'nin liman şehri Leuce Come'ye (muhtemelen Petra'nın yaklaşık 300 km güneyinde Akabe Körfezi'nin ağzında bir yer) ulaştığı vakit hayatta kalan askerler de Strabon'un "skeloturbe" –bacakların felç olması– dediği iskorbüt hastalığı yüzünden öyle zayıf düşmüşlerdi ki yaz ve kış mevsimlerini orada geçirmek zorunda kaldılar.

Sonraki ilkbaharda Romalılar Syllaeus'un kılavuzluğunda güneye yöneldiler. Onlarla birlikte 1.000 Nebati askeri de yola koyuldu; Syllaeus büyük ihtimalle Gallus'un ordusunu mahvetmek gibi daha büyük bir dava uğruna kendi askerlerini kurban etmeyi göze almıştı. Nebati'nin komşusu Yahudiye de temsilî düzeyde 500 asker göndermişti, bunlar arasında Büyük Hirodes'in parayla birlikler devşirmeye henüz başladığı Trakya, Galata ve –muhtemelen– Almanya'dan paralı askerler bulunuyordu.

Askerlerin Güney Arabistan'a doğru yürüyüşleri yeryüzünün en zorlu yerlerinden birisine ulaştı, gerçi orası tütsü kervanlarının düzenli olarak geçtiği bir güzergâhtı. Askerlerin bir yanında Kızıl Deniz'e doğru inen yüksek dağlardan bir duvar durmaktaydı ve diğer yanlarında dünyanın en büyük çöllerinden biri vardı ve seyyahlar ona "Boş Alan" (günümüz Suudi Arabistan'ının güne-

yindedir) derlerdi. Roma askerleri saatte ortalama 6-8 km olmak üzere hızlı yürümeye eğitilmişlerdi, yürürken yiyecek, deri su kabı, testere, halat, kürek ve kazma olarak ağır bir yük taşırlardı. Ancak Gallus'un askerleri "hiç yol olmayan ve dolambaçlı güzergâhlardan ve her şeyden yoksun olunan bölgelerden geçen veya hiçbir limanı bulunmayan kayalıkları veya deniz altında kayalıklar olan sahiller boyunca" yürütülmekteydiler. Strabon'un anlatımlarından anlaşılıyor ki Syllaeus adeta Romalıları kasten yürümesi kolay tütsü güzergâhının dışında tutmakta gibiydi, gerçi bir kez Yesrib'ten (Medine) geçmişlerdi ama o güzergâh bile epey zahmetliydi. Köyler çok uzakta kalıyordu, pek az kuyu vardı, güzergâhı belirlemek ve seyyahlara en yakın su kaynaklarının ne kadar uzaklıkta olduğunu belirtmek üzere dikili taşlar da mevcut değildi ve geceleri son derece soğuktu. Askerler günde 40 km kadar yürümekteydiler. Önlerinde kumtaşlarından kayalık tepeciklerin sıralandığı çorak ve kurumuş çamurlardan oluşan arazi ve kumlar uzanmaktaydı.

Koyunları ve keçileri ve birkaç palmiye ağacıyla birlikte sadece Bedevi Arapların yaşadığı bu kavurucu arazide çok değerli olan su develerle taşındığından acılaşmaktaydı ve tatlandırılması için kum taneciklerinin ilave edilmesi gerekiyordu.[6] Gallus'un hekimlik yeteneklerinin bile askerlere faydası dokunmuyordu. Yılan sokmalarını tedavi edebiliyordu ama susuzluk, sıcak ve bitkinlik karşısında yapacağı bir şey yoktu.

Ancak Mekke'yi geçince askerlerin şansı yaver gitmiş gibi görünüverdi. Altı ay sonra Roma ordusu nihayet Güney Arabistan krallıklarından ilkine ulaşabilmişler ve onun en önemli şehrini fethetmişlerdi. Nejrani (günümüz Necran şehri, Suudi Arabistan'ın Yemen ile olan sınırları yakınında) tütsü güzergâhında önemli bir mola noktasıydı ve burada kervanlar doğuya veya batıya doğru yola çıkarlardı. Strabon'a göre Nejrani sakinleri Gallus'un ordusuna direnmeye kalkışmadılar bile. Kralları kaçtı ve halk da mücadeleden vazgeçti.

Altı gün sonra ordu başka bir kolay zafer daha kazandı. Strabon'a göre "barbarlar Romalılara saldırdılar ve yaklaşık on bir kadar adamlarını kaybettiler; Romalılar ise sadece iki kayıp verdi. Çünkü barbarlar savaş konusunda tamamen tecrübesizdiler ve silahlarını

6. 6. yüzyıldaki Hıristiyan hacı Antoninus Placentinus'a gore; aktaran: Robert G. Hoyland, *Arabia and the Arabs: From the Bronze Age to the Coming of Islam* (Peoples of the Ancient World, Routledge, 2001).

da beceriksizce kullandılar, silahları arasında yay, mızrak, kılıç ve sapan vardı, ancak çoğunluğu iki yanı keskin balta kullanmaktaydı". Strabon'un mübalağa yaptığını hesaba katsak bile, askerler açıkça pek az direnişle karşılaşmış olmalılar. Ve şüphesiz şehri tepeden tırnağa soymuşlardı ve şehir sakinlerini dehşete düşürmüşlerdi, çünkü böylesi askerlerin hakkı olarak görülmekteydi. Roma o çağlarda bile yenilgiye uğrattığı düşmanlarına uyguladığı vahşet bakımından benzersizdi. Fethedilen bir şehre giren muzaffer askerler o şehrin sakinlerine tecavüz etmekte ve katliam uygulamakta ve en önemlisi değerli olan her şeylerini yağmalamakta serbesttiler.[7] Ancak Arabia Felix'in masalımsı zenginliğine dair haberlere inanan ve bir yıl süren askerî harekâtlarına değecek ölçekte bir yağma beklentisinde olan Romalı askerler ve komutanları açısından Nejrani ve ardından fethedilen öteki şehirler muhakkak ki bir hayal kırıklığı yaratmış görünmekteydi. Bu şehirler işgalcileri püskürtecek kaleler olarak inşa edilmişlerdi, sakinlerinin zenginliğinin ve kültürlerinin birer platformu olarak değil.

Birçok Güney Arabistan şehir ve köyleri gibi Nejrani de birkaç kat yüksekliğinde bitişik evler zinciriyle korunmaktaydı ve bu şekilde göçebe haydutların saldırılarına karşı sağlam bir duvar oluşuyordu. Bazıları sekiz katlı olan büyük evler bile esas olarak kerpiçten yapılmıştı. Kuleye veya kaleye benziyorlardı ama Roma villalarının sahip olduğu dekoratif ihtişamdan yoksundular. Roma villalarının aydınlık ve havadar giriş salonlarının, çeşmelerle süslenmiş avlularının ve mozaiklerle bezenmiş bitişik odalarının tersine Güney Arabistan zenginlerinin evlerindeki giriş salonları kolayca erişimi engellemek üzere zeminden birkaç metre yüksekte yer alıyordu, zemin kattaki karanlık odalar keçiler için ahır ve tahıllar için depo olarak kullanılmaktaydı ve sadece ok atmak için yeterli büyüklükteki pencerelerden gelen ışıkla aydınlanıyordu.

Güney Arabistan şehirleri savunma amacıyla kurulmuştu, gösteriş için değil. Roma İmparatorluğu'nun bilinçli şekilde gösterişli yapılmış kamu binalarından farklı olarak bu tütsü şehirlerinin binalarında kamu binaları ile evler arasında tarz bakımdan bir ayrım bulunmazdı. Caddeler yerine düzensiz patikalar vardı. Ve Roma standartlarına göre bu şehirler çoğunlukla 10 bin kişiden az nüfuslara sahip küçük şehirlerdi, buna karşılık İtalya'daki Pompeii

7. Martin Goodman, *Rome and Jerusalem: The Clash of Ancient Civilizations*, s. 338 (Allen Lane, 2007).

şehrinin nüfusu 20 bin, Roma'nın Asya eyaletindeki Efes ise 50 bin kişi kadardı.

Bununla birlikte Güney Arabistan şehirleri zengindiler, bunun kanıtı da muazzam tapınaklarının gümüş ve bronz put ve heykellerle tıka basa dolu olmasıydı. Tütsü krallıklarının şehirleri Kızıl Deniz boyunca ticaret yaptıkları Afrika'nın Meroe ve Axum şehirlerinden de yönetim bakımından muhtemelen daha karmaşıktılar. Arap şehirleri tütsü ticaretinden edinilen kârlar üzerinde etkili bir denetime sahipti, vergileri düzenliyor ve hilekâr tüccarları cezalandırıyordu.* Şehirlerde yaşayan tüccarlardan ve toprak sahiplerinden oluşan şehir seçkinleri işlettikleri geniş topraklardan ve çöl kenarındaki arazilerinden kira ve vergi toplarken, şehir halkı ve köylüler arasında ileri düzeyde bir kolektif çalışma gerektiren karmaşık sulama sistemlerini de yönetiyorlardı. Seçkinler herhangi bir Arap kralı indinde öyle güçlüydüler ki Meroe'nin Candace Amanirenas'ınki gibi tanrısal statü dahi elde edebiliyorlardı. Qataban tütsü krallığının başşehri olan Tumna'da tüccarlar kendi egemenlerine şehir içinde ekonomik faaliyet sürdürmesini dahi yasaklamıştı. Mereo'da böyle bir önlemi akla getirmek bile mümkün olamazdı.

Ekonomik ve sosyal örgütlenme düzeylerine karşın Güney Arabistan şehirleri Gallus ve askerlerinin indinde hayal kırıklığına uğrayacak denli ilkel görülmüş olmalıydı. Romalılar o vakitler kendilerine ulaşan tütsü ve mürün çok pahalı olmasından ötürü, bu aromatiklerin kaynaklandığı yerin de olağanüstü zengin olacağını ummaktaydılar. Aromatiklerin fiyatının her şehrin, her dansözün, rahibin, vergi toplayıcısının ve haydudun kâr ettikleri alışverişlerin yer aldığı tütsü güzergâhı boyunca arttığını fark etmediklerinden Romalılar da tek bir zenginlik kaynağı bulacakları beklentisindeydiler.

Roma ordusu yorgunluktan bitkin düşmüş ve tükenmiş hâlde tütsü krallıkları arasında en ünlüsü olan Saba'nın başşehri Marib şehrinin duvarlarına ulaşmıştı. Marib (günümüz Yemen şehri olan Ma'rib) şimdi artık Umman ve Suudi Arabistan arasında etrafa saçılmış çöplerle dolu bir kamyon durağıdır, ancak Roma işgali sırasında Suudi Arabistan'ın en büyük vaha şehriydi ve etrafı hurma ağaçları korusuyla çevriliydi. Son bir askerî beceriksizlik örneği olarak Gallus, o vakitler bile sahip olduğu barajı ve sulama sistemiyle

* Tumna şehrindeki hilekâr tüccarlara 50 parça altın ödeme cezası verilmişti; bkz. Highet, 2006.

ünlü olan bu şehri kuşatmaya karar verdi. Baraj, antik dünyadaki en büyük mühendislik başarılarından biriydi. 100 kilometrekare büyüklüğündeki dikdörtgen tarlaları suluyordu. Çapraz şekildeki karmaşık kanal sistemiyle sulanan tarlalarda yetiştirilen buğday, arpa, süpürge darısı, bakliyat, hurma ve üzüm sayesinde 50 bin insan karnını doyurmaktaydı. Baraj o kadar büyüktü ki, onarımına ihtiyaç duyulduğunda çalışan insanlar için 300 deve yükü şarap gerekmekteydi.[8] Gallus'un karşısında antik dünyadaki en uzman sulama ustaları bulunuyordu, ancak su tedarikinin kontrolünü eline almadığı sürece Marib'i teslim olmaya mecbur bırakamayacaktı.

Bununla birlikte Gallus muzaffer olmak zorundaydı. Romalılar daha tecrübeli askerlerdi ve sadece mancınık ve koçbaşları değil korkutucu testudo kullandıklarından ötürü kuşatma savaşında üstün durumdaydılar. Ki o da "kaplumbağa kabuğu" demekti ve gerçekte başları üzerinde kalkanlarını taşıyan ve dışa doğru da kalkanlarını tutarak bir duvar oluşturan askerlerden oluşan bir insan tankıydı. O kadar güçlüydü ki Cassius Dio'ya göre "dar bir dağ geçidiyle karşılaştıklarında atlar ve araçlar bile onun üzerinden geçebiliyordu". Kuşatılmış olanların üzerlerine attıkları silahların neredeyse etkisiz kaldığı ve sürekli ilerlemekte olan bu etkili kalkan aracı yenilmez bir şey olarak görülmüş olmalıydı.

Ancak Marib'de zaman Romalılardan yana değildi: Gallus'un askerlerinin suyu bitti. Şehri kuşatmalarından altı gün sonra Gallus nihayet vazgeçti ve aşağılayıcı bir eve dönüş yolculuğu yapmaya karar verdi. Marib'e ulaşması bir yıldan fazla süreye malolmuştu. Geriye dönüş ise iki buçuk ayda gerçekleşti. 10 bin kişilik ordusundan çoğu çöl güneşinin kavurucu sıcağından, kötü içme suyundan ve hastalıktan dolayı ölmüştü. Savaş alanında, Strabon'a göre sadece yedi asker ölmüştü, çünkü Arap kralları pek az bir direniş göstermişlerdi. Romalılar Marib'in güneyinden ötesine asla geçmediler ve Güney Arabistan'ı fethetmeye asla girişmediler.*

Gallus'un Arabistan seferi Roma açısından bir aşağılanma olmuştu, ancak Augustus'un kendi hükümranlığını özetlediği Res Gestae'de kaydettiklerini okuyan birisi öyle düşünmezdi: "Verdiğim emirlerle ve himayem altında iki ordu hemen hemen aynı zamanda Etiyopya [Meroe] ve Arabia Felix'e yöneldi; her iki halkın büyük

8. Breton, *Arabia Felix*, s. 101.

* 100 yıldan daha fazla bir süre sonra Roma İmparatoru Trajan Kuzey Arabistan krallığı Nebati'yi ilhak etti, Nebatiler neredeyse hiç direniş göstermediler.

orduları savaş alanında yok edildi ve birçok şehir fethedildi." Augustus bu ricatı bir yenilgi olarak görmeyi istememiş olabilir, fakat bu durum bir dönemin sonuna işaret etmekteydi. Roma nihayet kendi doğal sınırlarına ulaşmıştı. Yeni bir ülkeyi fethetme, hızlı ve büyük ölçekte yağmayla o ülkeyi sömürme ve yeni vergiler toplayabilmek için orayı imar etme ve Roma ordusunu genişletmek için insanlarını askere alma şeklindeki standart formülü başarısızlığa uğruyordu. Oysa bu formül 500 yıldır başarı şekilde işe yaramıştı.

Başlangıçta Latin kabilelerin küçük köylerinin birleşmesiyle meydana gelen Roma şehrindeki Romalılar İtalya'nın tamamını fethetmişler, Akdeniz'in süper gücü Kartaca'yı yenilgiye uğratmışlar, Galya (eski Fransa) ve İspanya üzerinden batıya, Balkanlar üzerinden kuzeye ve bir zamanlar Büyük İskender'in imparatorluğu olan topraklardan geçerek doğuya uzanmışlardı. MÖ 31 yılında Augustus Marcus Antonius ve Kleopatra'yı yeninceye dek Roma hakikaten Akdeniz bölgesinin tamamını kontrolü altına almıştı, bu başka hiçbir gücün bir daha başaramayacağı ölçekte bir başarıydı.

Roma devleti 500 yıl boyunca neredeyse kesintisiz savaş hâlindeydi. Yahudi tarihçisi Josephus "Ellerinde silahlarıyla doğmuş gibi görünüyorlar" diye yazmıştı. Fetihlerde sağlanan ganimetler devletin sürekliliğini sağlayan yakıttı; devlet bu şekilde kendi halkına ve seçkinlerine rüşvet vermiş oluyordu. Fetihler senatörlükleri yanı sıra askerî savaşçılar da olan kana susamış aristokrasi üyelerinin zenginleşmesindeki en hızlı yoldu. Fethedilen her yeni ülke yeni bir zenginlik kaynağı olmaktaydı.

Tapınaklardan, şehirlerden ve altüst edilmiş evlerden ele geçirilen ganimetlere generaller, hazine ve sıradan askerler el koyarlardı, generaller yağmalarının belli bir bölümünü devlete vermek zorundaydı ve onlara ayrıca kolonileştirmeleri için arazi de verilirdi. Başarılı bir sefer ardından sağlanan ganimet miktarı öylesine büyüktü ki örneğin Güney Arabistan felaketinden üç yıl önce MÖ 29 yılında Augustus 120 bin asker-kolonicinin her birine biner sikke ödeyebilmişti (ki bu da sıradan bir askerin yıllık ücretinden fazlaydı). Plebler (aristokrat olmayanlar) dahil tüm yurttaşlar kendilerine bahşedilen bu şeyleri har vurup harman savurmaktaydılar, rantlarından feragat etmekteydiler ve seçkinler de kendi askerî başarılarını teşhir etmek üzere çarpıcı gladyatör dövüşleri yaptırmakta ve böylece aynı zamanda popülerlik de kazanmaktaydılar. Savaşlarda esir alınan erkekler, kadınlar ve çocuklar köle

tedarikinde taze bir kaynak oluyordu. Nihayet, fethedilen ülkelerin erkekleri Roma ordusunun destek kuvvetleriydi, ordu da böylece her yeni fetihle büyümekteydi, gerçi elbette destek kuvvetlerinin sadakatleri tam değildi ve dolayısıyla hiçbir zaman tam olarak güvenilmezdi, örneğin Almanya'daki Romalı lejyonlarının katliama uğramasının başını da destek kuvvetler çekmişti (bkz., bölüm 16). Ve başlangıçta ödüllenmelerden sonra vergi yükünü de yeni fethedilen halklar üstlenirdi. Roma yurttaşları hiçbir zaman doğrudan vergi ödemezlerdi, gerçi bu da yurttaş öfkesi yüzünden Augustus döneminde geçerli olmuştu.

Augustus elbette imparatorluğun genişlemesini durdurma yönünde çağrıda bulunmadı. Roma orduları kuzeybatıya doğru İspanya'ya ve Ren ve Tuna nehirleri boyunca ilerlemekteydiler ve kesin şekilde Alpleri kontrolleri altına almışlardı. Ancak Augustus kendi topraklarını genişletme değil sağlama almaya yoğunlaştı. Cassius Dio'ya göre Augustus halefi Tiberius'a ve Roma seçkinlerine "Mevcut pozisyonunuzdan tatmin olun ve hiçbir koşulda daha büyük boyutlarda genişlemeyi arzulamayın" tavsiyesinde bulunmuştu. "Bunu korumanız zor olacaktır ve bu durum hâlihazırda sahip olduklarınızı da kaybetmeniz tehlikesine yol açacaktır" demişti.[9] Roma, Cladius'un MS 43 yılında Britanya'yı işgaline dek, MS 6 yılından itibaren hiçbir önemli fetih harekâtına girişmedi.

Augustus, Marcus Aurelius'un MS 180 yılında ölmesine dek sürecek nispi bir barış dönemi kurmuştu. Roma'nın askerî geçmişinden kopuş elbette Romalı gelenekçiler tarafından ateşli biçimde selamlanmamıştı. Büyük savaşların, kuşatılan şehirlerin ve kralların esir alınıp tahtlarından indirildiği altın çağına nostaljik duygularla bakınca, ki bunlar daha şanslı Roma tarihçilerinin konularıydı, Tactius kendi "dar ve onursuz" konularından şikâyet etmekteydi. "Barış nadiren ihlal edilirdi. Roma karanlığa gömülmüştü, yöneticiler imparatorluğu genişletmekle ilgilenmiyordu."

Pax Augusta tarafından getirilen kazançları takdir etme bakımından Tacitus çok fazla Cumhuriyetçi sayılsa bile, o dönemin iyi şeylerini önemsiz göstermekte haklıydı. Barış yöneticiler ve yönetilenler önüne yeni sorunlar çıkarmıştı. Augustus devleti finanse etmek için fetihlere ve askerî macera vaatleriyle hoşnutsuz Roma seçkinlerini yatıştırmaya veya kandırmaya artık fazla güvenemezdi.

9. Cassius Dio, *Roman History,* 56.33.

Kendi konumunu güçlendirmek ve bir cumhuriyetin eş yöneticisinden bir imparatorluğun tek yöneticisi olmaya doğru yaptığı hamleyi meşrulaştırmak için askerî ihtişama da güvenemezdi. Meşruiyeti için askerî kabiliyet ötesinde kendisini değerli ve güvenilir kılacak alternatif kaynakları hedeflemeliydi ki bu da imparatorun tanrısallığı kültüne önem verilmesiydi. Tanrısallık askerî kabiliyet denli etkili olabilirdi ve elbette daha ucuza malolurdu.

Savaş hâlindeki bir Roma kendi halkına ganimetlerle ve fethettiği halklara veya muhakkak ki fethettiği seçkinlere de kendi zenginliğinden ve gücünden bazı pay vaatleriyle rüşvet verebilirdi. Barış hâlindeki bir Roma da hâlâ kendi halkına zenginlik sunabilirdi. Ancak barış yoluyla elde edilen zenginlik artık yöneticinin bir yeteneği değil barış zamanında gelişen ticaretin bir sonucu olmaktaydı ve bu da binlerce insan arasındaki pek çok iş anlaşması sayesinde yaratılmaktaydı. Tanrısallık makamına iyilikler kaynağı olma özelliği sağlıyordu. Ancak ticaret iyi bir kısmet bakımından alternatif bir kaynak sunmaktaydı ve eninde sonunda herkesi fetheden yeni bir dinin koşullarını yaratmak suretiyle de imparatora tapınmaya nokta koyacaktı. İşte Hıristiyan Tanrısı pagan tanrılardan daha popüler olduğunda tütsüye olan talep düşecek, tütsü sayesinde şişmiş olan Arabistan krallıkları yanı sıra ve karayoluyla ticaret güzergâhında yer alan bir zamanların büyük şehirleri de trafiğin giderek daha fazla denizlere kaymasıyla dağılıp gidecekti.

Dinlerin taşıyıcısı ve şekillendiricisi olan ticaret, imparatorluklar ve krallıklar inşa eder ve onları yok eder. Augustus'un Roma'yı parçalayan iç savaşları sona erdirmesi sayesinde ticaret gelişti ve Meroe ve Axum gibi imparatorluklara da yeni zenginlik yolları açtı. İster yeni biçimlensin ister mevcut olanların kaynaşmasıyla meydana gelsin, dinsel kültlerin büyümesine elverişli bir iklim yaratan da ticarettir; bu kültler, ticaret güzergâhları boyunca yer alan şehirlere yerleşmiş farklı geçmişlere ve kültürlere sahip binlerce insana manevi bir huzur sağladılar. Ve Gallus'un kalbi kırık askerlerini Arabistan çöllerinde ölmeye götüren de yine ticaretti.

Her ne kadar Strabon sadakatle "şayet Syllaeus ona [Gallus'a] ihanet etmeseydi, Arabia Felix'in tamamını fethedecekti" diye yazmış olsa da, Gallus Roma'ya aşağılanarak geri çağrılmış ve Mısır'a onun yerine daha becerikli bir vali tayin edilmişti. Yakışıklı Syllaeus'a gelince, o da Romalıların elinden kurtulmayı başarmış ve Petra'ya bir kahraman olarak geri dönmüştü. Sonraki yirmi yıl

boyunca, Syllaeus hırsızlık ve suçluluk düzeyindeki kariyerine devam etti. Düşmanlarına suikast düzenledi ve kral olabilmek için başarısız bir darbe yaptı. Syllaeus Büyük Hirodes'in kız kardeşini kendisine âşık etti, Hirodes'i öldürmeye çalıştı ama başaramadı ve kısa bir süreliğine de Augustus'un Hirodes'in yerine kendisini tercih etmesini becerdi. Fakat Hirodes Syllaeus'tan daha büyük bir komplocuydu ve sonunda onu devre dışı bıraktı. Syllaeus'u hainlikten cinayete, rüşvete, yolsuzluğa ve (Nebatiler yanı sıra) Romalı kadınlarla zina yapmaya uzanan bir dizi suçla suçladı. MÖ 6 yılında Roma'da yargılanan Syllaeus suçlu bulundu ve Forum'un tepesindeki Tarpeian Kayasından baş aşağı atıldı, böylesi katiller ve hainler için uygulanan standart bir cezalandırmaydı. Ne var ki sadece iki yıl sonra Hirodes, Roma idaresine ve Augustus'un tanrısallık yoluyla kendi tebaasını kazanma teklifine karşı başka bir muhalefetle, halkının muhalefetiyle yüzleşecekti.

6
Hirodes ve Farisiler Yahudileri Nasıl Radikalleştirdiler

... bütün kavimlerden üstün olarak İbrahim soyunu seçtiniz ve bizlere adınızı verdiniz, Tanrım.

Psalms of Solomon [Süleyman'ın Zebur'u], 9:8-9, MÖ 1. yüzyıl

Yemeklerinde ayrı otururlar, birbirlerinden ayrı uyurlar ve hatta bir kavim olarak özellikle şehvet düşkünü olsalar bile, yabancı kadınlarla cinsel ilişki kurmaktan geri dururlar; kendileri arasında hiçbir şey gayrimeşru değildir.

Tacitus, *The Histories* [Tarihler], Kitap V, yaklaşık MS 100-110

Çünkü Yahudiler uzun bir süreden beri... insanlığa karşı isyan hâlindeydiler ve kendilerine başkalarından ayrı bir hayat kuran ve uzlaşmaz olan, masada duran güzellikleri insanlığın geri kalan kısmıyla paylaşmayan ve onların toprağa şarap dökme ayinlerine veya ibadetlerine veya kurban verişlerine katılmayan bir ırk olarak bizlerden Susa veya Backra'yı bölen körfez kadar ayrılmış veya Hint Adalarından daha uzak bir kavimdiler.

Philostratus, *The Life of Apollonius of Tyana* [Tyanalı Apollon'un Hayatı], Cilt 33, yaklaşık MS 217-238

MÖ 4 yılında Kudüs'te bir öğle vakti bir grup öğrenci Tapınak'ta toplandı, burası Hirodes tarafından yeniden inşa edilmişti ve zamanının en büyük inşaat projesiydi. Hacılar ve ziyaretçiler kilometrelerce öteden onun şaşırtıcı altın kapısını, karla kaplı bir dağ gibi parıldayan beyaz mermer duvarlarını ve sütunlarını görebilirdi. Tapınak, Tanrı ile Filistin Yahudileri* ve Roma İmparatorluğu ve ötesine dağılmış tüm Yahudiler arasındaki sözleşmenin

somutlaşmış hâliydi. Ve işte orada Farisi mürşitlerinden esinlenen öğrenciler 20 metre yüksekliğindeki iç duvarlara tırmandılar ve kalın halatlarla kendilerini aşağıya bıraktılar, Tapınak'ın muazzam kapıları üstüne yerleştirilmiş büyük altın kartal heykeline ulaştılar, kapılar öyle büyüktü ki kapatılması için 200 kişi gerekiyordu.[1] Öğrenciler kartalı aşağı indirdiler ve oradaki kalabalık heykeli baltalarla paramparça etti.

Dindar Yahudiler bakımında kartal heykeli müthiş derecede şoke ediciydi. Bu, herhangi bir temsilî imajı yasaklayan Tanrı'nın ikinci emrinin aşikâr bir ihlaliydi (daha ılımlı Yahudiler o emrin genelinde temsilî sanatı değil sadece bu tür imajlara *tapınmayı* yasakladığını savunurlardı). Ancak kartal ayrıca Roma hâkimiyetinin bir simgesiydi; askerî semboller üzerinde yer alır, paralar üzerine işlenir ve tapınakların ve kamu binalarının üzerinden uçardı. İronik şekilde, yeni heykel, dine sadakatine kendi tebaasını ikna etmek üzere Tapınak'ı yeniden inşa eden Hirodes tarafından yerleştirilmişti. Fakat birçok Yahudi gözünde, dine karşı yaptığı bir dizi ihlaller arasında krallarının ortaya koyduğu nihai öfkeli çıkıştı. Ve Farisi mürşitler öğrencileriyle birlikte, Tanrı'nın kuralına itaatsizliğe izin vermektense ölmeyi göze almaktaydılar.

Giderek popülerleşen politik-dinsel bir hareket olan Farisiler Hirodes'in tahta çıkmasına yardım etmişlerdi, ancak pek fazla Romalılaştığı için ona karşı direnişin başını çekenler de yine Farisiler oldu. Onlar en azından onların aşırıya kaçan yan kolları sonuç olarak Filistin Yahudilerinin Roma idaresiyle herhangi bir uzlaşmasını imkânsız görmekteydiler. Hirodes'in Roma'ya sadakati ve Farisilerin bu duruma itirazları, Roma ile kendi dinleri arasında tercih yapmaya zorlanan birçok Yahudi'yi radikalleştirmekteydi. Birlikte alındığında Hirodes ve Farisiler, başka Yahudileri öldüren Yahudi teröristlerin yolunu açtılar ve Tapınak ve Kudüs yerle bir edildiğinde MS 66 yılının Roma'sına karşı ve MS 132 yılında Yahudilerin Kudüs'e girmesi yasaklandığında, hangi tarafın desteklendiğine bağlı olarak meydana gelen "isyanları" veya "savaşları" tetiklemiş oldular.

---

* "Filistin" derken, Celile, Samiriye, Perae, Yahudiye ve İdumaea [Edom] bölgelerini kapsayan fiziksel ülkeyi kastediyorum; "İsrail" derken de Yehova'nın seçilmiş halkına vaat ettiği ülkeyi kastediyorum. Yunanca İoudaia yani Yahudiler Kudüs çevresindeki küçük bir alanda yaşadılar.

1. Josephus, *Against Apion,* 2.10 (*The New Complete Works of Josephus*, Çev. William Whiston, yorumlayan: Paul Maier, Rregel Publications, 1999).

Hirodes, zor ve görülmekteydi ki imkânsız bir oyun oynamaktaydı. Kendi Yahudi tebaasını tatmin etmek için yeterince iyi bir Yahudi olmaya çabalarken, Romalı efendilerinin güvenini de koruyordu. Parçalanan kartal onun başarısızlığının simgesi oldu. İmparatorluğun bütün farklı dinleri içinde tek başına Yahudilerin dini Roma idaresine direnen ve belli ölçülerde de onunla uyumsuz olan yegâne dindi. Roma Arabistan'daki fiziki sınırlarına gelmişti, Filistin'de de imparatorluğun manevi sınırlarına dayanmıştı.

Machiavelli, işte o son derece pragmatik politik teorisyen, Roma'nın hayranı olarak Rönesans hakkında ateşli yazılar kaleme alırken, bir imparatorluğun kendi halkları üzerinde hegemonya kurabilmesi için üç yol bulunduğunu düşünmekteydi: Zor kullanarak onları işgal etmek, onlar arasında yaşamak (yani kolonileştirme) veya seçkinler atama (yani sadık olmalarını onların çıkarına bir şey hâline getirerek onları ayartmak). Tıpkı Çin gibi Roma da bu üç metodun hepsini uyguladı. Zor kullanmak her zaman son çareydi, gerçi her zaman da başarıyla sonuçlanmıyordu. Roma ayrıca imparatorluğun dört bir yanında emekli askerleriyle koloniler kurdu, bunlar kimi zaman "barbar" ötekiler denizinde bir Romalılık adası oluyordu, ancak bu Romalılık sayesinde yerlilerin korkutulacağı ve hâlihazırda Grekoromen kültürüyle uygarlaştırılmamışlarsa onların dönüştürülmesi umuluyordu. Roma'nın işbirlikçisi krallar Machiavelli'nin emperyal kontrolün üçüncüsünün, yani atamanın bir parçasıydılar. Bu metot özellikle imparatorluğun daha şehirleşmiş Doğu kesimlerinde işe yaramaktaydı, orada yerel seçkinler yüzyıllardır Asurlar, Babilliler, Persler ve Yunanlar tarafından sürdürülen imparatorluk yönetiminin ürünleriydiler. İmparatorluğun İspanya, Galya ve daha sonra Britanya gibi daha az şehirleşmiş Batı kesimlerinde, Helenleşmiş/Romalılaşmış seçkinler sayıca daha azdılar ve kabile bağlılıkları ve gelenekler hüküm sürmekteydi. Bu ülkelerde Augustus emekli askerlerden koloniler yarattı ama aynı zamanda daha doğrudan kontrolü de dayattı.[2]

İşbirlikçi (yanaşma) kral ile imparator arasındaki ilişki, Roma hayatına nüfuz etmiş olan yanaşma-efendi ilişkisinden hiç farklı değildi: Karşılıklı olarak sunulan hizmetler ve sağlanan faydalar üzerine kurulu kârlı bir sistemdi. İyi bir işbirlikçi kral Roma'ya haraç –vergi– ödemeli, gerektiğinde Roma'nın savaşlarına asker

2. Theodor Mommsen, *The Provinces of the Roman Empire: From Caesar to Diocletian,* Cilt 2, Çev. W.S. Dickson, 1906; (Gorgias Press, 2004).

temin etmeli ve kendi ülkesinde düzeni sağlamalıydı. Bunun karşılığında kendi krallığını yönetmesi için ona epey bir serbestlik verilirdi (gerçi yetki verilmedikçe asla savaşa gidemezdi ve Roma'dan izin almadıkça krallığını asla vârisine aktaramazdı); ülkesi Roma'nın sağladığı koruma altında refah içinde gelişecekti ve kral ile seçkinleri kişisel olarak yeryüzündeki en kudretli iki imparatorluktan biriyle kurdukları ilişki sayesinde statü ve zenginlik kazanacaklardı. Ve Roma'nın da idarecilerin harcamaları karşısında eli sıkıydı ve kısıtlı lejyon kuvvetlerine dayanmaktan kaçınmaktaydı. Fethedilen ülkedeki seçkinleri gönüllü olarak Roma'ya sadık hâle getirme kurnazlığı içindeydi. Kuzey Afrika'daki Moritanya krallığının Kralı Cuba, babasının krallığı fethedildiğinde Roma sokaklarında zincirlenerek dolaştırılmıştı, ancak sonra imparatorluk hanesine dahil edilmiş ve Augustus'un işbirlikçi kralları arasında en sadık ve aynı zamanda en eğitimlisi olmuştu, bunun istisnası sadece Hirodes'di (Kral Juba hakkında daha fazla bilgi için bkz. bölüm 16)

Romalıların genel askerî fetih tarzını tanrılara bile uzanan işbirlikçilik takip ederdi. 3. yüzyıl hukukçusu ve Hıristiyanlık destekçisi Minucius Felix "bir şehri ele geçirdiklerinde ve zaferdeki beklenen vahşilik gerçekleştiğinde Romalılar fethettikleri halkın tanrılarına saygı gösterirlerdi. Dünyanın dört bir yanından tanrıları Roma'ya çağırırlar ve onları kendi tanrıları kılarlardı"[3] diye yazmıştı.

Roma'nın dinsel "hoşgörüsü" kurnazca bir kisve altında gizlenmiş olsa da hâlâ fethetmeye yönelikti, bu duruma 4. yüzyıl Romalı Hıristiyan şair Prudentius şöyle işaret etmişti:

Onun [Roma'nın] cesareti şehirleri fethettikçe ve ünlü zaferlerini kazandıkça, Roma kendisine sayısız tanrı edindi; tapınakların duman çıkan yıkıntıları arasından muzafferin silahlı sağ eli düşmanlarının ikonlarını aldı ve esir ederek onları yurduna taşıdı ve onlara tanrıları olarak tapındı. İki deniz ötesindeki Korint'ten bir figüre el koydu, yakılan Atina'daki yağmadan başka birisini aldı; Kleopatra'nın yenilgisi Roma'ya bazı köpek başlı figürler sundu ve Ammon'un kumsallarını fethettiğinde Afrika çölünden gelen armağanlar arasında boynuzlu kafalar da vardı.[4]

3. Minucius Felix, *Octavius,* VI (şuradan erişilebilir: <http://www.earlychurchtexts.com/public/minucius_felix_octavius.htm>).

4. Prudentius, *Contra Symmachum* 11.347 (Der. T.E. Page, Loeb Classical Library, Heinemann, 1955).

Fethedilen topraklardaki yerel tanrılar, bölüm 8'de göreceğiniz üzere, Romalılaştırılırken Grekoromen tanrılar da yerel renkler taşısa bile oralarda kurumsallaştılar. Böylesi, Roma törelerini ve Roma yurtseverliğini telkin etme bakımından bilinçli bir politikaydı.

Ancak işbirlikçilerin takip ettiği Roma fetih modeli Yahudiler için asla işe yaramadı. Her fethedilen halk asimilasyon sorunundan mustariptir, hâkim kültür tarafından asimile edilmelerine ne denli izin verseler ve kendi ayrı kimliklerine ne denli değer verseler ve onu korusalar da bu böyledir. Ancak sadece Yahudiler açısından bu sorun esas olarak dinsel bir düzlemdeydi ve onları kendi Tanrıları ile Roma arasındaki ilişkide nerede duracakları konusunda bir seçime zorluyordu.

MÖ 4 yılında Farisi mürşitleri Yahuda ve Matta Tanrı'yı tercih ettiler ve öğrencilerini Tapınak'taki altın kartalı parçalamaları için kışkırttılar. Yarım yüzyıl sonra Yahudi aristokratı ve rahibi olan tarihçi Josephus bu durumu Roma'ya pat diye söyledi. Josephus'un, her ikisi de MS 1. yüzyıl sonlarında yazılan önemli eserleri *The Jewish War* [Yahudi Savaşı] ve *Jewish Antiquities* [Yahudi Gelenek ve Görenekleri] bu dönemki Filistin hakkındaki ana kaynaklardır ve Yeni Ahit dışında İsa hakkında döneme yakın birkaç referanstan birini oluşturur, gerçi bazı tarihçiler bu referansların, İsa'nın 1. yüzyıldaki mevcudiyetine kanıt olarak daha sonra Hıristiyan bir editör tarafından yapılan ilaveler olduğuna inanırlar.[5] MS 66 yılındaki isyanda Josephus Celile'de kendisi gibi Yahudi olanları, itiraf ettiği üzere, "halk Roma'ya karşı birleşecek" diye yönlendirmeye başlamıştı; Romalılar tarafından esir alındıktan sonra ise taraf değiştirdi ve lejyonlara isyan hakkında istihbarat verdi, söylediğine göre Yahudilerin hayatta kalabilmeleri için tek umudun teslim olmak olduğuna ikna olmuştu.[6] MS 70 yılında Romalılar Kudüs'ü ve Tapınak'ı yerle bir ettiğinde Josephus da İmparator Vespasianus'un oğlu Titus ve askerlerinin yanındaydı. Josephus Roma'nın zengin bir yurttaşı hâline geldi ve imparator tarafından kendisine emekli maaşı bağlandı ve fethedilen Yahudiye'de toprak verildi. Ancak o hâlâ ikili bir rol oynamaya çabalamaktaydı: Titus ve onun Yahudi metresi Berenice için kaleme aldığı Yahudi halkıyla ilgili tarihinde Roma'ya karşı isyanlarda Filistin Yahudilerinin

5. Bkz., Geza Vermes, *The Changing Faces of Jesus*, s. 258-9 (Penguin, 2001).
6. Bkz., Josephus, *The Life of Flavius Josephus (The New Complete Works of Josephus*, Çev. William Whiston, yorumlayan: Paul L. Maier, Kregel Publications, 1999).

çoğunluğunu aklamaya çalıştı ve onların yerine bir avuç isyankâr haydudu suçladı.

Hirodes'in ölümünden yaklaşık kırk yıl sonra asimilasyon sorunu etrafından dolanarak bir çözüm bulan kişi ise ateşli Farisi ama hâlâ sadık bir Roma yurttaşı olan Tarsuslu Saul olacaktı, bunu da "ne Yahudi ne de Yahudi olmayan" Pavlus (Paul) adında yeni bir kişi yaratarak gerçekleştirecekti. Birçok Yahudi'ye göre Pavlus'un gittiği yol Yahudilik ve Romalılık arasında giderek imkânsızlaşan gerilimin dışında olabilecek yegâne yoldu. Bazı modern araştırmacılara göre Yahudi dönmeleri yüzyıllar boyunca Hıristiyanlığın belkemiğini oluşturacaktı.[7] 4. yüzyıldan itibaren Roma elbette Pavlus'un bilinçli olarak milliyetçi olmayan fakat dışlayıcı bir milliyetçiliğe dayalı bir dinle uyumlu olamayan, bütünleşmeyen veya çatışmayan evrenselci kültünden kârlı çıkabilecekti.

Yahudiler kendi farklılıklarında ısrar ederek yüzyıllarca fetihlere ve sürgünlere maruz kaldılar ve Diaspora'da yaşadılar. Kıtlık nedeniyle Filistin'i terk edip Mısır'a gitmek zorunda kalan, Asurlar ve Babilliler tarafından esir edilen Yahudiler bir yurda sahip olamadan hayatta kalabildiler, çünkü kendi kibirlerini bir dine dönüştürmüşlerdi. Babillilerin Kudüs'ü ve oradaki Tapınak'ı yıktıkları ve binlerce Yahudi'yi esir aldıkları MÖ 6. yüzyıldan beri Yahudilerin çoğunluğu Filistin dışında yaşamaya mecbur olmuştu. O zamandan beri de Yehova sadece yüce bir Tanrı değil tek bir Tanrı olagelmişti.

Onları bir arada tutan ve asimilasyonun muazzam yok edici baskılarına karşı koruyan ise Tanrı'ları Yehova'ydı. Yahudileri kendi seçilmiş halkı olarak ayrı tutmuştu. Bir gün onlara güvenli şekilde yurtlarını vereceğini vaat etmişti. Bunun karşılığında sadece ona tapmalıydılar –en önemlisi– onun yasalarına itaat etmeliydiler ve bu yasalar da Tanrı'nın Sina Dağı'nda Musa'ya vahiy olarak gönderdiği emirler ve yasaklarıydı ve İncil'in ilk beş kitabı olan *Tevrat*'ta belirtilmişti. Çünkü Yehova kendi hâkimiyetini hayatlarının her alanı üzerinde genişleterek onların (ve kendisinin) hayatta kalmasını güvence altına almaktaydı. Tarihçi Paul Veyne'nin de işaret ettiği üzere, kıskançlık Yehova'nın ilk büyük dinsel icadıydı: Bu da dışlayıcı tektanrıcılığın tohumuydu.[8] Yabancı bir ülkede Yehova'ya inançla

7. Rodney Stark, *The Rise of Christianity: How the Obscure, Marginal Jesus Movement became the Dominant Religious Force in the Western World in a Few Centuries*, s. 138 (HarperCollins, 1997).

8. Paul Veyne, *Quand notre monde est devenu chretien (312-394)*, s. 272 (Editions Albin Michel, 2007).

bağlı kalan dindar Yahudiler yerel tanrılara tapınmanın cazibesini göz ardı etmek için onun emirlerine uydular. Ve Yehova da kendisine bağlı olanlardan taleplerde bulundu, çünkü başka tanrılardan farklı olarak hayatın tamamını dinsel bir konu hâline getirdi.

Pagan tanrılar da gündelik hayatta her yerde hazır ve nazırdı, ancak sıra o hayatın nasıl yaşanılması gerektiğine geldiğinde söyleyecekleri hiçbir şey yoktu. Ruhlar her ormanda ve ırmakta yaşardı; çiftçiler tarlalarının tanrılarına papatya çemberleri sunardı; her evde aileler hanenin koruyucularına, göçüp gitmiş atalarının ruhlarına tapardı; şehrin caddelerinde yürüyüp geçenler bir tanrının heykeline çelenkler asabilirdi veya dudaklarına parmaklarıyla dokunabilirdi; fırınları başındaki çömlekçiler akıllarına Vulcan adını getirirdi; denizciler güvenli bir yolculuk için Neptün'e dua ederlerdi.

Ancak bu tanrıların kendilerine tapanların davranışları üzerinde neredeyse hiçbir kontrolü yoktu ve böyle bir durum söz konusu olduğundaysa bu durum sadece nasıl dua edecekleri ve kurbanlarını nasıl verecekleriyle sınırlıydı. Jüpiter'in başrahibi bir dizi davranış kurallarına tabiydi ve bunlar da ata binmenin yasak olmasından başlayıp dişi bir keçiye, çiğ et, fildişi veya fasulyeye dokunmaya veya hatta onların adını anmaya uzayan yasaklara, tırnak kırpıntılarını ve saçını sağlıklı bir ağaç altına gömme yasağına ve Cicero'ya göre "kapalı yerler dışında ve Jüpiter'in gözü önünde olmakla aynı anlama gelecek şekilde gökyüzü altında çıplak görünme durumunda" iç çamaşırını çıkarma yasağına tabiydi. Ancak bu tür ayrıntılı kurallar sadece rahipler için geçerliydi. Gizem kültleri rahiplerinden çok daha fazlasını talep ederdi. Bu talepler hadım olmalarını istemekten münzevi hayata yönelmelerine dek uzanırdı (bkz. bölüm 8) ve "sıradan" (laik) takipçilerinden de ahlaki olduğu kadar ritüel saflık da talep etmiş gibiydiler, ancak pek azını bildiğimiz kadarıyla insanlar gündelik hayatlarında pek fazla etkili değildiler. Stoacılık bireylerin özerk varlıklar olabilecekleri bir şekilde yaşayabilmeleri şeklindeki genel bir ilkeyi ortaya koymuştu, fakat pratik ayrıntılar koyacak düzlemle ilgilenmemişti, çünkü böylesi bireyin özerkliğini azaltmak anlamına gelirdi. "Bir salatalık acıdır. Fırlatıp atın onu. Yolun üzerinde dikenli çalılar vardı. Onların kenarından geçin. Bu yeterlidir."[9] Öte yandan Yahudilerin kıskanç ve vesveseli Tanrısı kendi kabilesinin korunmasıyla ilgilenirdi, bunu onu ayrı tutarak

9. Marcus Aurelius, *Meditations,* VIII.50 (giriş yazısı: Diskin Clay, Penguin Classics, 2006).

yapardı; herhangi bir tanrıdan, hatta İsis'ten bile daha ötede kendi takipçileriyle çok aşikâr -ve çift taraflı- bir ilişki geliştirmişti.

Yahudi hukuku (şeriatı) dinsel ve seküler olan arasında hiçbir ayrım yapmazdı. Yehova'ya nasıl davranılacağından, ne yiyeceğinize, nasıl yelleneceğinize ve işlerinize dek her şey onun etki alanındaydı. Bir kimsenin komşusunu kandırması, rahiplere gönderilen yiyeceği kazara yemesi kadar ciddiydi. Bütün paganların yiyeceklere dair kendi tabuları vardı, ancak sadece Yahudiler için bu tür kurallar tanrısal emirlerdi; sadece Yahudilerin Tanrısı ayarı bozuk ağırlıklara ve ölçülere sahip olmamaları veya çalıştırdıkları kişilerin ücretlerini ödemeyi geciktirmemeleri konusunda onlara emirler vermişti.

Yehova "Bana itaat edin" dememişti, "Benim hukukuma itaat edin" demişti ve bu hukuk (şeriat) da yazıya dökülmüştü. Öteki tanrılar kendi insanlarıyla -başları belada olduğunda- doğrudan şekilde konuşurlardı ancak bunun anlamı kendilerine tapanların gözünde maddi olarak mevcut olmalarını gerektirmesiydi, hatta İsis gibi düzenlenmiş ritüellerin kaleme alındığı kutsal kitaplara sahip olurlardı. Fakat yasaları artık yazılı hâle geldikten sonra Yehova ortadan kaybolabilirdi. Gerçekten de, MÖ 63 yılında Pompeius ve Romalı askerleri Tapınak'ın en iç bölümdeki sadece en yüce rahibin yılda bir kez girmesine izin verilen Kutsalların Kutsalı denilen kutsal mekânına girerek en uç ihlali işlediklerinde yağmalayacak hiçbir şey olmadığını görüp şaşırmışlardı, parıldayan altından kutsal mekân bomboştu. Orada Yehova için hiçbir heykel yoktu ve buna ihtiyaç da yoktu. Bazı tanrılar henüz insanlaştırılmış olmasalar bile Yehova'nın soyutlama düzeyine hiçbir başka pagan tanrı erişememişti (bkz. bölüm 8). Roma tarihçisi Tacitus'a göre "Başka insanların uyguladığının zıddı yeni bir tapınma biçimiydi. Mısırlılar birçok hayvana ve canavarca şekle sahip olanlara tapınırdı; Yahudiler Tanrısallık hakkında tamamen zihinsel kavramlara sahiptiler". Yehova bütün tanrılar arasında en taşınabilir olanıydı, çünkü o bir Söz idi.

Yahudilerin taşınabilir ve seçkin dini Diaspora'da hayatta kalabilme kılavuzu olabilmede olağanüstü başarılıydı. "Yaşanılabilir yeryüzünde bu insanların kabilesini kabul etmeyen ve onlar tarafından sahiplenilmeyen bir yer bulmak çok zordur" diye yazmıştı coğrafyacı Strabon. Roma İmparatorluğu şehirlerinde 5 ila 6 milyon arası Yahudi yaşamaktaydı; bunlardan birisi de (günümüz Türkiye'sinin güneyindeki) liman şehri Tarsus'ta doğmuş ateşli bir Farisi

olan Pavlus'tu. Aslında Filistin dışında oradakinden daha fazla Yahudi yaşıyordu. İmparatorluğun toplam nüfusunun yüzde 5 ila 6'sını kapsamaktaydılar ve Basra Körfezi'nden İspanya'ya kadar imparatorluğun önemli şehirlerinin çoğunda önemli bir azınlık oluşturmaktaydılar.[10]

İmparatorluk yasaları dışındaki yasalara bağlılıklarından ötürü Roma Filistin'deki ve imparatorluğun bütün şehirlerindeki Yahudilere tek bir grup olarak davranmaya mecburdu ve onlara özel imtiyazlar tanımak zorundaydı. İç savaş döneminde Pompeius'a karşı kendisini destekleyen Filistin Yahudilerine duyduğu şükran sayesinde sadece Filistin Yahudileri değil imparatorluğun her tarafındaki Yahudiler de imtiyazlar kazanmışlardı. Augustus da bu imtiyazları onayladı. Roma'nın topluluklar üzerindeki genel yasaklarını göz ardı etmiş oldu ve Yahudilerin tapınmak üzere bir araya gelinmesine izin verildi, oysa topluluklar yıkıcılığı besleyen potansiyel zeminler olarak görülürdü (Şükran göstergesi olarak Roma'daki Yahudiler de on üç sinagoglarından ikisine "Augustus sinagogları" adını verdiler). Yahudiler Şabat günü (Yahudilerin tatil günü olan Cumartesi) mahkemelere çıkmak zorunda değildiler. Hatta Roma Diaspora Yahudilerine kendi vergilerini toplama iznini verdi ve vergi toplarken onları korudu. Böylesi vergilerle ayakta duran bir imparatorluk açısından olağanüstü bir tavizdi ve bu da imparatorluğun Doğu kesimlerinde hâlâ pek çok şehri yönetmekte olan Yunanları çok fazla öfkelendirmekteydi. Antik dünyada her erkek Yahudi Tapınak vergisi ödeyerek Kudüs'teki Tapınak'ta her gün kesilen kurbanlara ve Tapınak'ın harcamalarına katkıda bulunurdu. Her yıl altın ve gümüş paralardan oluşan ışıltılı konvoylar Kudüs'e gitmek üzere imparatorluğun şehirlerinden yola çıkardı. Yunanlar söz konusu olduğunda, para aşikâr şekilde onların şehirlerinden sızdırılmış olmaktaydı ve o konvoylar da düzenli şekilde baskına uğrardı. Ancak Augustus bu rakip vergi gaspçılarına karşı korumasını artırmış ve hırsızların Yahudilere teslim edilmesini ve paranın da onlara geri verilmesini söyleyen bir kararname çıkarmıştı.

Roma, geneldeki dinsel bakımdan tayin etme ve yabancı tanrıları kendi panteonuna katma politikasının Yahudiler bakımından işe yaramayacağını fark etmişti. Kıskanç Yahudi Tanrısı başka tanrılara

10. Stark, *The Rise of Christianity*, s. 57.

hoşgörülü olamazdı. Hoşgörü, kapsayıcı çoktanrılılık hoşgörüsüz, dışlayıcı (seçkinci) tektanrıcılığın zıddıydı.

Tektanrıcı Yahudiler MÖ 2. yüzyılda Celile ve İdumaea bölgelerindeki Filistinlileri zorla kendi dinlerine çevirmişlerdi. Tektanrıcı Hıristiyanlar daha sonraları pagan heykellerin kafalarını kopardılar, tapınakların önünden geçerken tükürdüler, öteki kültleri acımasızca bastırdılar ve Yahudilere ağır cezalar verdiler. Öte yandan Augustus Yahudilerin Tanrısını kabul etmekten mutluydu ve İskenderiyeli Yahudi filozof Filon'a göre Augustus "en yüce Tanrı'nın şerefine sürekli kesilen kurbanların yanmış adaklarının tamamının her gün masrafını kendisinin ödeyerek taşınmasını emretti". Her ne kadar Romalı dini –onun tanrıları ve festivalleri– başat olsa bile putperest Roma kendi çoktanrıcılığının bir erdemi olarak öteki tanrılar hakkında çok daha fazla hoşgörülüydü. Ancak Roma kültlerine katılmayan veya katkıda bulunmayan bir kimse şüpheli görülürdü, bu potansiyel bir sadakatsizliğin işaretiydi, çünkü Roma kültler ve bunun da ötesinde onlarla bağlantılı çok sayıda festivaller-bayramlar aracılığıyla kendi Romalı tebaasını yaratmaya, onlara Romalı gururu ve dayanışma duygusu vermeye çalışıyordu.

Ne var ki MÖ 16 yılında Augustus yeni imparatorluk kültü büyük bir imparatorluğu kendisine bağlılık sağlayacak ve Roma'nın imparatoru olarak meşrulaştıracak bir stratejinin önemli bir parçası olmasına rağmen, bütün Yahudileri bu külte katılmaktan muaf tuttu. Her eyalet ve şehirde imparator için kurban kesilmesi istenmekteydi; bunlar Roma'ya sadakatin simgesiydiler. Sadece Yahudiler muaftı yine de imparatorun esenliği için kurban kesmek zorundaydılar. İyi bir işbirlikçi kral olarak Büyük Hirodes Tapınak'ın rahiplerine günlük kurbanların (iki kuzu ve bir boğa) "Augustus ve Roma halkı adına" kesilmesini buyurmuştu.[11] MS 66 yılında Tapınak rahipleri nihayet bu duruma itiraz edene dek bu kurbanlar sayıları giderek artan Yahudiler açısından büyük bir acı oluşturmaktaydı. İşte bu itiraz Josephus tarafından "Romalılarla savaşımızın gerçek başlangıcı" diye kaydedilmişti.

İmparatorluğun dört yanına dağılmış çok sayıda halk arasında özel imtiyazlarla tanınan bir grup olarak Yahudileri aşan sadece Yunanlardı ve işte bundan ötürü de Yunanlar Yahudilerden hoş-

11. John Stambaugh ve David Balch, *The Social World of the First Christians*, s. 26 (SPCK, 1986).

lanmıyorlardı ve sıklıkla onlara karşı pogromların suçluları arasında yer alıyorlardı. Makedonyalı Yunan Büyük İskender'in MÖ 4. yüzyılda Pers İmparatorluğunu fethetmesinden beri Yunanlar Akdeniz'den Afganistan'a uzanan bir bölgede çok sayıda şehri kolonileştirmiş ve yönetmişlerdi ve hatta Yahudiye'nin önde gelen şehirlerinden Caesarea'da (Kayserya) bile hâkim bir üstünlükleri vardı. Ancak İskenderiye, Antakya ve imparatorluğun öteki önemli Yunan şehirlerinde Yahudiler şehir içinde şehir kurarak yaşamaktaydılar. Kendi içişlerini kendi memurlarıyla yöneten *politeuma*'nın "yurttaşları"ydılar.

Politeuma'nın yetkileri Yunanların yönettiği şehir ölçeğindeki konseyin, *demos*'unkine benziyordu ve her zaman bir gerginlik kaynağıydı. *Demos* yurttaşı olmaktan farklı olarak *politeuma* yurttaşı olmak bütün imtiyazlarıyla bir Roma yurttaşı olmayı peşinden getirmiyordu; bu imtiyazlar vergilendirmekten muaf olmak, *politeuma* dışında şehrin genelinde memurluk yapma hakkına sahip olmak ve yasa koruması altında olmaktı.

Agrippa MÖ 15 yılında Kudüs'te kaldıktan sonra, Hirodes'i da yanına alarak Doğu eyaletlerindeki Yunanların yönettiği çeşitli şehirleri ziyaret etmiş ve Yahudi cemaatlerinden delegelerin şikâyetlerini dinlemişti. Yahudiler, Yunanların Roma'nın kendilerine bahşettiği dinsel imtiyazlarını ve muafiyetlerini yırtıp attıklarından şikâyet etmekteydiler. Hirodes'in bakanı ve biyografi yazarı ve bir Yunan veya Helenleşmiş bir Suriyeli olan ince kırmızı yüzlü Şamlı Nicolaus Agrippa'nın başkanlık ettiği bir mahkemede Yahudilerin davasını şöyle sundu: Yunanlar Yahudileri Şabat gününde ve başka kutsal günlerde mahkemeye gelmeye zorlamaktaydılar ve kutsal Tapınak parasının Kudüs'e nakledilmesine müdahale etmekteydiler. Yunanlar bu durumu inkâr etmiyordu, ancak Yahudilerin de sözleşmede kendilerine düşenleri yerine getirmediklerini iddia ediyorlardı; yurttaşlık haklarına sahip olabilmek için Yahudilerin de sivil hayatla bütünleşmeleri ve yerel tanrılara tapmalı gerekirdi ama onlar bunu kabul etmiyorlardı. Yahudiler duydukları şükranı Roma'daki sinagoglardan birine "Agrippa sinagogu" adını vererek dile getirmişlerdi.

Yahudilerin Romalılardan kazandığı olağanüstü tavizlerin de bir bedeli vardı: Yahudilere imtiyazlarından ve bu imtiyazlar sayesinde edindikleri ayrıcalıklı durumlarından ötürü öfke duyulmaktaydı.

Dahası işte o ayrıcalık sayesinde dindar Yahudiler imparatorluk kuralları altında veya Grekoromen şehirlerinde birbirleriyle şiddete varan çatışma içinde olan farklı halklarla birlikte kolayca yaşama imkânı bulmaktaydılar. MÖ 1. yüzyılda Kudüs'ü ziyaret etmiş olan İskenderiyeli hacı Aristeas şöyle yazmıştı: "Kanun yapıcı bizleri zaptedilemez parmaklıklar ve demir duvarlar ardında savunuyor ve böylece bizler de hiçbir şekilde başka kavimlerle uğraşmak zorunda kalmıyoruz."[12] Yahudi imanı kesinlikle asimilasyon karşıtı bir imandı: Asimilasyon bir anlamda Tanrı tarafından yasaklanmıştı.

Yahudiler Roma yönetimine ve Yahudi olmayan dünyaya uyum sağlama sorununda farklı yaklaşımlara sahiptiler ve kanunlara az çok uymaktaydılar. Genellikle birlikte yaşamayı tercih ederlerdi, imparatorluğun tıka basa dolmuş şehirlerindeki diğer etnik gruplar da öyle yapardı; her gün şehre akın eden yabancılardan herhangi birisi kendi yurdundan olanların yaşadığı ve kendi yerel tanrılarının kültlerini kurduğu caddeyi veya meydanı bulurdu. Ancak bazı Yahudiler mümkün olduğunca başkalarıyla az temas kurmaya çabalarken bazıları da putperest tapınaklarını ziyaret eder, pagan ritüellerini yerine getirir, halk oyunlarında yer alır çocuklarına pagan tanrıların adını verirdi –Isidora (İsis), Serapion (İsis'in kocası Serapis), Herakleides (Herkül)[13] gibi. Sinagogların kapısı "Tanrıdan korkanlara"-ayrıcalıkları, tektanrıcı katılığı ve yüksek ahlaki standartları yüzünden Yahudiliği cazip bulan Yahudi olmayanlara açıktı ve Yahudi olmayan herkesin Tapınak'ta kesmek üzere kurban getirmelerine izin verilirdi.

Ançak bu türden dahil olabilmenin de sınırları vardı. Tapınak'taki Yahudi Olmayanlar Avlusu'nun ötesine izni olmadan geçerken yakalanan Yahudi olmayanlar gerçekten de öldürülürdü. Yahudi Olmayanlar Avlusu'nu iç avlulardan ayıran taş duvar üzerinde Yunanca ve Latince kazınmış uyarı tabletleri mevcuttu: "Kutsal mekânın çevresindeki bariyerin çevresine ve ön avluya hiçbir yabancı giremez. Bunu yaparken yakalanan öldürülebileceğini peşinen kabul etmiş sayılır."[14] Bu hiç de hafife alınacak bir tehdit değildi. MS 57 yılında eski ateşli Farisi ve İsa'ya inananlara eziyet etmiş olan Pavlus,

12. *The Letter of Aristeas,* 139 (Der. R.H. Charles, Clarendon Press, 1913).
13. *The Cambridge History of Judaism,* s. 82-3 (Cilt 3, *The Early Roman Period,* Der. William Horbury, W.D. Davies ve John Sturdy, Cambridge University Press, 1999).
14. S. Segal, "The Penalty of the Warning Inscription from the Temple of Jerusalem", *IEJ,* 39 (1989): 79-84.

Yahudi olmayan birisini Yahudi Olmayanlar Avlusu'nun ötesine götürdüğü kuşkusuyla tutuklanmıştı. Bu türden bir dine hakaretin nihai cezası taşlanarak öldürülmekti; Pavlus Roma hukukuna göre yargılanma haklarına sahip bir Roma yurttaşı olduğunu söyleyerek ölümden kurtuldu. Leviticus Yahudilere muhtemelen "kendin gibi komşularını da sev yeter ki komşun kendi halkının bir çocuğu olsun"[15] demiş olabilirdi ve Deuteronomy (On emrin beşincisi) Yahudilere "Yahudi olmayanlarla evlenmemeyi"[16] söylemekteydi. Tacitus acı bir dille şöyle yazmaktaydı: "Kendi aralarında katıksız derecede dürüsttürler ve her zaman şefkat göstermeye hazırdırlar ama insanlığın geri kalanını nefret duydukları düşmanlar olarak değerlendirirler."

Yahudilik Tanrıdan korkanları cezbediyordu ama din değiştirenler için iticiydi. Din değiştirenler açısından katı kurallara uymak ve erkeklerin sünnet olması zorunluluğunun ötesinde onlara "dünyanın sadece İsrail uğruna yaratıldığı ve sadece İsraillilerin Tanrı'nın çocukları sayıldığı ve sadece İsraillilerin Tanrı'nın sevgilisi olduğu"* söylenmekteydi. Antik dönemdeki Yahudiler bu din değiştirenlerin gerçekte nasıl "Yahudi" olabilecekleri konusunda bölünmüşlerdi. Genelinde Yahudi olmayan dinden dönmelere ayrı ve bazen daha az imtiyazlı grup olarak davranılırdı.[17] Onlar "bizim Tanrımıza" değil "Onların Tanrısına" diye dua ederlerdi; Filistin'deki ve bir ölçüde Diaspora'daki Yahudileri yöneten yasama ve yargı organı olan Sanhedrin'de onlara yer verilmesi kabul edilmezdi ve dinden dönmüş kadınların ruhban sınıfından ailelerle evlilik yapması yasaklanmıştı.

Hirodes'in kendi tebaasına yabancılaşmasına başka bir olgu da eşlik ediyordu; sadece onun alaşağı ettiği Haşmonayim rejiminin aristokrat destekçileri gözünde bir gaspçı olması değil ve sadece dindar Yahudiler gözünde dinsiz, bazen kâfir olarak görülmesi de değil, Hirodes aynı zamanda "yarım bir Yahudi" olarak görülüyor ve asla tam anlamıyla bir Yahudi sayılmıyordu.[18] Hirodes'in annesi Roma'nın Arabistan'daki baş düşmanı komşu Nebati'deki Syllaeus'tan

15. Leviticus 19:18.
16. Deuteronomy 7:3.
* *Babylonian Talmud, Gerim* 1.1. Ayrıca bkz. *Exodus* 19:5-6. Bunların Yahudi isyanlarından sonra Yahudi kimliğinin çok daha fazla sorun yarattığı bir dönemde Filistin'e dair bir dinden formülün parçası olduğu kabul edilir.
17. Martin Goodman, *Mission and Conversion: Proselytizing in the Religious History of the Roman Empire* (Oxford University Press, 1994).
18. *Cambridge History of Judaism*, s. 232.

muhtemelen bir Yahudi olmayandı; Hirodes'in babasının ailesi de Kudüs'ün güneyindeki bir bölge olan İdumaea'dan gelmekteydi. Celile gibi İdumaea da sadece 100 yıl önce Haşmonayimler tarafından bağımsız ve yayılmacı bir Filistin'i yönettikleri dönemde, zorla Yahudilik dinine geçirilmişlerdi. Sonuç olarak İdumaealılar, kendilerini gerçek Yahudiliğin vârisleri olarak ve İdumaealıları ise sadece din değiştirenler olarak gören dindar Yahudiler tarafından genellikle aşağılanırlardı.

Ancak dindar Yahudiler indinde Hirodes'in en büyük hatası çok fazla Romalı olması ve yeterince Yahudi olmamasıydı. Yahudilik dini, elbette Farisiler tarafından anlaşıldığı şekliyle, özellikle bir imparatorluk için uygun değildi: Kendi Tanrı'larının kıskanç ve talep edici niteliği yüzünden Yahudilerin sürekli olarak şuna karar vermesi gerekiyordu: Tanrı'nın hukuku ve Roma'nın hukuku çatıştığında o zaman kimin hukukuna bağlı kalacaklardı. Roma, MS 66 yılında Filistin Yahudileriyle yaşadığı türden felaket getirici bir kopuşu daha önce fethettiği hiçbir halkla yaşamamıştı. İmparatorluğun başka bölgeleri de Roma yönetimine ve kendi yöneticilerinin Romalılaşmasına karşı isyan etmişlerdi fakat bunların çoğunda yerel yurtseverlik dikkat çekici bir hızla ölmüştü.[19] Ancak Yahudilere göre din ve milliyetçilik ayrılmaz bir bütün oluşturmaktaydı ve böylesinin imparatorlukta benzeri yoktu. Yehova'nın vaat edilmiş topraklar vaadi bir anlamda Roma yönetimine karşı bir isyan çağrısıydı: Farisilerin kartala karşı protestolarını sergiledikleri parıltılı muazzam Tapınak, yerine getirilmesi Roma tarafından engellenen işte o vaadin cisimleşmiş hâliydi.

Sayıları giderek artan Yahudileri radikalleştiren de Farisilerdi. Onlar bir anlamda kendi dönemlerinin köktendinci popülistleriydiler. Her ne kadar İncil kitabı yazarları Farisileri aşırı vicdanlı ikiyüzlüler olarak resmetse de –ki aslında Farisiler kendilerinden "onurlular" ve karşıtlarından ise "ahlaksızlar"* olarak söz etmekten hoşlanırlardı– bilinçli şekilde Yahudilik dinindeki Esseniler ve Sadukiler gibi öteki iki büyük hareketten farklı çok daha sempatik, çok daha eşitlikçi bir din yaratmaya çabalıyorlardı.

19. A. Cotterell (Der.), *The Penguin Encyclopedia of Ancient Civilizations* (Penguin, 1990).

* "Farisi" kavramı muhtemel *İbrani İncil*'inde "ayrı" anlamına gelen "*paruş*" kelimesinden türemiştir.

Esseniler dinsel bir elit için olan bir dine inanmaktaydılar. Birçok araştırmacının Esseniler tarafından yazıldığına inandığı Ölü Deniz Parşömenleri'nin* içeriğinden hüküm yürüterek pek az kimsenin arzu ettiği veya gerçekleştirebildiği tamamen iffet ve yoksulluğun sade bir hayatını talep etmekteydiler. Yaşlı Plinius, ender tutkulu anlarından birinde, Essenileri "dünyanın dört bir yanındaki herkesten daha şaşırtıcı kimseler" olarak tasvir etmişti, "çünkü aralarında hiç kadın yoktu; cinsel arzuya yabancıydılar; hiç paraları yoktu; tek yoldaşları palmiye ağaçlarıydı."[20]

19 yaşındayken üç grubu da deneyen Josephus sonuçta Farisileri tercih etmiş, Sadukilerin "kaba", kibirli tavırlarından, dindışı ve ruhban aristokrasilerinden hoşlanmamıştı. Kudüs'ün yukarılarındaki tepelerde havadar Roma villalarında yaşayan, aşağıdaki daha yoksul Kudüs'ün yoğun nüfuslu ara sokaklarıyla bağlarını koparmış Sadukiler, Yahudiliğin manevi ve politik merkezi olan Tapınak'ı ve rahipliği kontrol etmek suretiyle Yahudilerin dinsel ve politik hayatlarında hâkimiyet kurmuşlardı. Rahiplik babadan oğla geçerdi ve sadece rahipler Tapınak'ta Tanrı'ya verilen kurbanları ve ayinleri gerçekleştirebilirdi. Sadukiler ayrıca Tapınak'ın kuzey duvarının iç kısmında inşa edilmiş Kesme Taşlı Salon'da toplanan Sanhedrin'in çoğunluğunu da oluşturmaktaydılar.

Ancak muhtemelen MÖ 1. yüzyılda Farisiler Yahudilik dinini Tapınak'ın dışına taşımaya ve Saduki rahiplerinin ellerinden almaya başladılar. Farisiler pax Romana koşullarında zenginleşen ve din ile yönetimi kontrol eden eski aristokrasiye karşı kendilerini dayatan şehirli "orta sınıfların" yeni dalgasının bir parçasıydılar. Genellikle tüccarlardan oluşuyorlardı ve sempatizanlarının çoğu da öyleydi. Aristokratik ruhban sınıfından dışlandıklarından Farisiler sıradan araştırmacı teologlardı, Yahudilik dinini hem popülist hem de daha talep edici bir yönde yeniden şekillendirmekteydiler; böylesi birçok köktendinci hareketin ortaklaşa sahip olduğu paradoksal bir bileşimdi. Tüm köktendinciler gibi Farisiler de modernleştirici, gelenekselci ve eşitlikçi olanların bir karışımıydı. Farisiler "Tanrı bütün insanlara gelenek, krallık, rahiplik ve kutsallık vermiştir" demekteydiler.[21]

---

20. Pliny, *Natural History, VI7.*

* *Parşömenler*, Ölü Deniz yanındaki Kumran civarındaki mağaralarda bulunmuş olan bir tomar belgedir, Essenilerin o civardaki dinsel cemaatine giriş ve yaşamlarına dair kuralları ve ayrıca onların kutsal kitaba dair yorumlarını içerir [Geza Vermes, *Ölü Deniz Parşömenleri: Kumran Yazıtları*, Çev. Nurfer Çelebioğlu, Nokta Yay., 2005].

21. 2 Maccabees (Makkabiler) 2:17.

Özel olarak Farisiler, Yehova'nın kendi halkına verdiği hukukun [şeriatın] Saduki kavranılışı yeniden tanımlamakta istekliydiler. Saduki rahipleri hukuku kendileri için uygulamaktaydılar. Onların bakış açısına göre, temiz olmayan ete dair olanlar dahil ritüel arınma kuralları sadece kendilerine yönelikti: Kutsanmış olan Tapınak'ta kutladıkları yemekler ve kendileriydi, sıradan insanlar ve onların her gün yedikleri değil.

Sadukiler Şeriat'ı sadece kendilerine mal etmekle kalmamışlar, ona bağlı olmayı son derece zorlaştırarak sıradan Yahudileri de dışlamışlardı. Sadukilere göre Şeriat yalnızca Tanrı'nın Sina Dağı'nda Musa'ya verdiği emirlerden ibaretti ve *Tevrat* yazmalarının ilk beş kitabında yazılmıştı. Gerçekte bunun anlamı sıradan Yahudilerin bağlı kalmaya çalıştıkları o kuralların yüzyıllar önce çok farklı sosyal ve ekonomik koşullarda yazılmış olmasıydı; yani sadece uzmanlaşmış bir ruhban kastı gerçekte Tanrı'nın hukukuna itaat edebilirdi. *Tevrat*, Farisiler bakımından da eşdeğer kutsallığa sahipti; [haç işareti şeklindeki] kutsal harf T'yi alınlarından göğüslerine ve bir omuzlarından öbür omuzlarına çizerek kendilerini takdis etmekteydiler (Hıristiyanlar tarafından benimsenince bundan vazgeçilecekti).[22] Farisilerin zekice getirdikleri bir yenilik ise şuydu: Tanrı kendi halkına sadece Musa'nın kaleme aldığı emirlerini ve yasaklarını bildirmemişti, aynı zamanda Josephus'un "ataların geleneği" dediği ve nesilden nesle sözel olarak geçmekte olan yasalar ve gelenekler toplamını da bildirmişti.

Yahudi hukukuna sözel geleneği katmak suretiyle Farisiler o hukuku daha esnek bir şekilde yorumlayabiliyor ve böylece seçkinler tarafından ve seçkinler için şekillendirilen hoşgörüsüz bir dini daha sıcak ve herkesi kucaklayabilen bir dine dönüştürebiliyordu. Sadukiler Şabat ve kutsal günleri dinsel seçkinlere mahsus Tapınak bayramları olarak görmekteydi. Kendileri tarafından yapılan Musa emirlerinin katı yorumlarına göre bu günlerde sıradan insanlar "kendi yerinde sabırla beklemeliydi" ve evlerinin dışına veya içine herhangi bir şey taşımalarına izin verilmezdi. Sadukiler "yer" kelimesinin tek bir ikametgâh anlamına geldiğini düşünüyordu. Oysa Farisilerin Sadukilerinkine karşıt çok daha kabul edilebilir tanımına göre "yer" daha büyük bir şey demekti; "yer" kelimesini *eruv*'da, yani tek bir birim oluşturan bir ritüel mekânda, evin gerçek

22. A.N. Wilson, *Paul: The Mind of the Apostle* (Sinclair-Stevenson, 1997).

fiziksel sınırları ötesini kapsayan bir şey olarak tanımlamaktaydılar. Dolayısıyla etrafı çevriliyse bir mahalle de bir "yer" olabilirdi ve bir duvarla çevrili oldukları veya kapı dikmeleriyle ve üst eşiklerle birbirleriyle "kaynaşmış" oldukları takdirde birçok ev de bir "yer" sayılabilirdi. Böylece komşular ve arkadaşlar duvarla çevrili avlularında ve kendi dar sokaklarında, bebeklerini de yanlarında taşıyarak birbirlerini ziyaret edebilirlerdi; birbirlerine yiyecek getirebilirler ve yemeklerini paylaşabilirlerdi. Farisiler hoşgörüsüz ve oldukça keyifsiz olanı bayram havasına dönüştürmüştü.

İktidardaki konumlarını sürdürmeyi arzulayan tüm aristokrasilerin sahip olduğu doğal muhafazakâr eğilimleriyle birlikte Sadukiler, Yahudilik dininin özüne yönelik savaşta sonunda galip gelen daha esnek Farisiler tarafından şekillendirilen versiyonuna kıyasla daha soğuk, daha zor ve daha az hoşgörülü yorumuna dört elle sarılmışlardı. Saduki anlayışında Yahudilik güçlü olanların bir diniydi. İnsanın tek başına kendi iyi ve kötü eylemlerinden sorumlu olduğunu vurgulardı. Josephus'un işaret ettiği üzere, Sadukiler de Epikürcüler gibi insanın Tanrı'ya ilişkisinde işte bu hoş görüsüz ama kendine çok fazla güvenen görüşünü paylaşırlardı. Epikürcüler tanrıların varlığına inanırlardı ama onların insan hayatı üzerinde etkili olduğuna inanmazlardı (ayrıca ölüm sonrası hayatı da kabul etmezlerdi); Sadukiler de benzer şekilde müdahaleci bir Tanrı'nın sağladığı avutuculuğu reddetmekteydiler; onların Tanrı'sı her yönüyle güçlü ama insanı kendi araçlarıyla baş başa bırakan yok olan bir Tanrı'ydı. Saduki görüşü bir nevi "pratik ateizm"[23] sayılabilirdi. Öte yandan Farisilerin görüşü daha avutucuydu. Josephus bunun, Roma seçkinleri arasında Epikürcülüğe ağır basmaya başlayan Stoacılık ile benzerlikleri olduğunu düşünmekteydi.

Farisilerin hukuk'u *Tevrat*'a tamamen bağımlı olmaktan kurtarmaları, onların dinin sağlayacağı en rahatlatıcı görüşlerden birisini sunabilecekleri anlamına geliyordu ki o da ölüm sonrası hayat ve dürüst olana ebedi mutluluk vaadiydi (elbette tersi durumda da kötü olana ebedi cezalandırma). Farisiler böyle aşikâr cezbedici bir fikri kapsamaktan dolayı mutluydular; gerçi bu fikrin ipuçları sadece Daniel Kitabı'nda yer alıyordu ve MÖ 6. yüzyılda Babil sürgününden geri dönen Yahudiler tarafından Zerdüştlükten alınmış olabilirdi. Sadukiler ölüm sonrası hayatın her biçimini reddetmekteydiler; çünkü bundan *Tevrat*'ta açıkça söz edilmemişti.

23. *Cambridge History of Judaism*, s. 440.

Beklenileceği üzere Farisi din âlimlerinin şeriata ilişkin daha anlaşılabilir yorumları özellikle daha önceleri dinsel hiyerarşinin ayrıcalıklarından dışlanmış toplumsal bakımdan umut besleyenler arasında yaygınlık kazanmaktaydı. Josephus, Büyük Hirodes'in hükümranlığı döneminde Farisi kimliğini açıkça benimseyen 6 bin kişinin olduğunu tahmin etmişti. Bunların birçok destekçisi ve sempatizanı olduğu da hesaba katıldığında, toplam nüfusu 800 bin kişi olan Hirodes'in Yahudiye'sinde Farisiler önemli bir güç oluşturmaktaydı.[24]

Josephus, Farisilerin "kitlelerin desteğine sahip olduğunu ve kasaba halkı arasında son derece etkili olduğunu", oysa Sadukilerin "kendi yanlarında zenginlerden başka kimsenin bulunmadığı"[25] söylemişti. Farisiler Filistin'de ve imparatorluğun dört bir yanında şehirlerde ve köylerde inşa ettikleri sinagoglarda vaaz veriyorlardı. Kendilerini karşılıklı destek vermeye adamış gruplar oluşturmuşlardı, bu gruplarda Farisiler dindar bir Yahudi bakımından esas olan katı ritüel saflığı birlikte gözlemleyebiliyordu. Yüzlerce öğrenciye vaaz vermekteydiler -Pavlus da onlardan birisi olacaktı- ve bunlardan bazıları Farisiliğin köktendinciliği, dinsel heyecanları ve dinsel eşitçiliği sayesinde radikalleşecekti.

Sadece rahiplerin değil herkesin şeriata itaat etmesinin mümkün olduğunda ısrar ederken, Farisiler herkesin şeriata itaat etmesi gerektiğini söylemekteydiler; şeriat dolayımında gelişen sözel yorumları ve töreleri dahil ederek Farisiler şeriatın sorumluluğunu rahiplerin ritüelleşmiş faaliyetlerinin ötesinde gündelik hayatın tüm yönlerine taşımışlardı. İncil yazarları, dinsel hukukun ufak noktalarına takıntıları olduğu için Farisilerle alay ettiler ve İsa'yı da Farisilerin sıradan insanlara dönük yasal gözlemlerinin yüküne saldırır şekilde gösterdiler.[26] Ancak Farisilere göre en ufak ayrıntıları dahil hayatın tamamı dinsel bir önem taşımaktaydı. Ve siyasi sonuçları da vardı. Çünkü Yahudiler kendi dinsel hukuklarını ne kadar fazla gözlemlerse, onlar için dinsel yazmaların kendilerine vaat edilmiş toprak diye anlattığı pagan yönetimi altında iyi birer Romalı olarak yaşamaları daha zor olmaktaydı.

24. Bkz., *Cambridge History of Judaism,* s. 419-21.
25. Bu bölümün geri kalan kısmında Josephus'tan yapılan alıntılar şuradan: *Jewish Antiquities,* XV.3, 8-9; XVII.6; XVIII.1.
26. Luka 11:46; Matta 23:4.

Ne var ki Farisiler ilk önceleri Filistin'de yönetimdeki Haşmonayim hanedanlığına karşı taht kavgasında Roma'nın adayı, "yarı Yahudi" Hirodes'in arkasında durmuşlardı. MÖ 37 yılında binlerce Roma askerinin desteğiyle, Filistin'in baş vaizlerinden birisinin oğlu olan Hirodes, Haşmonayim Kralı Aristobulus ve onun Saduki destekçilerinin son duraklarından birisi olan Kudüs'ün duvarları dışında zeytin korusunda kamp kurdular. Beş ay kadar süren kuşatmanın ardından en etkili Farisi âlimlerinden ikisi, Hillel ve Şammay, aç kalan şehir sakinlerini kapıları Hirodes'e açması için zorladılar. Hirodes, demişlerdi, "Göklerden gelen bir cezadır, Tanrı'nın lanetidir ve onun yargılamasının bir aracıdır", ancak ona tahammül etmek şarttır.

Farisiler kendilerini kimin yönettiğiyle ilgilenmiyorlardı. Yahudiliğin ruhuyla ilgili bir savaşa katılmışlardı; Sadukilerin dini birkaç aristokrat ailenin sıkı kontrolü altında tutma arzusunun karşıtı olarak dini sıradan Yahudilere açık tutma çabaları söz konusuydu. Farisilere göre Roma yönetimi veya Roma'ya sadık bir kral tarafından yönetilmek kendi başına bir sorun değildi. Kendi şeriatları ihlal edilmediği ve şeriatın kendilerine ait versiyonunu dayatabildikleri sürece, ödemeye hazır oldukları bedel dingincilik* olmaktaydı. Hirodes'e karşı Haşmonayim kralını desteklemiş olan Sadukilerle aralarında karşılıklı düşmanlık vardı. Yahudiye tahtına geçerken Hirodes Sanhedrin üyesi kırk civarında Saduki'yi idam ettirdi ve onların birçoğunun yerine Farisileri getirdi.

Ancak MÖ 37 yılında Roma'da taç giyme töreninde Capitol Tepesi'ndeki Jüpiter tapınağında kurban kestiğinde bile şurası aşikârdı ki Hirodes Farisilerden farklı bir misyona sahipti.

Farisiler dinlerine tutkuyla bağlıydılar Hirodes ise kendi krallığı için. Kendisi ve Filistin için başarının Roma hâkimiyetini takdir etmekte yattığına inanıyordu. Romalılar, demişti, "bütün dünyanın yöneticileridirler." Hirodes Roma'nın en sadık yandaş krallarından birisi oldu ve birçok bakımdan sadakati karşılığını buldu. Augustus, günümüzdeki Golan Tepeleri dahil Celile'nin doğusundaki geniş bir toprak parçasını vererek onu ödüllendirdi ve Filistin de ticaret büyüdükçe daha müreffeh hâle geldi.

Yahudiliğin resim yasağından ötürü, muhtemelen saçlarını boyamış olması ve Partlar'dan ithal edilen son derece süslü paltolar

* Akıl ve iradenin dünyevi olaylara tamamen ilgisiz kalarak yalnız Tanrı düşüncesine daldığı dinsel bir mistisizm şekli. (ç.n.)

giymesi dışında Hirodes'in görünüşü hakkında neredeyse hiçbir şey bilmiyoruz. Ancak, Josephus ve *İncil* yazarları sayesinde, Hirodes'i tipik bir tiran olarak hâlâ gözlerimizde canlandırabiliyoruz: Kaba, çılgın cinsel bakımdan kontrolsüz ve bir katil. Josephus'a göre Hirodes "bütün insanlığa karşı vahşi ve yabancıydı"; gerçi Josephus da tamamen tarafsız bir hükme sahip sayılamazdı, Hirodes'i tahttan indirdiği Haşmonayim hanedanlığına yakın olduğu ileri sürülmekteydi ve kendi tarihini sadece İmparator Titus için değil aynı zamanda Titus'un Yahudi metresi ve bir Haşmonayim olan Berenice için de kaleme almaktaydı.

Hirodes Roma'daki imparatorluk ailesi ve Yakındoğu'daki benzeri yöneticiler ile kıyaslandığında, muhalifleri üzerindeki baskısı ve düşman olduğundan kuşku duyduklarını acımasızca öldürmesi bakımından sadece biraz daha fazla korkutucuydu; düşmanlığından kuşku duyarak öldürdükleri arasında kendi ailesinden de çok sayıda kimse vardı, onları Haşmonayim kraliyet ailesinden geride kalanlarla birlikte entrika yapmakla suçlamıştı. Oğullarından üçünü idam ettirmiş ve on karısından en sevdiği olan Mariamne'yi, ayrıca onun annesini ve Haşmonayimlerin son erkeği olan 17 yaşındaki kardeşi Aristobulus'u da öldürtmüştü. Bir kraliyet bayramı esnasında Aristobulus Hirodes'in yüzme havuzunda bir grup Hirodes muhafızı tarafından derin suda şamatalı bir oyun oynuyormuş görüntüsü altında boğulmuştu.

Hirodes'in potansiyel düşmanları sadece Haşmonayimlerin eski yönetici kesimi ve onların aristokrat Saduki destekçileri değildi, Hirodes'in sadık bir Romalı yandaş kral oldukça bir Yahudi olduğundan daha fazla şüphe eden ve giderek sayıları artan Farisilerdi. Josephus'a göre, Hirodes "kendi hükümranlığında Caesar'a saygı nişanesi bulunmayan hiçbir nokta bırakmamıştı". Hirodes'in muazzam inşaat çalışmalarıyla Kudüs, Jericho [Eriha], Stratonospyrgos (onu yeniden adlandırarak Caesarea [Kayserya] yapmıştı) ve daha sonra Augustus'un Yunancası olan Sebaste adını verdiği gözde şehri Samiriye ile mini Roma'lar yaratılmaktaydı.

Hirodes'in kendi dindar sofuluğunu Yahudi tebaasına ispat etme çabası olan ve imparatorluktaki en büyük inşaat projesi olan Tapınak dahi Helen tarzındaydı. Yahudi olmayanlar Avlusu'ndaki tepelerinde bronz başlıklar olan devasa Korint sütunları, Yahudi kavminin tam kalbindeki Grekoromen hâkimiyetine tanıklık etmekteydi.

Yahudiler ayrıca Hirodes'in barbar Roma eğlencelerini başlatmasıyla da şoke olmuşlardı. Beş yılda bir Hirodes, Augustus onuruna Kudüs ve Kayseriye'deki amfiteatrlarda gösterişli oyunlar düzenlemekteydi. İmparatorluğun dört bir yanından çıplak atletler, güreşçiler, araba sürücüleri ve müzisyenler Hirodes'in verdiği büyük ödüller için yarışıyorlardı. Ancak birçok Yahudi gözünde lanetli sayılan şey ise aslanlar ve diğer vahşi hayvanlar ile mahkûmlar arasındaki müsabakalardı; Josephus, Yahudilerin "seyircilerin keyfi uğruna insanları vahşi hayvanları önüne atmayı arsız bir dinsizlik" olarak algıladıklarını "yabancı uygulamalar yönünde kendi yerleşik tarzlarının değişmesini daha fazla dinsizlik olarak gördüklerini" yazmıştı.

Josephus'a göre "Caesar ve Romalıları hoşnut kılmak uğruna kendi eğilimlerinden dolayı değil de başkalarının emirleri ve dayatmaları yüzünden yapılan her şey hakkında" diyerek Hirodes "kendi kavminin törelerine itaatsizlik etmeye ve onların birçok yasasını bir kenara koymaya" zorlandığından ötürü özür dilemişti.

Ancak Hirodes açısından onu sadece Yahudi şeriatına dair ufak ihlaller yapan durumuna düşürme karşılığında Roma'yı hoşnut etmek daha kolaydı. Roma imparatorluğu tarafından yaratılmış küresel Helenleşmiş aristokrasinin bir parçası olmuş, onlara evlilik, dostluk ve diplomasi yoluyla bağlanmıştı: Gelini, Anadolu Prensesi Glaphyra, Moritanya'nın mükemmel bilgesi Kral Juba'ya evlenmiş, bu arada Hirodes imparatorluğun en güçlü ikinci adamı olan Agrippa'ya birlikte günümüz Türkiye'sindeki İyonya'ya seyahat etmişti (bkz. bölüm 2). Bu, üyelerinin oğullarını ve kızlarını eğitim görmek üzere Roma'ya gönderdiği ve onların da Grekoromen kültürüyle keskinleştiği ve muhtemelen kendi ülkelerindeki aşağı tabaka insanlarından çok birbirleriyle daha fazla ortak şeylere sahip olduğu bir aristokrasiydi.

Yanaşma kralın kendi tebaasıyla ilişkisi her zaman için potansiyel bakımdan zorluklar taşıyordu. Kendi geleneklerinin ve törelerinin tehdit altında olduğunu hisseden bir halkın gözünde, Roma'nın kral ve seçkinleri tarafından kucaklanmış olması pekâlâ fetheden ile bir işbirliği olarak görülebilirdi. Kral Hirodes gibi sadık bir yanaşma kral olan Moritanya'nın Kral Juba'sı da kendi kabile üyelerinin pek çoğu gözünde çok fazla Romalılaşmış olarak görülüyordu ve sonuçta isyan etmişlerdi (bkz. bölüm 16). Ancak Yahudiye'de, kısmen Farisilerin şeriata daha yaygın itaate ısrar etmeleri sayesinde Hirodes'in

Romalılaşması sadece törelerine ve kimliklerine yönelik bir suç olarak değil Tanrı'ya karşı da hoş görülmez bir suç hâline gelmişti.

Hirodes'in Kudüs'teki yeni tiyatrosunu zırhlı heykellerle süslediği söylentisi yaygınlaştığında, dindar Yahudiler öfkeden kudurdular. Hirodes aslında putperestlik konusunda hassas davranmaktaydı ve tiyatrodaki "heykellerin" gerçekte zırhla kaplı ve silahların iliştirildiği tahta parçaları olduğu konusunda güvence vermişti. Bundan haberi olmayan on kişi pelerinlerinin altında sakladıkları hançerleriyle tiyatroya girdiler ve Hirodes'i öldürdüler. Bir muhbir Hirodes'in muhafızlarını teyakkuza geçirdi. Suikastçılar sürüklenerek saraya götürüldüler ve orada yaptıklarını gönüllü olarak itiraf ettiler ve bu suikastın "bütün Yahudilerin sahip çıkmaya ve uğrunda ölmeye mecbur olduğu ülkenin ortak törelerini" korumak amacıyla yapılan "kutsal ve dindar bir eylem" olduğunu söylediler. Suikastçılar idam edilmeye götürüldüler ve Josephus'un sözleriyle "ölene dek kendilerine uygulanan bütün işkencelere sabırlar göğüs gerdiler".

MÖ 6 yılında Hirodes halkına kendisi ve Augustus için birleşik bir yemin etmelerini buyurmuştu, böylesi birçok yanaşma kral tarafından yaptırılan ortak bir uygulamaydı. Bazı Farisiler imparatorun heykellerine tapınmayı da içereceği korkusuyla bu yemini reddettiklerinde idam edilmişlerdi.

İki yıl sonra, öğretmenleri Yehuda ve Matta tarafından kışkırtılan Farisi öğrenciler Hirodes'in Tapınak'a yerleştirdiği altın kartalı parçaladılar. Yeniden doğuş adlı yeni öğretileriyle silahlanmış hâlde, "kendi ülkelerinin yasaları uğruna ölmenin muhteşem bir şey olduğunu; çünkü ruhun ölümsüz olduğunu ve bu uğurda ölündüğünde kendilerini ebedi bir mutluluğun beklediğini" ilan ettiler; ya da en azında Josephus onların adına böyle ilan etti, tüm antik tarihçiler bu türden ifadeleri sözünü ettikleri öznenin ağzından yazmaktan hoşlanırlardı.

Farisiler ve sempatizanları altın kartalı baltalarıyla parçalamaya giriştiğinde, Hirodes'in askerleri üslendikleri Antonia Kalesi'nden Tapınak'a giden yeraltı geçitlerinden koşarak geldiler. Kalabalıktakilerin çoğu kaçtı ancak Yehuda ve Matta'nın da aralarında olduğu kırk kişi oldukları yerde kaldılar. Zincirlere bağlanarak Jericho'ya [Eriha] götürüldüler. Artık muhtemelen bağırsak kanserinin son evresinde ağır hasta olan Hirodes onların yargılanmasına başkanlık etmek üzere, Yahudiye Çölü'nun

vadileri ve kurak tepeleri boyunca uzayan etrafı dik kayalıklarla dolu bir kuru ırmak yatağından geçen (at sırtında bir gün süren) 27 kilometrelik yolu aşmayı göze aldı.

Ürdün Nehri'nin batısındaki (günümüz Batı Şeria'sı; İsrail devleti "Yahudiye ve Samiriye" adını kullanmayı sürdürüyor) Büyük Çatlak Vadisi'ndeki çölün kayalıklarının aşağısında yer alan Jericho, Roma'nın hurma ağaçlarıyla ve pelesenk ağaçlarıyla bir vahaya dönüştürdüğü yerdi. İşte burada Hirodes'in kırmızı ve siyah sütunların dizili olduğu avluları ve leyleklerin berrak suların aktığı çeşmeler ve havuzlar boyunca yürüdüğü ve Hirodes'in yakınlarının Roma hamamlarında serinlediği bir kışlık sarayı vardı.

Hirodes sarayından alınıp asilerin yargılandığı amfiteatra taşındı. Onların kaderi aslında sonucu önceden belli bir kararla belirlenmişti ve kaçınılmaz şekilde yakıcı olacaktı, çünkü Farisilerin etkisi ve popülerliği giderek artmaktaydı. Öyle ki yargılanmanın kışkırtacağı öfke sadece Hirodes'e odaklanmış değildi, bu yüzden Hirodes asilerin ülkenin en önemli Yahudileri tarafından halkın önünde yargılanmalarını emretmişti. Oturamayacak denli zayıf düşmüş olan Hirodes bir mindere uzanmış ve Yahudi tebaasının nankörlüğü üzerine şiddetli bir tirat yapmıştı. Josephus mahkemeyi değerlendirirken şöyle yazdı: "Hirodes kendi payına uzun süreden beri harcadığı emekleri sıraladı ve Tapınak'ı inşa etmesinden söz etti ve bunun kendisine ne kadar pahalıya malolduğunu anlattı; oysa Haşmonayimler 125 yıllık iktidarları boyunca Tanrı onuruna böylesine büyük bir eseri ortaya koyamamışlardı."

Eğer Hirodes kendisini Tanrı'ya adamışlığını halka sergilemenin ötesinde bir şeyler yapsaydı, tam da Farisilerin onun tahtı ele geçirme mücadelesinde verdiği destek döneminde umduğu türden bir yönetici olabilirdi, yani vergilerini ödeyerek ve düzeni sağlayarak Roma'yı hoş tutan ama öte yandan Yahudi halkına kendi Yahudi dinsel versiyonlarını dayatmaları için Farisilere imkân tanıyan iyi ve dindar bir Yahudi olarak kalabilirdi. Ancak politik, kültürel bakımlardan ve doğuş itibarıyla Hirodes bunu yapamazdı. Filistin'in geleceğini Roma'nın iyiliğine bağımlı şekilde görmekteydi ve dolayısıyla açıkça kendi ülkesinin sadakatini ispatlamak istiyordu; Grekoromen kültürünün ve Helenleşmiş küresel aristokrasinin parıltısının cazibesine kapılmıştı ve dışarıdan birisi, yani Yahudi olmayan annenin çocuğu bir İdumaea'lı Yahudisi olarak belki de şeriatın içgüdüsel önemini asla tam olarak kavramamıştı.

Hirodes'in ve Roma'nın Filistin'de asla galip gelemeyeceklerini Farisi asilerin ona verdikleri meydan okuyucu cevap özetlemekteydi: "Ölüme gideceğiz" demişlerdi "ve bizlere uygulayacağınız her çeşit cezayı da memnuniyetle karşılayacağız, çünkü herhangi haksız bir eylemden dolayı değil dine olan sevgimizden dolayı öleceğimizden eminiz".

MÖ 13 Mart 2 tarihinde iki Farisi lider ve onların kırk öğrencisi canlı canlı yakıldı. O gece tam ay tutulması yaşandı. Ve muhtemelen bu sıralarda Yeşua (İsa) veya Yuşa (İbranice "kurtarıcı" demektir, Jesus ise Yunancasıdır) doğmuştu.

7
Celile: İsa ve Mesih-Haydutları

Nasıra'dan iyi bir şey çıkabilir mi?

Yuhanna İncili, 1:46, yaklaşık MS 90-100

Olamaz! Mesih Celile'den mi gelecek?

Yuhanna İncili, 7:41

Ve artık Yahudiye soyguncularla dolu; ve çeşitli asi gruplar onlara önderlik edecek herhangi birisine rastladığında halkı yanlış yönlere çekebilmek için onu derhal kral yapıyorlar.

Josephus, *Jewish Antiquities* [Yahudi Gelenek ve Görenekleri], XVII.285, MS 93-94

Yahudilerde hiç kimsenin ele geçiremediği bir özgürlük tutkusu vardır, çünkü sadece Tanrı'nın kendi liderleri ve efendileri olduğuna ikna olmuşlardır.

Josephus, *Jewish Antiquities* [Yahudi Gelenek ve Görenekleri], XVIII. 1.6

Filistin'in bütün bölgeleri arasında en güzeli ve verimlisi olan Celile'de, genç bir Celileli kutsallığından, sevgi dolu iyiliğinden ve mucizevi güçlerinden ötürü nam salmıştı. Ceviz, incir ve palmiye ağaçları altında muazzam köylü kalabalıklarına veya kalp şeklindeki Deniz –daha doğrusu Celile'nin tatlı su gölü– kıyısındaki balıkçılara vaazlar veriyordu. Takipçileriyle birlikte Celile'nin birbirine bağlı silahlanmış köyleri boyunca gezmekteydi, o köylerde aileler yemek pişirirken avlularını paylaşırlar, bembeyaz evler zeytinyağının acı-

mış tatlı kokusuyla dolar ve sıcak yaz gecelerinde aileler dallardan yaptıkları tenteler altında çatılarda uyurdu. Genç adam kötü ruhları kovuyor, uzak bir mesafeden hasta çocukları iyileştiriyor, hiçlikten ekmek yaratıyor ve sirkeyi yağa dönüştürüyordu. İşte bu kutsal adam kendisine dua edenlere Gökler'deki babasından söz ederdi ve ona "Tanrı'nın oğlu" denirdi (bu, Yunan-Roma anlamıyla tanrı ile aynı niteliğe sahip olma anlamında değil de İbranice ve Aramice mecazi anlamda Tanrı'nın çocuğu demekti).[1] Adı Hanina ben Dosa idi ve muhtemelen Celile'deki tüm kutsal adamlar arasında en meşhur olanıydı.

Filistin'in başka bölgelerine kıyasla Celile'de yoksul bir hayat süren ve mucizeler sergileyen ve tedaviler yapan daha fazla kutsal adam veya Hasidik vardı. Josephus Yahudilik bünyesindeki bütün önemli dinsel hareketleri kıyasladığı günlerde, Bannus adında birisiyle üç yıl yaşamak üzere çöle gitmişti; Bannus "ağaç yapraklarından başka bir giysi giymeyen ve kendi başına büyüyenler dışında yiyecek yemeyen ve kendi saflığını korumak amacıyla gece gündüz sık sık soğuk suyla yıkanan"[2] bir adamdı. Mucizeler söz konusu olduğunda antik dünyadaki insanlar sıradışı insanların sıradışı işler yapmasına hiçbir şekilde şaşırmazlardı: Son derece güvenilir bir tarihçi olan Tacticus hiç dalga geçmeden İmparator Vespasianus'un (MS 66 ile 73-74 arasındaki Yahudi isyanı döneminde Josephus'u önce tutuklayan sonra onunla dost olan eski Romalı general) kör bir adamı ve hastalıklı ele sahip bir adamı iyileştirdiğini yazar ve şöyle bir pekiştirmeyi ekler: "Yanıltmaktan hiçbir kazançları olmadığı bir durumda bile her iki olgu bakımından insanlar gerçek kanıtı sunuyorlar."[3] Birçok Yahudi bir şeytan kovucunun tedavi edici güçlerine bel bağlamıştı, çünkü iblislerin bedensel kötülükler gibi ruhsal kötülüklerden de sorumlu olduğuna inanmaktaydılar; bir şeytan kovucu muhtemelen bir hekimden çok daha etkili ve elbette daha ucuz görülmekteydi ve çaresizce ona sarılırlardı. Doğumlarda hayatta kalma beklentisi yüzde 30'dan azdı, kadınlar doğumdan ve çocuk düşürmeden ötürü kronik hastalıklara sahipti ve hastalıklar deforme olmuş ve bodur kalmış uzuvlarda, her yerde görülebilirdi ve bu tür hastalıklar ile cilt döküntüleri ve

1. Geza Vermes, *The Changing Faces of Jesus*, s. 3.
2. Josephus, *The Life of Flavius Josephus*, 1.11.
3. Bkz., Tacitus, *Histories*, IV81.

cüzzam hastalığına sahip Yahudiler, arınmış bulunmadıklarından Tapınak'a alınmazlardı.[4]

Yahudiyeliler, kırsal kesimde ıssız yerlerde oturan Celilelileri köylü hödükler olarak küçümserdi; onların kaba şiveleriyle ve İbraniceyi yanlış telaffuzlarıyla alay ederlerdi. Ancak Celilelileri özellikle şeriat karşısındaki cehaletlerinden veya buna pragmatik yaklaşımlarından ötürü de eleştirirlerdi ki bu durumu kısmen Celile'nin ancak MÖ 104 yılında Yahudiliğe geçtiği olgusuyla (bkz., bölüm 6) ve fakat bunun nedenini de Celile'nin Kudüs'e uzak olmasıyla açıklarlardı.

Celililer coğrafi bakımdan Kudüs'ün güneyinde çok uzakta olduklarından, Tapınak'taki Saduki rahiplerinin kontrolünden nispeten özgür durumdaydılar. Celililer hâlâ Kudüs'e hacı olarak gidiyorlardı ve bunun için de düşman Samariyelilerin bölgesinden geçiyorlardı. Ancak Tapınak rahipleri Celile'deki politik ve dinsel hayata hâkim olamıyordu, oysa Farisilerin artan popülerliğine rağmen hâlâ Kudüs'te ve Yahudiye'nin çevresindeki bölgede etkileri sürüyordu. Celililer Tapınak'taki rahiplerin değil de kutsal adamların denetiminde kendilerine has bir Yahudilik geliştirmişlerdi. Hanina ve arkadaşı kutsal adamlar müesses dinsel otoriteye ve Ortodoksluğa karşı bir tehdit oluşturmaktaydı. Hasidikler İsa'nın daha sonra olabileceği şekilde şeriatın katı denetimini umursamaz hâldeydiler.

Hanina'ya, mucize yapan işler anlamında "ameller adamı" denirdi, gerçi şimdi bazı araştırmacılar bir "ameller adamı"nın basitçe Hasid anlamına geldiğini söylüyor. Hanina, mucizelerine Luka ve Josephus tarafından yine "ameller" denilen İsa'dan muhtemelen daha gençti. Ancak Hanina hiçbir zaman kendisine Mesih denilmesini talep etmemişti, oysa İsa veya en azından onun takipçileri ondan öyle söz ederdi. Ancak Mesih denilmesini istemek son derece tehlikeli bir şeydi, çünkü bu Roma yönetimine doğrudan bir meydan okumaydı. Din tarihçisi Martin Hengel'e göre MÖ 4 yılı civarında İsa'nın doğduğu vakitlerde sözde Mesihler "nemli toprakta mantar gibi hızla bitmekteydiler".[5]

4. E.S. Sanders, *Judaism: Practice and Belief 63 BCE-66 CE* (Trinity Press International, 1992).

5. Martin Hengel, *The Zealots: Investigations into the Jewish Freedom Movement in the Period from Herod I until 70 AD* (T. S- T. Clark, 1997).

Köken olarak "Mesih" kelimesi basitçe meshedilen (kutsal yağla ovulan) kral veya üst düzey rahip anlamına gelirdi.* Ancak İşaya (Yeşaya) Kitabının MÖ 6. yüzyılda Babil sürgünü sırasında ve sonrasında yazılan ve sonraki bölümleri olarak düşünülen yerlerde İşaya tarafından vahiyle haber verilen Mesih kral, daha yüksek bir rol üstlenmekteydi. Anavatanlarına özlem duyan Yahudilerin odak noktası olmuştu. Mesih'in gelmesiyle birlikte Tanrı ve Yahudi halkı birbirlerine verdikleri vaatleri yerine getirmiş olacaktı. Dünyanın dört bir yanına dağılmış Yahudiler de anavatanlarına dönebilecek ve Mesih erdemli bir kavmi yönetecekti. İşaya Kitabında "Yahudi halkı ebedi neşeyi ve hoşnutluğu yaşayacak" diye yazar; "Kavimler, İsrail'e karşı yaptıkları yanlışları kabul edecektir"[6] (sürgün edilmiş, esir alınmış ve dağıtılmış Yahudilerin yaralarına merhem gibi gelecek bir kehanet) ve Yahudilerin Tanrı'sı dünyanın tamamı tarafından tanınacaktır: "Çünkü Benim Evim [Tapınak] bütün kavimlerin ibadet edeceği bir ev olarak anılacaktır",[7] işte bu da günümüze dek sinagogların cephesinde yazılı muzafferane fakat kapsayıcı bir deklarasyondur. Mesih manevi ve milliyetçi olanı birleştirmekteydi.

İşaya, Yeremya ve Mikah'ın kehanetlerine göre Mesih, MÖ 11. yüzyılda Kudüs'te kurulu ilk birleşik Yahudi krallığını yönetmiş olan ve yüzyıllar boyunca rahip-kral olarak idealize edilen Davud'un soyundan gelecekti. İsa'nın doğumundan söz eden iki İncil kitabı, bu yüzden, İsa'nın Mesih olduğunu "ispatlamak" amacıyla İsa'nın Kral Davud ile bağlantısı konusunda güçlü ifadelere sahiptir. *Matta İncili* gerçekte İsa'nın üvey babası Yusuf'un soyunun izini Davud'a (ve onun ötesinde İbrahim'e) dek süren uzun bir soy ağacıyla başlarken, Luka'nın değerlendirmesinde Cebrail meleği İsa'nın "babası Davud"dan söz eder.

İsa'nın hakikaten Mesih olduğu olgusunu vurgulamak için, İsa'nın ve onun mesihlikle ilgili öncülü Kral Davud'un doğdukları yerin aynı olması önemliydi ve o yer de Yahudiye'de bir tepe

* Hıristiyanların haç sembolünü sahiplendikleri vakte dek başrahip İbranice alfabenin son harfi "tail" harfi şekliyle meshedilirdi ve bu harf de dik veya çapraz haç şeklinde yazılabilirdi. Yahudilere göre, ilk Hıristiyanlarda olduğu gibi, "tau" kelimesinin sembolik anlamı bir şekille değil bir harfle ilişkilendirilirdi: o, Tanrı'nın Sözü'ydü, haç değil. Ancak sonralarıdır ki şeklin kendisi, yani haç, dinsel bir önemi tanımlamayı üstlendi ve İbranice "tau" muhtemelen ona en çok benzeyen Yunanca "chi" harfiyle ilişkilendirilir oldu; "chi" ise Christos kelimesinin ilk harfidir ve Yunanca, meshedilmiş kimse, Mesih demektir.

6. Yeşaya [İşaya] 51:11, 52:13.

7. Yeşaya [İşaya] 56:3-7.

doruğundaki Beytüllahim köyüydü ve MÖ 1. yüzyılın sonlarında bile genç Davud'un memleketi olmasıyla ünlüydü. Davud orada çevredeki alçak taş duvarlı, üzüm bağlarının ve zeytin bahçelerinin ve yukarılarda mor renkli Moab Dağlarının ve aşağılarda Yahudiye'nin ıssız yerlerine ve Ölü Deniz'e doğru uzanan vadilerin bulunduğu teraslı tepelerde babasının koyunlarını gütmüştü. Matta, İsa doğduğunda İsa'nın ailesinin zaten (Kudüs'ten sadece 10 km uzaklıkta olan) Beytüllahim'de yaşadığını ima ediyor. Gerçi Luka, ailenin Kudüs'ün kuzeylerinde daha uzak olan Celile'deki ufak beyaz kireçtaşlı Nasıra köyünde yaşamış olduğunu tasvir etse de, o da İsa'nın Beytüllahim'de doğduğunu söylüyor. Ne yazık ki, ailenin Nasıra'dan oraya gidişiyle ilgili ileri sürdüğü neden, onun bir tarihçi olarak inanılırlığını azaltıyor. Luka'ya göre, aile, vergilendirmede Yahudiye'nin doğru şekilde değerlendirilmesi için Roma'nın emriyle yapılan bir nüfus sayımına katılmıştı. Hakikaten bir sayım yapılmıştı ama bu Yahudiye'nin Roma tarafından doğrudan denetime alındığı MS 6 yılından önce değildi. Ne var ki Luka, Matta gibi, İsa'nın Kral Hirodes hükümranlığı döneminde doğduğunu açıkça ifade ediyor. Hirodes bir ay tutulmasından kısa süre sonra ölmüştü, o gün de astrologlar tarafından MÖ 13 Mart 4 tarihi olarak kaydedilmişti. Dolayısıyla Hirodes kesin şekilde MS 6 yılındaki nüfus sayımından önce ölmüş olmaktadır. Dahası Yusuf'un sayımda yer alması için de hiçbir neden bulunmuyordu. Luka'nın açıklaması şöyleydi: Yusuf'un atası olan Kral Davud orada doğmuştu. Romalılar, öte yandan, soy ağacıyla değil orada ve o sırada vergilendirecekleri insanlarla ilgilenirdi; ve Yusuf da hâlâ kâğıt üzerinde Roma idaresinden bağımsız olan Celile'deki Nasıra'da yaşamakta olduğundan oranın sakinleri de sayıma tabi değillerdi.

Sayım Yahudileri kutuplaştıracak ve bazılarını terörist yapacaktı. Bazıları sayıma katılmayı reddedecek; Luka'ya göre aralarında İsa'nın ailesinin de olduğu başkaları itaat edecekti. O zamana dek Beytüllahimli Davud'un soyundan gelen Mesih figürü daha militan bir çerçeveye sahipti;[8] bu özellik İsa'nın hayatına malolacaktı (bkz., bölüm 18). İşte bu yeni, daha saldırgan Mesih en belirgin hâliyle, Süleyman'ın Zebur'unda [Süleyman'ın Özdeyişleri (Mezmurları)] tanımlanmıştı ve bu metin de, MÖ 63 yılı civarında, Pompeius ile Julius Caesar arasındaki iç savaş sırasında, Pompeius'un askerlerinin

8. Stark, *The Rise of Christianity.*

Kudüs'ün duvarlarını yerle bir ettiği ve Tapınak'a zarar verdiğinde, Farisiler tarafından kaleme alınmıştı.

Zebur, Romalıların Tapınak'ı ihlal etmelerine, Filistin'in bağımsızlığına son verilmesine ve binlerce Yahudi savaş esirinin köle olarak Roma'ya götürülmesine Tanrı'nın nasıl izin verdiğini açıklama yönünde bir çabaydı (o köleler azat edildiğinde Roma'daki dikkate değer bir Yahudi cemaatinin belkemiğini oluşturdular). Farisiler ayrıca başlangıçta kendilerini Romalılara ve sonuç olarak Hirodes'e vermiş oldukları destekten ötürü aklamaya çalışmış olabilirler: Roma idaresi, Zebur'a göre, Haşmonayim yöneticilerinin ve ima yoluyla da muhtemelen onların Saduki destekçilerinin dindışı ve kâfir davranışlarından ötürü Tanrı'nın kavmi bir cezalandırma tarzıydı. Haşmonayimler "Davud hükümranlığını kargaşalı bir küstahlıkla yakıp yıktılar. Ancak, Sen, Ey Tanrı, onları alaşağı ettin ve tohumlarını topraktan çıkardın, öyle ki onlara karşı orada bizim ırkımıza yabancı bir adam ayağa kalktı."[9] İşte bu "yabancı"nın Pompeius mu yoksa Hirodes mi olduğu belirgin değil, ancak önemli olan Zeburların artık sadece erdemli bir kavmi *yönetecek* ve Tanrı tarafından atanmış olan değil bunu yapabilmesi için aynı zamanda Yahudilere baskı uygulayanları da *yok edecek* bir Mesih beklemesiydi. Zeburcular Tanrı'ya "Onu güçlü kıl ki zalim yöneticileri sarsabilsin" diye yakarmaktaydı; "Ve Kudüs'ü yerle bir eden kavimleri Kudüs'ten tasfiye etsin... Tanrısız kavimleri ağzından çıkan tek sözle yok etsin, onun azarlamasıyla kavimler önünden kaçıp gitsin."

Bazı Farisiler ve destekçilerine göre bu gerçekte bir ayaklanma çağrısıydı. Yeni Mesih bir asiden başkası olamazdı, "bir çömlekçinin kabı gibi günahkârların kibrini ezecek" şiddette birisi. Şeriata göre yönetilen bir erdemliliğin ebedi krallığının başına geçmeden önce dinsiz, yabancı yöneticiyi alaşağı etmeliydi. Ve onun gelişi de artık yakındı. Böyle bir mesaj sadece kışkırtıcı ve kargaşa çıkarıcı olabilirdi. Ve Romalı Hirodes ülkeyi daha fazla ele geçirdikçe yeni militan Mesih daha da önem kazanmaktaydı.

"Doğu'dan bilge adamlar" Kudüs'teki Hirodes'un saray avlusuna geldiklerinde ve Yahudilerin yeni Kralını soruşturduklarında –*Matta İncili*'nde tasvir edildiği üzere– Hirodes'in "sıkıntıya düşmüş" olması yadırganamazdı. Dört bir yanda Mesihlerin gezindiği bir

9. Bu paragraftaki bu alıntı ve "kibrini ezecek" sözüne dek tüm alıntılar şuradan: Süleyman'ın Özdeyişleri, XVII.

ülkede, onun yönetimine işte başka bir aşikâr tehdit yönelmekteydi. Ancak bu seferki tehdit, bilge adamların ve geleneksel olarak bütün büyük insanların doğuşuyla bağlantılı bir yıldızın sağladığı çifte otoriteden kaynaklanıyordu; Augustus'un doğumu da, Suetonius'a göre bir yıldız tarafından haber verilmişti.

Matta İncili'nin yazarı, bilge adamların kim oldukları veya nereden geldikleri konusunda tamamen muğlaktır ve elbette kaç kişi olduklarından hiç söz etmez. İlk Hıristiyanlar onların Part diyarından ve muhtemelen Part şehri Babil'den (modern Irak) gelen Zerdüşt rahipler veya Mecusiler olduğunu düşünürlerdi.* MS 2. yüzyıl sonrasında Kuzey Afrika Kilise Babası Tertullianus bu bilge adamlara kralların yüksek statüsünü verdi, öyle ki onlar Eski Ahit'teki Mesih'e krallar tarafından tapılacağı şeklindeki kehaneti doğrulayacaklardı.[10] Ve 6. yüzyıldan sonra da krallar geleneksel olarak [bilge adamların] Balthasar, Melchior ve Caspar adlarını aldılar.

Matta'ya göre İsa'ya ilk tapanların Yahudi olmayanlar olması önemliydi.** Öteki İnciller gibi onun İncil'i de, Pavlus'un İsa'yı Yahudilerin kutsal adamı olmaktan çıkarıp bütün insanlığın kurtarıcısı olarak şekillendirmesinden sonra yazılmıştı. Dahası, muhtemelen Romalılar MS 70 yılında Yahudi isyanını yenilgiye uğrattıktan ve Kudüs ile Tapınak'ı yerle bir ettikten sadece on veya yirmi yıl sonra kaleme alınmıştı. Yahudi ve Mesih olan İsa'nın isyan nedeniyle adı kötüye çıkmış Yahudilere mesafeli durması lazımdı.

Saygın ve eğitimli bir elitin üyeleri olan bilge adamların Part diyarından 700 kilometrelik bir yolu katederek İsa'ya antik dünyadaki en pahalı mallar olan altın, tütsü ve mür hediyeleri getirmesi, İsa'nın Yahudi olmayanlara çağrısının bir kanıtıydı. Bazı ilk Hıristiyanlık yazarlarına göre bu hediyeler bilge adamların hiçbir şekilde Mecusi olmadığını göstermekteydi, onlar Güney Arabistanlı tüccarlardı, gerçi ortaya atılan başka bir anlatıda onlardan birisinin günümüzde

---

* Part şehri Babil'den olan Yahudiler genellikle Mecusilerle karıştırılırlar. MÖ 6. yüzyıldaki sürgünden serbest bırakıldıktan sonra Babil'de kalan Yahudilerin soyundan gelen bu Yahudiler Mecusilerin giydiği aynı uzun siyah elbiseleri giyerek önemli dinsel bayramlara katılmak için hâlâ Kudüs'e seyahat ederlerdi.

10. Özellikle, Mezmurlar 72:10-11: "Tarşiş'in ve kıyı ülkelerinin kralları ona haraç getirsin. Saba ve Seva kralları armağanlar sunsun! Bütün krallar önünde yere kapansın. Bütün uluslar ona kulluk etsin! Ancak ayrıca bkz., Mezmurlar 68:29 ve Yeşaya 60:3.

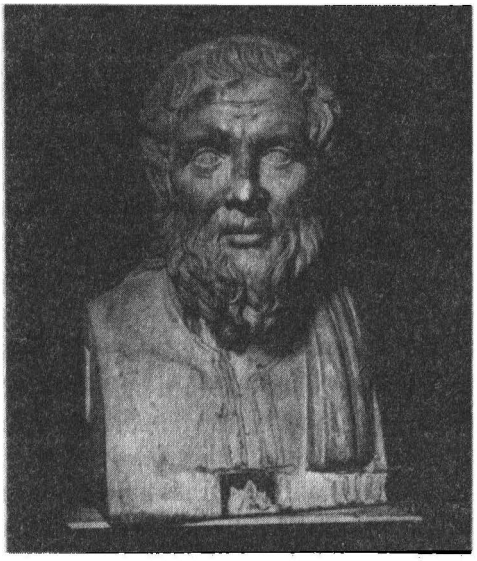
** Ne var ki *Matta İncili* İsa'nın misyonunun evrensel niteliğine vurgu yaparken aynı zamanda onun misyonunun yalnızca Yahudiler için olduğunu ilan etmesiyle yapısal bakımdan çelişkilidir; bkz., bölüm 19.

Pakistan'ın kuzeyinde ve Afganistan'ın doğusunda bulunan büyük bir ülkenin kralı olan Partlı Gondophares (veya "Gudapharasa", ki bu isim de Gaspard, Caspar olarak evrildi) söylenmekteydi (bkz., bölüm 11).

Muhtemelen Pavlus'un misyoner yoldaşlarından birisi olan Luka'ya atfedilen İncil de İsa'nın mesajının tüm insanlığı kucaklayacağını kesin ifadelerle vurgulamaktaydı. Ancak Luka'ya göre bu mesaj sadece Yahudi veya Yahudi olmayan için değil de yukarıdakiler olduğu kadar aşağıdakiler için de geçerliydi. Luka, İsa'nın alçakgönüllü başlangıçlarına vurguyu sergiler. Hamileliğin son evresinde olduğu varsayılan Meryem ile Yusuf'un Celile'deki kendi sıradan küçük köylerinden yola çıkarak güneye doğru nasıl seyahat ettiklerini, bir handa oda bulmak için çaba sarf edip bulamadıklarını tasvir eder (hanlar genellikle kadınların çalıştırıldığı kaba yerlerdi). Luka, İsa'nın bir ahırda doğduğunu asla ifade etmese bile, İsa'nın bir çukurdaki "yemlik"e yatırılmasından söz etmesi her zaman ahırı ima etmiş olması olarak anlaşılır. Gerçekte ahırdan MS 2. yüzyıldaki "bebeklik İncilleri"nde açık olarak bahsedilir, bu metinler ise İsa'nın ilk dönemlerine dair hayatının yetersiz İncil tasvirlerini tamamlama çabalarıdır. Luka'nın İsa'nın Doğumu'na dair yaptığı değerlendirmede, İsa'yı Kurtarıcı olarak ilk kabul edenler, sosyal ölçekte balıkçılar gibi aşağı sıralamada yer alan yerel çobanlardır;[11] Matta'nın bilge adamlarından hiç söz edilmez. Matta ayrıca İsa'ya Doğu'dan gelen seçkin ziyaretçilerine denk daha uygun bir ortam anlatır, Yahudiye'de zengin ve ünlü bir köy-kasabadaki ailenin muhtemelen belli bir süreden beri yaşamakta olduğu bir ev.

İsa'nın gelecekteki Mesih olarak oynayacağı rolün politik önemi sadece Matta değerlendirmesinde büyük bir yer tutar. Matta'ya göre, Kral Hirodes rakip bir kral düşüncesini öyle tehditkâr bulmuştur ki Beytüllahim'deki her bebeğin öldürülmesini emretmiş ve İsa ile ailesini Mısır'a kaçmaya zorlamıştır. Ne var ki böyle bir tepki tek başına vahşi değildi. İncil tarihçisi Geza Vermes'in de işaret etmiş olduğu üzere, Cumhuriyetçi Senato da benzer bir tehdide aynı Hirodes gibi tepki göstermişti. Augustus'un doğduğu zamanlarda büyük bir kralın gelişinin habercisi olduğu söylenen bir yıldız gözlemlendiğinde Senato bütün erkek bebeklerin öldürülmesi genelgesini çıkarmıştı, böylece Cumhuriyetçi Senato otokrat bir

11. Robin Lane Fox, *The Unauthorized Version: Truth and Fiction in the Bible* (Viking, 1991).

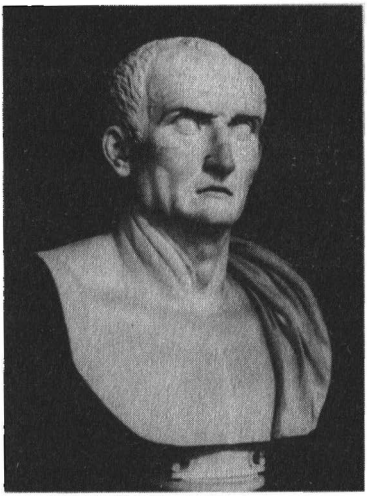
1. Apollonius, mucizeler sergileyen gezgin bir kutsal adamdı, İsa'nın yaşadığı dönemde yaşamıştı ve zamanında ondan daha ünlüydü.

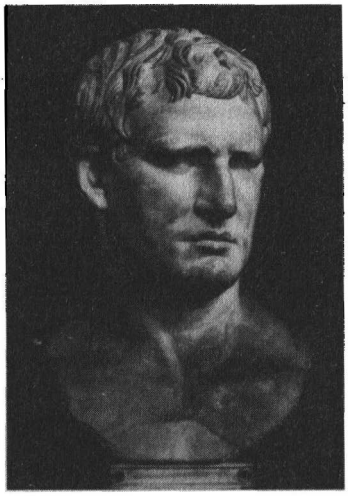
2. Livia, "kombinezonlu Ulysses" ve katil zanlısı, kocası Augustus'un ilahlaştırılmasını kurguladı ve onun kültüne başkanlık etti.

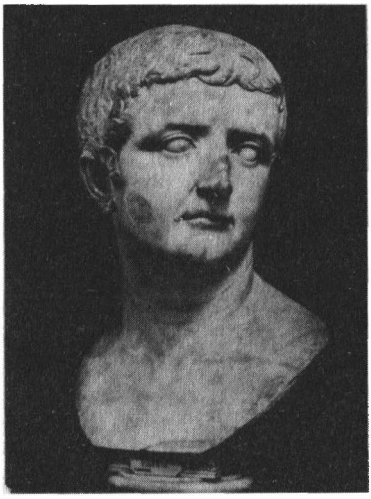
3. Tütsü zengini Saba krallığındaki (günümüzde Yemen) Marib'de bir ev. Zenginler evlerini gösteriş için değil savunma için inşa ederlerdi ve bu da yağmacı Romalı askerleri hayal kırıklığına uğratmıştı.

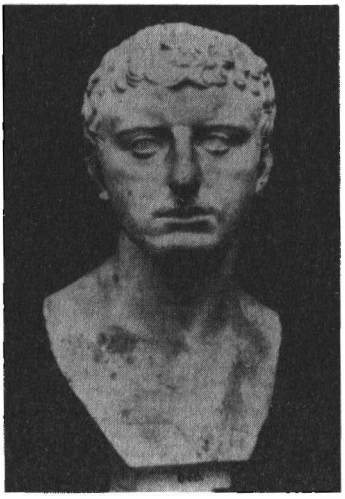
4. Maecenas, aristokrat sanat düşkünü, "zina yapan kadınların yumuşak yorganı" ve parlak bir lobici imaj tasarımcı. Augustus'un gözüne girmek için savaşında, ahlaki bakımdan dimdik popülist Agrippa karşısında yenilgiye uğradı.

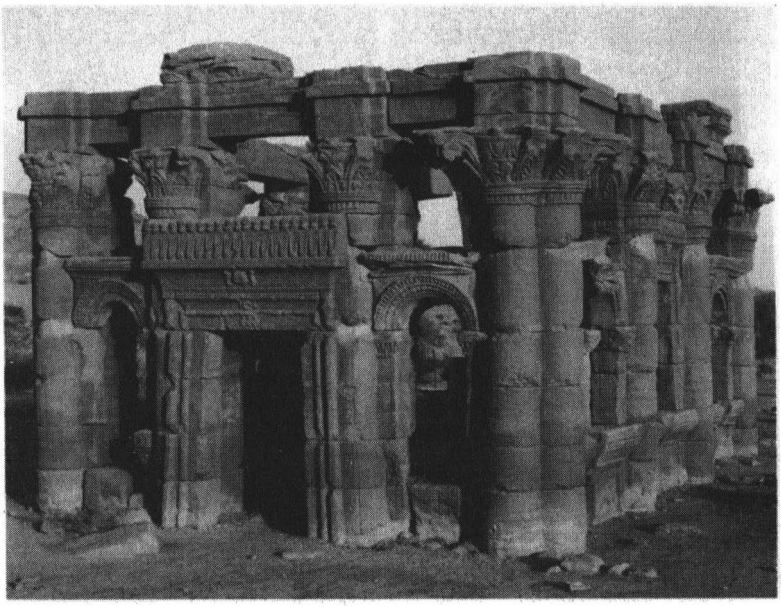
5. Agrippa, "halkın adamı", cumhuriyetin restorasyonu kisvesi altında bir imparatorluk rejiminin inşasında başlıca rol oynadı.

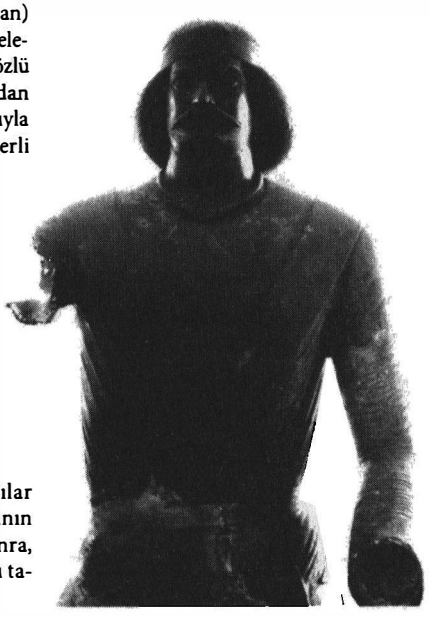
6. MS 66 yılında Josephus Romalılara karşı isyanlarında kendisi gibi Yahudilere komuta etti ancak sonra taraf değiştirdi. Apostolos ve Tacitus dışında yaşadığı dönemde İsa'dan söz eden tek yazardır.

7. Tiberius, üvey babası Augustus'un yerine geçen kaba ve politik bakımdan beceriksiz imparator. Tiberius, Pontius Pilatus'yi atamıştı ve İsa'nın öldüğü dönemdeki imparatordu.

8. Meroe krallığında (günümüzde Sudan) Naqa'daki küçük tapınak Kiosk, son geleneksel yönetici tanrılardan şişko tek gözlü tanrıça Candace Amanirenas tarafından yönetildi. Tapınak'ın Roma sütunlarıyla birlikte Mısır tarzı bir girişi ve kemerli pencereleri var.

9. Bronz heykelin, Partlıları Romalılar karşısında zafere götüre Suren klanının şefine ait olduğuna inanılır. Daha sonra, başarısından ötürü, güvenilmez kralı tarafından kafası kesilmiştir.

10. Palmira'da MS 2. yüzyılda bir ziyafete katılanlar. Roma ve Part imparatorlukları arasındaki Suriye çölündeki şehrin konumunu yansıtır, seçkinleri Helenleşmişler ama yine de kendi Yakındoğu kimliklerini muhafaza etmişlerdi, bu taş oyma ayrıca Yakındoğu katılığı ile Helen biçimlerini ve giysilerini kombine etmektedir.

11. Babil (günümüzde Irak) tüccarları kendi yüce tanrıları Bel'i Palmira'ya ithal etmişler ve orada anacaddenin doğuya doğru bitiminde onun için bir tapınak inşa etmişlerdi. Tapınak Korint sütunları ile Babil tarzı üçgen köşeli mazgallı siperleri kombine etmektedir.

yöneticiden sakınmış olacaktı. Genelge aslında hiç yürürlüğe konulmadı, eşleri hamile olan senatörler tarafından engellenmişti ve zaman içinde Augustus da fiilî imparator oldu. Suetonius'a göre, MS 64 yılında, göklerde iki kuyrukluyıldız göründükten sonra Nero öyle bir korkuya kapıldı ki Roma'daki bütün önde gelen insanların idam edilmesini emretti. Onların hayattaki çocukları da şehirden sürüldüler ve açlıktan veya zehirlenerek öldüler.

Ancak Beytüllahim'deki erkek bebeklerin topyekûn katledildiğine dair hiçbir kanıt yok (Beytüllahim'in nüfusunun muhtemelen bin kişiden fazla olmadığı düşünüldüğünde, araştırmacılar bir katliam gerçekleşmiş olsa bile yedi ile yirmi arasında bebeğin öldürülmüş olabileceğini tahmin ediyorlar), yine de Josephus'un yazdıklarından biliyoruz ki Hirodes bedenini ve aklını tahrip etmekte olan hastalığı arttıkça giderek daha fazla canileşmekteydi.

Farisi öğrencilerin ve hocalarının Tapınak'taki kartalı parçaladıkları MÖ 4 yılında, Hirodes dayanılmaz acılarla ölüm döşeğinde yatmaktaydı; yarı delirmiş hâldeydi, nefesi berbat kokuyordu, bedeni ödemle şişmişti ve kangrenle çürümekteydi, cinsel organlarını kurtlar kemiriyordu, en azından Josephus'un kötü niyetli tasvirinde durumu işte böyleydi. Hirodes kendisinden ne denli nefret edildiğinin pekâlâ farkındaydı. Filistin'in önde gelen ailelerinin birer mensubunun derdest edilmesini ve Jericho'daki yeni hipodromunda hapsedilmesini emretti. Ölüm döşeğinde kız kardeşini ve kayınbiraderini yanına çağırdı ve onlara mahkûmların tamamının –muhtemelen yüzlerce kişi– öldürülmesi için yalvardı, böylece öldüğünde "kavmin tamamı onun için yas tutmuş olacaktı". Ancak Filistin'in önde gelen insanlarının bahtı açıktı. Hirodes'in ölümünden sonra kız kardeşi ve kayınbiraderi ona verdikleri sözü yerine getirmediler.

Mor elbise giydirilmiş, altın tacı takılmış ve sağ elinde bir asa tutan ölü kralın bedeni mücevher kakmalı saf altından bir katafalka yerleştirilmişti. Katafalk kralın paralı askerlerinin tamamının taşıdığı göz kamaştırıcı bir ayinle taşınmaktaydı, cenazenin peşinde ailesinin geride kalanları, sağlam yapılı ve korkutucu Almanlardan, Trakyalılardan ve Galyalılardan oluşan yakın korumaları ve buhurdanlıkları sallayarak yürüyen saray mensuplarından, hizmetçilerinden, harem ağalarından, kölelerden 500 kişi gidiyordu. Jericho'ya giden kayalıklı dik yolu tırmanmışlar, Yahudiye'nin ıssız yerlerindeki inişli çıkışlı yolu takip ederek Beytüllahim'in 5 km

güneydoğusundaki çölün dışında yükselen Hirodes'in muazzam kale sarayına ulaşmışlardı. Cenaze alayı zevkli bahçelerin arasından rüzgâr gibi geçerek saf beyaz mermerden 200 basamağı çıkmış ve Hirodes'in gömüleceği kraliyet lahitinin bulunduğu saraya girmişti. Ancak birçok Yahudi'nin Büyük Hirodes'e beslediği nefret yaşamaya devam edecekti. 70 yıl sonra, Yahudi asiler Romalılara karşı Herodium'u ele geçirecekler ve Hirodes'in lahitini paramparça edeceklerdi.

Hirodes'in ölüm haberinin duyulmasıyla birlikte Filistin'in her yanında isyanlar patlak verdi. Bunlar hem dinsel hem açıkça politik ton taşıyan ilk isyanlardı ve kendinden menkul Mesihler tarafından yönetiliyordu. Josephus bu Mesih liderler hakkında tamamen hoşnutsuzdu ve onları arsız haydutlar olarak tasvir ediyordu.[12] Elbette, Josephus'a yakışan da onları suçlular olarak nitelemekti: Yazdığı tarihte, MS 66 yılındaki isyanda kesinlikle Yahudileri aklamayı amaçlıyor ve sorumluluğu birkaç asi hayduda yüklüyordu. Romalıların gözünde, Mesih –her kim olursa olsun– bir isyankârdan başkası olamazdı ve MÖ 4 yılındaki isyanların başını çeken kendinden menkul Mesihlerin de muhtemelen birer Mesih olmaktan çok haydutlar ve asiler olduğu da gerçekti. Kuşkusuz haydutlar da, tıpkı imparatorlar gibi, tanrısal kutsamayı faydalı bir iş olarak görmekteydiler. Gerçekte, Celile'deki önemli bir isyanın lideri olan Judas [Yehuda] (ama İsa'ya ihanet eden Yehuda değil) Hirodes'in yakaladığı ve öldürdüğü kötü şöhretli bir haydudun oğluydu. Judas ve takipçileri bir tepede yer alan Sepphoris şehrindeki kraliyet cephanesini ele geçirmişler ve çevredeki kırsal kesimlerde kargaşa çıkarmışlardı, bu yerler arasında yakındaki Nasıra köyü de bulunuyordu ve Josephus'a göre "haydutların hepsi de kraliyet onurunun ihtiraslı arzularının dışındaydı". Elbette isyan liderleri, yağma ganimetlerinin peşinde olan yeterince yoksul insanları harekete geçirmekteydi. Hirodes'in eski kölelerinden birisi olan ve Celile'nin güneyinde Ürdün Nehri'nin karşısındaki Peraea bölgesinden uzun boylu ve "yakışıklı" Simon tarafından yönetilen ayaklanmalardan birinde, diğer kraliyet binaları yanı sıra Hirodes'in Jericho'daki sarayını yakıp yıkmış ve yağmalamışlardı. Belki de inançları kadar bir takdir ölçüsü olarak da takipçileri Simon'u kral ilan etmiş ve "başının üstüne bir taç koymuşlardı".

12. Bu bölümün geri kalan kısmında Josephus'a yapılan atıflar şuradan: Josephus, *Jewish Antiquities*, XVII.9-13.

Josephus, rakamlara dair her zamanki esnekliğiyle, Yahudiye'de 10 bin karışıklık daha olduğunu söylüyor, gerçi böyle derken muhtemelen "birçok" demeye getiriyor. Mesih haydutlar ve onların köylü takipçileri kuşkusuz Hirodes'in otokrat yönetimi ile Roma tarafından henüz ilan edilmemiş olan Hirodes yerine geçecek kimse arasındaki fetret devrinde kazançlı çıkacaklarını ummaktaydılar. Hirodes, kendi iradesiyle krallığını hayattaki üç oğlu arasında bölüştürmüştü, ancak kendisi sadık bir kral olsa bile hâlâ *yanaşma* bir kraldı ve Filistin'i kimin yöneteceği konusunda son sözü söyleyecek olan da Roma'ydı. Hirodes, Filistin Yahudileri bakımından bir talihsizlik olarak, krallığının dinsel ve politik bakımdan en hassas bölümü olan Yahudiye bölgesinin, merkezindeki mücevher sayılan Kudüs ile birlikte, vârisinin muhtemelen oğulları arasında politik bakımdan en yetersizi olan Archelaus olmasını istemişti.

Archelaus Yahudiye konusundaki talebi için Roma'ya gitmeye hazırlanırken, Roma İmparatorluğunun dört bir yanından ve başka yerlerden gelen Yahudiler Hamursuz Bayramı'nı kutlamak üzere Kudüs'te toplanmaktaydı. Josephus iki milyon civarında hacının şehre aktığını ileri sürüyor. Kudüs haftalardır onların şehre gelişine hazırlanıyordu. Yollar ve kuyular onarılmış, şehir meydanları temizlenmiş ve Kudüs'te hacıların Hamursuz Bayramı için paskalya kuzularını kızartabilecekleri özel fırınlar yapılmıştı. Yakındoğu dünyasının dört bir yanından kara ve denizyollarıyla büyük hacı kervanları yola çıkmıştı: Filistinli Yahudiler gömleklerini ve beyaz-kahverengi şeritli pelerinlerini giymişler, parmaklarına ve ayak başparmaklarına yüzükler takmışlardı; Fenikeli (modern Lübnan) Yahudiler de gömlek ve şeritli pantolonlar giymişlerdi; Anadolulu (modern Türkiye) Yahudiler, keçi kılından pelerinler giymişlerdi; Suriyeli ve Kuzey Afrikalı Yahudiler ve Part diyarından Yahudiler altın ve gümüş sırmalı ipek giysileriyle parıldamakta veya siyah giysilerini peşlerinden sürüklemekteydiler. Erkekler uzun saçlarının örgülerini açmışlar veya türbanlarının altından dışarı çıkarmışlardı; Tanrı'nın yasasına uygun şekilde yürümeyi sürekli hatırlatmak üzere, dinsel koyu mavi püsküller pelerinlerinin altında, gömleklerinin uçlarından sarkmaktaydı. Daha dindar kadınlar peçe takmışlardı; ötekiler de saçlarını bir ağla veya kumaşla kapatmışlardı. En parlak ve en gösterişli nakışlarla bezenmiş koyu mor ve vişneçürüğü rengindeki pelerinleri giymekteydiler. Yüzlerce dilenci sadaka almak için sakat uzuvlarını uzatıyordu, yolları süpürenler

hayvan dışkılarını temizlemek için beyhude bir çaba içindeydiler, hacılar Tapınak kapılarından (aslında bunlar en aşağıdan, şehrin yoksul kesiminden Tapınak bölgesine giden tünellerdi) geçerek veya Tapınak'ın üç kat yüksekliğindeki anıtsal merdivenlerinden tırmanarak Kudüs'ün daha yukarı, zengin kesiminin olduğu yere ulaşmaktaydılar.

Yahudi olmayanlar Avlusu, Kadınlar Avlusu ve sadece Yahudi erkeklerin girmesine izin verilen İsrailoğulları Avlusu ötesinde, dalgalanan pantolonları ve beyaz türbanlarıyla binlerce rahip paskalya kuzularını kurban için hazırlarlardı. Levi kabilesinden bir yardımcı rahip, şofar'ını (koç boynuzu) uzun ve tekdüze şekilde üfler, bunu dokuz kısa nota sesi izler ve başka bir uzun üfleyişten sonra yüzlerce, binlerce hacı ve rahipler hep bir ağızdan şükran şarkılarını bağırarak söyler ve arpların, lirlerin ve zillerin seslerine eşlik ederlerdi:

> Bütün uluslar beni kuşattı,
> RAB'bin adıyla püskürttüm onları.
> Kuşattılar, sardılar beni,
> RAB'bin adıyla püskürttüm onları.[13]

Hamursuz Bayramı, Tanrı'nın seçilmiş halkını Mısır'daki kölelikten kurtarması anısına yapılan bir ulusal kurtuluş kutlamasıydı. Yahudilerin Mesih'in kendisini göstermesinin beklediği ve Roma denetiminin en hoşgörüsüz görüldüğü bir zamandı; Matta'ya göre, Yusuf'un, artık Hirodes ölmüş olduğundan, ailesini Mısır'dan geri getirme konusunda yeterince güvende olduğunu hissettiği zamandı.

Çıplak ayaklı hacılar kesilmek üzere kuzularını getirirlerdi. Saflar hâlindeki rahipler onların kanını gümüş ve altın havuzlarda toplar ve sunağın altındaki zemine yönlendirir ve oradan da bir kanaldan geçirerek Tapınak alanı dışına çıkarır ve oradan da Kidron Nehri'ne akıtırdı, o nehir kana öylesine doyardı ki suyu gübre olarak satılırdı.[14] Duman bulutları ve yakılan tütsüler arasında rahipler ayak bileklerine dek uzanan beyaz tuniklerini kıpkırmızı, mor ve mavi kuşaklarıyla yukarı doğru çekerek su ve kan içinde bata çıka yürürlerdi. İşlerini sessiz bir vakurluk içinde yaparlardı, hayvanların derilerini yüzerler, bağırsaklarını temizlerler ve yan yana dizilmiş masalarda parçalara ayırırlardı. Hayvanların en yağlı

13. Mezmurlar 118:10.
14. Sanders, *Judaism: Practice and Belief*, s. 118.

parçaları sunakta yakılırdı. Etlerin geri kalanı da rahipler, aileleri ve hacılar arasında bölüştürülürdü.

Hamursuz Bayramı ayinleri devam ederken, korkudan inleyen ve meleyen kuzuların seslerini bastıran yeni ve farklı bir ses duyulurdu, bunlar Yahudi olmayanlar Avlusu'ndaki hacıların protesto sesleriydi. Protestoları, kaçınılmaz şekilde, dinsel ve politik olarak iç içe geçmişti. Altın kartalı parçaladıkları için öldürülerek cezalandırılan Farisi şehitlerinin ölümlerinden sorumlu olanlardan ve başrahip Joazar'ı görevinden uzaklaştıranlardan intikam almak istiyorlardı. Ayrıca vergilerinin azaltılmasını da istiyorlardı.

Yahudiye'nin yönetici adayı Archelaus başına dert alacağının farkındaydı. Babası Hirodes gibi o da Yahudi hassasiyetleri karşısında vurdumduymazdı, Yahudi olmayanlar Avlusu'nun çatılarına bin kadar asker yerleştirmişti. Kalabalıktan gelen haykırışlar giderek yükselince ve kontrol edilemez hâl alınca, Archelaus askerlerine düzeni sağlamaları emrini verdi. Kalabalık ise onları taş yağmuruna tuttu, bazı askerleri öldürdü ve geri çekilmeye mecbur bıraktı. Archelaus'un buna cevabı da ata binmiş takviye kuvvetler göndermek oldu. Muhtemelen yabancı paralı askerler olan süvariler avluların düz taşlarını çınlatarak geldiler, galeyan hâlindeki kalabalığı ezdiler ve kılıçtan geçirdiler. Dehşete düşmüş binlerce hacı kaçmaya çalıştı, ancak atlı askerler tarafından avlandılar. Josephus'a göre toplamda 3 bin kadar Yahudi öldürüldü. Kan banyosu tamamlandıktan sonra Archelaus Kudüs'te geride kalan hacıların evlerine dönmelerini emretti, bu arada kendisi de Yahudiye'yi yönetmesi için Roma'nın inayetini dilenmek üzere üç ay kalacağı Roma'ya doğru yola çıktı.

Archelaus'un yokluğunda Roma Yahudiye'yi doğrudan kontrolüne aldı. Roma'ya ait komşu Suriye eyaletinden çoğu Galyalılardan ve İspanyollardan oluşan 5 bin askerlik bir lejyon getirildi ve Tapınak'ın hemen üstündeki Antonia kale-sarayına yerleştirildi (buraya Hirodes'in ilk Romalı efendisi Marcus Antonius'un onuruna onun adı verilmişti). Hirodes Romalı askerlere ihtiyaç duymadan krallığını kontrol etmişti. Şimdi ise bu askerler Kudüs'te artık gözle görülür bir varlığa sahiptiler. Parıltılı bronz miğferleri, 2 metre uzunluğundaki mızrakları ve kısa kılıçları ve bölük komutanlarının miğferlerinde uçuşan kuştüyleri, bir imparatorluk gücünün bütün düşüncesiz kibriyle, Roma kontrolünü sembolize ediyorlardı. Daha sonraları, Roma yönetimi daha açık şekilde kurulduğunda, askerlere sancaklarını örtmeleri emri verildi, böylece dindar Yahudiler

imparatorun portresini görerek öfkeye kapılmayacaklardı. Ancak MÖ 4 yılında böyle bir incelik de su götürürdü.

Hamursuz Bayramı katliamından sadece 50 gün sonra, Yahudiler Pentecost [Hamsin] Bayramı için (antik Yunancada Pentecost "ellinci gün" demektir, yani Hamursuz Bayramından sonraki ellinci gün) bir araya geldiklerinde Kudüs'te bir isyan patlak verdi. Filistin'in dört bir yanından gelen Yahudiler Kudüs'teki askerî karargâh olan Antonia Kalesi'ni kuşattılar. Buna karşılık askerler de Tapınak'ın kemerli yolunu ateşe verdiler. Kaçmakta olan Yahudi isyancılar yakıldılar veya kılıçtan geçirildiler; Romalı lejyonerler Tapınak hazinesini yağmalarken bazı Yahudiler de kendilerini kılıçların üzerine attılar. Tapınak'ın kutsallığının ihlal edilmesi elli gün içinde ikinci kez meydana geliyordu. Buna tepki daha fazla isyan oldu. Emmaus şehrinde, başka bir sözde Mesih, çoban Athronges, kendisine eşlik eden "ellerindeki kuvvet sayesinde başkaları karşısında üstün olan" dört güçlü erkek kardeşiyle birlikte Romalı askerlere saldırmaya başladı. Kudüs'ü işgal eden askerlere tahıl ve silah getirmekte olan bir askerî konvoya pusu kurdular.

Roma'nın misillemesi tahmin edileceği üzere çok acımasızdı. MS 9 yılında lejyonlarının Almanlar tarafından boğazlanışını da görecek olan Roma'nın Suriye eyaleti valisi Varus (Suriye'de sadece bir tanesini bırakarak) fazladan iki lejyon daha getirdi ve Hirodes'in eski düşmanları Nebatilerin de yardımıyla, Kudüs'e giderken önüne çıkan her yeri yaktı ve yağmaladı. Emmaus ve Sepphoris tamamen yok edilmişti: Sepphoris'in sakinleri köle olarak satıldılar ve 2 bin asi çarmıha gerildi; taş ustalarının, marangozlarının ve zanaatkârlarının harap olmuş şehrin yeniden inşasında işe alındığı Nasıra ile öteki köylerin sakinleri için ölümcül bir uyarı olarak da cesetleri yol boyunca dizildi.

Roma'da, Palatine Tepesi'ndeki –en azından imparatorluk standartlarına göre– kendi "mütevazı" evinin yanı başında inşa ettirdiği Apollo tapınağının dışında, Augustus Yahudiye'ye kimin yönetici olması gerektiği konusunda Yahudilerin öne sürdüğü alternatif talepleri dinlemekteydi. Hirodes'in en güvendiği birisi ve onun biyografisini kaleme alacak olan zeki, kırmızı yüzlü avukat Şamlı Nicolaus, babasının isteğine göre yapılan düzenlemeye uygun şekilde Yahudiye'yi yönetmesi için Archelaus'un davasında savunmayı üstlendi. Ancak Archelaus'a kardeşi Antipa ve Yahudiye'den gelen 50 kişilik bir Yahudi heyeti itiraz etmekteydi. Onlar da muhtemelen

Romalılaşmış Saduki seçkilerinden bir kesimdi ve Suriye eyaletiyle birleşmeyi ve binlerce Yahudi'nin Tapınak'ta öldürülmesinden sorumlu olan Archelaus değil de doğrudan Roma tarafından yönetilmeyi tercih etmekteydiler. Hirodes, diyorlardı, "bütün tiranlar içinde en barbarı olmuştur"; ancak Archelaus ondan daha beter olacağını şimdiden ispatlamıştı. Heyetin endişelerine göre, yanaşma bir kral doğrudan Roma yönetiminden daha riskli sayılırdı. Şimdi Trastevere denilen Tiber'in kuzey kıyılarında yaşamakta olan ve Roma'daki çoğu azat edilmiş büyük Yahudi cemaati de bu görüşü destekliyordu. Bunlardan yaklaşık 8 bini, Josephus'a göre, Yahudiye heyetinin doğrudan Roma yönetimi şeklindeki taleplerini destekliyordu, onları bu konuda yönlendiren de zaten Roma'ydı.

Ancak rakip tarafların iki gün boyunca kendi davalarını tartışmalarından sonra Augustus kararını verdi ve Filistin'i Hirodes'in arzuladığı şekilde bölüştürdü. Kardeşler arasında en kibarı, en az despotu olan ve en az ihtiraslı olan Philip, kuzeydeki ve Suriyeli ve Yunan Yahudi olmayan kesimlerin çoğunlukta olduğu günümüzdeki Golan Tepeleri'ni de içeren Celile Denizi'nin doğusundaki toprakların "tetrarch"ı (bir eyaletin dörtte birini yöneten vali) yapıldı. Philip sadık bir yanaşma kral olarak kaldı ve ölümüne dek barışçıl bir ülkeyi yönetti. Üç kardeş arasında en yeteneklisi olan Antipa'ya, Celile ve Peraea verildi, gerçi o da bir kral değil tetrarch, yani bir alt yönetici oldu. İsa'nın "işte o tilki" dediği Archelaus ise Roma valisi Pontius Pilatus'un İsa'nın yargılanmasına kendisini dahil etme çabalarından kaçınacak ve MS 39 yılında eski arkadaşı Caligula'ya yönelik entrikalarda bulunmak suçlamasıyla Galya'ya sürgüne gönderilene dek, otuz üç yıl boyunca yöneticilik yapacaktı.

Böyle kurnaz bir politikacı olan Augustus'un, Archelaus'un Yahudiye, Samiriye ve Idumaea [Edom] yöneticisi olmasını onaylamaması şaşırtıcıydı. Ve tam da bu yüzden, *Matta İncili*'ne göre, kendilerini zorunlu olarak Mısır'a sürgüne götürmüş olan Yusuf da ailesini alarak tekrar Yahudiye'deki Beytüllahim'e geri dönmüştü. Ama Yusuf, Archelaus'un babası Hirodes'den korktuğu kadar ondan da korkmuş olmalıydı ki, Arcelaus'un yönetimindeki Yahudiye'de tepede yer alan Beytüllahim gibi önemli bir köyün potansiyel tehlikeleri yüzünden Celile'deki 450 kişilik nüfusa[15]

15. *E. Meyers ve J. Strange, Archaeology, the Rabbis, & Early Christianity* (Nashville: Abingdon, 1981); "Nazareth" makalesi, şurada yer alıyor: *Anchor Bible Dictionary* (New York: Doubleday, 1992).

sahip küçük Nasıra köyünde Antipa'nın yönetimi altındaki güvenliği tercih etmişti.

MS 1. yüzyılın başlarında Mısır'dan Nasıra'ya seyahatte en güvenilir yol, Romalıların Via Maris dedikleri, Mısır'ı kuzeye doğru Akdeniz liman şehirleriyle ve kuzeydoğuda Şam'la birleştiren, o zamanlar bile antik sayılan bir ticaret yoluydu. Deve kervanları Nil Nehri'nin denize döküldüğü yerden yola çıkarlardı. Turuncu ve mavilerle bezenmiş gündoğumlarında kum tepeleriyle dolu çöle giriş yaparlar, çok tuzlu olduğundan asla suyu içilemeyen sığ bir gölün etrafından dolanırlar, küçük köyleri ve Sina Yarımadası'nın Akdeniz kıyılarındaki parıldayan şehirlerini geçerek şimdi Gazze Şeridi denilen yere girerlerdi, orası da bir zamanlar, MÖ 11. yüzyılda Kral Davud tarafından yenilgiye uğratılana dek, Yahudilerin düşmanları Filistinliler tarafından kontrol edilmekteydi. Kum tepeleri giderek büyür, gidiş zorlaşırdı, ama ardından kum tepelerinden sonra orman başlardı ve orada, bir tepenin üzerindeki Gazze görünürdü; Gazze'de Yahudi Samson tapınağı tanrı Dagon'a [Filistin balık tanrısı] getirmiş, onun ve Filistinli düşmanlarının önünde tapınağı yerle bir etmişti. Bu şehir Filistinliler döneminden beri gerilemekteydi ancak ticaretin ivmesiyle artık yeniden canlanıyordu. Hirodes, hamamlar, çeşmeler, sütunlar, bir kanal ve bir saray yaptırmıştı. Gemiler artık alüvyonla dolmuş limanından Yunanistan ve Roma'ya doğru yola çıkıyordu. Via Maris ile tütsü güzergâhının kesişme noktasıydı. Kervanlar yavaş yavaş güneye doğru Petra şehrine ve Arabistan'ın tütsü krallıklarına doğru yola çıkarlar veya liman şehri Aşkelon'un ve Azotus'un kumlu sahilleri boyunca kuzeye doğru yönelirlerdi; Aşkelon, Hirodes tarafından henüz yeniden inşa edilmişti ve bir vakitler Filistinli kadın Delilah'ın Samson'un saçlarını kesmiş olduğu yer olan Azotus da sürekli kumlara gömülme tehdidi altında bir şehirdi. Yafa'da (şimdi Tel Aviv'in bir parçasıdır) Via Maris ikiye ayrılırdı; birinci yol Şam'a doğru iç kısımlara yönelir, ötekisi Şaron düzlüğündeki ağaçlarla dolu inişli çıkışlı tepeleri aşarak sahil boyunca yukarı doğru devam eder, zengin köyleri ve Hirodes'in yeni şehri Antipatris'i geçerdi.

Via Maris üzerindeki seyyahlar Capernaum'a ve Golan Tepeleri'ne ve Şam'a yönelmek için Celile Denizi'nin etrafını dolanmadan önce Romalılaştırılmış ve Caesarea diye adı değiştirilmiş şehirden yukarıya, kuzeye doğru Fenike sahillerinden yollarına devam ede-

bilir veya Yizreel Vadisi'ni geçerek iç kesimlerde aşağıya doğru Nasıra köyüne ulaşabilirlerdi.

Günümüzde Nasıra ağırlıkla Müslümanların yaşadığı 65 bin nüfuslu bir şehirdir. MS 1. yüzyılın başlarında küçük bir köydü, teraslı kireçtaşı tepeleriyle çevrelenmiş bir çukurda yer alan açık avlular etrafına dizilmiş basit taş evleri vardı, teraslarında köylüler zeytinleri ve üzüm bağlarıyla uğraşırlardı ve dik yamaçlarına oydukları mağaralarda ürünlerini depolarlardı. Tepelerin 1.500 metre yüksekliğe ulaştığı yerden kuzeydeki Hermon Dağı'nın karla kaplı zirveleri görülürdü ve güneyde ise Samiriye yaylaları yer alırdı, orası da potansiyel düşman Samiriyelilerin yurduydu. Celileli ve Yahudiyeli Yahudiler Samiriyelileri ırksal bakımdan ahlaksız kâfirler olarak değerlendirirdi, çünkü MÖ 8. yüzyılda işgalci Asurlular tarafından asimile edilmişlerdi. Yahudilerin onlarla evlenmeleri yasaktı; Büyük Hirodes bir Samiriyeli ile evlenmişti, böylece Yahudi hassasiyetlerini umursamamış ve her halükârda yarı Yahudi olmuştu.

Ne var ki, Tapınak katliamıyla politik baskılarını zaten sergilemiş olan ve Yahudiye, Samiriye ve Idumaea'nın (Edom) yeni atanmış yöneticiliğini yapan Hirodes'in oğlu Archelaus, MS 6 yılında yönetimi karşısında Samiriyelilerin ve Yahudilerin muhalefetini birleştirmeyi becermişti. Bu iki komşu bölgenin birbirlerine karşı nefretle dolu ilişkisi akla getirildiğinde, böylesi beceriksizliğin olağanüstü bir göstergesiydi. Yahudiyelilerin ve Samiriyelilerin ortak heyeti Archelaus'un "kendilerine yönelik barbarlığını ve despotluğunu" Augustus'a şikâyet ettiler. Augustus, Archelaus'u Galya'ya sürgüne gönderdi ve Yahudiye'yi Romalı bir valiyle doğrudan Roma yönetimi altına aldı. İşte o yıl, Farisilerin giderek popülerleşen Yahudilik formunu esas olan radikal bir özgürlük hareketi de doğmaktaydı (bkz., bölüm 18).

Hirodes ile Farisiler arasındaki çatışma aşırı militan bir dinsel Yahudi milliyetçiliğinin ortaya çıkışına ve sonraki yıllarda çok daha kanlı Yahudi isyanlarına zemin hazırladı. Roma İmparatorluğundaki öteki halklar nadiren isyan ederdi ama hiçbir isyan Yahudilerin başına gelen gibi bir felaketle sonuçlanmamıştı. Bunun kökeninde ise onların dinine dair özgül nitelik vardı. Devletsiz bir halkı o denli başarılı kılan şey, aslında vaat edilmiş toprakları olması gereken ülkede sömürgeleştirilmiş şekilde yaşamış olmalarını da özellikle işkence hâline getirmekteydi.

Mesihliğini ilan etmiş İsa'nın yargılanması ve idam edilmesiyle, kendisini Roma İmparatorluğuyla daha kolay uyumlu kılacak yeni tarz bir dinin yaratılması gündeme gelecekti. Pavlus'un ellerindeki çarmıha gerilmiş İsa, tamamıyla yeni tür bir Mesih olarak uyarlanmıştı. Pavlus tarafından yaratılmış hâliyle İsa [Christ] (Christok "Mesih"in Yunancaya tercümesidir) militan, kurtarıcı rolünden yoksun bırakılmıştı; öldürülen değil cinayete kurban giden, dünyevi olarak kurtarıcı değil kozmik bir Mesih hâline gelmişti.

8

Palmira'da Hadım Edilen Rahipler ve Tanrı Ticareti

Yunan, Romalı ve Barbarlar, her biri kendilerine ait sunaklarının önlerinde toplandıklarında, çeşitli isimler altında ve çeşitli törenlerle olsa da benzer tanrısallıklara tapındıkları konusunda kendilerini kolayca ikna etmişlerdir.

Gibbon, *Roma İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi*, Cilt 1, Bölüm 2, 1776

O [tanrıça Atargatis] kuşkusuz Hera'dır, ancak Athene ile Afrodit'e ve Selene ile Rhea'ya ve Artemis ile Nemesis'e ve Fates'e ait bazı özelliklere de sahiptir.

Lukianos, *Suriyenin Tanrıçası*, MS 150 civarı.

Batıl inançların saçma eylemleri ve tutkuları, ifadeler ve jestler, etrafta koşuşturmak ve davul çalmak, ahlaksız arınmalar ve pis kutsamalar, tapınaklar önünde barbarca ve şoke edici kefaret ve aşağılamalar; işte bunlar bazı insanların hiçbir şekilde hiçbir tanrıya inanmamanın, bu tür şeyleri kabul eden ve bunlardan hoşlanan tanrılara, çok kibirli, çok büyük, çok küçük tanrılara inanmaktan daha iyi olduğunu söylemelerine imkân tanıyan şeylerdir.

Plutarkhos, "On Superstition" ["Batıl İnanç Üzerine"], *Moralia*, MS 1. yüzyıl sonları

Asimilasyona direnişin somutlaşmış hâli olan Kudüs ile kaynaşmanın tipik şehri Palmira arasındaki mesafe yaklaşık 500 kilometredir. Palmira, Roma ve Part İmparatorlukları arasında Suriye çölünde kurulmuş bir sınır şehriydi, Doğu ve Batı arasında

malların, kültürlerin ve dinlerin alışverişi yapılırdı. İnsanların giyinme tarzlarından konuştukları dillere, evlerini ve tapındıkları tanrılar için inşa ettikleri mabetleri, tapınakları süsledikleri fresklere dek şehir hakkındaki bütün her şey bir harmanlamayı yansıtmaktaydı. Palmira asimile olmuş, tanrılarının kaynaşması kişiselleşmiş bir şehir modelini temsil ediyordu; Kudüs'ün antiteziydi. Roma MS 30 yılında Palmira'yı kontrolü altına aldığında, Palmiralılar ve dinleri, Filistin Yahudilerinin yapamadıkları bir tarzla Roma yönetimine adapte olmuşlardı.

Kudüs'ten gelen seyyahlar ve tüccarlar güçlü beyaz eşekleri üzerinde kuzeye doğru gidecekler, Golan Tepeleri'ni aşarak doğuya doğru tırmanacaklar ve Şam'da duracakları verimli bir vadiye doğru aşağıya ineceklerdi; Şam'da ise en azından 10 bin Yahudi yaşamaktaydı. Şam'dan ayrılan seyyahlar, karanlık ve insanların yaşamadığı bir bölge boyunca dar geçitlerin ve yuvarlanmış kayaların arasından geçerek ağır ağır ilerleyeceklerdi, o bölgenin üstünde ve etrafında derin yarıklar bulunurdu. Eğer masraflarını karşılayabiliyorlarsa, geçtikleri her mağarada pusuya yatmış bekleyen Bedevi soyguncular dan kendilerini uzak tutmaya hazır okçulardan oluşan korumaları da yanlarında olacaktı.

Gündüz saatlerindeki dayanılmaz sıcaktan kaçınmak üzere geceleri dondurucu ay manzarası eşliğinde Suriye çölünü geçtikten sonra, seyyahlar uzakta sabahın pembe ışıltılarıyla aydınlanmış rölyef duvarlı bir şehir göreceklerdi. Etrafındaki sık palmiye, zeytin ve nar ağaçları bahçeleri, şehri kuşatan çölü uzakta tutmuş olmaktaydı. Şehir duvarlarına yaklaşırken seyyahlar birkaç kat yüksekliğindeki taş kuleleri geçerlerdi, bunlar şehrin zenginlerinin mumyalanmış bedenlerinin gömüldüğü "ebediyet evleri"ydi. Güney kapısında seyyahlar binlerce somurtkan ve hırıltılı devenin, koyun sürülerinin, Pers diyarından asabi atların arasından güçbela geçerek, göçebeler ve bilinen dünyanın dört bir yanından diğer tüccarlarla birlikte altın kireçtaşı şehri Palmira'ya girerlerdi.

Tüccarların yanı sıra, bazen gizemli tanrıça Atargatis'in dazlak kafalı hadım "hizmetkârları"nın kendilerini ileriye ve geriye savurarak çılgınca, çığlık çığlığa yaptıkları sokak ayinleri de görülebilirdi. Yüzleri beyaz kille kaplı olurdu, gözlerine sürme çekerlerdi, ellerine ve boyunlarına dövme yaparlardı; küpe takarlar, safran renkli elbiseler, sarı terlikleriyle bellerinde sıkı kemerleri olan kırmızı ve beyaz şeritleriyle dalgalanan tunikler giyerlerdi;

> ellerinde büyük kılıçlar ve güçlü baltalar olurdu... Zaman zaman kendi etlerini ısırırlardı ve ardından nihayet çift ağızlı bıçakla kollarını keserlerdi... bu efeminelerin, kılıçların ve kırbaç darbelerinin açtığı uzun yaralarından akan kirli kanlarının toprak tarafından emildiğini görebilirdiniz... Nihayet... bu kan banyosu sona erdiğinde, insanlar bronz, hatta gümüş paraları saçmak için birbirleriyle yarışır, onlar da bu paraları toplayarak giysilerinin geniş katları arasına koyarlardı.[1]

Hatta bu rahipler, Suriyeli inançsız tanıklardan Lukianos'ın onlara verdiği isimle bu "sokak köşesi pislikleri", Atargatis'in fanatik heyecanlı izleyicilerinin bağışladığı şarap, süt testilerini, peynirleri, un ve buğdayı taşımak üzere yanlarında torba getirirlerdi. MS 2. yüzyılda bunları yazan Lukianos'ın, Atargatis'e tapınmanın merkezi olan Hierapolis'te (günümüz Türkiye'sinin güneybatısında [Pamukkale]) tanık olduğu o kültün aşikâr vahşetini ve barbarlığını hangi ölçüde karikatürize ettiği belirgin değildir. Lukianos'a inanacak olursak, Atargatis kültü, her ne kadar Romalılar iğrenç bulsa ve genellikle yasaklasa bile, Kelt rahipleri (Druidler) örneğinde görülüğü üzere, insanları kurban etme noktasına dek gitmekteydi. Atargatis'e tapanlar, Lukianos'a göre, kurbanları üzerine şerit bağlarlardı, hatta kendi çocuklarını çuvalların içine koyarak tapınak merdivenlerinin tepesinden baş aşağı fırlatırlardı.

Atargatis muhtemelen Suriye'deki en ünlü tanrısallıktı. Aralarında Lukianos'ın da bulunduğu çoğu Yunan ve Romalı yazarlar tarafından basitçe "Suriye tanrıçası" diye adlandırılmıştı (bu yüzden Lukianos'ın Atargatis kültü üzerine gözlemleri *Suriyenin Tanrıçası* başlığını taşıyordu).[2] Heykellerde Atargatis yarı kadın yarı balık olarak tasvir edilirdi (efsaneye göre Atargatis bir göle düşmüş ve balığa dönüşmüştü), küçük dudakları kırmızı boyalıydı ve dalgalı saçları iki kalın örgüyle aşağıya sarkardı.

Tanrıçanın tapınağında tapınanlar yılda iki kere fallik nöbeti tutarlardı. Bir rahip yardımcısı tapınağın girişinde dik duran devasa bir penis heykeline, kendisini kısa bir zincirle sağlama alarak ve penise tahta mandallarla tutunarak tırmanırdı. En tepeye ulaştı-

1. Apuleius, *The Golden Ass*, VIII.36 (Çev. William Adlington, John Lehmann, 1946) [*Altın Eşek*, Çev. Çiğdem Dürüşken, Alfa Yay., 2007].
2. Bu bölümde Lukianos'a yapılan bütün atıflar şuradan: *De Dea Syria* (*The Works of Lucian of Samosata*, Çev. H.W. Fowler ve F.G. Fowler, Clarendon Press, 1905 [Samsatlı Lukianos, *Suriyenin Tanrıçası*, Çev. Didem Demiralp, Detay Yay., 2017]; şuradan erişilebilir: <http://www.sacred-texts.com>).

ğında aşağıya doğru daha uzun bir zincir sarkıtır, onunla tahta ve giysileri yukarı çekerdi, yedi gün boyunca da "sanki bir kuş yuvasındaymış gibi" orada tünerdi, bu durum, daha sonraları Suriye'de Hıristiyan çilecisi Aziz Simeon Stilit'in *kendi* sütunu üzerinde otuz yedi yıl boyunca otururken çektiği ıstıraptan daha az ölçekte bir kendini cezalandırma şekliydi. Ziyaretçiler Atargatis'e çileye dair altın, gümüş ve pirinçten yapılmış hediyeler getirirlerdi. Tepedeki rahibe doğru kendi isimlerini bağırırlardı, böylece rahip her biri için dua okurdu, dualar arasında ise Lukianos'ın deyişiyle "pirinçten yapılmış bir enstrümandan tiz perdeden kulakları tırmalayan sesler çıkararak" sallanırlardı. Tepedeki adam hiç uyumazdı ve şayet uyursa, bize söylediğine göre, yanına bir akrep yaklaşır ve onun canını yakarak uyanık tutardı, gerçi Lukianos –ister dalga geçmiş ister ciddi olsun– "onun uyanıklığında korkusunun veya aşağı düşmesinin payı hiç de az değildi" diye yazmıştı.

Palmira'daki birçok insan ve tanrılar gibi Atargatis de bir yabancıydı. O ve kocası Hadad Palmira'ya Suriye'nin güneyindeki Şam'dan tüccarlar tarafından getirilmişti; tıpkı Palmira'daki Fenikeli (Lübnanlı) sakinlerin getirmiş olduğu Baalşamin ve Astarte, Mısırlıların getirmiş olduğu İsis ve ilk sakinlerden olan Arap kabilelerinin şehrin batı kesiminde öteki Arap tanrılarıyla birlikte kendine yurt bulmuş olan tanrıçaları Allat gibi. Büyük anacaddenin doğuya doğru bitiminde binlerce zanaatkâr ve işçi büyük tanrı Bel için devasa bir tapınak inşa etmekteydiler, o da Babil'den (günümüz Irak'ı) tüccarlar tarafından ithal edilmişti; tapınağın Korint tarzı yüksek sütunlarında Babil tarzı üçgen kamalı siperler yer almaktaydı. Ayrıca şehirde dikkate değer bir çoğunluktaki cemaate (en azından 2 bin kişi) sahip Yahudiler de Suriye'de her şehirde yaptıkları gibi Yahveh'i (Yehova, Rab) buraya getirmişlerdi.

Palmira yüzlerce tanrı için yurt olmuştu. İmparatorluğun kozmopolit şehirlerinde amip gibi çoğalan tanrıların karmakarışık büyük kütlesinin bir parçasını oluşturmaktaydılar. Galya'dan Sahra'ya imparatorluğun dört bir yanında yerel tanrılar birbiriyle ve Yunan-Roma tanrılarıyla kaynaşmaktaydılar. Kaynaşma –senkretizm [bağdaştırmacılık]– bir şehirde neredeyse kaçınılmazdı: Sıkıca bitişik olmak, tanrıların birbirlerini etkilemekten uzak duramayacağı anlamına geliyordu. Romalı tanrılar, en azından MÖ 5. yüzyıldan beri, yani Romalılar Yunan kültürüyle ilk temaslarını kurduklarından beri Yunan tanrılarıyla asimile olmaktaydılar. Ve

MÖ 4. yüzyılın ikinci yarısındaki Büyük İskender döneminden beri de, Yunan tanrıları Yakındoğu'nun (günümüz Türkiye'si ve Ortadoğu'su) tanrılarına minnet borçluydular. Hatta Yahudilerin Tanrı'sı da senkretik süreçten muaf kalamamıştı ve Pers tanrılarından bazı özellikleri ödünç almıştı. Yahudilik, MÖ 6. yüzyılda Yahudiler Babil'de sürgündeyken büyük ölçüde Zerdüştlük etkisi altına girmişti.

Yücelik, bazı tanrılar bakımından senkretizm sürecinin bir parçasıydı. Aslında, Emile Durkheim'dan Raymond Stark ve Robert Bellah'a dek uzanan bazı günümüz din sosyologları yüce Tanrı'nın gelişimini adeta kaçınılmaz görmektedirler: Toplumlar giderek büyüdükçe ve karmaşıklaştıkça, tanrılar yeni tanrılarla karşılaşırlar ve kendi nüfuz alanlarını daha geniş, daha farklı gruplara doğru genişletirler. MS 1. yüzyılın başlarından itibaren Atargatis deniz tanrıçası olmaktan çıkıp evrensel büyük anne tanrıça hâline geldi. Babil tanrısı Bel'in Arap eşi Allat ile, Suriye ve Fenike aşk tanrıçası Astarte ile ayrıca Kenan diyarının öfkeli savaş tanrıçası Anath ve Kenan diyarının üretkenlik tanrıçası Asherah ile kaynaştı. Atargatis verimlilik ve bekâret, aşk ve savaş tanrıçasıydı. Pek çok tapınan bakımından böylesi çelişkiler bir sorun teşkil etmiyordu, çünkü onların dinsel faaliyetleri herhangi bir sabit inanç sistemini gerektirmezdi; ibadet ederlerdi ama imanları azdı. İhlal edilecek herhangi bir dinsel kural veya "kâfirlik" söz konusu değildi.

Roma'nın emperyal kontrol bakımından dini böylesine etkili bir araç olarak kullanmasını kolaylaştıran şey, Roma İmparatorluğunun çoğu tanrısının birbirleriyle uyumlu hâle gelebilmesiydi. Roma Yahveh'i (Rab) tayin etmekte başarısız olmasına rağmen genellikle kendi tanrılarını ihraç etmiş ve onları fethettiği topraklardaki yerel tanrılarla bilinçli şekilde özdeşleştirmişti. Yerel tanrılar böylece kendilerine tapanlarla birlikte Romalılaştırılmışlardı.

Yerel tanrıların nasıl Romalılaştırıldığı ise farklılık gösteriyordu. Bazıları Yunan-Roma tanrıların önünü tamamen açmışlardı; diğerleri kendi kimliklerini korurken onların bazı özelliklerini almışlar ve bazıları da boyun eğmeyi hiçbir şekilde kabul etmemişlerdi. Romalılaşma dereceleri, seçkinlerin mi ya da sıradan insanların mı, şehirlilerin mi kırsal kesimdekilerin mi tapındıklarına bağlıydı. Ve bu da büyük ölçüde imparatorluğun (Büyük İskender tarafından fethedilmiş olan Yunanca konuşanların olduğu ve Yunanistan'dan ve Kuzey Afrika'dan Suriye'ye dek uzanan) Doğu kesiminde mi

veya (modern Portekiz ve İspanya'dan modern Almanya'daki Ren Nehri'ne ve modern Hırvatistan'a uzanan) Roma'nın ele geçirmesine dek Yunanistan tarafından veya başka bir imparatorluk tarafından hiç fethedilmemiş, imparatorluğun Batı ve Kuzey kesimlerinde mi olduklarına bağlıydı.

Feuerbach, Marx, Durkheim ve onları izleyen birçok sosyal bilimcinin ileri sürdüğü üzere dinler politik ve sosyal düzenin bir yansımasıysa, bu durumda, Yakındoğu tanrıları da asimilasyonun baskısı altında hayatta kalabilmek için şehirlerin sakinleri kadar uyumlu hâle gelmişlerdi. İmparatorluğun Batı ve Kuzey kesimlerinden farklı olarak Yakındoğu'nun sakinleri ve tanrıları yüzyıllardır yabancı bir yönetim altında ve yabancılar arasında yaşamışlardı. 900 yıl boyunca imparatorlukların gelişlerine ve gidişlerine tanıklık etmişlerdi. Asurlular (MÖ 934-609) ve ardından Babilliler (MÖ 626-539) Dicle ve Fırat arasında (günümüzde Suriye ve Irak) kendi imparatorluklarını kurmuşlardı. Bunları MÖ 540 yılında Persler izlemiş, ardından MÖ 4. yüzyıl sonlarında Yunanlar ve MÖ 63 yılında yeni gelen Romalılar olmuştu. Yakındoğu halkları Roma İmparatorluğu'nun en kadim şehirlerinin sakinleriydiler. Augustus'un *pax Romana*'sı, ticareti ve aynı zamanda şehirlerin büyümesini teşvik etmek suretiyle yüzyıllardır zaten yaşayıp giden tanrıların ve onlara tapanların ortamının biraz daha gelişmesine imkân tanımıştı. Fakat imparatorluğun Batı ve Kuzey kesimlerinde şehir sayısı azdı; onların tanrıları, tıpkı halkları gibi, Yakındoğu'dakiler gibi bir yabancı etkisinde ayakta kalabilme tecrübesine sahip değillerdi. Yahudiler ve onların Tanrı'sı asimile olmayı reddederek ayakta kalmışlardı; öteki Yakındoğu tanrıları ve onların halkları ise reddetme ile topyekûn boyun eğme arasında bir orta yol seçmişlerdi.

Palmiralı elit'in üyeleri Helenleşmişlerdi, ancak onlar, kendi tanrıları gibi, kendi Yakındoğu kimliklerini hiç kaybetmediler. İlk bakışta mabetlerini ve saraylarını süsleyen fresklerden dışarı bakan erkekler ve kadınlar, Yunan tarzı resmedilmiş, tamamen Helenleşmiş bir elit'in portreleri olarak görülür. Yakındoğu halılarının serilmiş olduğu divanlar üzerine uzanırlardı, ancak aynı ailenin üyeleri kültürel bakımdan zıt tarzlarda giyinirlerdi: Bazıları Yunan tarzı uzun bir pelerinle kaplı kolsuz tunikler ve bazıları şaşırtıcı derecede süslü ve mücevherli Pers/Part tarzı elbiseler giyerlerdi; erkeklerin bol pantolonları, yumuşak botları ve sivri kepleri olurdu, örtünmüş eşleri ise kemerli uzun tunikler giyerlerdi, boyunlarına

gerdanlıklar, yüzükler ve inci kolyeler takarlardı. Ve resimlerdeki sertlik, kişilikten tamamen yoksunluk, ressamın altın ve gümüş süslere odaklanmış olması, erkeklerin bol pantolonlarındaki inci dizileri ve mücevherler, bir Yakındoğu kültürünün aslında hâlâ nasıl olduğunu tasvir ederdi.

Atargatis de Yakındoğu kimliğini kaybetmeden Grekoromenleşmişti. Grekoromen bir isim –Lukianos ona "Asurlu [yani Kuzey Suriyeli] Hera" adını vermişti– ve ayrıca Grekoromen bir biçim almıştı. Yahudiler, Fenikeliler, Hirodes'in düşman komşuları Nebatiler ve birçok çöl Arap'ı kendi tanrılarını soyut hâlde düşünmekteydiler ve onların insan biçimindeki imajlarına tapınmayı reddetmekteydiler. Ana tanrıça Kibele'ye siyah bir taş olarak tapılmaktaydı. Nebatilerin güneş tanrısı Duşara'ya ise büyük sivri bir taş olarak tapılmaktaydı; mükemmel bir senkretik el çabukluğuyla Hıristiyan döneminde ona da Duşara'nın Yunan biçimi olarak Aziz Zeus Duşares adı verilecekti.* Ancak Yahudi Tanrı'sından farklı olarak Samilerin öteki tanrıları Yunanların ve Romalıların etkisi altına girmekteydi ve insan şekli almaktaydılar.

Atargatis kutsal mekânına sadece en üst düzey rahiplerin girmesine izin verilirdi. Ancak kutsal mekânın hiç kapısı yoktu ve dehşete düşmüş ibadetçiler, iki aslan arasına oturtulmuş, beyaz, türkuaz ve koyu şarap kırmızısı mücevherler takılmış Atargatis'i, Arabistan, Mısır, Hindistan, Etiyopya (yani siyahi Afrika), Babil, Med İmparatorluğu, Ermenistan ve Sardunya'dan gelen hayran hacıların hediyelerini görebilirdi. "Altın Hera" ise tapınanlar gözünde çok daha gizemli ve korkutucuydu, çünkü Yunan-Roma sanatının realist karakterleriyle belirgin şekilde donanmıştı. Kasvetli fresklerinin ardından dışarıyı gözleyen doğadışı hayatsız Palmiralı tanrılardan farklı olarak, Atargatis-Hera kendisine tapanlara moral bozucu bir duygu yüklemekteydi: "Tam yüzünüze bakar" diye yazmıştı Lukianos, "ve siz oradan geçerken hâlâ bakışları sizi izler ve başka bir köşeden ona bakarak birisi yaklaşırsa o da benzer şekilde etkilenir." Atargatis'in yanı başında iki boğa üzerine oturtulmuş kocası Hadad veya Lukianos'ın verdiği isimle Zeus durmaktaydı, çünkü Hera, Zeus'un karısıydı.

---

* Duşara Nebatiler panteonunun lideri olmaktan çıkmış, Hıristiyan azizler panteonuyla ilişkilendirilmeden önce Zeus ile bağlantılı şekilde insan şeklinde yüce bir tanrı olmaya başlamıştı.

Atargatis Yunan-Roma biçimini almıştı, ancak imparatorluğun Batı ve Kuzey kesimlerindeki tanrılar gibi, Yunan-Roma tanrılarına teslim olmadı ve eriyip gitmedi. Yüzyıllar boyunca yabancı tanrılar ve yabancı yöneticiler karşısında varlığını sürdürebilmek için Atargatis'in de kendisine tapanları sağlama almaya ihtiyacı vardı.

Her kült bir nevi cemaat yaratmak suretiyle sadık üyeler yapısı inşa etme peşinde olmuştur. Cemaat yemeği, bir süre sonra Hıristiyanlıkta olacağı üzere, pagan dininin de merkezinde yer alırdı. Palmira'daki dinsel ziyafetlere gelen misafirler, bir yüzünde tanrılarının resminin öteki yüzünde de davet almış kişi veya grubun isminin kazılı olduğu kil tabletler alırlardı. Atargatis, kil tabletlerinde bir Yunan tuniği giymiş olarak önünde kuyruğu üzerinde duran büyük bir balık figürüyle ve bir aslanın üstünde oturur hâlde gösterilirdi. Rahip bir kurban sunar, müzisyenler çalgılarını çalar, minderler üzerine yatan kült üyelerine hizmetçiler yuvarlak şarap kâseleri getirir ve şişlerde kızarmış etler ve sebzeler servis ederlerdi, bu arada onlar da, umulur ki, tapınak duvarlarına kazınmış kuralları okumuş olurlardı: Şarabınızı kusmanız, şarkı söylemeniz veya rahatsızlık yaratmanız veya tapınağın ziyafet odalarının duvarlarına isimlerinizi yazmanız yasaktır; uygun şekilde giyinmeli, daha yeni çocuk doğurmuş olmakla, bir kadın veya köpekle cinsel ilişkiye girmiş olmakla, bir cesede bakmış veya dokunmuş olmakla veya domuz eti veya sarımsak yemiş, süt içmiş olmakla kirlenmiş olmamalısınız.[3]

Ne var ki Atargatis'in ve öteki gizem kültlerinin müritlerinden ara sıra yapılan ve denetimsiz ziyafetlere katılmaktan ötesi istenmekteydi. Birçok putperest tapınaklara bayramlar için giderken, gizem müritlerinin her gün gitmesi veya ilk Hıristiyanların yapacağı gibi her birinin özel evinde buluşması beklenmekteydi. Ve gizem kültleri kendi rahiplerinden de, sonraki dönemde Hıristiyan keşişlerinden bile yerine getirilmesi beklenmeyen düzeyde bir sadakat beklemekteydi. Lukianos'a göre Atargatis'in, Galli veya hadım rahibi olacak olan "büyük eylemi" gerçekleştirebilmek için giderek histerik boyutlara ulaşan bir ayinde yer almalıydı.

> Bu eylemde kararlı olan herhangi bir genç erkek, giysilerini çıkarır ve çığlıklar atarak kalabalığın içine girer ve sanırım yıllardır bu amaç için hazır tutulan kılıçlardan birini seçer. Kılıcı eline alır ve kendisini hadım

3. Ramsay MacMullen, *Paganism in the Roman Empire*, s. 12 (Yale University Press, 1981, 1983).

eder ve ardından ellerinde kestiği şeyi taşıyarak şehir boyunca vahşice koşar. Onu istediği herhangi bir evin içine fırlatır ve bu evden de kadınların giysilerini ve mücevherlerini alır.[4]

Kadın elbiseleri giymiş bir hadımdan, yani sadece Atargatis'e iman edebilmek için maddi dünyanın zevklerinden vazgeçerek kendisini hakikaten kesen bir kimseden başka kim tanrıçasına böyle sadakat nişanesi verebilirdi ki?

Bedenden kesilen et cezasıyla övünen Atargatis, tıpkı İsis ve Kibele gibi, daha iyi bir dünyadaki ölümsüz hayatla kıyaslandığında mevcut hayattan duyulan hoşnutsuzluğa işaret etmekteydi. Bu tanrılar ahlaki bir dünyaya yöneliyorlardı ve böyle yaparken kendilerine tapanlar üzerindeki kontrolü ve böylece onlardan talep edecekleri sadakat düzeyini de yükseltiyorlardı. Rahipler ve sıradan ibadetçiler yanlış yaptıklarında kendilerini cezalandırmayı kabul etmeliydiler: Günahkâr Galli (hadım rahipler) kendilerini kırbaçlardı; Apuleius'un *Altın Eşek* kitabında, Atargatis'in kutsal balığını yiyerek ona hakaret etmiş olan bir mürit, üzerine "pis paçavralar" giyip bir çuvalla kapanarak ve günahlarını ilan ederek bir anacaddede oturmak suretiyle pişmanlığını göstermişti. Bu kültlerin çileciliği inanmayanlar arasında şaka konusuydu. Juvenal, "Tiber nehrinin soğuk sularına üç kere dalan ve soğuktan titreyerek kanayan dizleri üzerinde tapınağın çevresinde dolanarak"[5] kendisine zarar veren bir İsis müridiyle alay etmişti.

Kısıtlı güçlere sahip bir tanrılar yelpazesinden yüce ve tek Tanrıya, kendisine tapanların davranışlarını kontrol eden ahlaki (töresel) bir Tanrıya geçiş, her ne kadar şehrin yarattığı ve giderek karmaşıklaşan ve farklılaşan bir toplumda muhtemelen daha beklenir olsa bile, kaçınılmaz bir şeydi. Sosyolog Guy Swanson'ın işaret ettiği üzere, insanlar artık kabile ve köy sözleşmelerince kontrol edilmediklerinde, bir grubun parçası olarak değil de bireyler olarak hareket etmeye başladıklarında, kurallar koyacak ahlaki bir yöneticiye ihtiyaç duyarlar. Ahlaki tanrı, kabile tarafından değil de ahlak (töre) tarafından bir arada tutulan yeni bir bireyler grubu yaratmaktaydı.

İsis kültü ve öteki gizem kültleri, her bireyin kendi tanrısıyla ilişkisi üzerinde yükselmesinden ötürü herkesin kendi yaşam alanını

4. Lucian, *De Dea Syria*, 51.
5. Juvenal, *Satires*, VI.523-27, (Çev. William Gifford, Everyman's Library, 1954).

bulabileceği içsel bir manevi dünya yaratmak suretiyle, kendilerini "dinlere" dönüştürmekteydiler (bkz., bölüm 3). Gizem dinlerinin tanrıları sadık müritlerin oluşturduğu istikrarlı bir yapı inşa ediyorlardı. Kendi rakiplerinden daha etkili şekilde, asli ihtiyaçları karşılayan bir din sunmaktaydılar. Müritlerine hayatın iniş çıkışları karşısında aşkınlık ve anlam, koruma ve güvence ile seçilmiş bir cemaate aidiyetin güvenliğini ve anlamını sağlıyorlardı. Gizem müritleri, giriş ritüelleriyle dinlerine sadakat altında birleşiyorlardı, kendilerinden beklenen davranışlarla ve yoğun tutkuyla kendi tanrılarına tapmaları konusunda teşvik ediliyorlardı. Sonuç olarak, gizem dinlerinin tanrıları, hem birçok tanrının maruz bıraktığı asimilasyonun parçalayıcı baskılarına karşı dayanıklıydılar hem de kendi etnisiteleri ve mekânlarının yarattığı sınırların ötesinde muazzam şekilde popülerdiler.

Gizem kültlerine inanan tüccarlar onlara gayet güzel hizmet etmekteydiler. İmparatorluğun Doğu kesimi, daha az şehirleşmiş ve daha ilkel Batı'sına kıyasla ticari bakımdan çok başarılı olduğundan, Doğulu tüccarlar imparatorluğun dört bir yanına seyahat ediyor ve yerleşiyorlardı. Daha sonraları Hıristiyanlık için yapacakları gibi, kendi kültlerinin ateşli taşıyıcılarıydılar. Tüccarlar Atargatis'i Palmira'dan alıp batıya, Akdeniz'e tepeden bakan Afrodit/Atargatis tapınağını inşa ettikleri Nebatiye'nin liman şehri Aşkelon'a (günümüz İsrail'inde, Gazze'nin kuzeyinde) götürmüşlerdi; şimdiki Türkiye'nin Ege kıyısındaki Smyrna'da (İzmir) Atargatis'in kutsal balığını bir çırpıda yiyenlere yönelik dinsel bir kural herkesi tehdit etmekteydi. Suriyeli tüccarlar Akdeniz'in Mısır sahilleri boyunca, Sicilya'da ve İtalyan liman şehirleri Napoli ile Ostia'da yerleşik hâle gelmişlerdi. Ticari mallarını taşıyan Tuna ve Galya'da Lugdunum'daki (Lyon) Rhone nehirleri boyunca evlerini kurmuşlar ve tapınaklarını inşa etmişler ve ordu kamplarının yanında tezgâhlarını ve dükkânlarını açmışlardı. Atargatis kendisine tapan Suriyeli askerlerle de seyahat etmekteydi. Şam'dan bir grup okçu, onu Almanya'nın kuzeyine götürdüler; Palmira'dan destek kuvvetleri onu Kuzey Afrika'daki Moritanya'ya taşıdılar. Britanya'ya da taşınmıştı, orada MS 1. yüzyıldaki bir yazıtta "Suriye tanrıçası", Ceres, Kibele (şimdi Türkiye olan bölgeden Atargatis'e benzer bir tanrıça) ve hatta "Bakire" diye tanımlanmaktaydı.[6] Romalı bir subay Hadrianus Duvarı üzerine

6. Franz Cumont, *Oriental Religions in Roman Paganism*, s. 85 (Dover, 1956).

onun için bir yazı kazımış ve başka bir asker de kuzey Yorkshire'da ona bir sunak adamıştı; Roma dünyasının doğu sınırlarında Romula'da (günümüzde Romanya) ve Panunya'da (Tuna'nın kuzey kesimlerindeki verimli ovalar boyunca) takipçileri vardı.

Roma İmparatorluğu'ndaki birçok tanrı doğanın özellikleriyle kök salmış gibiydi. İmparatorlukta tanrıların tabiatın her yanında yaşamakta olduğuna inanmayan pek az insan vardı. Kahramanının İsis kültüyle olan maceralarını *Altın Eşek* kitabında tasvir etmiş olan Apuleius'a göre seyyahlar nereye giderlerse gitsinler, yerel insanların adaklarla süsledikleri kutsal doğa görünümleriyle karşılaşacaklardı: "Çiçeklerden çelenk konulmuş bir sunak, yapraklı ağaç dallarıyla gölgelenmiş bir mağara, boynuzların asılı olduğu bir meşe ağacı, hayvan postlarıyla taçlandırılmış bir kayın ağacı, kapalı bir mekânla kutsanmış bir ufak tepe, bir büst olarak yontulmuş bir ağaç gövdesi, kutsal şarap dökülerek ıslanmış bir mantar sunağı, merhem sürülmüş bir taş" ve işte oralarda seyyahlar "sohbet eder, meyve sunarlar ve bir süre otururlardı".[7]

Ancak birçok tanrıya, taşınabilir olsalar ve tüccarlar, askerler ve kölelerle birlikte seyahat etseler bile, hiçbir zaman kendi halkları dışındakiler tarafından gerçekte tapan olmadı. Roma din tarihçisi James Rives'ın verdiği isimle "diaspora kültleri"ydiler ve bu bakımdan Yehova'dan farkları yoktu. Atların tanrıçası olan Kelt tanrıçası Epona, Roma'nın destekordusunun (askerleri lejyonerlerden farklı olarak Roma yurttaşları değildi) büyük bir bölümünü oluşturan Galya askerleri tarafından Galya'dan alınıp İspanya'ya, İngiltere'nin kuzeyine ve Balkanlara taşınmıştı. Askerler ona inanç beslemekteydiler ve ismini bile asla Romalılaştırmamışlardı. Ancak Epona'ya tapanlar hep Galyalılar oldu, asla yabancılar olmadı.[8] Epona kendi halkına sıkı bağlarla bağlıydı; yabancılara vaat edeceği özel hiçbir şeyi yoktu.

Gizem tanrılarını farklı kılan şey onların kendi etnik topluluklarının ötesinde bir cazibelerinin olmasıydı. Ancak, tam da Atargatis ve İsis'in imparatorluğun dört bir yanına yayılmasını ve

7. Apuleius, *Florides,* 1.1 (*The Apology and Florida of Apuleius of Madaura,* Çev. H.E. Butler, Greenwood Press, 1970).

8. Cumont, *Oriental Religions.* Rives, orta Yunanistan'da Epona için ahırda yapılmış bir tapınaktan söz eder ve Pompeii'de de başka bir tapınak bulunmuştur. Ancak her ne kadar bunlar kesinlikle kültün öne çıktığını göstermiş olsa da, kültün Galya ötesine yayıldığının bir kanıtı değildir. Tapınaklar bizzat Galyalılar tarafından yapılmış da olabilir.

ticaret şehirlerine yerleşmesini mümkün kılan özellikler, onları aynı zamanda potansiyel bir politik tehdit hâline de getirmekteydi. Çünkü Roma ve yöneticilerinin ötesinde alternatif bir sadakat odağına sahip topluluklar yaratıyorlardı.

Atargatis, gerçekten de, İtalya'daki ilk büyük köle isyanına ilham kaynağı olmuştu. MÖ 135-132 yıllarındaki İlk Köle Savaşı denilen bu isyan, sonuçta 200 bin köleyi kapsamına almış ve Romalıların Doğu fetihleri sırasında köle edilen ve Sicilya'nın büyük toprak malikânelerine Atargatis'i getiren Sicilyalı Suriyeliler arasında yaygınlaşmıştı. Tıpkı sürgüne gönderilmiş Yahudilerin Yehova [Rab] etrafında kenetlenmeleri ve kendi Mesihlerine sahip olmaları gibi, sürgündeki Suriyeliler de Atargatis etrafında kenetlenmişler, kendilerini temsil edecek birisini de kendi içlerinden bulmuşlardı.

MS 2. yüzyıl başlarında yazan Romalı tarihçi Florus'a göre, kölelerin isyanının lideri Eunus, Atargatis'in rüyasında kendisine göründüğünü ve onun kral olacağı kehanetinde bulunduğunu iddia etmişti.[9] Tanrısal bir ilhamla hareket ettiğini takipçilerine ispat etmek için de Eunus "kükürt ve ateşle doldurduğu bir cevizi ağzının içinde saklamış ve hafifçe nefes aldığında ise konuşurken ağzından alevler çıkarmıştı". Asi köle takipçileri onu tahta çıkardığında, "Kral Antiokhos" olarak Atargatis'in kocası olduğunu da ilan etmişti. Kral Antiokhos hem kutsal adamdı –takipçileri ona "sihirbaz" derdi– hem de kendi halkını düşmanlarından koruyan kraldı. Sadece bir ay içinde kendisini öyle sağlama aldı ki tedavüle kendi parasını soktu ve bin kişilik bir kraliyet koruması oluşturdu. Hatta dinsel işlerden sorumlu on kişilik bir Romalı senatör heyeti, isyan sırasında, adaklar sunarak "Enna'lı Ceres"i (Atargatis) sakinleştirmek için Sicilya'ya gitmişti.

Roma isyanı ancak üç yıl içinde bastırabildi. 20 bin civarında köle çarmıha gerildi ve zincirlere asıldı, ancak Eunus bir hapishanede çürümeye terk edildi, sebebi de muhtemelen yöneticilerin efsanevi bir kahraman yaratmaktan kaçınmış olmasıydı; Romalılar, 150 yıl sonra Yahudiye'de İsa'nın isyanında böyle hassas bir tedbiri almama hatasına düşeceklerdi.

9. *Florus: Epitome of Roman History* (giriş bölümünü yazan ve çeviren. E.S. Forster, Loeb Classical Library, 1929; şuradan erişilebilir: <http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Florus/Epitome/home.html>).
Ayrıca bkz., Diodorus Siculus, *The Library of History*, 11.34/35.1^-8 (at: <http://www.fordham.edu/halsall/ancient/3slaverevolttexts.asp>) ve Peter Green, "The First Sicilian Slave War", *Past and Present*, 20 (Kasım 1961): 10-29.

Atargatis'ten esinlenen köle isyanının ezilmesine rağmen Roma, imparatorluğun tam ortasında benimsenen o dini bastıramamıştı. Roma'da birçok Palmiralının ve Yahudi'nin yaşamakta olduğu Trastevre meydanında Atargatis tapınağı vardı.[10] Roma öteki gizem dinleri karşısında da benzer şekilde güçsüzdü. MÖ 205 yılında, muhtemelen halk baskısının bir sonucu olarak, Roma Senatosu ana tanrıça Kibele'yi (veya ona verdikleri adla Magna Mater'i) Roma'daki resmî bir kült hâline getirdi ki bunun anlamı onun tapınağının ve törenlerinin harcamasının devlet tarafından karşılanacağı demekti. Ancak Senato onun yıkıcı potansiyelinden açıkça korku duyuyordu, bu yüzden külte bazı kısıtlamalar getirdiler. Romalıların Galli (hadım rahip) olmasına izin verilmiyordu. Kibele'nin rahipleri ve rahibeleri yılda ancak bir kez ayin geçidi düzenleyebilirlerdi ve Roma yurttaşlarının bunlara katılması yasaklanmıştı. Bununla birlikte Senato kültü yasaklamadı, muhtemelen de yasaklayamadı: Kültün birçok müridi vardı. İspanyol Stoacı Seneca şöyle yazmıştı: Kültün faaliyetleri "saygıdeğer insanlar bakımından uygunsuzdu, bu yüzden hiç kimsenin deli olduğundan kuşku duymayacağı deli insanlardan bir azınlık olarak kalmadılar ama artık deliliklerin savunulması çılgınların sayısının çok olması oldu".[11]

MÖ 1. yüzyıldan itibaren popüler İsis kültü (bkz., bölüm 3) Roma'da kök salmaktaydı; gerçi Roma Senatosu, İmparator Augustus ve onun yerine gelen Tiberius'un da yaptığı gibi, beş kez onun sunaklarını ve heykellerini yerle bir etmeye çalışmıştı. İsis kültünün bağımsız rahipliği ve gizli külte giriş törenleriyle sağlanan sıkı üyeliği, Roma tarafından kontrol edilemeyen güçlü bir örgütlenme yaratıyordu ve Roma onunla baş edemiyordu. Tapınaklar kapanıyor, ayin geçitleri yasaklanıyor ama kısa süre sonra tekrar yeryüzüne çıkıyorlardı. Roma her zaman İsis müritlerinin protestoları karşısında onunla uğraşmaktan vazgeçiyordu. Sayıları çok fazlaydı ve çok fanatiktiler, gizem kültü Kibele gibi bu kült de yaşamaya devam etti.

MS 1. yüzyıl itibariyle İmparator Cladius, Romalı yurttaşların Galli (hadım rahip) olmaları ve ayin geçitlerine katılmalarına dair yasağı kaldırarak Kibele hakkında yeterince hoşgörülü olabilmişti (veya böyle yapması için üzerinde bir halk baskısı hissetmişti). Onun yerini alan ve "dinin bütün biçimlerinden tiksinen" Nero

10. Robert Turcan, *The Cults of the Roman Empire* (Wiley-Blackwell, 1996).
11. Seneca, "Against Superstitions", alıntıyı yapan: Augustine, *City of God*, VI.10.

ise bir süreliğine sadece *Suriyenin Kraliçesi*'ni [Atargatis] ciddiye almış birisiydi, gerçi 2. yüzyılın dedikodudan hoşlanan biyografi-cisi Suetonius'a göre başka bir tanrı Nero'nun aklını karıştırmış ve "sonraları ondan [Atargatis'ten] öyle nefret etmişti ki onu idrarıyla toprağa gömmüştü". Sonraki imparatorlar, Vespasianus ve oğlu Titus, Roma'daki Campus Martius üzerindeki İsis kutsal mekânında geceleyerek, MS 73/74 yıllarındaki Yahudi İsyanını bastırmalarını kutladılar. Bekleneceği üzere, 150 yıl sonra Severan hanedanlığının Suriyeli imparatorları gizem tanrılarına daha fazla düşkün oldular.

Gizem tanrılarının Romalı seçkinler ve imparatorlar tarafından kabul edilmesi onlar için bir zafer işareti anlamına gelmeliydi. Ancak, bütün Yakındoğu tanrıları arasında ayakta kalanı, en talep edici, kabilesine önüne geçilmez şekilde en fazla bağlı ve emperyal yönetime en fazla muhalif olan Yehova'ydı. Hatta imparatorlukta en popüler ve yaygın kültlerden birisi olan İsis bile, Bizans İmparatoru Justinianus MS 6. yüzyılda onun Mısır Filai'deki en önemli tapınağını kapattığında, geri çekilmişti. Dünyanın dört bir yanında İsis'in ayak izlerini takip eden Hıristiyanlık onun yerini almıştı.[12] İsis Romalı tanrıların saldırısına karşı koyabilirdi ama Hıristiyan Tanrı'ya direnemezdi.

Ne var ki, İsisçiliğin ve öteki gizem kültlerinin unsurları kendilerini yok eden o din bünyesinde yaşamaya devam ettiler ve o din belki de en senkretik olanıydı. Hıristiyanlık Yahudilikten daha fazla dostaneydi, ancak Hıristiyan Tanrı da gizem dinlerine kıyasla daha fazla talep edici ve seçkindi. Yehova ve onun Hıristiyanlar tarafından yeniden icat edilmiş hâli öteki tanrılara hoşgörülü olamazdı, oysa gizem tanrıları henoteist'tiler, yani yüce tanrılardı ama öteki, daha alt düzeydeki tanrıların varlığını kabul eder ve onlara karşı hoşgörülü olurlardı. Bu özellik sayesinde imparatorluğa kolayca adapte olabildiler ama kıskanç tektanrıcı Tanrı karşısında kendi müritlerini muhafaza etmekte geri düştüler. Hatta Hıristiyanlık "Yehova'nın gizem kültü" olarak dahi görülebilirdi: Gizem kültlerinin evrenselciliğine, yani herkesin katılımına açık olmaya, bireye odaklanmaya, tanrı ile takipçisi arasındaki ilişkiye ve yüksek performansa sahip olacaktı, fakat kendisine tapanları, hiçbir rakibe tahammül etmeyen Yahudi dininin tek, kıskanç ve ahlaki bakımdan talep edici Tanrı'sına da bağlayacaktı.

12. Stark, *The Rise of Christianity*, s. 199.

Seçkin Yahudi dini yaşamaya devam etti, ancak tam da doğası gereği mensuplarının sayısı artamadı. Pavlus'un Hıristiyanlığı ise imparatorluğun resmî dini olma özelliğini emperyal kültün ve öteki Romalı kültlerin elinden alacaktı. Ne var ki, Roma devletinin kendi tebaasını kontrol etmede dinin avantajlarını kullanabilme bakımından istikrarlı olmasından ve bir devlet dinini dayatma ve geliştirme bakımından da hâlâ yeterince güçlü olmasından ötürü başka türlü de yapamazdı.

Doğuya doğru çölün karşısındaki Part İmparatorluğu yöneticileri, bir dini dayatacak denli güçlü değildiler ve buna ihtiyaç da duymuyorlardı, gerçi ilk yüce, yarı tektanrıcı tanrı da burada doğmuştu. Palmira'nın tüccarları şehirlerini terk edip Fırat ve ötesine doğru yola çıktıklarında hiç şaşmadan İranlı tanrı Ahura Mazda [Hürmüz] ile karşılaşırlardı.

Yolculukları riskli ve masraflıydı, gerçi kârları da muazzam olurdu ve birçok tüccar, zengin bir Palmiralı patronun veya "synodiarch"ın desteğini alarak böyle bir yolculuğu göze alabilirdi. Palmira'nın barlarında, kafelerinde ve pazaryerlerinde, Hindistan'dan inci ve tarçın veya Part İmparatorluğu'ndan nar ve halı ithal etmek isteyen tüccar grupları bir synodiarch ile anlaşma yapmak üzere buluşurdu. Kârlarından pay almak karşılığında synodiarch ise finansmanı, okçulardan oluşan korumaları, şehir duvarlarının dışındaki malikânelerinden yük hayvanlarını sağlar ve muhtemelen tüccarlar Palmira'nın şehir kapılarından çıkarken onun süvarileri de önde giderdi.

"Kervanın oğulları" yani tüccarlar deri zırhlarını giyerler, bir ellerinde hançer ve ötekinde son derece süslü ağır bir mızrak tutarlardı, develerin eğerlerinden kenarları işlemeli eyer çantaları sarkardı, kervan tanrısı Azizu'ya kurbanlarını sunarlardı. Ovalar boyunca emin şekilde kılavuzluk edecek synodiarch'ın yeteneklerine güvenerek şehir duvarlarını ve palmiye bahçelerini geride bırakırlardı. Onun da, geçecekleri yerlerde koyun, keçi ve develerden oluşan büyük sürülerini otlatacakları her kabileyle ve vahalardaki yerleşim yerleriyle yol boyunca görüşme yapması gerekirdi. Strabon'a göre bunlardan bazıları dost kabilelerdi, bazılarıysa öyle değildi. Ve onlar da güvenli bir geçiş ve değerli su kuyularının kullanımı için değişen miktarlarda para talep ederlerdi; Fırat'ın uzaklarında yaşamakta olan "çadır sakinlerinin şefleri" ise açıkça en ılımlı ve uyumlu olanlardı. Ne var ki bazı kabile üyeleri görüşme yapmayı

kabul etmez ve açıkça yağma isterlerdi. Ve o zaman synodiarch'ın komutası altındaki kervan yol boyunca savaş etmek zorunda kalırdı. Palmira, kervanlarını koruyan synodiarchlar için tüccarların minnettarlıklarının kazılı olduğu birçok yazıtla doludur. Romalılar ise kısa sürede yol boyunca gözetleme kulesi zincirleri dikecek, bunlara da, yaklaşan haydutlar konusunda uyarmak için birbirlerine bayraklarla veya kalkanlarının ışıltısıyla işaret veren askerler yerleştirecekti.

Kervanlar geceleri dondurucu rüzgârlar altında ve sadece tilkilerin ve çakalların sesini duyarak düzlükler boyunca ağır ağır ilerlerdi. Ancak altı gün sonra tekdüze manzara değişir, tarlalar ve köyler başlardı. Kervan artık Fırat'ın verimli kıyılarına ulaşmış olurdu. Hit şehrinde (günümüzdeki orta Irak), nehrin kıyılarında tüccarlar kayıklarını yüklerken, yük hayvanlarını otlamaya ve dinlenmeye bırakırdı. Palmiralı okçulardan oluşan askerî birliklerin nehirdeki adalarda veya nehir kıyılarında karakolları olurdu, tüccarlar nehirde güneye Basra Körfezi'ne doğru yol alırken onları korurlardı. Kahverengi çamurlu, hızla akan nehrin karşı yakasında Part diyarı vardı, orası da tektanrıcılığın doğduğu yerdi ve dünyadaki en istikrarsız imparatorluktu, imparatoriçe olmuş eski bir köle kız, imparator kocasını daha yeni öldürmüştü.

9

Part Diyarında Politik ve Dinsel Kaos

Din ve krallık iki erkek kardeştirler ve birbirlerini gözden çıkaramazlar. Din krallığın temelidir ve krallık dini korur.

MS 224 yılında Partları yenilgiye uğratan vasal kral Ardeşir'e atfedilen bu sözler *The Cambridge History of Iran*, s. 877'de yer alıyor.

İsa, Augustus'un hükümranlığı döneminde doğmuştu, Augustus ise, deyim yerindeyse, yeryüzündeki birçok krallığı tektip düzleme indirgemiş, böylece tek bir imparatorluğa sahip olmuştu. Şayet birçok krallık olsaydı, bu durum İsa'nın dünyanın dört bir yanına yayılmasını engellerdi.

Origenes, *Contra Celsum*, 11.30, MS 248

MS 2 yılında Partlar ve Romalılar iki imparatorluk arasında onaylanmamış sınır olan Fırat kıyılarında birbirlerine ziyafet verdiler. İki ay süren görüşmelerden sonra farklılıklarını savaş yoluyla değil diplomasiyle çözmeyi kararlaştırmışlardı. Fırat'ın batı –Roma'ya ait– kıyısında Augustus'un 18 yaşındaki veliaht'ı Gaius'un başkanlığındaki Roma heyeti Partlılara ziyafet verdi. Ardından nehrin öteki kıyısında ziyafete ev sahipliği yapma sırası 25 yaşındaki Part Kralı Phraataces'teydi.

Ozanlar çalgı çaldılar, sayısız miktarda oğlak, kuzu ve yabandomuzu ikram edildi, bu arada Roma heyeti şoke olmuş bir ilgiyle Part kralı ve maiyetinin sarhoş tavırlarını izlemekteydi. Romalılar Partların "kibirli, hain ve şiddet düşkünü" olduğunu düşünürlerdi. Partlıların askerî yeteneklerinden korkuyor ve mutfaklarına

hayranlık duyuyorlardı; barbarlıklarından nefret ediyorlardı ve efemine hâllerinden ürküyorlardı.[1] Kral ve maiyeti muhafızlarına ve dostlarına kemikleri fırlatıyor; at, erkek geyik ve dişi ilahlar biçiminde yapılmış içki boynuzlarından ha bire palmiye şarabı içiyorlardı. Burma bıyıklarını buruyorlar ve sivri sakallarını tarıyorlardı (sinekkaydı tıraşlı Romalılara göre sakal-bıyık barbarlık demekti). Uzun saçları düzenli sıralar hâlinde kıvırcıktı, yüzlerine makyaj yapıyorlardı, yumuşak çizmelerinde inciler vardı ve yanlarından hiç eksik etmedikleri kılıçlarını taktıkları kemerleri son derece süslüydü.

Kralları Phraataces hepsi içinde en muhteşem olanıydı, mor bir pelerin ve göz kamaştırıcı renklerde bir tunik giymişti. Kafasında kraliyet tacı vardı, tacından boynuna doğru uzun şeritler sarkmaktaydı, saçları lüleliydi; aşağıya doğru titizce dalgalanıyordu, güzel bıyığı uçlarından yukarı doğru kıvrımlıydı, çenesi hizasından dışarı doğru ufak sivri bir sakalı bulunmaktaydı, sinir sisteminde genetik olarak sahip olunan bir hastalık sonucu alnında bir yumru vardı, o yumru da onun Arşak klanına mensup olduğunun kanıtıydı. Arşak Hanedanlığı, MÖ 3. yüzyıl ortalarında günümüz İran'ının kuzeydoğusunda bulunan küçük Part krallığını fetheden İranlı Parni göçerlerinin kabilesini oluşturan en önemli klanlardan birisiydi. Oradan başlayarak Pers* İmparatorluğu'nu Selucid'lerin [Selevkos'ların] (Büyük İskender'in generali Seleukos'un soyundan gelen hanedan) elinden süreç içinde almışlardı. Part diyarının kralları her zaman Arşak klanından seçilirdi. Bu klan dünyadaki en kuralsız imparatorluğun az sayıdaki en istikrarlı unsurlarından biriydi.

Sinekkaydı tıraşlı Gaius ve onun ciddi giysiler içindeki maiyeti Part diyarının "efemine" giysili asillerine ve Phraataces'in son derece süslü elbisesinin eteklerini öpen ve ayaklarına kapanan vasal kralların nefretler bakmaktaydılar. Romalıların gözünde bu durum beklentilerinin ötesinde bir şey değildi. Tarihçi Herodot'un, Yunanların

1. Plutarch, "The Life of Crassus" *(Parallel Lives,* Çev. Bernadotte Perrin, Loeb Classical Library, 1916; şuradan erişilebilir: <http://penelope.uchicago.edu/ Thayer/E/ Roman/ Texts/Plutarch/Lives/Crassus*.html>).

* "İranlı" terimini İran platosundaki halkları işaret etmek için kullanıyorum, burası modern İran'dan daha büyük bir bölgedir, Hindukuş'tan Orta Anadolu'ya ve Orta Asya'dan Basra (İran/Pers) Körfezine uzanan daha büyük bir bölgedir; ve "Persli" terimini de, Kiros ile başlayan ve Büyük İskender ile Partlarla birlikte Seleukos'lar (Seleucid'ler) ardından yeniden sahneye çıkan İranlılar tarafından yönetilen Pers İmparatorluğu için kullanıyorum.

tek başına zafercilik anlayışı sayesinde güçlü Pers İmparatorluğu'nu yenebildikleri açıklamasını kaleme almış olmasından beri, Romalılar da –Yunanların yerine geçenler olarak– kendilerine erkeksi, özgürlük düşkünü, bağımsız yurttaşlar özellikleri yüklemekteydiler. Elbette otokrat kralları önünde boyun eğen yozlaşmış, lüks düşkünü, aşağılık Doğu halkları karşısında galip geleceklerdi; Herodot sayesinde antik dünyada "oryantalizm" hâlâ canlıydı ve işe yarıyordu. Doğudan getirilen genç, yakışıklı köleler ise zengin Romalılar bakımından toplumsal kuralların gerektirdiği bir şeydi. Villalarındaki masalar genellikle Part giysileri içindeki Oryantal şarap sakilerinin mermer figürleriyle süslüydü.[2] Romalılar kendi Cumhuriyetçi miraslarıyla son derece övünürlerdi, gerçi bu miras Augustus tarafından yıpratılmıştı; Augustus, Kral Phraataces'in rüyasında bile göremeyeceği ölçekte senatörleri, şehirleri ve uzaklardaki toprakları üzerinde bir güce ve aynı zamanda büyük ve iyi disiplinli bir orduya sahipti. Augustus'un asilleri de onun ayaklarına kapanmış olabilirdi, ancak Phraataces'in onları korkutmak için yeterince sebebi vardı. İki yıllık süre içinde, bunlardan bazıları onu sürgüne gönderecek ve muhtemelen onu ve Kraliçe Musa'yı öldüreceklerdi.

Musa, Phraataces'in annesi, karısı ve –muhtemelen onunla suç ortaklığı yaparak– Pharaataces'in babası ve kendi kocası Kral Phraates'in katiliydi. İtalya'dan bir köle kız olarak getirilmiş ve krala Augustus'un bir hediyesi olarak verilmişti. Mezopotamya şehri Susa'da bulunan mermer bir Musa büstü, yayvan büyük burnu ve gözlerini yukarıya doğru acımasızlıkla dikmiş genç bir kadını sergiler. Heykeltıraş boynunda beliren ilk kırışıklığı bile tasvir etmiştir. Bir katil gibi olmasa da kazanmaya kararlı şekilde bakmaktadır. Augustus döneminde yaşayan tarihçi Trogus'a göre Musa'nın katledilen kocası Kral Phraates de tahta çıkabilmek için kendi babasını ve 29 erkek kardeşini öldürmüştü; gerçi bu söylenenin ne kadarının Part barbarlığını karikatürize etmek için olduğunu anlamak zordur. Partları sadece Romalı yüceliği ve kapı komşusu tek imparatorluğa olan düşmanlığı prizmasından biliyoruz. Partlar kendileri hakkında hiçbir belge bırakmış değiller.

Modern Irak'tan başlayıp İran, Türkmenistan ve Afganistan üzerinden Pakistan'a uzanan Part diyarı bir anlamda Roma'dakine benzer unsurlarla start almıştı. Onun da sağlam bir savaşçı gücü

2. Vesta Sarkhosh Curtis ve Sarah Stewart, *The Age of the Parthians*, s. 61 (I. B. Tauris, 2007).

vardı; Part diyarı, aslında, Roma'nın en korkulu rakibiydi. Roma gibi Part diyarının da zenginliği ticarete dayanıyordu: Part örneğinde Doğu ile Batı arasındaki karayolundan ticareti kontrol etmek veya etmeye çalışmak söz konusuydu. Ancak her iki imparatorluk da farklı yollardan evrildiler. Roma güçlü bir merkezî otorite tarafından bir arada tutulan ve yönetilen bir imparatorluktu. Ancak 200 yıl ardından hiçbir Part Kralı imparatorluk üzerinde merkezî bir otorite dayatamamıştı. Krallar, güçlü Part asillerinin ve Pers diyarında, özellikle imparatorluğun Doğu kesiminde eski asillerin sahip olduğu büyük ölçüde yarı bağımsız krallıkların (Plinius bunların 18 olduğunu yazmıştı) ve toprakların oluşturduğu, esas olarak bölünme ile çoğalan bir federasyona göz yummaktaydılar. Mezopotamya'nın (günümüzde Irak) eski Asur ve Babil İmparatorluklarına yurt olan büyük ticari şehirleri de adeta özerk şehir-devletleriydiler.

Part kralları ülkeyi savaş, diplomasi ve entrika yoluyla yönetmekteydiler ki bu da kendilerine otorite ve sadakat sağlayan dinin katkısına imkân vermeyen bir tarzdı. Zerdüştlüğü desteklerlerdi, ancak ne din ne yönetici Roma'da olduğu üzere karşılıklı pekiştirecek şekilde birbirini kullanırdı.

Bir imparatorluğun ayakta kalabilmesi için farklı yollar vardı ve bunlar da imparatorluğun kurucu unsurlarına güçlü bir merkezî otoriteyi dayatmaktan bağımsız krallıkların hakiki bir federasyonunun kabulüne dek uzanırdı. MS 1. yüzyılın başlangıcında Çin bu yelpazenin otoriterlik tarafındaydı; Roma ise yelpazenin ortasında bir yerdeydi, fethettiği ülkelere bir ölçüde bağımsızlık veriyordu, ancak herhangi bir sıkıntı emaresinde onları alaşağı etmeye hazırdı; yelpazede Çin'in tam tersi bir yerde olan Part diyarı ise daha çok zayıf bir merkezî otorite altında gevşek şekilde birbirine bağlı yarı bağımsız kesimlerin bir toplamıydı. İşte bu –kaçınılmaz olarak aşırı basitleştirilmiş– resimdeki Part modeli belki de en istikrarsız olanıydı. Bununla birlikte –yöneticileri ve tebaası bakımından ne denli kargaşalı ve sıkıntılı olsa da– 500 yıl yaşayabildi ki bu süre de aşağı yukarı Çin'deki Han hanedanlığının (MÖ 206-MS 220) ömrü kadardır. Roma İmparatorluğu da (MÖ 27 yılından, MS 410 yılında Roma'nın yağma edilmesine dek) 500 yıl kadar sürmüştü, gerçi imparatorluğun Doğu yarısının 1453 yılında yıkılması son nokta olarak alınırsa 1.500 yıl sürdüğü de söylenebilir.

Phraataces ile Gaius Fırat nehrinin ortasında bir adada nehrin iki yakasındaki ordularının gözetimi altında iki ay boyunca gö-

rüşme yaptılar. Genç ve tecrübesiz Gaius'u ilk önemli misyonunda desteklemek üzere Augustus tarafından oluşturulan uzman saha kadrosu heyetinin başında Juba bulunuyordu, o da Moritanya'nın (modern Cezayir ve Fas'ın kuzey kesimi) Berberi kralıydı, Roma'ya sadakat bakımından Hirodes ile yarışan bir yanaşma işbirlikçi kraldı.* Juba'nın babası ise Roma'ya düşmanlık etmişti. Krallığı MÖ 46 yılında Julius Caesar tarafından fethedilmişti. Ancak Roma Juba'yı bir düşman olmaktan çıkararak tek bir nesilde inançlı bir hizmetkâra çevirmişti, bunun benzerlerini fethettiği yerlerdeki kraliyet ailelerinin ve elitlerin pek çoğuna da yapmıştı (bkz., bölüm 16).

Roma yarı özerk krallıklarını ve şehirlerini yönetebilmekteydi, çünkü hem onların seçkinlerini imparatorluğun gönüllü ajanlığına dönüştürme hem bunu başaramadığında her zaman tehdit kuvvetini kullanma gücüne sahipti. Öte yanda Part yöneticileri ise, kendi seçkinlerini sadık tebaaları olması yönünde kullanacak rüşvet veya güç ve zenginlik konusunda yeterince tekele sahip değildiler. Part diyarında klanların şefleri, "vasal" krallar ve şehirleri yöneten Yunan seçkinleri, sadakatlerini kral yerine Part diyarındaki bitmek bilmeyen iç savaşlarında tahta düşkün olana çevirmekle daha iyisini yapmaktaydılar, geri planda ise bir hizbi ötekine karşı kullanarak Part diyarının parçalanmasına katkıda bulunmaktan hoşnut kalan Roma İmparatorluğu pusuya yatmış olurdu. Tacitus "Sadakatsizlik onların [Partlar'ın] ulusal alışkanlığıdır" diye yazmış, sadece birkaç hafta içinde üç kez taraf değiştiren iki kabile şefini kayda geçirmişti.

Bir yanda Augustus kendisine sadık Juba'yı, iktidarına önemli sınırlar getirmekle birlikte Moritanya krallığıyla ödüllendirirken, öbür yanda Part kralı da Roma'nın maruz kaldığı en ciddi yenilgilerden birisini tattıran generalini, başını keserek ödüllendirmekteydi.

Savaş hakkındaki tek kaynak olan Plutarkhos bile, "boyalı yüzüne ve ikiye ayrılmış saçlarına" rağmen, özellikle Romalı rakibiyle tam bir zıtlık oluşturan kraliyet ordularının 33 yaşındaki parlak komutanını, güçlü şef Suren'i tanımıştı.[3] Plutarkhos'a göre kibirli Marcus Licinius Crassus, Suren'den iki kat yaşlıydı ve hatta daha yaşlı görünmekteydi. Crassus Roma'nın en zengin adamıydı,

* Muhtemelen bu askerî seferde Juba, ulus üstü bir elitin üyesi olarak, müstakbel karısı Glaphyra ile karşılaşmış ve ona âşık olmuştu, Graphyra ise daha sonra Hirodes'in oğlu Archelaus ile evlenmek için onu boşayacaktı.

3. Aşağıdaki Carrhae savaşı değerlendirmesinde Plutarkhos esas alınmıştır; Plutarch, "The Life of Crassus", *Parallel Lives*, 21-33.

Cumhuriyet'in son yıllarında Julius Caesar ve Pompeius ile birlikte gayriresmî yöneticiler arasındaydı, triumvira'daki diğer iki kişiden daha iyi bir general olduğunu ispatlamaya kararlıydı. MÖ 53 yılında kendisine yapılan bütün tavsiyelere rağmen Part diyarını işgal etmişti ve orası da Romalıların sınırları boyunca karşı karşıya geldiği tek büyük güçtü.

Crassus muhtemelen Aelius Gallus kadar beceriksizdi, çünkü o da 27 yıl sonraki durumuna düşmüştü (bkz., bölüm 5) ve tıpkı Gallus gibi Romalıları doğrudan şekilde Carrhae (günümüzde Türkiye'nin güneydoğusunda Harran) çöl düzlüklerinde pusuya yönlendiren "kurnaz ve hain" bir Arap kabile şefi tarafından aldatılmıştı. Crassus'un askerleri Suren'inkilerin dört katıydı. Ancak bu kez esas olarak Galyalılardan oluşan lejyonerler, düşmana doğru yavaşça ve fakat inatla ilerleyerek yekpare bir bütün şeklinde savaşmak üzere eğitilmişlerdi. Göçebelerin esnek gerilla tarzı taktiklerine alışkın değillerdi, bu tarz ise hızlı ve parlak bir süvariliğe dayanıyordu. Lejyonerler sıkı kareler oluşturmaktaydılar. Kendilerini korumak için kalkanlarını bitişik tutmaktaydılar, bu şekilde ilerlerken zırh kaplı siyah atlarına binmiş Part süvarilerinin çevrelemesiyle giderek kapana kısılmışlardı. Ölü ve yaralı bedenlerin üstünde ne yapacağını bilmeden duran, koşuşturan atların çıkardığı toz nedeniyle nefesleri kesilen askerler, Partların hafif süvarisinin hedefi hâline gelmişlerdi, süvariler nişan almaya bile gerek duymadan sıraya girip büyük yaylarından siyah tüylü oklarını fırlatmaktaydılar, bu arada önde yer alan ve zırhla kaplı atlarına binmiş süvariler iyi korunmuş Galyalıların üzerine uzun mızraklarıyla saldırıyorlardı. 11. yüzyıl İran epik destanı *Vis ile Ramin*'in muhteşem şairi şöyle yazmıştı: "Kılıç zırhın içinden su gibi geçti; ... ok gözlere uyku gibi girdi... mızrak ucu kalbe aşk gibi saplandı"; bu destan Part ozanlar tarafından söylenen kahramanlık hikâyelerine dayanıyordu.

Crassus'un oğlu Publius'un yönettiği bir lejyon onları kurtarmaya çalıştı ama "Part vuruşu"nun kurbanı oldular. Partlar kaçıyormuş gibi yaptılar. Publius ve süvarileri onları takip etti, ancak Part atlıları –muhtemelen Asya'nın tamamında en iyileriydiler– eyerleri üstünde geri döndüler ve atlarını tam hızla sürerlerken ayağa kalktılar ve oklarını Romalıların üzerine boca ettiler. Etrafındaki adamlarının katliama uğradığını gören Publius kolay yolu seçti ve intihar etti. Kopmuş başı, çaresizlikten felç olmuş hâlde yatmakta olan babası Crassus'un yanına getirildi. Panik hâlindeki ve düzeni

bozulmuş orduyu yöneterek gece boyunca ricat ettirmek işi yardımcısı Cassius'a kalmıştı ki o da yaklaşık on yıl sonra Julius Caesar suikastındaki "zayıf ve aç" işbirlikçilerden olacaktı. Cassius ölüleri ve ölmekte olanları savaş alanında bıraktı ve onların çaresiz çığlıkları yüzünden Partlar düşmanlarının kaçmakta olduklarını fark ettiler. Partlar bir tepe yamacında yirmi kişi hariç Romalılardan 2 bin kadarını parça parça ettiler. Düşman askerinin aniden sıradan bir insana dönüştüğü savaşın o olağanüstü anlarından birinde, "bu insanlara hayranlık duyan Partlar kılıçları ellerinde onların arasından kendilerine yol açmaya çalışırken, onların da acılarına son vermekteydiler." Başlangıçta 40 bin kişilik bir kuvvete sahip olan Cassius 10 bin askeriyle Suriye'ye geri çekildi. Crassus ise, barış görüşmesi hilesiyle Suren tarafından kandırılmış ve Part generalin koruması tarafından öldürülmüştü. Kesik başı Part Kralı II. Orodes'e götürüldü ve Euripides'in *Bakkhalar*'ını çığlıklar atarak seyreden saraylıların önünde bir sahne propagandası olarak kullanıldı.*

Bir yıl sonra Kral Orodes muhteşem Suren'in kellesini kestirdi. Suren'in başarısı onu çok tehlikeli hâle getirmişti. Suren ailesi Part diyarındaki en güçlü klanlardan biriydi, verimli Sistan bölgesini yönetiyorlar ve hatta kendi paralarını basıyorlardı. Carrhae'deki zafer de Suren'in vasallardan ve kölelerden oluşan kendi özel ordusu tarafından kazanılmıştı.

"Part ordusu", kralın küçük sürekli ordusuyla ona eklenen büyük özel ordulardan oluşmaktaydı, Suren'inki gibi özel ordular krala değil kendi yerel klan şeflerine sadıktılar. Cumhuriyet döneminde Romalı askerler de kendi generallerine sadıktılar, bu durum da zaferden sonra onları ganimetle zenginleştirenin kendi generalleri olması gerçeğinden kaynaklanıyordu. Ancak iç savaş sonrası dönemde, Augustus ordu üzerinden ve onların sadakatini satın alarak, imparatorluğunu kendi denetimine sokacak denli yeterince güç ve zenginliğe sahip olmuştu. Roma ordusu, sonraki imparatorlar Augustus'un yaptığı kadar başarılı olmayarak sıklıkla kendi askerlerinin sadakatini sağlamada hatalar yapmış olsalar da, merkezî kontrol altında bir organizasyon olarak kalabildi.

---

* *Vis ile Râmin*'in yazarı Gurgani, Part yönetimi çöktükten yüzyıllar sonra yazmış olsa da, araştırmacılar onun Part İmparatorluğunun atmosferini inançla sergilediğini düşünüyor ve dolayısıyla bu bölümün tasvire dayanan bazı ayrıntıları bakımından onun müthiş ilham verici destanını kullandım.

MS 1. yüzyılın başlangıcında Çin zaten savaşçı seçkinler yerine kamu görevlilerinden oluşan bir eliti yönetime geçirmişti; Roma ise benzer bir sürece başlamak üzereydi, gerçi bu durum senatörler bakımından acı verici olacaktı. Ancak Part seçkinler hâlâ göçebe savaşçılardı; üstün askerlerdi fakat kötü tebaalardı. Sadakatleri klanlarınaydı, krallarına değil. Kökleri göçebelere dayanıyordu, ülkenin büyük bir kısmı sadece göçebe hayatına uygundu ve onlar da göçebelerin kendi ataları olduğunu hâlâ kalplerinde hissetmekteydiler.

Part seçkinleri büyük at ve büyükbaş hayvan sürülerinin sahipleriydiler, muhtemelen içki içme hariç bütün faaliyetlerden daha fazla çita ve av köpekleriyle avlanmayı tercih ederlerdi. Strabon'un yazdığına göre, Partlar hurma şarabı içerken en önemli kararlarını almaya devam ederler ve "sarhoşken aldıkları kararların ayıkken aldıkları kararlardan daha kalıcı olduğunu düşünürlerdi".[4] Partlar hâlâ göçebe hayat tarzıyla ve göçebe yetenekleriyle övünmekteydiler. Beş yaşından itibaren asillerin erkek çocuklarına hâlâ göçebe sanatları öğretilmekteydi. Strabon, onların şafak vakti koşu yarışları için uyandırıldığını, öğleden sonraları da ağaç dikmeyi ve kökleri toplamayı, silah, giyecek ve avcı ağları yapmayı öğrendiklerini; karanlık bastığında "sürüleri yönlendirmeyi ve geceleri dışarıda yaşamayı ve fıstık, meşe palamudu, yabanarmudu gibi yaban meyvelerini yemeyi öğrendiklerini" anlatır.

Göçebe savaşçı kültürü, klan liderlerini esas alan güç merkezlerinden yayılmasıyla birlikte, merkezileşmenin gerektirdiği statik hiyerarşiye dayalı örgütlenmenin zıddıdır. Zaten Part kralının da Roma'nın kendi seçkinlerine sunduğu Hobbes'in öngördüğü bir sözleşmeyi –itaat karşılığında zenginlik ve güvenlik– sunma gücü yoktu.

Şehirlerde yaratılan ticaret ve zenginlik birçok imparatorluğun para kaynağıydı. Ancak Part kralları kendi şehirlerini, özellikle Mezopotamya'nın büyük ticaret şehirlerini gerçekte asla fethetmediler. Bunlar hâlâ MÖ 4. yüzyılda Büyük İskender'in fetih ordusuyla birlikte oralara yerleşen Makedonya Yunanları tarafından yönetilmekteydi. Mezopotamya'nın büyük Yahudi nüfusu da (onlar Kudüs'ün yok edilmesi ardından Babil Kralı II. Nebukadnezar tarafından MÖ 6. yüzyıl başlarında Babil'e sürgün edilen esirlerin soyundandı) kendi geleneksel yöneticilerine sahipti. Büyük Yahudi

4. Strabon'un Partlar değerlendirmesi şuradan: *Geographia,* XV.3.

topluluklarının veya bazen özellikle Yahudilerin bulunduğu şehirler ve köylerde [Babil sürgünü Yahudilerin lideri olan baş haham] "exilarch", Pazar fiyatlarını tespit eder, ticaretten vergi toplar, yüksek mahkemeye başkanlık eder ve yerel hâkimleri tayin ederdi. Buna karşılık exilarch'lar Part krallarına toprakları için haraç verirlerdi.

Roma'nın da imparatorluğun Doğu kesiminde yine Yunanlar tarafından yönetilen yarı özerk şehirleri vardı. Roma şehirleri, Part şehirleri gibi, ayrıca yönetilen Yahudi topluluklarına da sahipti. Ancak Roma kendi şehirlerine güvenebiliyordu ve imparatorluğunu hakikaten onlar sayesinde yönetebiliyordu, çünkü hem sadakati cazip hem sadakatsizliği yıkıcı hâle getirecek gücü vardı: O güç ise Roma'nın kendi şehirlerinden sağladığı zenginliğe dayanıyordu. Part diyarının Doğu ile Batı arasında giderek artan mal trafiğinde coğrafi bir "aracı" durumuna gelmesiyle şehirlerinin son derece zenginleşmesine rağmen, Part kralları asla benzer bir durumda değildiler.

Seleukeia (günümüz Bağdat şehrinin yaklaşık 30 km güneyinde) ve Dura Europos (daha kuzey batıda şimdiki Suriye'de kalan Fırat nehrinin sağ kıyısında) gibi büyük ticaret şehirleri kralla kendi ayrı sözleşmelerini yapmışlardı. Kendi paralarını basabiliyorlardı ve bu da paranın değerini etkili şekilde kontrol etmelerine imkân tanıması yüzünden büyük bir tavizdi, çünkü bu şehirler muazzam bir zenginliğin merkezleri hâline gelmekteydiler.[5] Şehirlerden geçen bütün mallara vergi koymaktaydılar ve teorik olarak gelirlerinden ve ayrıca yönetimlerinde bulunan etraflarındaki topraklardan aldıkları vergilerden bir kısmını Part krallarına teslim etmekteydiler. Ancak merkeze doğru bu gelir akışı şehirlerin sadık kalmasına bağlıydı ve her ne kadar bastıkları paraların yüzlerinde yaltaklanarak kendilerini "Yunan hayranı" diye adlandırmış olsalar da, Part kralları asla bu gelir akışına güvenmezlerdi. Plutarkhos'a göre, Yunan yönetimindeki şehirler Part yöneticilerine "sürekli düşman" olarak kaldılar, imparatorluğu çileden çıkartan bitimsiz iç savaşlarda herhangi bir anda taraf değiştirmeye hazırdılar. Roma yöneticilerinin şehirlerine rüşvet verecek zenginlikleri vardı, çünkü vergilendirmeyi kontrol etmekteydiler ve rüşvet işe yaramadığında yenilmez bir askerî güçle tehdit devreye girebilirdi ki bunun masrafı da büyük ölçüde vergilendirmeyle karşılanırdı. Part yöneticileri bu denli başarılı

5. *The Cambridge History of Iran*, s. 911.

şekilde ne rüşvet verebilir ne tehdit edebilirdi; ordularının büyük bir bölümü için yerel şeflere bağımlıydılar ve onlara da tıpkı şehirler gibi asla güvenilemezdi.

Dicle Nehri ile Fırat'tan gelen büyük bir kanalın birleşme noktasında bulunan Seleukeia, Part diyarındaki en zengin ve başarılı bir ticaret şehriydi. Zenginliği ve büyüklüğüyle İskenderiye'nin rakibiydi. Roma'nın büyük ticaret şehirleri gibi, büyük ve karışık bir nüfusa sahipti (Plinius, muhtemelen abartmış olsa da, 600 bin kişi diyor) ve bu nüfus İranlılardan, Arap göçebelerinden, Babillilerden, Asurilerden, Finikelilerden, Palmiralılardan ve Yahudilerden (Josephus'un rakamlarına inanılabilirse MÖ 41 yılında 5 bin Yahudi katledilmişti) oluşmaktaydı. Arabistan'dan tütsü getiren gemiler Basra Körfezi'nden yola çıkıp Dicle Nehri'ne yelken açar veya başka bir yönden Akdeniz'den gelen malları taşırlardı. Seleukeia'nın limanına demir atarlar ve yüklerini alırlardı. Karayolunu kullanan kervanlar Semerkant ve ötesindeki son durak Çin'e iş yapmak için yola çıkarlar veya seyahatin sonraki aşaması için yeni mallarını yanlarına alırlardı. Çin'den getirilen kayısı, dökme demir ve her şeyin üstünde ipek antik dünyada en fazla peşine düşülen maddelerdi, ters yönde yapılan seyahatteyse Part diyarının narları ve halıları Hindistan'a, Kuşanların yeni gelişmekte olan imparatorluklarına, Semerkant'a ve Çin'e doğru veya batıya vaha şehri Palmira'ya ve oradan Akdeniz'e doğru taşınırdı. Ancak şehir neredeyse her zaman Part kralına muhalefet etmekteydi. MS 36 yılında tahta talip olan bir sahtekâra destek olacak ve yedi yıl boyunca krala isyan edecekti.

Dicle Nehri'nin Seleukeia'nın bulunduğu yerin karşı yakasında yeni şehir Ctesiphon vardı. Orası da Partların Seleukeia'ya rakip yaratma çabasıydı, Roma gibi imparatorluğun merkezileştirici gücü ve odağı olacaktı. Ticaret nehrinin iki yakasında iki şehir karşı karşıya gelmişti: Seleukeia, antik ve kaçınılmaz şekilde Yunan şehriydi, caddelerin dik açılarla birleştiği dikdörtgen Yunan ağ sistemiyle kurulmuştu, gerçi Strabon'un yazdığı üzere kendine özgü yerel bir havası da vardı: Tek katlı evlerin parlak renklerle boyalı sütunları bulunuyordu, sütunlar palmiye ahşabından yapılmıştı (palmiye bölgede yetişen tek ağaç çeşidiydi), sütunların etrafına büklümlü kamışlar dolanmıştı ve odaların tonozlu tavanları güneşte kurutulmuş kerpiçlerden yapılmıştı, çünkü ahşap çok ender bulunuyordu ve pahalıydı. Ancak şehir hâlâ Yunan tarzındaydı. Hâlâ spor salonuna ve tiyatroya sahipti. Şehrin Yunan seçkinleri

hâlâ şehir üzerindeki kontrollerini kıskançlıkla muhafaza ediyorlar, Yunan olmayanların çoğunu yurttaşlıktan dışlıyor ve dolayısıyla onları makam sahibi olma ve şehir konularında oy kullanma hakkından mahrum bırakıyorlardı.

Modern Ctesiphon şehri nehrin karşı yakasındaydı, Helenist tarz değil de Part tarzındaydı; çember planına göre inşa edilmişti, bu da savunmasını kolaylaştırıyor ve Yunan tarzı dikdörtgen şehre kıyasla epey az bir duvar korumasını gerektiriyordu. 4. yüzyıl Roma tarihçisi Marcellinus'a göre, Kral I. Pacorus, MÖ 39 yılında "birçok yurttaşın göç ettirilmesiyle" şehri büyütmüştü, gerçi Ctesiphon'un ne kadar büyümüş olduğu da belirgin değildir: Strabon burasını hem "büyük bir köy" hem de "Partların satış yapmaları için depo verdiği ve Partların hoşuna giden sanat eserlerinin olduğu çok sayıda insanı barındırdığı; çünkü Part krallarının, havasının sağlığa yararlı olmasından ötürü kış mevsimini orada geçirmeyi alışkanlık hâline getirdikleri"[6] bir şehir olarak tasvir eder.

Ancak Ctesiphon Roma gibi asla bir imparatorluğun odak noktası, gerçek bir başşehir olamadı. Resmî unvanların imparatorluğun her yerinde değişiklik göstermesi, her şehir-devletin, krallığın ve küçük ülkenin kendi idari tarzında ilerlediğinin ve Part yöneticilerinin imparatorluğun tamamında herhangi bir basit tektipliği dayatamadığının açık göstergesiydi.

Hatta saray bile Ctesiphon'da uzun süre kalmazdı. Phraataces ve Musa sürekli imparatorluğun değişik yerlerinde dolaşırlardı, bu durum muhtemelen güçlerini temsil edecek yeterince güvenli tek bir kişinin dahi olmamasının kanıtıydı. Ctesiphon'daki sarayda kalırlardı, sarayın her yüzeyi köpek, kanatlı ejderha resimleriyle, savaş ve av sahneleriyle kaplıydı, parlak sarı, kırmızı, yeşil ve kahverengi renkleriyle sıvanmıştı. Fakat sadece kış mevsiminde saraydaydılar ve hatta o mevsimde de Ctesiphon, Babil ve muhtemelen Seleukeia'daki sarayları da kullanırlardı. Yaz mevsiminde kuzeydoğuya Zagros Dağları'nda Ecbatana'daki (Hemedan, İran) ve Türkmenistan çölünün kenarında yer alan vaha şehri Merv'deki saraylarına giderlerdi. Genelinde Partlar şehir hayatından uzak durmayı tercih ederlerdi.

Şehri yönetemez, orada yaşamayı istemez hâldeki Part yöneticileri kendilerini tebaalarına dayatacakları zeminden yoksundular.

6. Strabo, *Geographia,* XVI. 1.16.

Yönettikleri 500 yıl boyunca imparatorluklarını oluşturan halklar tarafından hakikaten birer yabancı olarak görüldüler. Augustus, Roma'nın ilk fiilî imparatoru olarak diktiği büyük kamu anıtları, heykeller ve tapınaklar aracılığıyla imparatorluğun her tarafındaki şehirlerde kendisini görülebilir kılmıştı. Part diyarının en zengin şehri Seleukeia hâlâ eski Ahameniş Pers İmparatorluğunun Yunan yöneticileri Seleukos'ların ismini muhafaza etmekte ve onların takvimini kullanmaktaydı.[7] Partlar Seleukos yöneticilerini fiziksel olarak yerlerinden etmişler, ancak onları zihinsel olarak yok edememişlerdi. Augustus, öte yandan, başlattığı emperyal kültüyle imparatorluğunun her tarafındaki şehirlerde yaşayanların zihinlerine kendi damgasını vurmuştu (bkz., bölüm 2). Part yöneticileri de benzerini yapmaya çalıştılar. Elbette eski köle ve Augustus'un hediyesi Musa da Kral Phraates ile evlendiğinde "Tanrıça Musa" olarak adlandırıldı. Krallar, paralarının üzerinde kendilerini tanrı olarak kazıtırlardı. Bununla gerçekte neyin kastedildiği belirgin değildir. Kendilerini tanrı yöneticiler olarak veya Zerdüştlüğün yüce tanrısı Ahura Mazda'nın ("Bilgeliğin Efendisi") yeryüzündeki reenkarnasyonları olarak veya daha az kibirli hâliyle gayrişahsi bir gücün tanrısal kutsallığına sahip olarak, İranlıların her meşru yöneticiye bahşedildiğine inandıkları bir nevi kralların tanrısal hakkı olarak düşünmüş olabilirler (Çin'deki yöneticilerin tanrısal hakkının bir çeşitlemesi için bkz., bölüm 14).[8]

Partlar tanrı-yöneticiler kadar güvenilir olmayabilirdi –tahta bağlılıkları çok zayıftı– ancak yoksun oldukları otoriteyi sağlayacak Zerdüştlük atmosferine sığınmaya çalışmaktaydılar. Büyük Pers İmparatorları Kiros ve Darius Zerdüşt'tüler veya en azından Ahura Mazda'yı panteonun tepesine yerleştirmişlerdi, daha önce Zerdüştlerin "lanetlenmiş" dedikleri Büyük İskender imparatorlukların fethetmiş ve her yeri ve özellikle dinlerini tahrip etmişti. Askerleri rahiplerini –sözel olarak nesilden nesle geçirdikleri ibadetlerinin ve ritüellerinin koruyucularını– öldürmüş ve tapınaklarını yağmalamışlardı. Daha sonraki Zerdüşt metinlerine göre, Yunan Seleukos yöneticiler yenilgiye uğratıldıkları zaman, yeni Part fetihçiler Zerdüştlüğe bağlılıklarını da ilan etmişlerdi. Arşak klanlarının *Avesta*'nın –Zerdüştlüğün kutsal şiirleri ve ilahileri–

7. Michael Ivanovich Rostovtzeff, *Dura Europos and its Art* (Clarendon Press, 1938).
8. *Cambridge History of Iran*, s. 873; ayrıca bkz., Mommsen, *Provinces of the Roman Empire*, s. 5 ve Malcolm A.R. Colledge, *The Parthians*, s. 103 (Praeger, 1967).

efsanevi krallarıyla bağlantılı olduğunu ileri sürmüşlerdi. Paraların üzerinde asilleriyle birlikte ateş sunağı yanında yer almaktaydılar. Ateş, büyük saflaştırıcı, Zerdüştlüğün yüce tanrısı Ahura Mazda'nın kutsal sembolüydü. Saraylarında ateş tapınakları inşa etmişlerdi ve taçları Zerdüşt Magi rahipleri tarafından takılırdı.

İran destanı *Vîs ile Râmîn*, bir taç giyme törenini tasvir eder, kral at üzerinde Ctesiphon şehrini dolaşmaktadır, şehir çiçeklerle ve kraliyet taklarıyla donatılmıştır, bu arada davullar ve trampetler çalmaktadır. "Her elden yola mücevherler fırlatılıyordu. Her dil kralı kutlayan sözler söylüyordu... Yukarıda ise misk ve amber dumanından oluşan bir bulut asılıydı."[9] Kral, etrafındaki asilleri ve vasal krallarıyla sarayına girmektedir. Güçlü Suren klanından bir üye klanın geleneksel krala taç giydirme hakkını uygular. Kralın lüle saçlı başına mücevher kaplı tacı yerleştirir, bu arada etrafındaki asiller ve vasal krallar yeni "krallar kralını" selamlarlar. Teker teker öne çıkarlar ve ayaklarının önüne kupalar dolusu inciler atarlar.

Ardından kral ve hazır bulunanlar sarayın duvarlarına çok sayıda kilimlerin asıldığı ve en güzel halılarla kaplı kemerli geniş koridorlarından ve bahçelerinden geçerler ve Magi rahiplerinin beklediği ateş tapınağına ulaşırlar, rahipler ellerinde mersin dalları tutmaktadır ve başlarında sadece dudaklarını açık bırakacak şekilde yanaklarını da kapatan sımsıkı türbanlar bulunmaktadır. Kubbeli kutsal mekânın zemini büyük kül yığınlarıyla kaplıdır. Kral, rahiplerin bir ateş yakmak için hazırladıkları kerpiç sunağa ilerler. Kuru tahtalar üzerine yağ döker ve kutsal ateşi tutuşturur, alevleri sandal ağacı, ödağacı, kâfur ve misk ile canlandırır ama üflememeye dikkat eder, çünkü Strabon'a göre "ateşe nefeslerini üfleyenler veya ateşe ölü veya kirli bir şey atanlar öldürülürler". Kutsal ateş harlanır, bu Magi rahiplerinin sürekli yanar şekilde tutmak zorunda oldukları bir ateştir ve kralın hükümranlığı da o andan itibaren başlar.

Zerdüştlük*, peygamber-şair Zerdüşt'ün yaklaşık MÖ 18. yüzyıl ile MÖ 1000 arasında İranlı göçebelere kendi mesajını vaaz etmeye

9. *Vis and Ramin,* [*Vîs ile Râmîn*] s. 224-5 (Farsça, Fahreddin Gurgani'den çeviren George Morrison, Columbia University Press, 1972) [*Vîs ile Râmîn,* Çev. Mehmet Kanar, Ayrıntı Yay., 2013].

* "Zerdüştlük" –tıpkı "Budizm", "Konfüçyüsçülük" ve antik dünyanın birçok dinlerinde olduğu gibi– bir dizi somut uygulama ve inanç olarak henüz birleşmemişti. Ancak bunları "izm"lerden birisi olarak adlandırmak yanıltıcı olsa bile, ben de kestirmeden gitmek için böyle yapacağım.

başlatmasından beri, giderek evrilen bir inançlar ve ritüeller toplamı bir dünya dini olabilmenin bütün potansiyeline sahipti. Aslında kendi bünyesinde beş dünya dininden üçünün –tektanrıcı Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslamiyet dinleri– tohumlarını taşımaktaydı. Aynı zamanda kaosun kendinden menkul gücü ile kötülük arasındaki sürekli savaşta ahlaki bir tanrı olan yüce bir tanrıya sahipti. Ahura Mazda, dualarıyla kendisinin öngörülen gelişine ve Mahşer gününe hazırlanmak zorunda olan takipçilerinden ahlaki bir tavır, güzel düşünceler ve güzel eylemler istemekteydi. Zerdüştlük, düşmanı savaş alanında yenecek ve ölüyü diriltecek Mesihlere sahipti; haklı olan Cennet'e gönderilecek ve kötü olan cehenneme atılacaktı, gerçi cehennemde sadece üç gün kalacaklar, daha sonra bütün varlıklar için bir cennet hayatı bahşedilecekti. Sadece şeytani tanrısallık Angra Mainyu ve şer güçleri ebedi karanlığa mahkûmdular.

Zerdüştlük kendisine inananlara sadece ritüeller değil bir hayat tarzı da sunmaktaydı. Ölüm sonrasında cennet vaadinde bulunmakta ve yüce bir tanrının güvencesini vermekteydi; inananlarını, hem kutsal günler olan hem de eğlencenin ve dansların yer aldığı bayramlarda bir araya getiriyordu, bu bayramlarda kral bir fil üzerinde ayini sürdürür, önde dörtnala giden atlar ve ardında sedyelerde taşınan "ay benzeri güzellikler" yer alır, bu arada insanlar kırlarda piknik yapar ve dans ederlerdi.

Part diyarının batıdaki şehirleri, karışık nüfuslarıyla birlikte, tıpkı Roma İmparatorluğu'ndaki gibi gizem kültleri ve Hıristiyanlık için mükemmel koşullarda bir ortam sağlayacaktı, aynı durum Hindistan krallıklarındaki ticaret şehirlerinde Budizm için de geçerli olacaktı. Zerdüştlük Part İmparatorluğu'nun her tarafında takipçilere sahipti. Ancak, kesin söylemesi pek mümkün olmasa da, kendisini asla Part diyarındaki insanları bir arada tutan kapsayıcı bir din olarak tesis etmemişti. Bağrından çıktığı toplumu yansıtan Zerdüştlük, tıpkı Partların merkezileştirici yöneticiler olmaması gibi, tek tipleştirici, merkezileştirici bir din değildi. Part yöneticileri gibi Zerdüştlük de inananları arasında kendisini dayatması konusunda yeterince bağlılık üretmemekteydi.

O dönemde Zerdüştlük inananlardan asla sadece kendisine sadakat talep etmedi. Gizem tanrıları gibi Ahura Mazda da öteki tanrıların mevcudiyetine izin verdi. Roma İmparatorluğu'ndaki gibi, iyi bir Zerdüşt'ü de Part İmparatorluğu'nu doldurmuş olan birçok tanrıya saygı göstermekten alıkoyan bir şey yoktu. Ahura

Mazda yüce tanrı olarak kabul ediliyordu, ancak onun yanı sıra Anahita ve Mitra'ya da tapılıyordu (Mitra, MS 2. yüzyılda Roma askerleriyle birlikte çok popüler hâle gelen Mitras kültünün atasıydı). Zerdüştlüğün Hıristiyanlıktaki gibi hiç şehitleri olmadı; aslında kendisine inananlara işkence altında kendi dinlerini bile inkâr etmekte özgür oldukları özellikle anlatılmaktaydı. Kendisine inananlardan, "dünyayı inkâr eden" Budizm, Judaizm ve Hıristiyanlıkta olduğu gibi, kendilerini cezalandırma türünden davranışlar da beklemezdi. Bu dinlerin talep ettikleri zorluklar, kendilerine inananların son derece adanmış olmak ve dünyevi zevklerden vaz geçmeye hazır olmak mecburiyeti anlamına geliyordu, dinlerini ne kadar içselleştirirlerse, dinleri onlar için o denli değerli olacaktı. Bunların tersine Zerdüştlük ise takipçilerinin mutlu olmalarından hoşnut kalmaktaydı; manastır sisteminin, ruhani olana adanmış olmak için dünyadan el etek çekmenin bütün biçimlerini reddediyordu; hiç oruç tutulmazdı, çünkü açlık, üzüntü yanı sıra, şer ruha ait bir şeydi; Zerdüştlük bayramları, Roma bayramları gibi, cömertçe ziyafetlerin verildiği günlerdi, bol miktarda şarap içilir, müzik dinlenirdi, müzik aletleri genellikle kadınlar tarafından çalınırdı ve onlar da sürekli tapınağa bağlıydılar.

Dinin ve krallığın karşılıklı avantaj sağlayabilmesi için, dinin kral tarafından devreye sokulması için kendisini yeterince güçlü kılması ve kralın da bir dini kendi halkına dayatabilmesi için yeterince güçlü olması şarttı. Büyük İmparator Asoka, MÖ 3. yüzyılda Budizm'i kendi Hindistan İmparatorluğu'na dayatmıştı; Hıristiyanlık da kendi Constantinos'una MS 4. yüzyılda sahip olmuştu, ancak Part kralları sadece tahtlarında kalma mücadelesi vermişlerdi. "Kralların kralı" imparatorluğunun bileşen parçalarının tanrılarını tanımak zorundaydı. Part yöneticileri Zerdüştlüğe kucak açmalarına rağmen Zerdüştlüğü hiç kullanamayacak bir noktadaydılar, aynı şekilde Zerdüştlük de krallıklarını destekleyerek onları kullanmamıştı.

MS 4 yılı itibariyle, Phraataces'in kral tacını giydikten sadece altı yıl sonra, asiller hem onu hem de annesi-karısı Musa'yı canlarından bezdirmişlerdi, Musa artık paraların üzerinde iki kat gerdanı, şahin burnu ve pörtlek gözleriyle epey rüküş bir kadın yönetici olarak tasvir edilmekteydi. Asiller onlar yerine Orodes'e yaltaklanmaktaydılar; Orodes Pharataaces'in üvey kardeşlerinden biriydi, Roma'da bir "rehine" olarak yaşamaktaydı, Romalıların kısmen mahkûmu, kısmen misafiriydi, ancak her iki bakımdan da

Roma'nın Part diyarıyla sürdürdüğü diplomatik savaşta son derece yararlı bir rehineydi.

Orodes'e Part destekçileri ve muhtemelen Romalı askerlerden bir birlik eşlik ediyordu, Part destekçileri Akdeniz'in karşı kıyılarından, Suriye Çölü'nü ve vaha şehri Palmira'yı geçerek Fırat Nehri'ne ve Roma İmparatorluğu'nun kenarına gelenlerden oluşuyordu. Orada, nehrin sağ kıyısında vahşi domuzlar otlarken, tahtın talibi Part diyarının tahtına oturmak üzere savaşmak için karşı kıyıya geçmeden önce mola verdi. İyice donatılmış bir atı kurban olarak sundu; Romalılar da sıra kendilerine geldiğinde Mars için bir erkek domuz ve boğa kurban ettiler. Ardından hem Partlar hem Romalılar kayıklardan yapılmış bir köprü üzerinden nehri geçtiler.

Nehrin Part diyarında olan tarafında, saray darbesinin destekçileri olarak at üzerinde, bellerinde hançerleriyle ve kürklü başlıkları ve pelerinleriyle asiller de onlara katıldılar. Eski krallarına sırtlarını dönmüş saray görevlileri kendi sadakatlerinin kanıtı olarak yanlarında hazineyi de getirmişlerdi, hazinede altın ve gümüş keseler, altın kadehler, mücevherler madeni paralar ve kraliyet sembolleri bulunuyordu.[10] Romalı askerlerin komutanı görevini son erdirdi ve görevi taht talibine devretti, artık mevcut kralla savaşmak Orodes ve destekçilerine kalmıştı. Himaye edici bir konuşmayla onlardan ayrılan Romalılar Suriye'ye geri döndüler. Tahtın talibi ve maiyeti at üzerinde Mezopotamya'nın meyve bahçelerinden ve bataklıklarından geçtiler, geçtikleri yerler imparatorlukların gözle görülebilir istikrarsızlığıyla berbat hâldeydi. Atları üzerinde harabe hâlindeki ve yağmalanmış tapınaklardan, yarısı boşalmış köylerden ve yıkılmakta olan şehirlerden geçtiler, inşa hâlindeki yeni tapınaklara ve binalara sahip yeni ve hayat dolu ticaret merkezlerinden de geçtiler. Her uygarlık -Asur, Babil, Pers ve Yunan- sırasıyla kendi muazzam anıtlarını dikmişti ve bunu yaparken sonsuza dek devam edeceklerinden emindiler ve fakat her biri sırasıyla yıkılıp gitmişti.

Orodes krallığını başarılı şekilde ilan etti ve III. Orodes oldu. Phraataces ve Musa Fırat'ı geçip Suriye'ye kaçtılar, orada da muhtemelen öldürüldüler. Onlardan hiç haber alınamadı. Ancak sadece üç yıl sonra Orodes'e de kendi asilleri tarafından bir suikast düzenlendi. Başka bir Part heyeti Roma'ya doğru yola çıktı. İmparatordan orada bulunan Part kraliyet ailesinden başka bir "rehine"yi vermesini

10. A.g.e.

istediler, çünkü Josephus'a göre, "önceki kral çok zalim ve şiddete düşkün bir karakterdeydi." Part tarihinde böylesi, tekrarlanan bir örüntü hâline gelmişti.

Belki de Part asilleri yeni kralın hükümranlığının da uzun sürmeyeceğini bildiklerinden, adayları konusunda hiç seçici davranmıyorlardı. Tacitus'un yazdığına göre, heyetlerden birisi MS 35 yılı civarında İmparator Tiberius'un önüne çıktığında şöyle demişti: "İhtiyacımız olan tek şey... bir isim ve yetkilendirmedir: Part kraliyet ailesinden bir isim ve Tiberius'un onu yetkilendirmesi."*

MS 38 yılında yeni tahta çıkan Part Kralı I. Vardanes, tehdit altındaki iktidarının kırılgan olduğunu görmekteydi, tıpkı ondan öncekilerin de gördüğü gibi. Vardanes en değerli şehri Seleukeia'nın kontrolünü kaybetti. Aynı yıl zamanın en ünlü kutsal adamlarından birisi, ölümünden sonra müritlerinden birisine göründüğü söylenen "tanrının oğlu", Babil'de Vardanes'i ziyaret etti.

* Romalı zaferciliğine bir örnek olarak burada bir not düşmeliyim, Roma'nın imparatorları Part diyarındaki imparatorlardan daha fazla otoriteye sahip olsalar bile onların da sadakatsizlikten kurtulamayışları önemli bir noktadır. Augustus sonrası dönemde, her daim ordu üzerindeki kontrolü kaybetme tehlikesiyle karşı karşıyaydılar. Deli Caligula'ya MS 41 yılında Praetoria Muhafızlarının subayları suikast düzenlemişti; MS 68 yılında Nero koruması tarafından tek başına bırakılmış ve intihar etmeye zorlanmıştı ve MS 68-69 arasındaki bir yıllık iç savaşta iki kısa ömürlü imparator –Galba ve Vitellius– onların yerine geçecek imparatorlara sahip askerler tarafından öldürülmüşlerdi.

10
Babil'de Bir "Putperest İsa Mesih"

Ancak ülkenin insanları diyorlar ki tam da doğum ânında, yeryüzüne bir yıldırımın düştüğü ve ardından gökyüzüne yükseldiği ve yukarılarda kaybolduğu görüldü; ve sanırım böylece tanrılar bilgeliğin gerçekleşmek üzere olduğunu işaret ettiler ve gelişiminde onun dünya üzerindeki her şeyden aşkın ve tanrılara yakın olduğunun ipucunu verdiler ve başaracağı her şeyi gösterdiler.

Philostratus, *The Life of Apollonius of Tyana* (Tyanalı Apollonius'un Hayatı), 1.5, takriben MS 217-238

Bir kız tam evleneceği saatte ölmüştü ve damat ağıt yakarak onun tabutunu taşımaktaydı, evliliği tamamlanamadığından böylesi normaldi ve bütün Roma da onunla birlikte bir konsül ailesine ait bu genç kız için yas tutuyordu. Apollonius o sırada onların matemine tanıklık ederken şöyle dedi: "Tabutu yere indirin, çünkü bu genç kız için sizlerin dökülen gözyaşlarını ben dökeceğim."
Ve ayrıca kızın adını sordu... ancak sadece ona dokunarak ve gizlice bazı sözleri ona fısıldayarak, bir anda ölmüş görünen genç kızı uyandırdı ve kız yüksek sesle konuşmaya başladı ve babasının evine geri döndü.
Şimdi benim ve de orada bulunanların karar veremediği gizemli bir problem vardı: O, genç kızın da fark edemediği onu besleyen bazı hayat kıvılcımlarını keşfetmiş olabilirdi, çünkü o sırada yağmur yağmasına rağmen, kızın yüzünden bir buhar çıkmıştı. Ya da, kızın hayatı hakikaten sona ermişti ve O kızı sıcak bir dokunuşuyla hayata döndürmüştü.

The Life of Apollonius of Tyana (Tyanalı Apollonius'un Hayatı), 111.45

Apollonius İsa'nın çağdaşıydı ama o dönem ondan daha ünlüydü. Birçok karizmatik Helen erkeği gibi ona da "tanrının oğlu" veya "Zeus'un oğlu" denirdi. MS 3. yüzyıldan itibaren müritleri onun pagan (putperest) bir İsa Mesih olduğuna inandılar, ama daha kutsal olduğuna da. Hıristiyanların en ateşli zalimlerinden birisi olan Stoacı Hierocles, Apollonius'un çok daha büyük bir mucize ustası olduğunu ileri sürmekteydi. 4. yüzyılda paganlar ve Hıristiyanlar hâlâ kendi aralarında İsa Mesih'in mi yoksa Apollonius'un mu daha kutsal olduğunu tartışıyorlardı. Tartışma 8. yüzyıla dek devam etti, gerçi şüpheci Edward Gibbon'ın "onun [Apollonius'un] bir bilge mi yoksa bir sahtekâr veya fanatik mi olduğu konusunda kafası karışıktı".[1] Apollonius'un hayatını aziz mertebesinde kaleme alan 3. yüzyıl Sofisti Philostratus, evrensel iyiliklere esin kaynağı olan sevgiyi, şeytan kovmalarını ve mucizelerini kayıtlara geçirir.[2] MS 100 yılında fiziksel olarak dünyadan yok oluşunun ardından Philostratus onun hakikaten öldüğünü söylemekte tereddütlüdür, Apollonius güvenilmez bir müridine görünmüştür. Belki de Apollonius doğru bir mesaja sahip değildi. Elbette Philostratus da Pavlus'un zekâsına sahip değildi, çünkü Pavlus birçok kutsal adam arasından birisini milyarların sevdiği bir insanlık kurtarıcısına dönüştürebilmişti.

Biyografi yazarına göre Apollonius'un doğumu, bir rüyada Apollonius'un annesine görünen Mısır tanrısı Proteus tarafından söylenmişti. Çocukken eğitimiyle ün kazanmıştı. 18 yaşından itibaren, MÖ 6. yüzyıl Yunan felsefecisi, matematikçisi ve gizemcisi Pisagor'un öğretilerinin ve katı disiplinlerinin ateşli bir takipçisi oldu. Apollonius, kadınlardan ve şaraptan uzak duruyor, hayvan derisinden yapılmış hiçbir şey giymiyordu. Beyaz ketenden giysileri vardı, saçını ve sakalını kesmezdi, ayakları çıplak Roma İmparatorluğu'nun şehirlerini ve köylerini gezerdi, oralarda yüce tanrı, ruhun ölümsüzlüğü ve reenkarnasyon hakkında mesajlarını vaaz ederdi, bunlar bir bakıma gizem kültlerinin ve Pavlus Hıristiyanlığının mesajının benzeriydi, şu farkla ki Apollonius bir cemaat yaratmak

1. Edward Gibbon, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, Cilt 1, s. 328, n.71 (Der. Dero A. Saunders, Penguin Classics, 1952, 1985 [*Roma İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi*, Cilt 1, Çev. Asım Baltacıgil, BFS Yay., 1987]; şuradan erişilebilir: <http://www.gutenberg.org>).

2. Bu bölümdeki Apollonius değerlendirmesi şuradan: Flavius Philostratus, *Life of Apollonius of Tyana* (Çev. F.C. Conybeare, Loeb Classical Library, 1912; şuradan erişilebilir: <http://www.livius.org/ap-ark/apollonius/life/ va_00.html>).

yerine imparatorluğun birçok kültünün arınmasına olan ihtiyaçla daha fazla ilgilenmekteydi.

> O [kültlerin] rahiplerini bir araya toplar ve tanrılar hakkında bilgece konuşurdu ve geleneksel biçimlerden uzaklaştıklarını düşündüğünde onların yanlışlarını düzeltirdi... ve ardından kendi müritleriyle [ki sadece yedi kişiydiler] soruşturmaya girişir ve onlardan istedikleri soruyu sormalarını talep ederdi... Ve arkadaşlarının kendisine yönelttiği bütün soruları cevapladıktan sonra ayağa kalkar ve günün geri kalanını halka nutuk çekerek geçirirdi.[3]

Ne var ki Apollonius beş yıl boyunca halkı rahat bırakacak ve Part diyarındaki Magi'nin ve Hindistan'daki Brahmanların hikmetlerini öğrenmeye karar vermeden önce sessizliğe bürünecekti. Takriben MS 38 yılı civarında, İsa'nın çarmıha gerilmesinden yaklaşık yedi yıl sonra Apollonius, Damis adında bir müridiyle birlikte Part diyarının Mezopotamya eyaletine doğru yola çıktı, orada Part Kralı I. Vardanes yeni başlayan başka bir iç savaşla uğraşmaktaydı.

Büyük Seleukeia şehri açıkça isyan hâlindeydi, Vardanes'i tanımayı reddediyor ve onun yerine kardeşi Gotarzes'i destekliyordu. Komşu şehir Nehardea'da ise yasadışı iki Yahudi kardeş kendi bağımsız topraklarını yönetmekteydiler. Kral Vardanes, asi Seleukeia'nın yaklaşık 60 km uzağında, harabe hâline gelmiş Babil şehrindeki sarayında kalmaktaydı. Babil Fırat Nehri'nin iki yakasına kurulmuştu, Strabon'a göre yarı boşalmış hâldeydi. Bir zamanlar dört savaş arabasının geçebildiği genişlikteki büyük ve geniş şehir duvarları yıkılmıştı; ayakta kalan evler arasında boş araziler ve harabeler bulunuyordu. Ancak, Seleukeia ve Partların kendi şehirleri Ctesiphon önem bakımından epey ileri olsalar bile, Babil hâlâ ayaktaydı. Bir Yunan topluluğu hâlâ şehrin spor merkezine ve tiyatrosuna gidip geliyorlardı. Babilliler, Babil kulesinin güneyindeki tapınaklarında hâlâ kendi yüce Marduk tanrısına veya genellikle anıldığı ismiyle Bel ("Lord") tanrısına tapınıyorlardı. Ve bizzat kral da kış mevsiminin bir kısmını –şehir kendisine düşmanlık sergilemediği sürece– oradaki sarayında geçirmekteydi.

Apollonius ve Damis şehir kapılarına ulaştıklarında, "Satrap", yani şehrin komutan valisi kralın altından bir heykelini uzattı.[4]

3. Philostratus, *Life of Apollonius*, 1.16, .

4. Aşağıda yer alan Apollonius'un Babil ziyareti değerlendirmesi şuradan: Philostratus, *Life of Apollonius*, 1.25-40.

Roma imparatorunun elçileri dışında herkes onun önünde secde etmeye mecburdu, aksi takdirde tutuklanırlar ve şehre girmeleri yasaklanırdı. Ancak Apollonius secde etmeyi reddetti. Satrap "Kralın Kulakları"na, kraliyet casuslarına haber vermek için saraya koştu. Apollonius sorgulandı. Kral için hediyeler getirmiş miydi? 25 yaşındaki Apollonius, cesaret ve adalet diye cevap verdi. Cesur ve bilge cevapları onları öyle etkiledi ki, onu alıp kralın karşısına götürmeye karar verdiler. Ona eşlik ederken bitmek bilmeyen sergi alanlarından ve mavi veya kırmızı cilalı, mücevherlerle kaplı sütunların olduğu, tavanlarının süslemelerle boyandığı, inci fistoların tepeden sarktığı salonlardan geçirdiler. Apollonius satranç oynanılan odaların, gümüş ve altınla ışıldayan kraliyet heykellerinin olduğu, duvarlarında işli örtülerin bulunduğu ve en güzel halıların serildiği galerilerin yanından geçerek taht odasına yürüdü, orada kral, "göklerden parıldayan altın figürler gibi bakmakta olan" tanrıların resimleriyle dekore edilmiş gök mavisi lacivert taşından kubbeli tavanın altında hüküm verirdi. Tanrılar oraya, Philostratus'un aktardığına göre "tanrıların dilleri" dedikleri Magi tarafından yerleştirilmişti.

Etki altında kalmayı reddeden Apollonius, saray tapınağına gelene dek sağına soluna bakmadı, orada kral onun Magi'siyle birlikte "tam da bir atı kurban etmek üzereydiler... adeta bir zafer ayinindeymişçesine ata süslü bir koşum takımı takılıydı". Vardanes, subaylarının tersine, Roma İmparatorluğu'ndan gelen Pisagorcu ünlü bir kutsal adam olarak Apollonius'u tanıdı ve kalması için yalvardı. Ancak Apollonius, "kendi mertebesinin üzerinde bir evde" değil de "iyi karakterli" bir Babilliyle birlikte kalmayı tercih etti. Şöyle dedi: "Sana veya bir başkasına içki içerken veya tembelliğe ve ihtişama eşlik ederken arkadaş olamam" –böylesi bir Partlı için hiç de memnun edici bir mesaj değildi– "ancak ele alınması gereken çözümü zor sorunlarınız varsa, ben çözümleri üretebilirim, çünkü sadece uygulama ve görev sorunlarını bilmekle kalmam onları önceden de bilirim."

Bir yılı aşkın süre boyunca Apollonius ve kral düzenli olarak görüştüler. Apollonius, kendisini seçkin olmayanlara adamış İsa'nın tersine, kralların dostuydu. Akşam serinliğinde Vardanes ve Apollonius meşalelerle ve lambalarla aydınlanan bahçelerde gezinirler veya sarayın bronzdan parıldayan çatısında otururlardı. Gün ortasında ve gece yarısında Apollonius saraya bağlı Magi rahipleriyle

konuşurdu, hem onlardan öğrenir hem onlara öğretirdi: "Bunlar bilge insanlar ama her bakımdan değil" demişti müridi Damis'e.

Babil'de bir yıl kaldıktan sonra belki de Magi'den öğrenebileceği her şeyi öğrendiğini düşündüğünden, Apollonius seyahatine devam etmeye ve Hindistan'daki kutsal adamları görmeye karar verdi. Kral Vardanes ona dört deve, bir deve sürücüsü ve ayrıca seyahat için gerekli şeyler ve su sağladı. Kral Apollonius'u kucakladı ve o da Damis'le birlikte kuzeye doğru yola çıktı.

Palmiye bahçelerini ve elma ağaçlarını geçtiler, yaban arpa ve nohut tarlalarını geçtiler ve ailelerin kerpiç evlerin düz damlarında yiyip uyudukları, avluların yağ lambalarıyla aydınlatıldığı kasabalardan geçtiler. Köylüler onları saygıyla selamlıyordu, çünkü kervanın önündeki devenin "alnının üzerinde bir altın zincir vardı, onlarla karşılaşan herkese kralın kendi dostlarını yola çıkardığını işaret ediyordu". Aşağılarda uzanan Mezopotamya düzlüğünden ayrıldılar ve Zagros Dağları boyunca yukarılara tırmandılar, oralarda yaban eşekleri otluyordu ve ilkbahar mevsiminde dağ koyunları ve keçileri lale ve menekşeler ardına gizleniyordu.

Ecbatana'daki Partların yazlık sarayının yakınında bir zamanlar nefes kesen güzellikteki Anahita tapınağı vardı. Zerdüştler yüce tanrı Ahura Mazda ve ışık tanrısı Mitra yanı sıra su ve bereket tanrıçası Anahita'ya da taparlardı. İskender'in askerleri Anahita'nın tapınağını yağmalamışlar, altın suyuyla boyalı ahşap sütunların kalıntıları yanında sadece etrafa saçılmış birkaç külçe altın ve gümüş çatı kiremitlerini geride bırakmışlardı. Şehrin batıdaki giriş kapısından itibaren hacılar, bugün de hâlâ yaptıkları gibi, çok büyük bir taştan aslana saygıyla dokunurlardı, onun kendilerini üretken yapacağını umarlardı. Aslan ise Büyük İskender'in dostu ve sevgilisi Makedonyalı asil Hephaestion'un cenaze törenindeki anıttan geride kalan tek şeydi.

Ecbatana'yı geride bıraktıktan sonra, yolcular buğday tarlalarını ve bölgeye ün kazandıran at sürülerini geçerek doğuya (günümüz Tahran yakınlarındaki) Rey'e doğru yöneldiler. Arazi İran platosuna doğru giderek alçalmaktaydı ve oldukça kuraklaşmaktaydı. İran Büyük Tuz Çölü'nün girişlerinden geçtiler. Antik dünyadaki en önemli dağ geçidi olan Hazar Kapıları'na yönelen verimli koridora ulaştıkça kuzeye doğru dağlar yükselmeye başladı. Günümüzde burası Tahran ile Meşhed arasındaki otoyolun sadece bir bölümüdür. Ancak Apollonius ve Damis geçerken, orası Batı'dan Doğu'ya giden

yolcular ve ticari mallar için tek karayoluydu. Geçidi aştıktan sonra yolcular (günümüz Afganistan'ındaki) Kabil'e gitmek için güneye döndüler ve böylece Part İmparatorluğu'nu terk etmiş oldular.

Yaklaşık beş yıl sonra, MS 45 yılında, Pavlus'un İsa kültünü Yahudilerden başka Yahudi olmayanlar (Ötekiler) arasında da yaymaya başladığı bir vakitte, Apollonius'u heyecanla dinlemiş olan Vardanes, avlanırken bir suikasta uğradı ve yerine her zaman başına bela olan erkek kardeşi Gotarzes geçti. Sonraki yüzyıl boyunca Part krallarının gücü giderek zayıflarken asillerinki artacaktı. Asiller vergi ödemeyi reddettiler ve kralın asker isteme çağrılarına cevap vermediler. İmparatorluk 240 bağımsız devlete bölündü ve Arşak kraliyet ailesi kendi aralarındaki tahta geçme konusunda verdikleri sürekli mücadelede birbirlerini öldürmeye devam ettiler. Bir vasal kral olan Sasan, Partların sonuncu krallarını da bir savaşta öldürdüğünde MS 224 yılında Part yönetimi nihayet sona erdi. Onların yerine geçen Sasani hanedanlığının da yine kralların aniden düşürülmesiyle ve çok güçlü asiller nedeniyle başı beladan kurtulmadı, ancak bu hanedanlık imparatorluk üzerinde kendi otoritesini dayatmada daha başarılıydı ve aslında Zerdüştlüğü bir devlet dini olarak kabul etmişti. Bu dinin Magi rahipleri giderek güçlü hâle geldiler ve devletin din adamları olarak Judaizm, Hıristiyanlık ve Budizm dahil rakip dinleri soruşturma yetkileri vardı. Zerdüştlük İran ve Orta Asya'da popüler bir din oldu, Ortadoğu'dan başlayıp Çin'in batı kıyılarına dek yayıldı.

Ancak MS 7. yüzyılda Arap göçebeleri Sasani İmparatorluğu'nu fethedince, Zerdüştlük çok daha güçlü bir din karşısında tepetakla oldu. İmparatorluğun seçkinleri din değiştirerek İslamiyet'e geçtiler veya Hindistan'a kaçtılar.* Zerdüştlük dünyayı ele geçirmeyi amaçlamamıştı; bir misyonerlik dini değildi. Ne var ki Part diyarının doğu kesimini kendisine yurt edinmiş olan Budizm, başlangıcından itibaren kendi misyoner rahiplerine sahipti. Örgütlenme bakımından çok yetenekli Pavlus bile dini yayma konusunda asla bu denli açık olmamıştı. O vakitler pagan İsa Mesih Apollonius, Hindistan'a doğru seyahat hâlindeydi, Budizm ise Part İmparatorluğu'nun

* 2002 yılında, dünyada geride kalmış sadece 125 bin civarında Zerdüşt vardı, bunların çoğunluğunun ataları da Müslüman işgalcilerden kurtulmak için İran'dan Hindistan'a kaçmış olanlardı. Hıristiyanlık, dünyanın en büyük dini, iki milyardan fazla takipçisi olduğunu ileri sürüyor, ikinci büyük din olan ve eski Part İmparatorluğu'nu yerinden eden İslam ise bir milyardan fazla takipçisi olduğunu ileri sürüyor.

doğu kesimlerine çoktan ulaşmıştı. Budizm son derece popüler olmayı başaracak ve Hindistan'dan başlayıp Doğu'nun her yanına yayılacaktı. Ayrıca kendi Constantinus'una, yani büyük Hindistan İmparatoru Asoka'ya da sahipti, ancak o Budizm'i Hindistan'da sürekli kurumsallaştırmayı başaramamıştı. Budizm dünya dinleri arasında kendi doğum yerinde etkisi azalan tek din olarak yer aldı.

11
Hindistan: Brahmanlar ile Keşişler Karşı Karşıya

Bir bürokrasi genellikle tümüyle irrasyonel dinin nefreti aracılığıyla karakterize edilir, ne var ki bu duruma dinin yönetilenin evcilleştirilmesinde bir araç olarak faydasının tanınması eşlik eder.

Max Weber, *Dinin Sosyolojisi* [*The Sociology of Religion*], 1922

Kral, hem Indra'nın (ödül veren) hem Yama'nın (ceza veren) görevlerinin harmanlandığı kimsedir ve cezalar ile ödüllerin gözle görülen dağıtıcısıdır; krallara saygısızlık edenler de ilahi cezalara maruz kalacaklardır. Dolayısıyla krallara asla saygısızlık edilmemelidir.

Kautilya, *Arthashastra*, MÖ 4. yüzyıl sonları

Hiçbir Brahman doğuştan böyle değildir. Hiçbir kast dışı doğuştan böyle değildir. Kast dışı olan birisi, yaptıklarıyla böyledir. Bir Brahman, yaptıklarıyla böyledir.

Vasala Sutta (Kast dışı olanlar Üzerine Söylev), v.136, *Sutta Nipata*, MÖ 29 yılında yazılan ilk Budist elyazmaları.

Apollonius ve müridi Damis Hindukuş Dağları'nı aştıklarında muson yağmurları kesildi, Damis orada Prometheus'u kayalara bağlayan zincirleri görmüştü, "gerçi onların hangi maddeden yapıldığını kolayca tahmin edemezdiniz."[1]

Sığır iskeletlerinden yapılmış korkuluklarla korunan ufak buğday

1. Philostratus, *Life of Apollonius*, II.3. Bu bölümde Philostratus'tan yapılan bütün alıntılar ve Apollonius'un Taxila'yı ziyaretinin değerlendirilmesi şuradan: II. 23-38 ve 40-42.

ve arpa tarlalarının etrafına kazılmış kanallardaki çamurlar parıldamaktaydı. Çitlerde kuyruksürenler ve oklukirpiler hışırdıyordu. Tahtadan büyük öküz arabaları yavaşça ilerliyorlardı, meyve, uzun biber, hintsümbülü, muslin ve pamuk, aslan, leopar ve kaplan derileriyle yüklüydüler. Şimdi artık (günümüz Pakistan'ındaki) Pencap eyaletinden geçerek büyük liman şehirlerine gidiyorlardı, o şehirlerden gemilere yüklenerek doğuda Çin'e ve batıda Part diyarına, Arabistan'a, Roma İmparatorluğu'na ve Afrika krallıkları Meroe ve Axum'a taşınacaklardı. Hatta Kudüs'teki Tapınak bile Hindistan'dan gelen giysi ve malzemelerle dolup taşmaktaydı.

Strabon'un bilinen dünyasının tamamında olduğu gibi, burada da ticaret bir patlama yaşamaktaydı ve Hindistan krallıkları (bununla Hindistan Yarımadası'nın tamamını kastediyorum) Roma ve Çin İmparatorluklarının giderek artan ticari mallar talebine karşılık yiyecek ve içecek sağlamaktaydı. Büyük ticaret yolları kıtada kesişiyordu. Gerçi Strabon Hindistan'a hiç gitmemiş olsa bile, *Geographika* kitabında Hintlilerin "yollar yaptıklarını ve her on *stadia** mesafesinde yan yolları ve mesafeleri gösteren sütunlar diktiklerini" yazmıştı.

Apollonius ve Damis filler üzerinde giderken tartışıyorlar, Moritanya'nın büyük bilge kralı Juba'dan alıntılar yapıyorlardı; Juba, Part diyarına gönderilen Roma barış heyetine katılmıştı (bkz., bölüm 9). Tarlalar artık meyve, sebze ve çiçek bahçelerine açılıyordu ve Apollonius ile Damis etrafı duvar çevrili köylere yaklaşmaktaydılar, bu köylerin girişinde yere çakılı iki ince ağaç kazık vardı ve tepeleri çiçeklerle süslüydü. Kadınlar çamaşırları köy duvarlarının dışındaki havuzlarda yıkamaktaydılar.

Sunaklardan çıkan dumanlar tatlı ve berrak havaya yükselmekteydi, erkekler ve kadınlar sımsıkı ve yaygın Bengal inciri ağaçlarına çelenkler asmışlardı. Ağacın gövdesine şekerli su serpiştiriyorlar, kırmızı pudralarla ve yağla ovuyorlar veya ağaç gövdesine ağızlarıyla su püskürtüyorlardı; suya doymuş kökler arasına küçük pastalar yerleştiriyorlar ve tütmesi için tütsü çubukları bırakıyorlardı. Köylüler ağaçlarına saygı duyuyordu, çünkü onlar uygun sunaklar karşılığında Yaksa'ların, yani kendilerine bereket, zenginlik ve uzun ömür bahşedecek olanların ruhlarıydı.

Budist keşişler safran renkli giysileriyle yürüyüp geçmekteydiler, bir kadın bakışıyla karşılaşma korkusuyla yere bakıyorlar, seyyah

* Yaklaşık 185 metre uzunluğunda antik bir Roma veya Yunan ölçüm birimi. (ç.n.)

değneklerinin tepesinden sarkan demir zilleri çıngırdatıyorlardı. Apollonius ve Damis yarı çıplak bir Brahman'ın yanından geçtiler, Hinduizm* olarak bildiğimiz bir dine doğru evrilmekte olan Brahmanizm'e göre o Brahman en üst kastın üyesiydi. Brahman, hayatının son dönemini kutsal bir adam (bir *sannyasin* veya *sddhu*) olmaya adamak üzere karısını ve ailesini terk ederdi. Brahman'ın vücudu külle ovulmuş hâldeydi. Bir elinde kötü ruhları kovmak için bir bambu kamışı tutuyordu; dengeli şekilde taşıdığı bir omuz sırığından yedek peştamalı, bir dilenme çanağı ve su kabı sallanmaktaydı. Bütün Brahmanlar gibi saçları başının üstünde bir düğüm olarak toplanmıştı ve kutsal bir iplik de göğsünde düğümlenmişti.

Apollonius ve Damis Budist stupa'larını (küçük tapınaklar), Jain tapınaklarını ve ahşap yapılı Brahman tapınaklarını gördüler, kapılarında sandal ağacına bastırılarak çıkarılan el izleri vardı; avlularını hacılar, dilenciler, hastalar ve ölmekte olanlar doldurmuştu. Seyyahlar yaban zeytin bahçelerinden geçtiler ve bir vadiye girdiler, her ne kadar günümüzde vadiyi çevreleyen tepeler yılın çoğu kesiminde kahverengi ve çorak olsa da bu vadi, 7. yüzyıl Çin araştırmacısı Xuanzang'ın sözleriyle, "zengin hasatların, çağıldayan derelerin ve çeşmelerin, çok miktarda çiçeklerin ve meyvelerin olduğu zengin bir araziydi."[2]

Sabaha doğru Apollonius ve Damis Zerdüşt ateş tapınağının İyon sütunlarını geçtiler ve 6 metre kalınlığındaki muazzam surlara yaklaştılar, (günümüz Pakistan'ında İslamabat yakınlarındaki) Taxila şehrini koruyan surların tepesinde girintili siperler vardı. Daha da yakına geldiklerinde "ahırlardaki bölmelerinde bağıran filleri... kişneyen atları... o zamanlar Şiva'nın büyük tapınağında ve öteki tanrıların kutsal mekânlarında çalınan davulların ve çalgı olarak kullanılan kabuk borulardan üflenen sesleri... eğitimli Brahmanların okuduğu Veda'ları** ve sabah havasını kutsal mırıltılarıyla doldu-

* Birçok araştırmacı, "Hinduizm"in, gerçekte farklı inançlar ve uygulamaların yarattığı çeşitliliği tek bir şemsiye altında toplamak amacıyla aslında 19. yüzyıldaki bir sömürgeci, özel olarak da İngiliz icadı olduğunu ileri sürmektedir. Ben buna karşıt araştırmacıların tespitlerinden yanayım, yani Hindu öğretisinde pek çok çeşitlilikler olsa bile bunların bu kavramı geçerli kılacak yeterince ortak yönleri vardır.

2. Bkz., <http://www.mongolianculture.eom/indomongolian.htm#_ednlO> (aktaran Thomas Watters, Çev., *On Yuan Chwang's Travels in India, 2* cilt, London 1904-5, yeni baskı Delhi, Munshiram Manoharlal, 1961).

** Brahmanların kutsal ilahiler ve ayinler derlemesi. (ç.n.)

ran rahiplerin dualarını"[3] duydular. Büyük bir şehir Hindistan'ın üç büyük dininin sesleriyle uyanmaktaydı; bu dinler bize, muhtemelen keşiş de olan bir Jain prensi tarafından kaleme alınan etkili bir şiirde, *Silappatikaram*'da (*The Ankle Bracelet*) tasvir edilmiştir. Gerçi Prens Adigal'in yazdıkları, Hindistan Yarımadası'nın güneyindeki Tamil krallıkları hakkındadır ve MS 1. yüzyıl ile 3. yüzyıl arasındaki herhangi bir zamanda diliminde yazmış olabilir (antik Hintliler zaman sıralamasından daha çok konuyu teorize etmekle daha fazla ilgilenmekteydiler ve bu yüzden tarih bakımından berbat şekilde tanımsız hâldedir) ancak bizlere ender rastlanan bir bakış sunmaktadır ve araştırmacılar bunların antik Hindistan'daki hayat tarzına dair kesin veriler olduğuna inanır.*

Budizm ve onun daha katı kız kardeşi Jainizm Hindistan'da zirve dönemindeydiler. MÖ 6. ve 5. yüzyıllarda Brahmanizm'in kast hâkimiyetine bir tepki olarak gelişmişlerdi. Brahmanizm'in esas aldığı kast sistemi kaçınılmaz şekilde insanları hem manevi hem gündelik hayatı belirleyerek, üstünlük düzenine göre sıralanmış bir dizi grup şeklinde birbirinden ayırmaktaydı. Her kast kendi farklı sosyal ve ahlaki görevlere ve ilahi kurtuluşu sağlayacak imkânlara sahipti.

Brahmanizm insanları grup kimliklerine, kastlarına göre tanımlardı. İnsanlığın bu kolektifçi hiyerarşik bakış açısında tüm insanlar benzer veya eşit değildi; belki dünyayı tasvir etmeleri Budist ve Jainist anlayıştan daha düzgündü. Budizm ve Jainizm erkekleri ve kadınları grup kimliklerinden kurtarmayı teklif etmekteydiler. Budistlere ve Jainlere göre erkekler ve kadınlar, hangi gruba/kasta ait olduklarına göre artık tanımlanamazdı, ayrılamazdı; herkesin paylaştığı soyut bireysellikleriyle tanımlanırlardı. Paradoksal şekilde, insanlığı bireyselleştiren "sapkın mezhepleri" Budizm ve Jainizm, onu evrenselleştirmişler ve dolayısıyla eşitlemişlerdi: Bütün erkekler ve –Siddharta Gautama'nın, yani Buda'nın bir nevi gönülsüzce izniyle– kadınlar da aynı manevi amaçları, aynı ahlaki görevleri ve ilahi kurtuluşa giden aynı yolu paylaşabilirlerdi.

Topluluk dinleri dışlamaya eğilimlidir, oysa evrenselci din çoklu kültürlerin ve dillerin insanlarını birleştirebilir, bu da imparatorluk-

3. Prince Ilangoo Adigal, *Shilappadikaram (The Ankle Bracelet)*, s. 90 (Çev. Alain Danielou, A New Directions Book, 1965).

* Eldeki malzeme çok azdı, ben de bu bölümde ve sonraki bölümde tarihsel bakımdan çok daha güvenilir olanlardan edebiyat ve efsanelere uzanan kaynaklara bağlı kaldım. İlgilenen okur kaynakların bütünüyle ele alınması bakımından E. Lamotte'nin *History of Indian Buddhism* (Peeters, 1988) kitabına başvurmalıdır.

ların bütün yöneticilerinin ele aldığı bir görevdir. Ancak bir dinin başarılı olabilmesi için pek çok farklı yol vardır ve evrenselcilik de tek yol değildir; ayrıca popülerliği de garanti etmez. Her ne kadar evrenselci mesaj teorik bakımdan halklarını bir arada tutmak için imparatorluk kurucusu bakımından yararlı bir araç olsa da her zaman işe yaramaz.

Topluluk yönelimli dinden bireysellik yönelimli ve dolayısıyla evrenselci dine geçiş, Hıristiyanlığın Yahudilikten yaptığı geçişin aynısıydı. Ancak Hıristiyanlık her bireyin değerinin biricik olduğuna dair ilahi bir övgüydü; artık seçilmiş olan bir kabile değildi, her ruh seçilmiş olandı. Öte yandan Budistlere göre Nirvana'ya ulaşmak, T'nin* zararlı bir illüzyon olduğunu fark ederek gerçekleşirdi, yani bu basitçe bir kimseyi dünyaya zincirleyen geçici arzular demetiydi. Bununla birlikte her iki din de evrenselciliği eski hiyerarşileri bozmak için kullandılar, bu hamleyle özellikle yeni ve yükselmekte olan seçkinler gözünde cazip hâle geldiler. Tıpkı ileride Hıristiyanlığın da yapacağı gibi, Budizm ve Jainizm de kendilerine en büyük desteği şehrin zengin tüccarları arasında ve ihtiraslı imparatorluk kurucuları arasında buldular.

Hindistan'ın bütün ticaret şehirleri gibi Taxila da farklı dinlere ve tanrılara nispeten hoşgörülü ev sahipliği yapmaktaydı. Apollonius'un biyografi yazarı Philastratus'un yaptığı alıntıda Apollonius burası için "Hindistan'ın en büyük şehri" demişti, ticareti kadar sahip olduğu din eğitmenleriyle de ünlüydü ve bunlar da her görüşten öğrenciyi etraflarında toplamaktaydılar. Ancak Apollonius ve Damis Taxila'ya geldiklerinde, şehir ağırlıklı olarak Budist'ti. Çok sayıda tüccarıyla, karışık nüfusuyla ve yeni tahta çıkmış yabancı kralıyla Taxila Budizm için mükemmel bir yurttu.

Apollonius ve Damis bir dizi kale hendeğinin üzerine kurulu köprüden şehre girdiler ve fillerin sallanan tahtırevanlarıyla sığmasına yeterli derecede yüksek sütunlu revakların altından geçtiler. Şehrin kapısındaki görevliler vergi toplamaktaydı. Apollonius ve Damis'e Brahmanların Güneş tapınağında beklemesini söylediler, geldiklerinden kralı haberdar edeceklerdi.

Döneme dair kayıtlar pek azdır ve bulanıktır, ancak söz konusu kralın Partlı Gondophares olduğu anlaşılıyor, o da pekâlâ Romalılar karşısında MÖ 53 yılında zafer kazandıktan sonra başı kesilen şef gibi (bkz., bölüm 9) güçlü Suren ailesinin bir üyesi olabilir.

* Antik dönemlerde hayatın veya yeniden doğuşun sembolü. (ç.n.)

Şu nokta pek belirgin değil: Gondophares Gandhara bölgesindeki (günümüzde kuzey Pakistan ve doğu Afganistan) geniş krallığını akla yatkın şekilde Partlara sadık bir yanaşma kral olarak yönetmiş olabilir veya Part İmparatorluğu ile bağlarını koparmış olabilir. "Gondophares"in onun gerçek adı olup olmadığını da kesin olarak bilmiyoruz, belki de sadece temelini attığı yönetici hanedanlığın üyelerinin bir unvanıydı; hatta belki de iki farklı Gondophares vardı ve zaman içinde tek kişiye dönüşmüştü. Gerçekten bilebildiğimiz şey ise onun bölgeye yönelik işgalin bir parçası olmasıydı, bu işgal ise batıdaki Partlar ve eski Yunan yöneticileri alaşağı eden Orta Asya'nın kuzey taraflarındaki büyük çayırlıklardan gelen kabileler tarafından MÖ 1. yüzyılın ortalarında başlatılmıştı. Ancak Apollonius ve Damis'e Gondohares'in sarayına giden yollarda eşlik edilirken, şehirde hâlâ Hintli-Yunanlar çoğunluktaydı.

Apollonius'un Yunan biyograficisi Philostratus'a göre şehir:

> Tıpkı Atina'daki gibi düzensiz tarzda dar sokaklarla bölünmüştü ve evler öylesine inşa edilmişti ki onlara dışarıdan baktığınızda sadece tek katlı gibi görürdünüz, oysa içlerine girdiğinizde bir anda yukarıdaki odalar gibi yer seviyesinin altında da sıralanan odalarla karşılaşırdınız.[4]

Her mahalle, Korint veya İyon tarzı sütunlarıyla, duvara yapışık sütun ve alınlıklarıyla kendi mabedine, tapınağına veya Budist stupa'sına sahipti.

Zanaatkârlar ve küçük tüccarlar ufak tezgâhlarında bağdaş kurup oturmaktaydılar. Bankerler hassas parmaklarıyla sessiz anlaşmalar yapıyordu. Pudralı ve parfümlü tüccarlar bambu şemsiyeler altında toplanmışlardı, gözleri kömürle sürmeliydi ve dudakları lakla* kırmızılaşmıştı. Şehrin merkezinin yakınında kraliyet rehberiyle birlikte, mazgallı parmaklıkları olan evlerin yanından geçtiler, evlerin düz sıvalı duvarları üzerinde sadece yarık benzeri pencereler bulunuyordu. Evlerin içinde, tuğladan ve halı kaplı odalar Grekoromen heykelciklerle, parıldayan beyaz fildişleriyle işlemeli mobilyayla, Çin yapımı lake kutularla ve Roma'dan getirilmiş züccaciyeyle doluydu. Papağanlar ve muhabbetkuşları verandalardan sarkan altın suyuyla boyalı kafeslerinde şakımaktaydılar. Bu büyük

4. Philostratus, *Life of Apollonius,* 11.23.

* Lak böceklerinin salgıladığı kozmetikte ve boya olarak kullanılan kıpkırmızı reçine.

evlerde elli kişi kadar insan yaşardı, büyük bir geniş aile, hizmetçiler, köleler, işçiler ve zanaatkârlar ve bu üniversite şehrinde muhtemelen bir Budist, Jain veya Brahman eğitmen gözetiminde çalışan bazı genç öğrenciler bulunurdu. Bu evler, büyük zenginlikler biriktiren tüccarların ve bankerlerin evleriydi. Budizm ve Jainizm herkesten çok onları cezbediyordu.

Brahman kast sistemi altında tüccarlar ne denli zengin olurlarsa olsunlar her zaman kendi üstlerindeki iki kast karşısında aşağı durumdaydılar. Sadece Brahman kastına ait olanlar rahip olabilirdi. Sadece Brahmanlar Veda'ya ait ritüelleri uygulayabilir ve Veda'ları (Brahmanizm'in esas aldığı kutsal yazılar) öğretebilirdi. Kutsal yazmaların bazı yorumlarına göre –ve elbette bu yorumlar akademik ve ruhban kastı olarak Brahmanlar tarafından yapılırdı– sadece Brahmanlar *mokşa*, yani sonsuz yeniden doğuş döngüsünden kurtulabilme noktasına gelebilirdi; başka herkes birbirini izleyen reenkarnasyonlarla kast merdivenini tırmanmak zorundaydı. Kast hiyerarşisinde, en azından teorik olarak, onların altında Kşatriya savaşçı kastı –topluluğun koruyucuları– yer alıyordu ve Hindistan'ın kralları genellikle bu kasttan gelirdi. Brahmanlar ile Kşatriyalar kendi aralarında çok sıkı ittifak kurarak manevi ve dünyevi gücü kontrol ederlerdi, gerçi kimin hâkim olacağı –"dinsel kurum" mu "devlet" mi– konusunda her zaman bir mücadele de olurdu.

Teorik olarak, Vaişyalar, yani tüccarların ait olduğu tacirler ve çiftçiler kastı, statü bakımından Kşatriyalar ile eşit görülmüş olmalıydı. Vaişyalar da, üstündeki iki kast gibi, "ikiz doğmuş" hâldeydiler, yani hem fiziksel hem ruhsal olarak doğmuşlardı, çocukluk başlangıcı töreninden itibaren kutsal elyazmalarını okumak hakkına sahiptiler ve böylece kendilerine *mokşa*'yı başarma imkânı tanıyacak bilgiye de ulaşabileceklerdi. Ancak Vaişyalar, Brahmanlar ile Kşatriyalar arasındaki sıkı ittifaktan tamamen dışlanmışlardı. Brahman âlimlerinin doğru ilahi davranışları (her kastın görevlerini) belirlediği ve MÖ 3. yüzyıl ile MS 200 arasında derlenmiş olan *Manu Kanunnamesi*'nde, Vaişyalar, sabit şekilde kadınlar ve görevi diğer üç üst kasta hizmet olan en aşağı kast Sudralar'la birlikte tasnif edilmişti.

Sudralar gibi Vaişyalar da hem maddi hem manevi bakımdan dezavantajlı durumdaydı. Topluluğun manevi ve dünyevi koruyucuları Brahmanlar ile Kşatriyalar vergi ödemezlerdi; Topluluğun zenginliğini yaratan Vaişyalar ağır vergiler ve yüksek faizler ödemek

zorundaydılar. Brahmanlar bir fil tarafından ezilerek öldürülmek gibi ölüm cezasından muaftılar; Kşatriyalar ise örneğin bir Brahman kadınla cinsel ilişkiye girmek gibi suçları nedeniyle çok daha hafif cezalar alırlardı: "Bir Vaişya [ise bu durumda] bir yıllık hapis ardından bütün malvarlığından vaz geçecektir; bir Kşatriya bin pana (para) cezasına çarptırılacak ve bir eşeğin idrarıyla tıraş edilecektir."[5]

Şurası bir gerçekti ki kast sınırları az veya çok kısıtlayıcıydı, bu da Brahmanların bölgedeki hâkimiyetine, yerel yöneticinin bağlı olduğu kasta, onun politik gücüne ve çeşitli kastların büyüklüğüne ve ekonomik servetlerine tabiydi; ve kastlar arası evlilikler onları yasaklayan kanunları kışkırtmaya yetecek sıklıktaydı. Ancak sonraki hayatta da bir bireyin daha yüksek bir kasta girebilmesi için gerekli değere sahip olması bakımından gerekenler, o kimsenin kast statüsünü kabul etmesi ve görevlerini inançla yerine getirmesiydi. Brahmanizm sosyal istikrar için güçlü bir reçeteydi. Fakat onun da Hindistan'ın yeni zenginliği kast statüleriyle uyumlu olmadan gelişen ticaretinin çıkarlarına denk düştüğü pek söylenemezdi.

Barbaricum'un liman şehirlerinde (Taxila'ya en yakın limanlar, Pakistan'da günümüz şehirlerinden Karaşi yakınındakiler) ve daha güneydeki Barygaza'da (günümüzde Mumbai yakınındaki Bharuch) Roma İmparatorluğu'ndan gelen gemiler yanı sıra Meroe'den, komşusu Axum'dan, Arabistan'dan ve Hindistan Yarımadası'nın başka yerlerinden gemiler demir atmaktaydı. Sahibinin ismi, miktarı ve ağırlığı yazılı büyük balyalar asla uyumayan şehirde gemilere yükleniyor ve boşaltılıyordu. *Silappatikaram*'ın yazarı "bütün gece lambalar yanıyordu, bu lambalar yabancı dillerden konuşan yabancıların lambalarıydı ve rıhtım kenarındaki değerli yükleri gözetleyen muhafızların lambalarıydı" diye yazmıştı. Arap gemileri köle getirirlerdi, bunların çoğu da kadınlardı, Hindistan krallarının haremlerine alınırlar veya bunlara muhafızlık eden kadın askerler arasına katılırlardı.[6] Roma gemileri "çok pahalı gümüş kayıklar, şarkıcı oğlanlar, harem için güzel genç kızlar, iyi şaraplar ve altın" getirirlerdi.[7] Memleketlerine geri dönüşlerinde Roma gemilerine

5. *Laws of Manu*, (*Manusmriti*) VIII.371-80 (Çev. George Bühler | *Manu Kanunnamesi*, Çev. Emine Erdoğan, Palet Yay., 2015], şuradan erişilebilir: <http://www.sacred-texts.com/hin/manu.htm>).

6. Jeannine Auboyer, *Ancient India: From 200 BC to 700 AD*, s. 85 (Phoenix Press, 1965).

7. Periplus of the Erythraean Sea; antik tarih kaynak kitabı olarak elverişli: <http://www.fordham.edu/halsall/ancient/asbook.html>.

inciler, oyunlar için egzotik hayvanlar, evde beslemek üzere tavus kuşları ve papağanlar ve her şeyden önemlisi gümüş biber kavanozlarını doldurmak için biber ve yiyecekleri için baharat yüklenirdi.

Bir papirüste yer alan güneybatı Hindistan'ın Malabar kıyısındaki Muziris'ten mal alıp İskenderiye'ye taşıyan bir gemi yükünün kayıtlarında, yapılacak teslimat şöyle sıralanmıştı: 10 bin kilodan fazla fildişi, yaklaşık 1.700 kg tekstil –muslinler ve pamuklular– ve 1.500 ile 1.700 kg arasında Hint sümbülü. Hint sümbülü, sadece Himalayalar bölgesinde yetişen bir bitkiydi ve bu bitkiden son derece pahalı bir merhem çıkarılırdı.* Papirüste yazılı teslimatın toplam değeri [antik para birimiyle] 131 talent kadardı ve bu da Mısır'ın en iyi tarım alanlarında yaklaşık 10 bin metrekarelik bir yer satın alınabilecek muazzam bir miktardı. Ve bu da sadece tek bir kişinin veya ortaklığın sahip olduğu bir gemi yüküydü. Eğer gemi 500 tonluksa (Roma standartlarına göre pek büyük sayılmazdı) bu tür yüklerin benzerinden 150 adet kadar olduğu söylenebilirdi.[8]

Riskler büyüktü, özellikle denizciler bakımından. Şayet mercan resifleri, korsanlar ve fırtına rüzgârları ardından hayatta kalabilirlerse, içlerinden birisi kurayla seçileceği için de huzurlu yaşayamazlardı, seçilen o kişi tanrıların yelkenlerini tekrar dolduracak rüzgârları getirmesine teşvik olsun diye bir sal üzerinde okyanusa terk edilirdi. Ancak gemiler gidecekleri yere vardıklarında Hintli tüccar veya banker aslında zenginliğine zenginlik katardı, öyle zengin olurdu ki, *Kama Sutra* adlı bir elkitabına ihtiyaç duyardı, bu kitap MS 1. ve 3. yüzyıllar arasında yazılmıştı ve o Hintliye günlerini ve gecelerini en hoşnut şekilde nasıl geçireceğini anlatırdı.

Sabahları gölgelikli yatağından kalkacak, dişlerini temizleyecek, bedenine koku sürecek, gözkapaklarını ve dudaklarını boyayacak, balmumuyla saçlarını düzleyecek ve aynaya bakarken kendisine hayran olacaktı. Kahvaltından sonra papağanlarına konuşmayı öğretecek ve bir horoz veya koç dövüşü seyredecekti. Ardından siesta zamanıydı, bunu da giysilerini değiştirmek takip edecekti. Keyif bahçelerini seyrettiği dış odalardan birinde, kızıl yastıklarla kaplı minderler üzerinde ve elinde tükürük hokkasıyla yatarak

* Yehuda'nın, Meryem'i ve çocukları Lazar ile Marta'yı ziyaret ettiğinde dehşete düşmesinin iyi bir nedeni vardı, Meryem savurgan şekilde İsa'nın ayaklarına bu merhemi sürmüştü; Meryem'in satın aldığı merhem miktarı bir çiftlik işçisinin bir yıllık ücretine denkti.

8. Begley, şuradan aktaran Casson: V Begley ve R.D. De Puma, *Rome and India: The Ancient Sea Trade* (University of Wisconsin Press, 1991).

arkadaşlarıyla sohbet edecekti. Geceleyin fahişesini eğlendirecekti, onunla "sevgi dolu ve makul sohbetler" yapacak, onun altın ve gümüş işlemeli halılar üzerinde kendisi için dans edişini izleyecekti. Ve "böylece" diyordu *Kama Sutra*, "günün görevleri sona erer."[9]

Boyalı uzun tırnaklarıyla, tüccar, kendi fahişesini mücevher yağmuruna tutabilecek güçteydi ve fahişe de buna karşılık bütün gününü kendisini ona hazırlamak için harcayacaktı, *Silappatikaram* bu durumu sürüncemeli zevk diye kayıtlara geçiyor. Fahişe "siyah saçlarını kokularla yıkardı, parfümü taçyapraklar kadar yumuşaktı, içinde on çeşit astrenjanın [damarları büzen ilaç], beş baharat ve otuz iki keskin kokulu ot harmanının olduğu yağda karıştırılmıştı. Saçlarını tütsü dumanında kurutur ve her saç örgüsünü ağır kokulu bir misk zamkıyla ovardı". Gözlerine kömürle sürme çeker, saçlarına çiçekten taçlar takar ve göğüsleri ile kollarını sandal macunuyla filigran şekillerde boyardı.

> Ardından minik ayaklarını süslerdi, tabanları kırmızıyla boyalı olurdu, narin ayak başparmaklarında itinayla seçilmiş ziller takılıydı. Ayak bileklerine küçük çanlardan, zillerden, zincirlerden ve halhallardan yapılmış mücevherler takardı. Biçimli kalçalarını titizlikle süslerdi, kalçalarını mavi ipek üzerine dizilmiş, şekiller ve çiçeklerle çevrelenmiş otuz iki sıra incinin olduğu bir kemerle sıkardı. İnci kakmalı pazıbentler ve değerli taşların işlendiği bilezikler kollarını kuşatırdı... pembe parmakları koyu yakutlar ve kusursuz elmaslar ardında kaybolurdu. Narin boğazı bir altın zinciriyle süslenirdi.[10]

Akşam olunca, sütunlu verandadaki dans ve sohbetin ardından, "esinti, efendisinin güçlü göğsünde şehvetle yatmakta olan nilüfer gözlü kadını birçok kez zarifçe okşardı."[11]

Ancak Brahman sistemine göre tüccar, Brahman ve Kşatriya kastlarının altında yer alıyordu. "Fahişeler ve müzisyenler ile pilav, likör ve et ticaretiyle uğraşanlar" arasında sayılıyordu. Tüccara, Brahmanların "insanlar arasındaki tanrılar" veya "insan tanrılar" olduğu söylenmekteydi, yani bir Brahman, bağış verenin değer kazanabilmesi için bağış alması gereken "yeryüzündeki en yüce birisi, bütün yaratıkların efendisi olarak doğmuştu".[12]

9. Vatsyayana, *The Kama Sutra ofVatsyayana,* ch. 4, ps. 24-6 (Echo Library, 2009).
10. *Shilappadikaram (The Ankle Bracelet),* s. 28-9.
11. A.g.e., s. 16.
12. *Laws of Manu,* 1.99.

Tüccarların Budizm'i ve Jainizm'i cazip bulması pek şaşırtıcı olmasa gerek. Bu dinler, sadece Brahmanların rahip olabileceği, sadece onların tanrıya aracılıkta vazgeçilmez oldukları, kutsal bilginin yegâne sahipleri oldukları fikrine karşı çıkıyorlardı. Jainizm ve Budizm bakımından nihai amaç hâlâ, Brahmanizm'de olduğu gibi, yeniden doğuş döngüsünden kurtulmaktı. Ancak onların takipçilerinin manevi ve dünyevi yolu, kast hiyerarşisinde nerede doğmuş olmalarıyla belirlenmiyordu. "Sırf bir Brahman rahminden doğduğu veya bir Brahman anneden doğduğu için ona Brahman demem. Eğer bazı engelleri varsa o sadece bir 'Bhovadi'dir [kendisine 'Efendim' denilendir]. Kekeme olmayana, tekrar tekrar konuşma engeli olmayana ben bir Brahman derim" demişti Siddhartha Gautama, Buda.[13] Siddhartha'nın kendisi de, şimdi Nepal'in bir parçası olan yerin kralının veya şefinin oğluydu; bir Kşatriya da olabilir, gerçi doğduğu bölge Aryanlar* tarafından fethedilmemişti ve dolayısıyla bir bütün olarak kast sisteminin dışındaydı.

Budizm, hangi kasttan ve cinsiyetten olursa olsun herkesin aydınlanmaya ulaşabileceğini öğretmekteydi. Mahavira, MÖ 6. yüzyılda Jaina'nın sistematik olmayan görüşlerini uyumlu bir mezhep hâline getirmişti ve muhtemelen o da Siddharta gibi bir Kşatriya'ydı, ayrıca kadınlar için geçerli olmasa da ruhsal eşitliği de vurgulamıştı: Kadınlar, ilahi kurtuluş kazanabilmeden önce birer erkek olarak yeniden doğmalıydılar. Her tekil varlık –krallar yanı sıra köleler veya en küçük böcekler– bireydiler ve ebedi ruhtular ve bundan dolayıdır ki *ahimsa* (şiddetsizlik) Jainizm'in asli bir unsuruydu.

Eşitlik öğretisi, ticaret ve imparatorluk tarafından yaratılan yeni sosyal düzende bir yer bulmak için mücadele edenlere doğal olarak cazip geldi. Şehir Budizm'in yuvasıydı. Buda'nın ilk iki din değiştireni tüccarlardandı. Mısır tacirleri loncası, bambu işçileri, demirciler, mücevherciler ve parfümcüler, kervan tüccarları, tüccarlar, bankerler ve kâtipler, bunların hepsi, kayalar içine oyulmuş büyük Budist ve Jain mağara manastırlarına ve yarımadanın her yanına inşa edilmiş şaşırtıcı derecede beyaz tapınaklara arazi, para, sarnıç veya fildişi kapılar bağışladılar.

Topluluktan bağlarını kesmek –belirli bir kasta veya belirli bir ırka doğmuş olmaktan kurtulmak– suretiyle Jainizm ve Budizm

13. Alındığı yer: *Dhammapada*, geleneksel olarak bizzat Buda'ya atfedilen şiirleştirilmiş bir Budist dinsel metni.

* Aryanlar veya Hintli-İranlılar, MÖ 1500 yılında Orta Asya'dan gelip Hindistan Yarımadası'nın kuzeybatı bölümüne yerleşen göçebelerdi.

potansiyel olarak cazibelerini yerel olandan bilinen dünyalarının sınırlarına dek genişletti, Hıristiyanlık da kendisini etnik bakımdan dışlayıcı Yahudilik köklerinden kurtardığında böyle olacaktı. Brahmancılık, öte yanda, ticaret şehirleri için pek uygun değildi; yabancıyı kucaklamak yerine dışlamaktaydı. Ana desteğini şehrin dışında daha geleneksel kırsal bölgelerde bulmaktaydı.[14] Hiyerarşik kast mertebeleri aracılığıyla toplumsal ve dinsel bakımdan bir araya gelmiş insanlar için bir hayat tarzı olmuştu. Ritüel hakların ve görevlerin belirlendiği bir kast sistemine doğmuş olmasaydınız, Brahman cemaatinin bir parçası olamazdınız. Taxila gibi ticaret şehirleri giderek artan sayıda yabancıyı çekiyordu. Taxila, Yunanlara, günümüz kuzey Afganistan'ından gelen Bactrianlara, Sakalara (veya köken olarak Orta Asya'dan gelmiş olan göçebelere Yunanların verdiği adla Scythianlara) ve Partlara, özellikle de Mezopotamya'dan gelen tüccarlara yurt olmuştu. Hatta Taxila'nın yeni yöneticisi Partlı Gondophares bile bir yabancıydı. Kast sistemine yabancıları yerleştirme bir sorundu. Brahmanizm bir imparatorluk için pek uyumlu görülmüyordu.

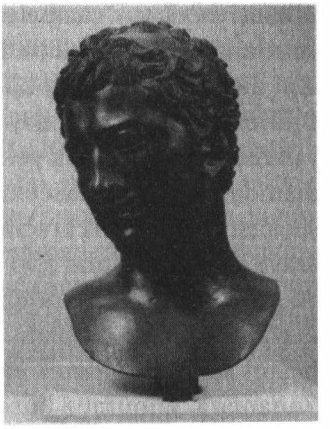
Roma İmparatorluğu'ndaki herkes -katı dindar Yahudiler hariç- bir biçimde Roma dinine, yani onun tanrılarıyla ilgili ayinlere ve bayramlara katılım sağlamaktaydılar ve sonuç olarak da belli ölçüde Romalılaşmış olmaktaydılar. Devlet kültlerinin rahipleri gibi seçkinler de, sağlayacağı tüm zenginlik ve statüleriyle devlet görevlerine gelebilmekteydiler. Ancak Hindistan Yarımadası'nın fethedilen göçebe ülkelerindeki seçkinler, teorik bakımdan hâlihazırda kast sisteminin bir parçası değillerse, Brahmanlaşamıyorlardı. Onlar da "dokunulmazlar" denilen çöpçüler, sepiciler ve cesetleri öğütenler gibi aynı hakaretlere maruz kalıyorlardı, gerçi onların koşullarına tabi değildiler, o kesimler ise öylesine kirli hâldeydiler ki ayrı bir kuyudan su içmek, ayrı tapınak hizmetlerinde yer almak, şehrin mezarlıklarının ötesinde yaşamak ve üst kastların onlarla temasıyla kirlenmesinden kaçınmak için anacaddelerin dışındaki karanlık, rüzgârlı ara sokakları kullanmak zorundaydılar.

Fiiliyatta Brahmanizm sorunun etrafından dolaşmaya çalışıyordu, bunun için de bir ülkenin "kurban açısından elverişli" olarak değerlendirilebilmesi, yani Brahman olabilmesi, fethedilen veya

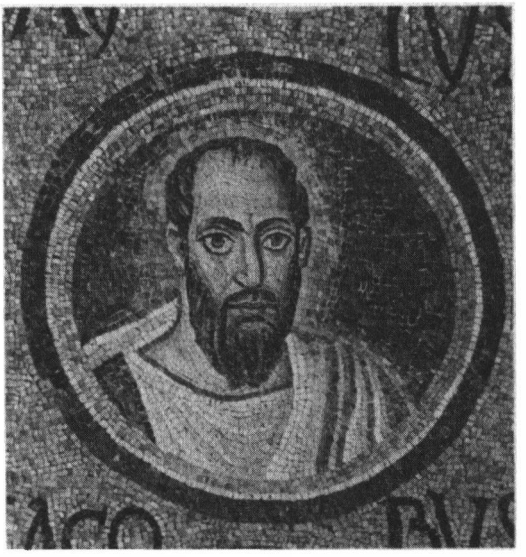
14. Xinru Liu, *Ancient India and Ancient China: Trade and Religious Exchanges AD 1-600*, s. 68-9 (Oxford University Press, 1988).

12. Bir Kuşan prensi, MS 1. Kuşanlar, şimdi Moğolistan olan bölgedeki göçebelerdi, günümüz Afganistan, Pakistan ve kuzey Hindistan'ında bir imparatorluk yaratma iddiasıyla Budizm'e katılmışlardı.

13. Juba, Kuzey Afrika Moritanya krallığının parlak bilge yöneticisi. O ve Büyük Hirodes Roma'nın en sadık yanaşma krallarıydılar.

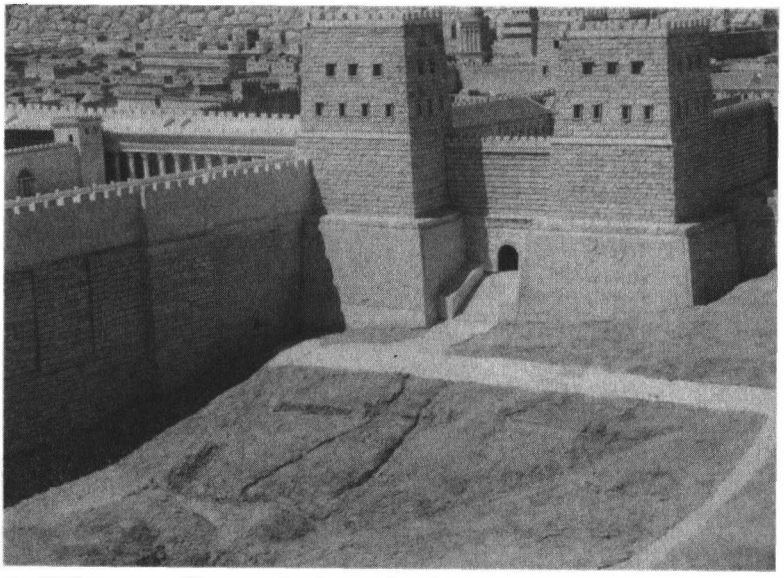
14. Aziz Pavlus, gelmiş geçmiş en büyük din pazarlamacısı.

15. Varus'un madeni parası, Roma lejyonları o güne dek yaşanan en büyük yenilgiye uğrarken komutanlık yapmıştı.

16. Gondophares'in madeni parası, Gandhara'nın (modern Afganistan ve Pakistan'ın parçası) Budist Kralı. Gondophares'in Hıristiyanlığa geçtiği ve İsa'nın doğumunda hazır bulunan üç kraldan birisi olduğu söylenir.

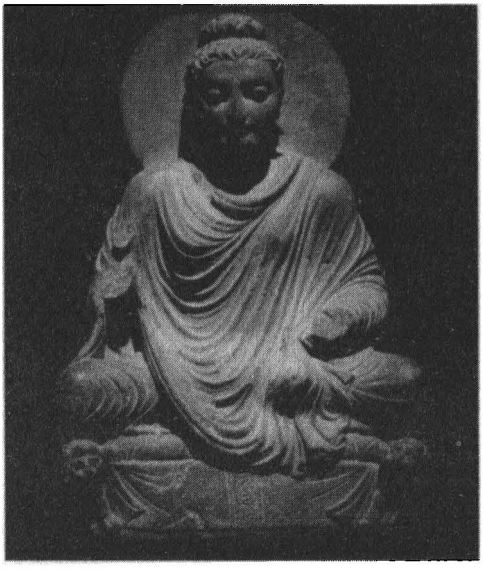

17. Kudüs'te Tapınak'ın üzerinden bir karaltı gibi görünen Antonio kalesinin modeli. Büyük Hirodes'in askerleri Farisi eğitmenlerin ve öğrencilerinin bir protestosunu bastırmak için kaleden saldırıya geçmişlerdi.

18. Cumhuriyet'ten İmparatorluğa: Roma'nın iç savaşlarının affetmez muzafferi Octavian, Augustus'a, yani "saygı duyulan"a dönüşmüştü, yarı tanrısal görüntüleri imparatorluğun her yanına dikildi.

19. Buda, bir Grekoromen olarak insan biçimini alıyor, Kuşan göçebeleri imparatorluklarını kurarken benimsedikleri Budizm'in yeni popülist versiyonunu somutlaştırıyor.

20. Batı'nın Kraliçe Anası, muhtemelen Çin'in ilk kişisel tanrısallığı, bir köylü devrimine ilham verdi ve Daoizm'in gelişmesine yol açan önemli noktalardan birisi oldu.

fetheden kralın dört kastı kurmasına bağlıdır şartını koşuyordu. Kral ve yönetici tabaka kendilerinin "Kşatriyalardan geldikleri", yani soylarının antik Brahman bölgeden göç edenlere dayandığı ve sonuçta kutsal ayinleri yapmayı ve Brahmanlara danışmayı kestikleri şeklinde bir hikâye uydurabilirlerdi.[15] Ancak Brahmanların birçok üst kastı bunu kabul etmeyecekti. Ve tıpkı "yarı Yahudi" Hirodes'in ve Yahudiliğe sonradan geçenlerin tüm Yahudiler gözünde aşağı bir statüye sahip olması gibi, kast sistemine doğmamış olan herhangi bir kimse de bir ölçüde yabancı olarak kalacaktı. Brahmanlaştırılmış ülkelerde, kast sistemine doğmamış sıradan insanlar hâlâ kast dışı olarak görülüyordu ve kastlar da ancak bölgeye göç etmiş gerçek kast üyeleri tarafından doldurulabiliyordu.

Brahmanizm bir imparatorlukta halkları bir arada tutabilmenin en kolay yolu değildi, gerçi Hindistan'ın ilk ve gelmiş geçmiş en büyük imparatorluğuna eşlik etmişti, Çandragupta Maurya'nın MÖ 4. yüzyılın sonralarında Taxila ve Gandhara bölgesini Yunanların elinden alarak fethettiğine inanılmaktaydı. Ancak onun da parlak bir Brahman başrahibe sahip olmak gibi bir şansı vardı, başrahip onun için antik dünyanın en büyük politik sözleşmelerinden birisi olan devlet idaresiyle ilgili bir kılavuz kaleme almıştı.

Düzenleyici ve tasvir edici unsurların bir karışımı olan *Arthaşastra* (*Treatise on Worldly Gain*, Dünyevi Kazanç Üzerine Sözleşme), bir imparatorluğun nasıl yönetileceği ve devletin çıkarları doğrultusunda dinin nasıl istismar edileceği üzerine akıllıca ve harika ölçekte kuşkucu bir incelemedir. Weber Hindistan dinleri üzerine yaptığı önemli çalışmasında "Machiavelli'nin *Prens* kitabıyla karşılaştırıldığında, Prens zararsızdır" diye yazmıştı.[16] Yazar, Kautilya (Vişnugupta ve Çanakya olarak da bilinir) muhtemelen bu sözleşmeyi MÖ 4. yüzyılın sonlarında Taxila şehrinde kaleme almıştı; daha sonraları MS 2. yüzyılda ise eklemeler ve düzeltmeler yapılmıştı.

Kautilya bir Brahman'dı, ancak kast sisteminde bulunan herkesin kendi kastının görevlerini yerine getirmesini sağlama almanın yöneticinin görevi olduğunu vurgulamış olsa veya ayrıca "dünyanın sonu kastların ve görevlerin bir karmaşasına bağlı olarak gelecek" demiş olsa bile, çıkarlar çatışması gündeme geldiğinde din kuru-

15. *Laws of Manu, X.43.*

16. Max Weber, *The Religion of India: The Sociology of Hinduism and Buddhism* (Çev. Hans H. Gerth ve Don Martindale, Free Press, 1962).

munun değil devletin ağır basacağına inanmayacak denli politik gerçekçiydi.

Hıristiyanlığın da yapacağı üzere, Brahman kast sistemi teorik bakımdan manevi ve dünyevi güç arasında belirgin bir ayırım yapmaktaydı. Brahmanlar manevi gücü ellerinde tutuyorlardı; Kşatriyalar, yani kralların genellikle geldiği savaşçı kastı da dünyevi gücü elinde tutuyordu. Ancak antik Hindistan'da, ortaçağ Avrupa'sında olduğu gibi, dinsel kurum ile devlet arasındaki teorik ayrım onların hâkimiyet için kendi aralarındaki mücadeleyi durdurmamıştı. Zaman içinde ve Hindistan'ın çeşitli krallıkları boyunca, sarkaç iki kast arasında sallanıp durdu, belirlenecek olan ya (dünyevi güç kralın elinde toplandığında ve Kşatriyalar daha hâkim durumu geldiklerinde) krallığın daha merkezileşmesi veya (yaygın toprak bağışlarıyla desteklenen Brahmanların gücü öne çıktığında) daha feodal olmasıydı.

Kautilya bu kitabı yazdığı dönemde, güçler dengesi, aşırı şekilde merkezileşmiş olan devletin lehineydi. Paternalist ve otokrattı, geniş bir casuslar şebekesiyle güçlendirilmişti. *Arthaşastra*'da, Kautilya rahiplerin ve sıradan insanların sadakatini sınamak amacıyla tasarladığı karmaşık tuzaklara casusların katılmasını tavsiye eder. Bu sınamalardan birisi, imparatorun rahiplerini Brahman dinleri ile yöneticileri arasında bir tercihe zorlamalarıyla ilgiliydi. Test için, imparatora, bir Brahman'ın görevinden almasını tavsiye etmişti; gerekçesi de Brahman'ın Veda elyazmalarını kast dışı bir kimseye öğretmesi için imparatorun verdiği emre uymaması olacaktı, çünkü kast dışı kimseye öğretmek Brahmanizm tarafından yasaklanmıştı; imparatorun casusları, mağdur olmuş rahibin destekçileriymiş gibi davranarak, o sırada adil olmayan yöneticiye karşı bir isyanı kışkırtıyormuş gibi yapacaklardı. Rahipler isyan etmeyi reddettikleri takdirde "arınmış" olarak değerlendirilecekler ve dolayısıyla işe alınmak için uygun görüleceklerdi.

Kautilya bir kinik'in anlayışına veya sırf bir elit üyesi olduğundan böyle bir anlayışa sahipti ve dinin sağlayacağı hayati politik faydaları dikkate alıyordu. Başarılı bir fetih için "düşmanın halkını kazanmak ise, entrika, casuslar... kuşatma ve saldırı" kadar önemliydi.[17] Kautilya, dinin bir imparatorluğun çaresiz kesimlerini bir

17. Kautilya, *Arthashastra*, XIII.4 (Çev. R. Shamasastry, 1915 [*Arthaşastra*, Çev. Utku Umut Bulsun, Kırmızı Kedi Yay., 2018]; şuradan erişilebilir: <http://www.bharatadesam.com>).

arada tutabilmek için gerekli zihinsel yapıştırıcı olduğunun ve Brahmanizm'in bu işlevi yerine getirmekte yetersiz olduğunun epey farkındaydı. Tavsiye ettiği dinsel strateji, daha belirsiz tarzlarda da olsa, aslında Part diyarından Roma'ya dek birçok imparator tarafından benimsenmişti. Kautilya ise bütün dikkatini, bizzat yöneticinin yarı ilahlaştırılmasıyla imparatora sadakatin sağlanması, fethedilen elitlerin kendi dinlerini kullanarak akıllarının çelinmesi ve kendi dinlerini kullanarak halkın iyi tebaa olarak yoğrulması şeklindeki üç kademeli politikaya yoğunlaştırmıştı.

Weber popüler ve elit dinleri arasında işe yarar bir ayrım yapmıştır. Popüler veya "halk" dinleri, "kitlelerin" dinleri yarı büyülüdür ve duygusal bakımdan tatmin edicidir; bir inançlar dizisi olmaktan çok bir ritüeller dizisidir. Öte yandan elitlerin dinleri katı ve rasyoneldir. Weber elit dininin popüler dinle süreç içinde işbirliğine girmesini, bir dinin evrimindeki en önemli nitelik olarak görmüştü; işte bu da birbiriyle rekabet hâlinde geliştikçe Hindistan'daki dinler arasında da özellikle gözlenen bir durumdu (bkz., bölüm 12).

Kautilya, ister Roma'da, ister Çin'de veya Meroe'de olsun, ister antik veya modern dünyada olsun, seçkinlerin birçok üyesi gibi sıradan insanların dinlerini tanrılarıyla, takılarıyla ve büyüleriyle birlikte küçümserdi, çünkü bunlar evrenin anlamıyla ve insanlığın bundaki rolüyle ilgilenmek için hiçbir çabada bulunmazlardı. Kautilya o tür dinin sadece bir "hurafe" olduğunu düşünürdü. Ancak popüler dini küçümserken, hiç utanmadan insanların o dine olan inançlarını imparatorluğun casuslarının da yardımıyla politik amaçlar için maniple etmeyi de tavsiye etmekteydi. Şayet kral acilen paraya ihtiyaç duymuşsa Kautilya şunu önermekteydi: "Şehirdeki bir ağaçta kötü bir ruhun bulunmasına bağlayarak, sahte bir paniğe sebebiyet verilebilir; o ağaçta bir adam saklanır, bütün şeytanca sesleri çıkarır, kralın casusları da çilecilerin kılığına girerek (kötü ruhu yatıştırmak ve geri göndermek gerekçesiyle) para toplarlar."[18]

Ama Kautilya, Romalıların 300 yıl sonra tanrısal bir imparator kültünü teşvik etmelerindeki gibi asla o denli ileri gitmemişti. Yine de yöneticiyi tanrısallıkla birlikte ele alan Brahmanizm'i istismar etmekten geri kalmadı (Bu gelenekte yöneticinin gerçekten bir tanrı mı olduğu veya sadece tanrısal niteliklere mi sahip olduğu belirgin değildir). Kautilya imparatorun kendi etrafını tanrısallığın

18. A.g.e., V.2.

ziynetleriyle donatmasını ve hem mevcut tebaası hem fethettiği yeni halkların sadakatini sağlamanın ve etkileyici olmanın bir tarzı olarak kendisini tanrılarla konuşuyormuş gibi göstermesini tavsiye etmekteydi. İnsanları imparatorun tanrısallığına veya en azından onunla birlikteliğine ikna etmesi için bir dizi hile de önermekteydi:

> Her şeyi bilebildiğinin ilanı şöyle olur: ... dış politika konularındaki her şeyi biliyormuş gibi davranma, evcil bir güvercin dışişlerine dair bilgi taşıyan mühürlü bir mektup getirdiğinde hemen başkaları bakımından bilinmez olanı okuyacak kehanet gücüne sahipmiş gibi görünme...
> Kendisinin tanrılarla bağlantısı şöyle ilan edilir: Onlarla konuşmak ve tapınmak, bunun için de ateşin veya sunağın tanrıları gibi davranan casuslar kullanılır, casuslar bir tünelden gelirler ve ateşin, sunağın ortasında veya içi boş bir heykelin içinde dikilirler; Nagaların (yılanların) tanrısı veya tanrıçasıymış gibi suyun içinden çıkan casuslarla konuşulur ve tapılır; geceleyin suyun altına yanıcı bir yağla karıştırılmış lüle taşı konulur ve kendiliğinden bir ateş yanmış gibi gösterilir.[19]

Kautilya, "astrologların, kâhinlerin, hikâye anlatıcılarının" ve her yerde bulunan casusların, kralın "tanrılarla ilişki kurduğu ve Gökyüzü'nden silah ve hazine aldığı" haberlerini dört bir yana nasıl yayacaklarını da tarif ediyor. Casuslar, tanrısal statüye sahip olduğu için kralın vergi toplama hakkı olduğunu ve krala itaatsizlik eden herkesin tanrısal bir cezaya maruz kalacağını halka anlatan argümanlara sahip olmalıydılar: Kautilya onlar için de hakikaten bir rehber yazmıştı.

Tanrısal veya yarı tanrısal kral aynı zamanda dinsel bakımdan hoşgörülü de olmalıydı. Kral, diyordu Kautilya, "halka ait aynı hayat tarzını, aynı giysiyi, dili ve gelenekleri benimsemekle" yetinmemeli, aynı zamanda "halkın inançlarını, onların kutladığı ulusal, dinsel ve cemaatleriyle ilgili bayramları ve eğlenceleri" de takip etmeli. Oysa bu türden bir hoşgörü, Kautilya'dan 100 yıl önce yaşamış Platon tarafından uygun görülmemişti, ona göre devletin bütünlüğünü ve birliğini sağlamada bir devlet kültü öylesine önemliydi ki dinsel soruşturmalar da meşru sayılmalıydı: Devlet kültünün inançlarını ve uygulamalarını ihlal edenler hapse atılmalı veya ölümle cezalandırılmalıydı.

İmparator Çandragupta Kautilya'nın tavsiyelerine uymuştu. Brahmanizm'i asla bir devlet kültü olarak dayatmadı ve aslında

19. A.g.e., XIII. 1.

Brahmanizm'den uzaklaşarak ateşli bir Jainist oldu. Güney Hindistan'a Jainizm'i getirmiş olduğundan ötürü de ona güvenildi. Geleneğe göre ömrünün sonunda Çandragupta Jainist bir keşiş oldu ve Jainizm'in "kurucusu" Mahavira'nın tarzıyla kendisini aç bırakarak öldü.

Ne var ki Çandragupta'nın torunu, bütün dinlere hoşgörüyü savunan birisi olmasına rağmen, bir devlet kültü dayatmaktaydı. MÖ 3. yüzyılda, Asoka Hindistan Yarımadası'nın tamamını kontrolü altına aldı, MS 19. yüzyılda İngilizlere kadar başka hiçbir yönetici bu büyüklükte bir toprağa hükmetmeyecekti. İmparatorluğun toplam büyüklüğü, şehirlerde şekillenen yabancı tüccarların yeni toplulukları, kültürlerinin, dillerinin ve dinlerinin çokluğu zaten sahip olduğu son derece iyi bir yönetimi değil aynı zamanda insanlarını birbiriyle ve yöneticileriyle birleştiren belirli araçları da ifade ediyordu. Antik Hindistan tarihçisi Romila Thapar'ın da söylediği üzere Budizm, Asoka'nın "kitle evcilleştirme" aracıydı. Ancak Asoka'nın imparatorluğunun her önemli şehrinde inşa ettiği stupalara rağmen bu politika gerçekte asla işe yaramadı; stupalarda 15 metre yüksekliğinde Asoka sütunları vardı, sütunların her birinin tepesinde kükreyen bir aslan bulunuyordu, aslanlar üzerinde de dinsel geçmişi nasıl olursa olsun bütün insanlara hoşgörü ve bütün hayatlara saygı esasına dayalı toplumsal uyum için Asoka'nın yaptığı Budist çağrılar yazılıydı.

Asoka yanlış dini seçmişti. Erkeklerin ve kadınların eşit derecede saygıya layık oldukları ve ilahi kurtuluş bakımından eşit oldukları şeklindeki demokratik, evrenselci mesajına rağmen, Asoka tarzı Budizm halk için değil elit için tasarlanmıştı. Bu, dua edilecek hiçbir tanrının olmadığı, dünyanın keyfini çıkarmanın değil onunla bağların kesilmesinin vaaz edildiği katı, ateist bir dindi; Asoka'nın Budizm'i, sıradan hayatı daha tahammül edilebilir ve keyifli kılan duygusal tatminleri ve güvenceleri sunmakla ve dinin insanların hayatlarında önemli yer tutan bu tür rahatlıkları sağlamasıyla ilgilenmiyordu. Asoka dine geçiş ayinlerini ve ritüellerini "kaba ve değersiz" diyerek iptal etti. Bayramları ve dansları da yasakladı, çünkü bunlar manevi gerçek ve ilahi kurtuluş arayışlarında belirsizlik yaratıyordu ve sonuç olarak da kendisini bir topluluk inşasındaki en etkili araçlardan yoksun bırakmış oldu. Asoka'nın dedesinin rahibi Kautilya, dinsel bayramları imparatorluktaki sıradan insanların hayat deneyimlerinin bir parçası hâline getir-

mek -devleti, ritüeli ve sadece dans ile bayramın sağladığı keyfi birlikte dokumak- sayesinde, tebaa halkların sadık tebaalar hâline gelmelerine ve kendilerini daha büyük bir politik varlığın parçası olarak hissetmelerine ikna edileceklerini anlamıştı. Kautilya aslında imparatoru, fethettiği halkların dinsel bayramlarına karşı "kendi adanmışlığını göstermesi" konusunda özellikle uyarmıştı.

MÖ 232 civarında Asoka öldüğünde, dedesinin kurduğu Maurya İmparatorluğu da onunla birlikte hakikaten ölmüş oldu. İmparatorluk farklı krallıklara bölündü ve bunların çoğu da Brahmanizm'e geçti. Ancak katı Budizm her ne kadar Asoka'nın bir imparatorluk dini olarak işine yaramamışsa da, Hindistan Yarımadası'nın kuzeybatı bölümü -Taxila dahil Gandhara bölgesi- "Budist yönetim" altında kalmaya devam etti.* Bunun sebebi peş peşe gelen yabancı yöneticiler olabilir: MÖ 2. yüzyıl başlarından itibaren Büyük İskender'in ordusunun soyundan gelen Yunanlar; MÖ 1. yüzyıl başlarında itibaren Orta Asya'dan gelen Saka (Scythian) kabileleri ve MS 1. yüzyıl başlangıcında krallığı göçebelerin yayılmacı tehditleri altında olan ve sonuçta onlara boyun eğen Partlı Gondophares tarafından yönetildi.

Gondophares'in konukları Apollonius ve Damis onun mütevazı yaşamından son derece etkilenmişlerdi. İmarethaneyi, ahırları, mandırayı ve fil bölmelerini ve sarayın dışındaki hangarları geçince, görmeyi umdukları şeyler Part Kralı Vardanes'in sarayındaki gibi mücevherli sergi alanları ve salonlar ile fildişi kaplamalı odalardı. Ancak büyük bir hoşnutluk içinde Apollonius ve Damis,

> ne muhteşem odalar ne de korumalar ve nöbetçiler gördüler, sadece, ileri gelenlerin evlerinde olduğu hâliyle birkaç hizmetçi ve kralla sohbet etmek isteyen... üç veya dört kişi vardı. Ve... gösterişli Babil'dekilerden daha fazla bu düzenlemeye hayranlık duydular ve içeri girdiklerinde saygıları daha da arttı. Çünkü erkeklerin salonları ve revaklar ve salonun tamamı çok gösterişsiz bir tarzdaydı.[20]

Kral Gondophares 27 yaşındaydı. Madeni paralar onu bir Budist'e hiç benzemez, korkutucu, sağlam vücutlu, belki tıknazlığın

* Klasik tarihçi Kurt Raaflaub'un işaret ettiği üzere " 'Pax Romana' ile karşılaştırıldığında, sürekli bir 'Pax Indica' hiç olmadı" (Raaflaub, 2007, s. 60), gerçi elbette Hindistan artık yeniden birleşmiştir oysa Roma İmparatorluğu hâlâ yeniden birleşememiş ve onun devamında gelen devletler de kendi aralarında savaşmayı sürdürmüşlerdir.

20. Philostratus, *Life of Apollonius*, 11.25.

sınırında, gür sakallı, saç bandı takmış, çok büyük küpeleri ve gerdanlığı olan birisi olarak gösterir. "Geleneklerimiz" diyordu, "ölçülü olmayı gerektirir". Gondophares, Apollonius'u yıkanması için saray bahçelerindeki soğuk su çeşmeleriyle doldurulan bir havuza götürdü. Havuzun yanı başında mızrak ve halkalar vardı, kral bunlarla "Yunanlar tarzında" egzersiz yapıyordu. Birçok Part yöneticisi gibi Yunan hayranıydı ve Apollonius'la da Yunanca konuşuyordu.

Banyodan sonra Apollonius'a çelenkler takıldı ve ziyafet odasına götürüldü. Kral bir minderde alçakgönüllüce oturmaktaydı, beraberinde en yakın beş akrabası ve onurlu konuğu Apollonius vardı. Sebze yemekleri ve meyve yediler, Gondophares bunları kendi "iyi sulanmış bahçesinde" bizzat yetiştirdiğini açıkladı. Saray ahalisinin geri kalanı –törenlerin ustası ve muhtemelen rahipler, elçiler, kraliyet emir erleri, hazinedar ile Taxila'ın en önde gelen bankerleri ve tüccarları dahil otuz kişi civarındaydılar– sandalyelere oturmuşlardı ve onlara yemek olarak "balık ve kuşlar ... aslan ve ceylan ve domuz ve kaplanların aslanı bir bütün olarak" sunulmaktaydı; "çünkü onlar bu hayvanın öteki kısımlarını yemek istemezlerdi." Yemeğin sonunda büyük gümüş ve altın kupalarda şarap ikram edildi. Birçok sarayda cüceler içki ikram ederlerdi ve aynı zamanda saray soytarılığı da yaparlardı ve kadehlere şarap koyanlar da bu son derece pahalı ithal malı onuruna Yunan-İranlı giysileri içindeki kadınlar olurdu. Apollonius'un biyografi yazarı Philostratus hizmetçilerin kim olduğunu bize anlatmıyor, gerçi oldukça hoşnutsuz bir şekilde kadehlerin "ziyafete katılan on kişiye yetecek kadar" büyük olduğunu "ve bu kadehlerden tıpkı su içirilen hayvanların eğilmesi gibi eğilerek içtiklerini" kaydediyor. Kendisine "ayık kalarak içki âlemlerinde eğlenen" diyen Apollonius, içki içmeyi kabul etmemiş ve su içmekle yetinmişti.

İçkilerini içerken eğlence de başlamıştı. Bir erkek çocuğu hafifçe havaya fırladı ve bir yandan bir okçu kendisine ok atarken o da akrobatik sıçramalar sergiledi; okçu, bütün iyi büyücüler gibi, daha önceden ziyafete katılanların yanına gitmiş ve onlardan tek tek oklarının keskinliğini sınamalarını istemişti. İllüzyonistler ve oyuncular ardından sıra akrobatlara (insanlardan piramit yapmak özellikle popülerdi), yılan oynatıcılarına ve firavun faresi terbiyecilerine geldi. Sonra da saray müzisyenleri Gondophares için "güzel rüyalar görmesi ve tebaasına karşı istenilir ve dostane olarak uyanması için" duaları içeren iyi geceler ilahisini söylediler. Her

zamanki gibi o da Apollonius'la daha fazla konuşmak için şafak vakti uyandı ve sonra devlet işlerinin konuşulduğu toplantıya katıldı ve elçilerini dinledi.

Üç gün sonra kral isteksizce Apollonius ve Damis'in gitmesine izin verdi. Onlara dört beyaz deve, bir kılavuz, yiyecek içecek, beyaz keten pelerinler ve kendi manevi hocası Iarchas'a bir takdim mektubu verdi; Iarchas Tibet dağlarındaki kutsal adamların bir cemaatinin lideriydi. Onların Brahman sadhus mu yoksa Budist keşişler mi olduklarını söylemek zor. Apollonius'un biyografi yazarı onlara basitçe "kutsal bilgeler" diyor.

Apollonius ve Damis Taxila'dan çıkıp Himalayalar'a gitmek üzere yola koyuldular. Apollonius kendi dinini yaymak için çaba sarf etmişse de başarılı olduğu söylenemez. Ya kendi dinsel mesajı cazip bulunmamıştı ya da yeterince belirgin değildi veya kendisi de herhangi bir şekilde din değiştirenleri kazanmaya girişmemişti. Apollonius ve Damis Taxila'yı terk ettikten sadece birkaç gün sonra Gondophares ve erkek kardeşi Gad'ın Hıristiyanlığa geçtiği söyleniyor. 3. yüzyıldaki bir metne, "Aziz Thomas'ın Amelleri"ne göre "kuşkulu Thomas" olarak bilinen Havari tarafından Hıristiyanlığa geçirildiler. "Aziz Thomas'ın Amelleri", ana akım Hıristiyanlıkta bir efsane olarak değerlendirilmekteydi. Ancak araştırmacılar Thomas'ın Hindistan'ın güneyinde mevcudiyetini ve misyonerlik faaliyetini doğrulayacak kanıtlar bulmuşlardır ki orada gerçekten de Brahmanlar tarafından öldürülmüştür, dolayısıyla aynı zamanda kuzeybatıdaki Gondophares sarayını da muhtemelen ziyaret etmiştir. Ne var ki, Hıristiyanlık efsanesine ve Doğu Ortodoks geleneğine göre Gondophares çok daha önceden Hıristiyanlığa geçmiş olmalıdır, çünkü onun uzun bir seyahat sonunda İsa'nın doğumunda hazır bulunan üç kraldan birisi, yani "Hindistan Kralı Gaspard [Caspar]" olduğu söylenir.

Bir anlamda Budist Gondophares'in ve kardeşinin din değiştirmesi şaşırtıcı değildi. Yeni Hıristiyanlık mezhebiyle pek çok ortak nokta vardı ve pekâlâ Budizm'in bu vakitler ortaya çıkmakta olan ve araştırmacıların Taxila'dan kaynaklandığını söyledikleri yeni popülist bir versiyonundan etkilenmiş olabilirlerdi. Mahayana Budizm'i olarak bilinen Budizm'in bu yeni versiyonu, Hindistan Yarımadası'nın ötesine de yayılacaktı: Çin'in kuzeybatı sınırından gelip Gondophares'in krallığını işgal eden göçebeler tarafından benimsenecekti.

12
Harmanili Buda

> Tüm varlıkların felaket dünyasına batması yerine benim (Bodhisattva* olarak) tek başıma acı çekmem daha iyidir. Tüm dünyanın günahtan arınmak için acı çekinen yerde [Araf'ta], hayvanlar olarak yeniden doğuşlarında, ölüm diyarında günahlarını bağışlatmak için bütün yükü üstüme almalıyım. Tüm yaşayanların iyiliği uğruna tüm üzüntüyü ve acıyı kendi bedenimde taşımalıyım.
>
> MS 7. yüzyılda ilk Budist yazmalarından derlenen *Siksasamuccaya*'dan (*Compendium of Doctrine*) alınmıştır.

MS 65 yılı civarında, Pavlus ve bir grup Hıristiyan'ın muhtemelen Nero tarafından öldürülmesinden yaklaşık bir yıl sonra, Taxila sakinleri altın mücevherlerini ve değerli gümüş ve bronz çanaklarını çaresizce gömmeye çalışmaktaydılar. Atlarıyla ve filleriyle fırtına gibi şehirlerine gelen Orta Asya göçebelerinden kaçmaya çabalıyorlardı. Şimdi Moğolistan denilen yerden gelen göçebeler keçe başlıklar, kalın kürkten astarlı diz boyu montlar ve yumuşak çizmelerine soktukları –yazın ipekten kışın yünden– şalvarlar giymekteydiler. Çinliler onlara Yüeçi derdi, Hintliler ise Kuşanlar derdi. Şefleri ve ilk kralları Kujula Kadphises bir imparatorluk kuruyordu ve bunun için de Budizm'i kullanıyordu.

O da Budizm'in yeni bir versiyonuydu, manevi bir seçkinler kesimine yönelik katı, çileci bir dini, sıradan insanlara uygun daha huzur

* Bodhisattva: Budalık mertebesine ulaşabilen fakat başkalarının ıstırabına karşı duyduğu merhamet ile bu mertebeden vazgeçen kimse. (ç.n.)

verici bir dine doğru değiştirmekteydi. Ancak Mahayana Budizm'i Çin'e ve Asya'nın çeşitli yörelerine yayılmış olsa bile, Hindistan halkının duygulanımlarında insanları kast sistemine hapseden bir din olan Brahmanizm/Hinduizm'i asla yerinden edememişti. Budizm tıpkı Pavlus Hıristiyanlığının yapmaya çalıştığı gibi bölünmeleri ve farklılıkları ortadan kaldırmaya çalışmaktaydı. Ancak Budizm Brahmanizm'in yerini almakta başarısız olmuştu, oysa Mahayana Budizm'i gibi evrenselci ve popülist olan Pavlus Hıristiyanlığı, eski Roma dinlerini alaşağı etmeyi başarmıştı. Evrensel bir din kendisini kurumsallaştırırken öteki evrensel dinin neden böyle olamadığı, umarım, bu bölümde açıklığa kavuşmaya başlayacaktır.

Yüeçi/Kuşan göçebeleri sadece "mükemmel askerler" değil çok iyi tüccarlardı da. "Ticarette yetenekliydiler ve bir kuruşun dörtte biri için bile pazarlık ederlerdi. Kadınlara çok büyük saygı gösterilir ve erkekler kadınlarının tavsiyelerine uygun kararlar alırlardı."[1] Bu sözleri MÖ 126 yılında onları ziyaret eden Çinli diplomat Zhang Qian söylemişti. Yüeçiler Çinlilerle MÖ 6. yüzyıldan beri ticaret yapmaktaydılar, yeşim taşı ve "harika atlar" verip ipek alırlardı. Ancak MÖ 2. yüzyılda Çin kendi imparatorluğunu genişlettikçe Çin'in batı sınırlarındaki step meralarından dışarı atıldılar. Kabileler büyük dalgalar hâlinde Çin sınırlarından göçe zorlandılar, başka kabileler de yer değiştirdiler ve bu durum batıya ve güneye doğru Hindistan Yarımadası'nın içlerine yönelen bir dizi işgali tetikledi. Kuşanlar, kralları onları Hindukuş Dağlarına sevk ettiğinde ve Gondophares'in krallığını işgale başladıklarında zaten Orta Asya'daki geniş Yunan krallığı Bactria'yı da fethetmişlerdi.

Cahil bir kabile olan Kuşanlar, İskender döneminden beri Yunanlar tarafından yönetilen son derece bilgili krallıkların efendileri oluyorlardı. Kendisine özgü "Tiran" Kujula, yabancılara ve daha çok göçebelere kuşkuyla bakan yerleşik Hint-Yunanları, şehir hayatı kendileri için nispeten yeni bir şey olsa da Kuşanların da "uygar" oldukları konusunda ikna etmek zorundaydı. Madeni paralar –Kuşanlara dair elimizdeki pek az kaynak arasındadır– başlangıçta, onların Orta Asya göçebe kültürü ile fethettikleri elitlerin Hint-Yunan kültürünü birleştirme yönündeki beceriksiz çabalarını sergiler. Kujula'nın madeni paralarının bir yüzünde onun

1. *Burton Watson, Çev., Records of the Grand Historian of China: Han Dynasty,* s. 245 (çevrildiği yer: *Shiji* of Sima Qian. Bölüm 123: "The Account of Dayuan", Columbia University Press, yeni edisyon 1993).

korkutucu ve kararlı başı yer alır, başı genelinde bedenine göre çok büyüktür, çekik gözleri, uçları kıvrık bıyıklarıyla Moğol bir kabile üyesinin güzel hatlarını taşır, kafatası muhtemelen kendi elit statüsünün işareti olarak yapay şekilde deforme edilmiştir; tıpkı Çinli kadınların ayaklarının bağlanması gibi, Kuşan elitinin çocuklarının kafatasları da doğdukları andan itibaren, gereken şekli alana dek iki yıl boyunca sıkıştırılırdı. Madeni paraların öteki yüzünde ise elinde bir asa ile aslan derisi tutan bir Herkül resmi veya bazı durumlarda bir Roma imparatorunun başı yer alır. Madeni paralara Yunanca ve yerel bir diyalekt kazınmıştır, gerçi Kuşan yönetimi geliştikçe Yunanca giderek daha geri plana düşmüş ve sonunda madeni paraların hepsinden silinmiştir.

Ancak, genişleyen Kuşan imparatorluğun her yanında tepe yamaçlarına yeni bir resim kazınmakta veya tapınaklara ve manastırlara yeni heykeller dikilmekteydi. Bu da ayakta duran veya oturur hâldeki bir erkek figürüydü, yüzü kare şeklindeydi ve oldukça ablaktı. Hafifçe pörtlek gözleri yarı kapalıydı, kulakları uzatılmıştı, Mona Lisa benzeri bir gülümsemesi vardı ve Grekoromen bir harmani giymişti.

İşte o adam Gautama Buda'ydı ve bu heykeller de onu insani bir formda gösteren ilk tasvirlerdi. 500 yıl boyunca Buda, her ne kadar gerçek bir tarihsel şahsiyet olsa da, sembollerle temsil edilmişti, bu semboller onun kalıntılarına ev sahipliği yapan stupa, altında kendisinin aydınlanmaya kavuştuğu Bodhi (bilgelik) ağacı ve yeniden doğuş döngüsüydü. Kuşanların himayesi altında Buda insani bir forma büründü ve fakat ayrıca bir tanrı hâline de geldi. Meşrulaştırma arayışlarında, Kuşanlar ikna etmeye uğraştıkları Hint-Yunan seçkinlerinin dinini yine de yeni popülist versiyonuyla kabul etmekteydiler.

Budizm her zaman için evrenselci bir din olageldi; Hinduizm'in yapamayacağı bir tarzda, yabancıyı ve tüccarı da kabul etti. Ancak başlangıçtaki hoşgörüsüz Theravada Budizm'i sıradan insanların ihtiyaçlarını düzenleme konusunda hiç çaba göstermemişti.

Mahayana Budizm'i veya "Büyük Araç" Budizm'i ise Budizm'in kitle pazarlamasını temsil ediyordu. Weber, Hindistan dinlerinde tüm dinlerin gelişiminde belirgin olan bir eğilimi tespit etmişti, bu da seçkinler için düzenlenmiş olan bir dizi katı rasyonel fikirlerden daha kapsamlı bir izleyiciye cazip olana yönelmekti. Hindistan'da üç önemli dinin hepsi de, değişen ölçeklerde, kendi çağrılarını

genişletmek peşindeydiler ve böyle yaparken de hem birbiriyle rekabet etmekte hem birbirinden etkilenmekteydiler. Ancak popülerleşme her dinde farklı biçimlerde oluyor ve farklı sonuçlara yol açıyordu. Bu üç dinden biri olan Jainizm popülist olmak için en az çabayı göstermiş ve her ne kadar –Budizm gibi– insanlığın ortaklaşa paylaştıklarını vurgulayan evrenselci bir din olsa bile, katılık ölçeğinde seçkinci bir din olarak kalmıştı.

Mahayana Budizm'i ise, Pavlus Hıristiyanlığının da yapacağı üzere, kendisini hakikaten halkın ihtiyaçlarına uyumlu kılmak için çaba sarf etti. Ancak Brahmanizm/Hinduizm kendi tikelci (partikülarist) hiyerarşik esaslı insan görüşünü muhafaza ederek yarımadada en fazla devam eden din olduğunu ispatladı. MS 5. yüzyıl itibarıyla sadece ufak bir Jain topluluğu geride kalmıştı (bu topluluk günümüzde de Hindistan'da varlığını koruyor). Budizm giderek inişe geçti ve 13. yüzyıl itibarıyla Hindistan'da tamamen yok oldu, bununla birlikte Asya'nın geri kalan bölümlerinde yaygınlaşmış ve gelişmişti. Evrenselcilik kendiliğinden şekilde geleneksel tikelciliğe baskın çıkmıyor. Kısmen Brahmanizm'e tepki olarak gelişen Budizm onun yerini almayı asla başaramadı. Araştırmacılar bunun nedenleri konusunda farklı düşünüyorlar, tıpkı Mahayana Budizm'in kökenleri konusunda olduğu üzere; benim görüşüm şudur ki Brahmanizm Budizm'e kıyasla kendisini Hindistan halkının hayatlarının daha derinlerinde yerleştirebilmişti.

Orijinal biçimleriyle Budizm, Jainizm ve Brahmanizm, hiçbir kral tanrının yardımı olmaksızın yeniden doğuşta kendi ruhunun kaderini belirleyen insanların olduğu bir dünya görüşü sunmaktaydı. Bu dinler bakımından ilahi kurtuluş dünyadan özgürleşmek, ıstırap duymamak demekti; nirvana kelime anlamıyla bir alevi "üfleyip söndürmek" demekti. Bireyin arzularıyla ve ıstıraplarıyla yok olduğu bir hoşnutluk durumuydu ve bu da arınmış bireyin ebedi olarak yaşadığı Hıristiyan cennetine benzemiyordu. Belki de yalnızca kendi gücünden emin bir seçkin böyle katı bir mesajla yaşayabilirdi, böylesi de Saduki elitlerin, daha popülist Farisilerin benimsediği ölüm sonrası hayat fikrinden kaçınmakla baş edebilmelerine ve Stoacıların sevginin huzuru yerine aklın sükûneti peşinde olmalarına benzemekteydi. Budizm ve Jainizm'in, dünyaya ve insanlarına yardım etmeye müdahale edecek, ibadet ve dualaların nesnesi olabilecek türden tapındıkları tanrıları yoktu. İlahi kurtuluş tanrının veya rahibin katkısı olmadan sağlanmalıydı.

Bu dinlerin üçü de dünyanın değersizliğini bütünüyle kavramayı gerçekleştirmedeki tek yolun tefekkür ve çilecilik hayatı olduğuna ve bu dünyadan ancak böyle özgüleşebileceğine inanmaktaydı. Brahmanizm bu hakikatin anlaşılmasını kasta tabi kılıyordu. Jainizm ve Budizm ise kastları ne olursa olsun herkesin benzer bir çileci yoldan ilahi kurtuluşa erişebileceklerini ilan etmekteydiler. Bunlar, keşiş düzenlerini kuran ilk dinlerdi; yaşayan dinler arasında Jainizm gerçekte tamamen manastır dini olarak yola koyulan bir dindir. Ancak teoride ilahi kurtuluş yolunun herkese açık olduğunu söylerken, uygulamada dinsel bağlılığa dayalı meritokratik (liyakat gerektiren) bir seçkincilik yerine doğuma dayalı bir seçkinlik yerleştirmişlerdi. Aileye ve mülkiyete dair her şeyi terk etmeyi içeren manastır hayatı pek çok insan bakımından öyle basitçe yapılacak bir tercih değildi.

Jainist bir keşiş olabilmek olağanüstü düzeyde fedakârlık gerektiriyordu. Çok katı Digambara veya "gökyüzü örtülü"/çıplaklık mezhebinin keşişleri, isimlerinden de anlaşılacağı üzere, çıplak dolaşırlardı, çünkü giysiler bile maddi bir mülk sayılırdı ve bu da insanları dünyaya bağlayan bir şeydi. Sahip olmalarına izin verilen tek şeyleri sukabağı ile tavus kuşu tüylerinden yapılmış fırçalarıydı, bunu kazara basabilecekleri herhangi bir böceği yollarından süpürmek için kullanırlardı, çünkü böceğe bastıklarında şiddetsizlik üzerine verdikleri sözü ihlal etmiş olurlardı. Dilenmelerine izin verilmezdi, ancak köylülerin gönüllü cömertliğine bel bağlamak zorundaydılar, ellerindeki kupalara ne konulursa onu kabul ederlerdi. Öte yandan, nispeten daha az katı bir mezhebi de Hindistan'ın kuzeyinde gelişmekteydi. Jainizm'in bu Shvetambara veya "beyaz örtü" denilen mezhebinde keşişlerin basit beyaz giysiler giymesine izin verilirdi. Ayrıca kadınların da manastır düzenine girmelerine izin verilirdi, oysa Digambra mezhebinde böyle değildi ve bir ruhun bir kadın bedeninde özgürleşme sağlayacağına inanılmazdı; kadınlar ilahi kurtuluş kazanabilmek için erkek olarak yeniden doğmalıydılar.

Sıradan bir Jain manevi bakımdan bir çileci karşısında kaçınılmaz şekilde aşağı bir konumdaydı, çünkü sadece bir çileci nihai olarak kurtuluşa yönelten bir hayatı yönlendirebilirdi. Ve o hayat da kendi hayatını ele almakta teşvik edilmediği takdirde Jain'e imkân tanınan bir beden açısından küçümsenecek bir nitelikteydi. En adanmış Jain keşişleri, kurucuları Mahavira örneğini izleyerek

ölümüne oruç tutarlardı, Hindistan'ın ilk imparatoru Çandragupta Maurya'nın da böyle yaptığı söylenmektedir.

MS 2 ila 13 yılları arasındaki bir dönemde Roma İmparatorluğunda sansasyon yaratan çarpıcı bir intiharı gerçekleştiren kimse de ancak bir Jain keşişi olabilirdi. Cassius Dio'ya ve haberini Büyük Hirodes'in kâtibinin şahitliğine ve biyografi yazarı Şamlı Nicolaus'a dayandıran Strabon'a göre o keşiş, Zarmanochegas (veya S'ramanacharya, Sanskritçede "manevi öğretmen" anlamına geliyordu, gerçi Jainlere göre aynı zamanda bir keşiş cemaatinin lideri de demekti) ismini taşıyordu. Zarmanochegas, İmparator Augustus'u ziyaret etmek üzere güney Hindistan'daki Pandya krallığından gelen bir elçiler heyetinin üyesiydi. O sıralar Augustus, "saray şairi" Vergilius'un de bir vakitler üç yıl yaşadığı Atina'da karısı Livia'yla birlikte kalmaktaydı. İmparator ve karısını Eleusis'li gizemlerine dahil etmek için sezon dışı özel bir tören düzenlenmişti. Bu tören pekâlâ Zarmanocegas'ın katıldığı tören olabilir. Tören ateşi tutuşturulmuştu, seyircilerin keyif aldıkları bir dehşet ânında Zarmanochegas "ölü yakılan odun yığınına gülerek zıpladı, çıplak bedeni yağla ovulmuştu, sadece bir aslan postu giymekteydi". Casius Dio onun kendisini kurban etmesinin sebebinin "bilgeler kastının bir üyesi olmasından ötürü bu hamleyi tutkuyla mı yaptığı veya... Augustus ve Atinalıların hoşuna gidecek bir gösteri yapmayı mı arzuladığı"[2] konusunda emin değildi. Çok büyük bir ihtimalle Zarmanochegas Jainist ideali gerçekleştirme peşindeydi: Bedenden özgürleşmek ve mokşa'yı elde etmek. Atinalılar onun mezar taşına sadece şunları kazıdılar: "Burada Hindistan Bargosa'dan gelen Zarmanochegas yatıyor, Hintlilerin ata gelenekleriyle uyumlu şekilde kendisini ölümsüzleştirdi."[3]

Augustus ve maiyeti bakımından Zarmanochegas'ın intiharı özel olarak şaşırtıcı bir nitelik taşımıyordu. Zaten halk eğlencelerinde insanların ölümünü seyretmeye alışkınlardı. Ve zaten "bellerinde kuşaklarıyla güzel kokulu parfümler sürmüş sekiz çıplak hizmetçi" kendilerine Hindistan heyetinin getirdiği hediyeleri sunduğunda gevşemiş hâldeydiler. Hediyeler arasında "akbabadan daha iri bir keklik"; çok büyük bir kaplumbağa, aynı büyüklükte bir yılan ve bir Hermes" yer alıyordu; Hermes, "tıpkı bizim Hermes heykellerindeki gibi omuzları ve kolları olmayan bir oğlan çocuğuydu. Ve fakat, ne

2. Cassius Dio, *Roman History,* 54.9.
3. Strabo, *Geographia,* XV. 1.73.

denli engelli olursa olsun, elerini kullanıyormuşçasına her şey için ayaklarını kullanabiliyordu: Ayaklarıyla bir yayı gerip ok atabiliyor ve dudaklarına bir trampet yerleştirebiliyordu." Gerçi, demişti Cassius Dio, "Bunu nasıl yaptığını bilmiyorum; sadece kayda geçmiş olanları ifade ediyorum." Yolculuk sonunda heyettekilerden sadece üç kişi hayatta kalmıştı.

Budizm Jainizm'e kıyasla daha az talep ediciydi, ancak onun keşişleri de daha az maddi eşyaya sahipti ve sadakalarla yaşarlardı; gerçi, manastır kurallarına göre, potansiyel sadaka vericiye itici davranarak vazgeçirmemek için dikkatli olmalıydılar. Bir köy evindeki tozlu bölüme girdiğinde, keşiş orada bulunanların bir parça uzağında dururdu; onların kendisine bir şey verip vermeyeceğini görmek için bir süre -çok uzun süre de değil- beklerdi.

> Eğer (sadaka vermesi mümkün kimse) elindeki işi bırakıp yerinden kalkarsa veya bir kaşığı silerse, bir tabağı silerse veya bunlardan birini gösterirse, [keşiş] şöyle düşünmeye devam etmeli, "O bana bir şey vermek istiyor." Ardından, gözlerini başka tarafa çevirerek elindeki çanağını uzatmalı. Ardından şunu gözlemlemeli, "Bana köri [acılı Hint yemeği] vermeyi istiyorlar mı, istemiyorlar mı?" Eğer sadakayı verecek olan bir kaşığı temizlerse, bir tabağı temizlerse veya bunlardan birini gösterirse, [keşiş] şöyle düşünmeye devam etmeli, "O bana vermek istiyor."[4]

Keşiş, körisini alır almaz, buharı tüten çanağını giysisinin altında gizleyerek "dikkatlice ve acele etmeden" oradan ayrılmalıydı.

Budist rahipler ve rahibelerin evleri olmazdı, sadece yağışlı mevsimlerde manastırlarda yaşarlardı. Küçük taş hücrelerde uyurlardı, lambaları ve kitapları duvardaki nişlerde dururdu, zeminde ufak pamuk yastıklar, bir tabure, bir tükürük hokkası olur ve yere hasır örgüsü serilirdi. Büyük salonlarda birlikte dua ederler veya açık avlularda meditasyon yapar ve çalışırlardı, avlularda rüzgârla tıngırdayan küçük ziller olurdu. Ancak yağmurlar sona erince keşişler ve rahibeler hücrelerinin kapılarını kapatırlar, yataklarını dört taş üzerine yerleştirirler, yorganı üzerlerine sererler ve Hindistan'ın köylerini ve şehirlerini dolaşmak üzere yola çıkarlardı.

Orijinal hâlleriyle Budizm, Jainizm ve Brahmanizm, ilahi kurtuluş arayışı uğruna genellikle olağanüstü bağlılık göstermeye güçleri

4. Alındığı yer: *Cullavagga*, burada keşişlerin görevleri belirlenmektedir. *The Khandhaka Rules*, Bölüm 9 (Çev. T. Bhikku, 2007-12; şuradan erişilebilir: <http://www.accesstoinsight.org/tipitaka/vin/cullavagga/vin07.intro.html>).

yetebilecek entelektüel ve manevi aristokrasi için varolan dinlerdi. Hayatını kazanmak zorunda olan sıradan hane halkına yönelik dinler değillerdi. "Güneşten sırtları kararmış tarla çalışanlarına", "çamurlu topraklara yeni pirinç fidelerini itinayla çubuk saplarken yoldan geçenlere müstehcen kelimelerle bağırarak laf atan aşağı tabakadan kadınlara"[5] veya her biri şehirdeki alt kasta bağlı olarak kendilerine ayrılmış bölgelerde ufak tezgâhlarında bağdaş kurarak oturan şehirlerdeki bakırcılara, marangozlara, terzilere ve ayakkabıcılara bu dinlerin söyleyeceği pek az şey vardı. Zaten meşakkatli bir hayat yaşayanlar bakımından manastır hayatı ya sürdürülebilir değildi ya da cazip gelmezdi. Benzer şekilde nirvana'nın nihai amacı da rasyonel fakat güvence veren bir amaç değildi: Pek çok insan sadece nirvana arzulamazdı, gelecek olan bir cennet yanı sıra bulundukları yerde ve hemen bir huzur arzularlardı.

Mahayana Budizm'inin buna cevabı ise bir tanrı, ilahi bir kurtarıcı ve bir Cennet yaratmaktı. Siddhartha Gautama, insan olarak, teslis prensibine uygun bir tanrı olan Buda olmuştu. O, Gerçek'ti, aydınlanmanın şahsileşmiş hâliydi. O, mutluluğun şahsileşmiş hâliydi ve nirvana'dan önce aydınlanmış varlıklara geçici yuva olan Cennet'in yöneticisiydi. İnsani bir biçim almıştı ve bir bodhisattva, yani "aydınlanmış varlık" olarak, insanlığın ilahi kurtarıcısı olmuştu.

Boddhisattva, aydınlanmanın öyle bir düzeyine ulaşmış bir azizdi ki sonraki yeniden doğumunda Buda olabilirdi. Ancak bodhisattva, insanlığa sevgi dışında, bütün canlı varlıklar da kurtuluşlarını güvenceye alsınlar diye, kendi iyi işlerinin değerini onlarla paylaşmak uğruna yeniden doğuşların ıstıraplarına katlanmaya da hazırlanırdı. Tıpkı İsa gibi, o da başkalarının ıstıraplarını hafifletmek uğrunda gönüllü şekilde ıstırap çekerdi. Geleneğe göre, Siddhartha Gautama bir bodhisattva olarak 550 kere yeniden doğmuştu. Mahayana geleneğinde herhangi bir kimse bodhisattva olabilir. Budistler, Siddhartha Gautama'nın tek Buda olduğunu düşünmezler. Dünya dönemler hâlinde ilerler ve her bir dönemin kendi dünyevi Buda'sı olur.

Mahayana geleneği Budizm'i insanlaştırmaktaydı. Dünyanın değersiz ve yanıltıcı olduğu anlayışı kadar merhameti de önemli kılmaktaydı. İbadet edenlere yüce bir tanrı ve dua edilecek ilahi bir kurtarıcı vermişti. Mahayana Budizm'in giderek artan takipçileri

5. *Shilappadikaram (The Ankle Bracelet)*, s. 60.

Buda'nın yeni resimlerinin, bodhisattva'ların önüne, onlardan inayet elde etmek umuduyla, hediye olarak çiçek çelenkleri, ipek giysiler, merhemler, pudralar, inciler, altın ve lacivert taşları getirirlerdi.

Çin'in batı sınırlarından gelen iriyarı, sakallı Kuşan göçebelerinin, Gondophares'in Gandhara bölgesini işgal ettiklerinde ve imparatorluklarını kurmaya başladıklarında, Hint-Yunanlardan miras aldıkları da Budizm'in işte bu yükselmekte olan popülist versiyonuydu. Gandhara 200 yıl kadar Yunanlar tarafından yönetilmişti. Birçok araştırmacıya göre, Mahayana Budizm'inin ortaya çıkışına elverişli koşulları yaratan şey Hindistan ve Yunan kültürünün Gandhara'da buluşmuş olmasıydı. Tam da burada kendi payına Hıristiyanlığın ortaya çıkışında da derinlemesine etki sahibi olacak daha şahsi, duygusal bir dini yaratmak üzere Hintli soyutlaması Yunan bireyselciliğiyle karşılaşmıştı.[6] Ve bu Hint-Yunan senkretizm'i* Kuşan yöneticilerinin büyümekte olan imparatorluklarının dört bir yanına diktikleri devasa Gautama Buda heykellerinde yansıtılıyordu. Gri veya mavi kayrak taşından veya boyalı sıvayla Buda'nın sağ eli bir güvence jestiyle, yani *abhayamudra* olarak yukarı kalkmış hâldeydi, başının ardında bir hâle bulunurdu, insan Buda kendisine tapanların bakışları önünde meditasyon yapardı.

Anonim heykeltıraşlar onu bilinçli şekilde balıkgözlü olarak yaparlardı, güzelliğin şahsileştirilmesi böylece *Silappatikaram*'ın sürekli yücelttiği şehvetli fahişelerin "sazan şekilli" veya "balık büklümlü" gözleriyle yorumlanırdı. Buda'nın gözlerine kömürle sürme çekilirdi, ancak heykeltıraşlar ayrıca ona bir Yunan tanrısının özelliklerini de katardı, gerçi Buda onların daha dört köşeli, tombul versiyonu olurdu. Her ne kadar geleneğe göre Siddhartha kafasını kazımaktaysa da, Apollo'nun Yunan heykelleri tarzında başının üstünde toplanmış dalgalı saçları vardı. Harmanisini giymiş hâlde Hint tarzıyla bağdaş kurarak otururdu veya tıpkı bir Yunan tanrısı gibi hafifçe sağa doğru sallanır gibi kalın ayaklarıyla yere sağlam basarak ayakta olurdu. Çevresinde Yunan ve aynı zamanda Hint tanrıları ve hâlâ keçe başlık, çan etek ve çizme giyen, çekik gözlü ve bıyıkları yukarı kıvrımlı Kuşan müritleri yer alırdı. Bazen de Buda'nın kendisine saçma sapan şekilde bıyık takılır ve at

6. Bkz., Stanley Wolpert, *A New History of India* (Oxford University Press, 1993, 2008).

* Birbirinden ayrı düşünce, inanış veya öğretileri kaynaştırmaya çalışan felsefe sistemi. (ç.n.)

süren insanlara özgü tavırla iki ayağı üzerinde ileriye doğru ayağa kaldırılırdı. Bodhisattva'lar epey tombul bir Hintli veya Kuşan prensleri gibi çıplak göğüslü, mücevherli hâlde tasvir edilirlerdi, bunun yanı sıra kabartmaları da Korint tarzı sütunların kenger yaprağı şeklindeki başlıklarında yer alırdı.

Kuşanlar -kendi Orta Asya unsurlarını da harmanlamaya ilave ederek- yeşermekte olan bu Hint-Yunan kültürel kaynaşmasının başını çekti, kültürel kaynaşına kaynaklandığı bölgenin adıyla bilinen Gandhara Ekolü'ndeki sanatsal tarzla kendi ifadesini buluyordu. Harika bir sanatsal senkretizmle Hintli duygusallığı ve süsleme düşkünlüğü ile Yunan heykelinin mesafeli doğallığı iç içe girmekteydi; tombul, tembel Hintli bedenler, Yunan fiziksel tiplemelerin bazı karakteristiklerini aldıkça incelmekte ve yalınlaşmaktaydılar.

Muhtemelen Kujula Taxila'yı fethettikten kısa süre sonra -bu döneme dair tarihler belirsizdir, çünkü Kuşanlar yazılı belge bırakmamışlardır- Kuşan yöneticileri arasında en büyüğü olan Kanişka onun yerine geçti ve Budizm'i kabul etti, Hint imparatorları arasında gelmiş geçmiş en büyük olan Asoka da öyle yapmıştı (bkz., bölüm 11). Kanişka günümüz Afganistan'ından doğuya doğru Ganj Vadisi'ne ve daha uzağa doğru Orta Asya içlerine uzanan bir imparatorluğu kontrol ediyordu.

Ne yazık ki onun hakkında neredeyse hiçbir şey bilmiyoruz, bildiğimiz tek şey Budizm'e geçmesine rağmen "zalim ve öngörülemez"[7] olduğunun söylenmesi. Madeni paralardan şunu da biliyoruz ki şaşaalı bir bıyığa da sahipmiş. Mathura Müzesi'ndeki (günümüzde Kuzey Hindistan'da Uttar Pradeş'te) "kudretli Kaniş-ko"nun muhteşem heykelinin başı yoktur; sadece bedeninin geride kalanıyla yetiniyoruz, sımsıkı bir tunik giymiş, bir elinde yayvan bir kılıç tutan, öbürüyle epey büyük çizmeleri arasına sağlamca yerleştirilmiş muazzam bir topuz tutan bu beden de krallığı ve kaba şiddeti sergiliyor. Taliban 2001 yılında kralın bilinen öteki heykelini de parçalamıştı, onun da başı yoktu; ayrıca dünyanın en büyük Buda heykellerini, Bamyan Budalarını da tahrip etmişlerdi, bu heykeller MS 3. ve 4. yüzyıllarda Orta Afganistan'daki kayalıkların oyulmasıyla yapılmıştı. 17. yüzyıldaki İngiliz Püriten ikon düşmanları gibi, Taliban da temsilî sanata hoşgörülü olmamıştı.

7. Danielou, aktarıldığı yer: Avari, s. 131.

Kanişka, muazzam bir Budist tapınakları ve stupaları inşa programını üstlendi, böylece tebaasının çoğunluğunun dini ile tam bir bağlılığını kırsal kesimde de göstermiş oldu. Başkenti Purushapura'da, yani modern Pakistan'ın Peşaver'inde, imparatorluktan geçmekte olan hacılar ve seyyahlar için on dört katlı muazzam bir stupa inşa etti, 21 metre yükseklikte olduğu da iddia ediliyor. Yüzlerce yıl sonra Çinli hacılar Faxian ve Xuanzang, 5. ve 7. yüzyıllarda sırasıyla ziyaret ettiklerinde de burası hâlâ meşhurdu. Günümüzde sadece Kanişka'nın resmini taşıyan gümüş bir küçük hazine sandığı ve yeni Mahayana geleneğini temsil eden bodhisattva'lar ile Buda'nın resimlerinden başka buradan geriye hiçbir şey kalmamıştır.

Asoka'dan ayrı olarak Kanişka Hindistan Yarımadası'nda gelmiş geçmiş en önemli Budist yönetici olarak değerlendirilir. Kanşka aslında antik dünyada madeni paralar üzerine Buda resimleri basan ilk ve muhtemelen tek yöneticiydi. Ancak onun altın madeni paralarında ayrıca büyük Brahman tanrısı Şiva veya Yunan tanrıçası Nanaia veya Part tanrısı Mitra veya Hint-Yunan ay tanrıçası Mao veya madenlerin tanrısı Athsho veya saçları uçuşmakta olan ve tıpkı bir yelken gibi rüzgârı yakalamak için pelerinini yukarıya kaldıran ve uçan Rüzgâr Tanrısı Oado da tasvir edilmekteydi.

Kuşan yöneticileri asla bağlılıklarını sadece Mahayana Budizm'iyle sınırlamadılar. Hoşgörüleriyle muhteşemdiler, göçebeler olarak dolaşırken karşılaştıkları öteki halkların dinlerini kucaklamaya eğilimli olmaları bunun sebeplerinden biriydi, ancak bütün imparatorluk kuranlar gibi onlar da kendi halklarının desteğini alabilmek için imparatorluklarının farklı dinlerini de desteklemek zorundaydılar. Antik dünyanın Machiavelli'si olan Kautilya, İmparator Çandragupta Maurya'ya imparatorluğunu yaratırken dinsel hoşgörü siyaseti izlemesi tavsiyesinde bulunmuştu. "Yerel tanrıları tapınmalı ve dinsel ve entelektüel liderlere arazi ve para armağanları vererek ve vergilerden muaf tutarak yanına almalıydı."[8] Ne var ki, çokkültürcülük yabancılaşmayı önleyebilse bile, heterojen halkları imparatorluklarına sadakat alanında birleşmiş imparatorluk tebaalarına asla dönüştüremiyordu. O tür bir sadakati yaratmanın en iyi yöntemi, bir devlet dini etkisiyle bağlamaktı, işte bu yüzden ilahi bir imparatorun kültleri antik dünyada epey yaygındı.

8. Kautilya, *Arthashastra*, XIII.5 (Çev. R. Shamasastry, 1915; şuradan erişilebilir: <http://www.bharatadesam.com>).

Kuşanlar Part tarzı bir imparatorluk yönetmekteydiler, bağlılıklarından vazgeçebilecek yarı bağımsız yöneticiler üzerinde gevşek bir kontrol uyguluyorlardı. İmparatorluğu bir arada tutacak güçlü bir yönetimin yokluğunda Kuşanlar bunu sağlayabilecek güçlü bir ideoloji geliştirmeye çalıştılar. Kendilerine tanrısallık atfetme bakımından daha önceleri Hindistan Yarımadası'ndaki büyük yöneticilerden elbette çok daha ileri bir durumdaydılar. Büyük Budist İmparator Asoka kendisine *devanampriya*, yani "tanrıların sevgilisi" demekteydi; ateşli Budist Kanişka da dahil Kuşanlar ise kendilerine *devaputra* demekteydi, Sanskritçede bu ifade "tanrının oğlu" anlamına geliyordu. Bu tür adlandırmalarda Çinlilerin *tianzi*, yani "Gökyüzü'nün oğlu" örnek alınmış olabilir, bu ise Çin imparatorunun kullandığı bir unvandı, belli ki Çin'in batı sınırlarındaki Kuşan kabilelerinin de kendi imparatorluklarını kurarken sadakat ve itaat sağlamayı umdukları bir unvandı. Kanişka kendisinden "krallığını Nana'dan [bir Babil tanrıçası olan "Hanım"] ve tüm tanrılardan alan, büyük ilahi kurtuluş, haktan ve adaletten yana otokrat, ilahi tapınmaya layık" bir kimse olarak söz ederdi.[9] Birçok madeni paranın üzerinde uzun bir Kuşan tacı takmış olarak yer alır, omuzlarından tanrısallığın alevleri fışkırmaktadır, başının etrafında da bir ışık çemberi bulunur.

Her komşu imparatorluktan aldığı en büyük unvanların alakasız harmanlanmasıyla Kanişka kendisine "Büyük Kral [Hintli], Krallar Kralı [Partlı], tanrının oğlu [Çinli], Caesar [Romalı]" ve bazen de "Krallar Kralı, İlahi Kurtarıcı, Büyük" demekteydi. Kuşanlar'ın tanrıya özenmelerinin ne kadar ikna edici olduğunu söylemek mümkün olmasa bile, aslında Kanişka askerlerini bile açıkça ikna edememişti. Bir efsaneye göre askerleri onu boğarak öldürmüştü. Şiddetsizlik dinine geçmiş olmasına rağmen Kanişka savaş düşkünü olarak kalmıştı ve diş bileyen askerleri de bitmeyen seferlere karşı isyan etmişlerdi.

Kanişka'nın desteği sayesinde Mahayana Budizm'i Orta Asya ve Çin'e giden ticaret yolları boyunca misyonerlik seyahatine devam etti. Ne var ki, Kuşan imparatorluğunda Brahmanizm yeniden gündeme gelmekteydi. Kanişka'dan sonraki Kuşan kralları, Budist Asoka'nın takipçisi olan kralların yaptığına benzer şekilde giderek Brahmanizm'e geçmeye başladılar.

9. Afganistan Rabatak'ta bir kaya üzerine oyularak yazılan bir yazıttan.

Brahmanizm, Budizm ve Jainizm'in başaramadığı bir tarzla, kendisini Hindistan Yarımadası'nın sosyal ve politik hayat dokusunun içine yerleştirmişti. Kral (bir Brahman olmadığı takdirde) Brahmanları yönetimi bakımından gerekli ve kendi üzerindeki manevi varlıklar olarak kabul ederdi, onlar da kendisine dinsel meşruiyet sağlarlardı. Kralın rolü kastı ve dolayısıyla sosyal ve dinsel düzeni korumaktı. Sadece kast sistemi toplumun bir kaosa düşmesini önlemekteydi. Bunu korumak için, Brahmanları manevi otoritesinin de kralın dünyevi gücüyle takviye edilmesi gerekirdi. O olmaksızın,

> güçlü olan, tıpkı şişe geçirilmiş bir balık gibi güçsüz olanı ateşte pişirecekti; karga kutsal pastayı yiyecek ve köpek kutsal yiyecekleri yalayacaktı ve mal sahiplerinin elinde bir şey kalmayacaktı, aşağıdakiler ise yüksekte olanların (yerlerini gasp) edecekti... Bütün kastlar (iç içe geçmek suretiyle) çökecekti, tüm engeller yıkılacak ve tüm insanlar (birbirlerine karşı) öfkeyle saldıracaktı.[10]

Manu Kanunnamesi ki aslında Brahmanların kendi manevi hâkimiyetleri için manifestoları ve deklarasyonlarıydı, işte böyle buyurmaktaydı.

Brahmanların manevi gücü her zaman kralın dünyevi gücüne baskın çıkacaktı: "(Yokluktan) ölse bile bir kral *Srotriya*'lar (Veda yazmalarıyla eğitim görmüş Brahmanlar) için vergi koymamalıdır." Kral bir *Srotriya*'nın açlık çekmesine göz yummuşsa o krallığa kıtlık gelecekti.[11] Kralın görevi bir Brahmanı başrahip olarak tayin etmek olmalı ve her önemli kararından önce ona danışmalıydı. Halkı doğal ve insani felaketlere karşı koruyan kimse de kral değil Brahman başrahipti. Kral ilahi niteliklere sahip olabilirdi, ancak bunlar da ona taç giyerken bahşedilmişlerdi ve geri alınabilirlerdi veya *Ramayana*'da (Hindu bilge Valmiki tarafından muhtemelen MÖ 4. veya 3. yüzyıllarda yazılmış olan büyük destan) söylendiği üzere kral görevlerini yerine getirmediği takdirde "havasız cehennemde kızartılabilirdi".

Brahmanizm'in, yabancıyı dışlama eğilimli kasta dair vurgusunun, fethedilen farklı halklardan bir bütünlük yaratmaya çalışan yeni bir imparatorluğa yardımcı olmamasına rağmen, tıpkı Hı-

10. *Laws of Manu,* VII. 20-24.
11. A.g.e., VII. 133.

ristiyanların Roma imparatoruna yaptıkları gibi Brahmanlar da kendilerini Hindistan yöneticisine asli bir unsur kılmışlardı. Ancak Budist ve Jain keşişler arzuladıkları şeyi yapamadılar, yapmak da istemediler. İlahi kurtuluş tefekkür yoluyla olurdu ve tefekkür de politik hayatın kirletici sıkıntılarıyla birlikte yürümezdi. Budizm ve Jainizm'de manastır hayatının esas olması, onların gerçekte gündelik hayattan kendilerini ayrı tutmaları anlamına geliyordu.

Rahipler ve rahibeler kendilerini dünyadan koparma peşindeydiler. Dini kesinlikle pek çok insan bakımından gerekli hâle getirecek şekilde hayatı daha anlamlı ve güvenli kılan gündelik ibadetlerin ve ayinlerin yerine getirilmesi, keşişler tarafından bir çılgınlık olarak görülmekteydi. Bu tür ibadetleri Brahmanlara bırakmaktaydılar. Dolayısıyla hangi dini tercih etmiş olurlarsa olsunlar, birçok insan kendilerinin ve kendi ailelerinin doğum, evlenme ve ölüm gibi temel geçiş dönemlerinde Brahmanların söz sahibi olmalarına güvenmekteydi. Brahmanlar hanenin rahipleri olarak varlıklı ailelerle birlikte yaşardı, öğlen ve akşam yemeklerinden önce ateş sunağının önünde adaklarda bulunurlardı. Her mezhebin ev sahipleri kurban yapmak için uygun zamanlar hakkında onlara danışırdı. Hatta rahiplerin ve rahibelerin vakit kaybetmemesi için Jain ve Budist tapınaklarındaki bazı ayinleri de onlar yapardı.

Hindistan'ın Maurya hanedanından Budist imparator Asoka, Budist ve Jain inanışında nispeten eksik olan ölüm ve bayram ayinlerine katılmaktaydı. Öte yandan Brahman yılında, içki içme, dans etme ve hikâyeler anlatma şeklinde karnaval benzeri zirvelere ulaşan bayramlar vardı. *Silappatikaram* savaş ve hava tanrısı Hindistan için yapılan ve yirmi sekiz gün süren bahar bayramını tasvir eder, o günlerde "çekici kızlar, görkemli giysileriyle" şehrin ruhunun veya cininin sunağına pirinç, susam pastaları ve kahverengi şeker getirirlerdi. "Elleri belirgin kalçaları üzerindeyken bu bakireler sanki tuhaf şeytanlar tarafından ele geçirilmişçesine çılgınca dönerlerdi ve ardından bir çember oluşturarak tanrı Krişna'nın çoban kızlarla birlikte yapmış olduğu şehvet dansı *Rasa-lila*'yı yaparlardı. Histerik genç erkekler sırtları kanayana dek kendilerini kırbaçlardı. Caddeler çiçeklerle süslenirdi. Her dükkânın önünde lambalar ve su doldurulmuş altın vazolar, renkli flamalar asılırdı. Zenginler ise konaklarının zümrüt, pırlanta ve inci dizileriyle süslenmiş balkonlarından bunları seyrederdi. Kral ve kurul üyeleri, saraylılar, prensler ve asiller arabalarında veya bacaklarında ziller

ve bilezikler şıngırdayarak ağır ağır ilerlerken, sarkık kulaklarından ağır mücevher öbekleri sallanan, başlarında altın taçlar olan fillerinin üzerinde geçerken, şarkı söyleyen ve dans eden kalabalıklar onlara tezahürat yapardı. Şehir meydanlarında Brahman rahipleri hikâyeler anlatırdı. "Şehrin her yanından obualar ve darbukalar duyulurdu. Ozanların sesleri arpların yumuşak vuruşlarıyla harmanlanırdı. Gece ve gündüz şehrin her köşesi davulların ritmiyle neşeyle dolardı."[12]

Brahman bayramları kral ile köylüyü, devlet ile dini, tanrılar ile yerel ruhları, âlem ile sivil saygınlığı bir araya getirmekteydi. Hayatın asli, yoğun olarak hoşnut kalınan bir parçasıydı. Budizm ve Jainizm tam tersine hayattan kopuk olmakla çok daha fazla ilgiliydiler. Ve bu yüzden Brahmanlar köylerin ve kasabaların sosyal hayatıyla giderek daha fazla bağlı hâle gelirken Budist keşişler sürekli olarak kendi meditasyonlarının çileci hayatlarının peşindeydiler ve daha fazla tecrit oluyorlardı.

Teorik bakımdan Budist keşişler, gezinmekle ve dilenmekle geçen hayatlarında insanlarla yakın temas içindeydiler. Ne var ki, MS 1. yüzyılın başlarından itibaren ticaret yolları boyunca dizilen Budist manastırları giderek zenginleşmekteydi. Modern Mumbai yakınlarındaki Kanheri'deki muazzam bir volkanik karataşın yeryüzüne çıkmış kayasına oyulmuş manastır, batı kıyılarındaki en büyük dinsel merkez olmaya doğru gelişiyordu. Büyük şehirlerden ve köylerden zengin bankerler, sarraflar, fakir köylüler, kervan tüccarları, prensler ve kraliyet görevlileri iki haftada bir gelerek giysiler, yiyecekler, ilaçlar ve lambalar için yağ getirip hediye etmekteydiler. Şehrin yaygarasının uzağında parıldayan beyaz manastırlar inşa ediliyordu. Parlak renklerle boyalı ve yaldızlı freskleri ve ince altın yapraklarla kaplı taş baskılı kabartmaları olan duvarlarla korunuyorlardı, pilastrolar ve nişler Buda'nın, ibadet edenlerin ve hayvanların hayatlarından sahneleriyle tıka basa doluydu. Bazı manastırlar bağışlarla o derecede zenginleşmiş ve büyümüştü ki, kendilerine köle tutuyorlar ve işçi çalıştırıyorlardı, çünkü keşişler işlerle başa çıkamıyordu. Bir manastırda sayıları 5 bine dek çıkan keşişler olabiliyordu.

Ancak manastırlar zenginleştikçe keşişler de artık her gün bir öğün yemek ve eski püskü giysiler için dilenmek zorunda değiller-

12. *Shilappadikaram (The Ankle Bracelet)*, s. 23.

di. Artık sabah saatlerinde topladıkları sadakalarla da hayatlarını sürdürmüyorlardı. Şimdi manastırların büyük yemekhanelerinde düzenli yemek yiyorlardı. Dilenci kupalarından vazgeçmeleriyle, herhangi bir din bakımından cansuyu olan sıradan insanlarla temaslarını giderek kaybetmeye başladılar.

Keşişler hâlâ taş hücrelerde uyumaktaydılar. Ve elbette zengin bağışçıları düzeyinde yaşamıyorlardı. Aslında, muhtemelen MÖ 1. yüzyıl sonlarında yazılmış olan *Cullavagga*'da ortaya konulan manastır kuralları, *Kama Sutra*'da saraylılar ve tüccarlar için tavsiye edilen güzelleşme tarzlarını, süslenmeleri ve lüks eşyaları açıkça yasaklamaktaydı.[13]

Banyo yaparken keşişlere asgari düzeyde alet edevata izin verilmekteydi; sırtlarını temizleyecek bir şey kullanamazlardı ve bu iş için kendisine yardım edebilecek başka bir keşişle de banyoya giremezlerdi. Makyaj yapmaları da yasaktı ve saçlarını kısa kesmek zorundaydılar. Gerdanlık, halhal, bilezik veya yüzük takamazlardı. Tırnakları uzun olmamalıydı çünkü bunların erotik imaları olurdu: Uzun tırnaklar, bariz şekilde sevişmeyi hatırlatırdı. *Kama Sutra* aslında tırnakların yapabileceği sekiz farklı şekli adlandırmıştı, bunlar arasında "bir kaplan tırnağı veya pençesi, bir tavus kuşu ayağı, bir tavşan zıplaması ve mavi bir nilüfer yaprağı" bulunuyordu. Keşişlerin başka erkeklerin karılarını baştan çıkarması da yasaktı.

Bunun yerine manastırlarına çekildiler ve halkla temaslarını kaybettiler. Böyle bir temas, ne kadar katı olursa olsun, Jain keşişlerinin asla yapmadığı bir şeydi. Sıradan Jainler kendi yerel manastırlarının keşişlerine çok sıkı şekilde bağlıydılar. Keşişler cemaatlerini manevi bakımdan desteklerdi, cemaat ise keşişleri maddi bakımdan. Jainizm katılığından ötürü asla yaygın bir takipçiye sahip olamadı. Ancak tam da ortaya koyduğu talepler yüzünden Jain takipçileri son derece adanmıştılar, bu adanmışlık da Jain cemaati ve onun keşişleri arasında kurulan güçlü örgütsel bağlarla desteklenmekteydi.

Hindistan Yarımadası halkı ironik şekilde, Budizm'in veya Jainizm'in sunduğu hâliyle kast sisteminden kurtulma peşinde olmak yerine o sistemin değiştirilemez hiyerarşik kısıtlamaları altında yaşamayı tercih ediyordu. Aile ayinlerini yerine getiren Brahman rahibe daha fazla ihtiyaç duyulmaktaydı ve o rahip sıradan insanla-

13. *See The Khandhaka Rules.*

rın hayatlarında zengin manastırlarında dünyayla bağları kesilmiş Budist keşişlerden daha fazla öne çıkmış hâldeydi.

Brahmanizm de, tıpkı Budizm'in Mahayana Budizm'i biçimiyle yaptığı gibi kendisini yaygınlaştırıyordu. Aslında Brahmanizm'in kendi teselli edici tanrılarını geliştirmesi pekâlâ Mahayana Budizm'inin etkisiyle gerçekleşmiş olabilir. İlk *Upanişad*'larda* ilahi kurtuluş Brahman bilgisi aracılığıyla öğrenilmekteydi, bu bilgi ise tanrı olmayan ve nitelikleri olmayan bir Mutlak idi. Ancak tektanrıcı bir bireysel tanrı fikri, Vişnu ve Şiva'nın dönüşümü ve yücelmesiyle birlikte giderek ortaya çıkmaya başladı. Ve onlar da, Mahayana Buda gibi, ilahi kurtarıcılar oldular.

Budistlerin ve Jainlerin kendi öğretilerini iletmek için halk masallarını kullanmalarında olduğu gibi Brahmanlar da kendi yeni ilahi mesajlarını vaaz etmek için en popüler seküler destanlar olan *Ramayana* ve *Mahabharata*'yı benimsediler. Gözden geçirilmiş destanlarda Şiva hem çileci bir yaratıcı, yoganın yüce uygulayıcısı, hem de Himalaya dağlarında karısıyla birlikte yaşayan, ona tövbe edenlere nimetler bahşeden epey insani bir ev sahibiydi. Yeryüzünde kılık değiştirmiş bir dokunulmaz veya bilgelerin karılarını baştan çıkaran çıplak bir yogi olarak görünürdü.

Veda'nın eski bir güneş tanrısı olan Vişnu, insanlığın kurtarıcısı Vişnu-Krişna'ya dönüşmüştü. *Mahabharata*'ya ilave edilen bir bölüm olan *Bhagavad-Gita*'da ("Tanrı'nın Şarkısı") Vişnu, insanlığı kötülükten kurtarmak üzere Krişna diye insani bir biçim alır. *Bhagavad-Gita*'nın Vişnu-Krişna'sı yeni bir tanrı kavramı ve ilahi kurtuluşa giden yeni bir demokratik yol sunmaktaydı ki bu da Krişna'ya adanmışlık olan *bhakti*'ydi.

Bhakti, tüm kastlar ve erkekler gibi kadınlar bakımından da elverişli bir ilahi kurtuluş yolu sunuyordu.

> "Ve her kim Beni seviyorsa Bana gelsin" der Krişna.
> "İster Günah'ın rahminde doğmuş olsunlar,
> İster kadın veya erkek olsunlar; Vaişya kastının
> veya aşağı tabakadan saygı gösterilmeyen Sudra'nın çocukları olsunlar
> Her Bitki en yüce yolda durur."[14]

---

* *Upanişadlar*, yaklaşık MÖ 1000 ile MÖ 500 arasında derlenmiş metinler ve ilahiler olan *Vedalar*'ın bölümünü oluşturan spekülatif tezlerdir. Hindu'lar *Vedalar*'ın Hinduizm'in asli hakikatlerini somutlaştırdığına inanırlar (bkz., Embree). *Upanişadlar* ve *Vedalar* için bkz: <http://www.sacred-texts.com/hin/>.

14. *Bhagavad-Gita*, IX.26 ve 30-32.

Hâlâ toplumun en aşağı görülen unsurları olsalar dahi Vaişyalar'ın tüccar kastı bile aynı kefeye konulmakta ve *bhakti* sayesinde ilahi kurtuluş bulabilmekteydiler. Ve bu ilahi kurtuluş şahsileşmemiş Brahman bilgisi aracılığıyla değil, inananın bireysel bir tanrıya yoğun adanmışlığıyla ve karşılığında tanrının kendisine tapana bahşedeceği arınmışlıkla olmaktaydı. İlahi kurtuluş ise sadece yeniden doğuştan kurtulmak olarak değil Şiva veya Vişnu ile harika bir birlik olarak görülmeye başlanmıştı. *Bhakti* Hinduizm'in hareket ettirici gücü olmuştu: Şivaizm ve Vişnuizm onun iki ana mezhepleriydi.[15]

Hindistan'daki Budist inançlılar, Brahmanizm'e geri döndüler. Gönüllerin ve akılların rekabetinde tüm insanlığın manevi eşitliğinden söz eden evrensel din olarak Budizm, insanların hayatlarında daha derin kök salmış, daha dışlayıcı bir hiyerarşi dini karşısında yenilmekteydi. Brahmanizm kendisini hem yöneticilere hem halka kaçınılmaz kıldı. Sıradan insanlar Budist keşişlerden daha fazla kendi Brahman rahiplerine ihtiyaç duyuyordu. Ve yöneticiler ile yönetici seçkinler de, potansiyel olarak rahatsız edici sosyal sonuçlarıyla Budizm ve Jainizm'in daha eşitlikçi mesajları karşısında nihayet Brahmanizm'i daha uzlaşılabilir buldular. Brahmanizm'in kast temeli, yöneticilerin hâkim konumunu meşrulaştırıyordu. Brahmanizm'in kast kavramı, elit olmayanlara itaatkâr olmaları için manevi bir zorlayıcılık sağlamaktaydı: Onların ilahi kurtuluşa dair görüşleri kast sistemindeki yerlerini kabul etmeleriyle ve onun dayattığı görevleri imanla yerine getirmeleriyle bağlantılıydı. Tüm insanlar benzer değildi; tüm insanların eşit olmasını amaçlayan bir insanlığa doğru giden hiçbir mükemmel doğal düzen yoktu.

Ne var ki yaklaşık MS 450 yılında Orta Asya'dan başka bir kabile ordusu Gandhara'yı yerle bir etti, Gibbon onları "geniş omuzlu, düz burunlu ve başlarına iyice gömülmüş küçük kara gözlü ve yüzlerinde çok az veya hiç kıl bulunmayanlar" olarak tasvir etmişti; korkutucu gelişleri, üzerlerinde dolanıp duran ve yiyecek cesetler ziyafetine katılacaklarından emin akbaba ve karga karabulutlarından anlaşılmaktaydı. Onlara Beyaz Hunlar deniyordu ve pekâlâ Kuşanların soyundan gelmiş olabilirlerdi, kabilenin öbür kısmı bir imparatorluk kurmak için batıya doğru at sürdüğünde onlar da Orta Asya steplerinde geride kalanlardı. Bir vakitler Kuşan İmparatorluğu olan

15. Romila Thapar, *A History of India*, cilt. 1, s. 133 (Penguin, 1966, 1990).

toprakları Beyaz Hunlar yakıp yıkıyordu (Kuşanlar uzun süreden beri yerlerini eski Part İmparatorluğu'nun Sasani yöneticilerine bırakmışlardı), bu arada Orta Asya'dan başka bir Hun topluluğu da Roma İmparatorluğu'na saldırmaktaydı. Her iki Hun topluluğunun birleşik katliamları, ticaret üzerinde ve dolayısıyla Jainizm ve Budizm'e desteğin belkemiğini oluşturan tüccarlar üzerinde felaketlere yol açtı.

MS 644 yılı civarında Çinli seyyah Xuanzang Hindistan'ı ziyaret ettiğinde, büyük Budist şehri Taxila harabe hâlindeydi. Beyaz Hunlar tarafından yıkıldıktan sonra asla bir daha canlanamadı. Stupalar yıkılmak üzereydi. Gandhara'daki bin kadar manastır yabani çalıların büyüdüğü harabelere dönmüştü; bir vakitler parıltılı stupalarda şarkı söyleyen ve büyük yemekhanelerde sessizce yemeklerini yiyen binlerce keşiş çekip gitmişti. Hâlâ ayakta kalan manastırlar ise gerçekten boşaltılmışlardı. Kanişka'nın on dört katlı stupa inşa ettiği Kuşanlar'ın eski başşehri Purushapura'da tek bir manastır geride kalmıştı ve içinde sadece elli Mahayana keşişi bulunmaktaydı. Doğu Hindistan'daki Vesali (Vaisali) şehrinde Xuanzang, kendi Budist mesajını ilan etmek üzere İmparator Asoka'nın dikmiş olduğu, üzerinde bir aslan bulunan büyük sütunlardan birini görmüştü, ancak muhteşem manastırlar yıkılmaya yüz tutmuştu ve hâlâ içlerinde sadece birkaç keşiş yaşamaktaydı.

Ne var ki, Budizm, özellikle de Kuşanlar'ın desteklediği Mahayana Budizm'inin popülist kanadı, popülist köklere sahip sarsılmaz bir dinsel-sosyal sistemle rekabetin olmadığı Hindistan Yarımadası ötesinde, yani Çin'de ve Doğu ve Güneydoğu Asya'da yaygın bir izleyici bulmuştu.

MS 1. yüzyıl başlarından itibaren ticaretin artmasıyla birlikte Budist keşişler Hindistan'ın batı ve güney limanlarından doğuya doğru yelken açtılar. Seyahat boyunca balinaları korkutmak için diğer yolcularla birlikte düzenli olarak bağıran veya boru çalan[16] keşişler yanlarında daha sert, daha eski Theravada Budizm'ini de götürüyorlardı, bu din ise günümüzde hâlâ Kamboçya, Laos, Burma, Tayland ve Sri Lanka'daki hâkim dindir. Bu arada, Mahayana Budizm'i de kuzeybatıdaki Kuşan İmparatorluğu'ndan yola çıkıp kuzeye ve doğuya Semerkant'a ve Çin'e doğru yayılmakta ve nihayet "İpek Yolu" üzerinden imparatorluğun göçebe kurucularının ilk anavatanına doğru yayılmaktaydı.

16. Strabo, *Geographia*, XV.2.

Muhtemelen ilk Kuşan Kralı Kujula Kadphises, MÖ 2 yılında ticaret heyeti olarak kendi elçilerini Çin'deki İmparator Ai'ye gönderen ilk Kuşan yöneticisi olmalıydı. İmparatora hediyeler götüren elçiler ve değerli mücevher, baharat, kozmetik ve fildişi yükleri taşıyan tüccarların yanındaki Budist keşişlerin imparatora verdikleri hediye de Budizm olmuştu: Araştırmacılar onların Mahayana yazmalarını anlattıklarını düşünürler (ne yazık ki hangileri olduğunu bilemiyoruz).

Tüccarlar yüzlerce ve binlerce oluşturdukları gruplarla MÖ 2. yüzyıldan beri "İpek Yolu"nda seyahat etmekteydiler, o vakitler Çin Seddi sayesinde Çin yöneticileri Kuşanlar'ın eski düşmanları Hun (Xiongnu) göçebelerinin saldırılarına karşı koruma sağlayabiliyorlardı. "İpek Yolu" aslında Akdeniz'den Çin'e uzanan birçok farklı yoldan oluşmaktaydı. Kervanların hangi yoldan gidecekleri hava koşullarına, yerel haydutların kontrolü altında olup olmadığına ve bölgede savaş yaşanıp yaşanmadığına bağlıydı. Varolanlardan pek az tüccar bütün mesafeyi (10 kilometreden fazla) katetmişti, bunun için de bir yıldan fazla yol almaları gerekti. Bunun yerine tüccarlar yol boyunca belli yerlerde dururlar bir nevi vardiya yapar gibi mallarını sonraki bir grup tüccara satarlardı, onlar da; yorulmamış atlar, katırlar, eşekler veya develerle, yorulmamış hamallarla ve yeni kervan liderleriyle, seyahatin sonraki aşamasını gerçekleştirirlerdi. Palmiralılar Suriye çölünden Fırat kıyılarına giden kervanlara kılavuzluk ederdi, orada Partlı kılavuzlar devreye girerdi. Onlar da sıralarını daha sonra Kuşanlar'a devrederdi, Kuşanlar ise ipek yolunun ikinci ve en yorucu yarısında kılavuzluğu Orta Asya steplerindeki Semerkantlı Soğdlara aktarırdı.

Kuşan krallığından Çin'e seyahat eden elçiler ve keşişler bakımından en kısa yol Karakurum ve Pamir Dağları arasındaki Hunza Vadisi'nde, nehrin yüzlerce metre yukarısındaki keskin kayalara asılı korkutucu patika şebekelerinden geçmek olmalıydı. Yollar yük hayvanları için çok dik veya zikzaklı ve çok keskindi, bu yüzden hayvanlar geride bırakılır ve yükleri de tek yanlış adımları ölümle sonuçlanacak olan insanlar taşırdı. Dağ etekleri ve uçurumlarıyla seyyahları daha uzun, daha zorlu bir yola mecbur bırakabilecek olan Pamir Dağları'nı aştıktan sonra, yüzlerindeki donmuş karlarla birlikte seyyahlar Orta Asya'nın sonsuz steplerine ulaşırlardı. Sağır edici sessizlikteki steplerde yürürler, deve ve at sürülerini otlatmak üzere gelmiş olan ve seyyahların değerli yüklerine sal-

dırıp saldırmayacakları bilinmeyen göçebelerin bakışları altında oradan geçerlerdi.

Step düzlüklerinin ötesinde Taklamakan Çölü vardı (ismi de giden geri gelmez anlamına geliyordu), işte o çölün çevresinden veya ortasından geçerlerdi. Dünyadaki en kuru, en zorlu çöldü, yumuşak sarı kum denizi dalgalar hâlinde yükselirdi, ara sıra 20 metre yüksekliğinde kum tepecikleri oluşurdu.

Tüccarlar nihayet Çin Seddi'ni işaret eden kumlu sarı büyük gözetleme kulelerinden birisine ulaşırlardı, burası ipek yolunun başarısı anlamına gelmesi yanı sıra, göçebeleri Çin'den uzak tutar ve tüccarları da onlardan korurdu. Yaklaşık 2 bin kilometre sonra Chang'an ("Sonsuz Barış" demekti) vardı, muhtemelen dünyanın en büyük duvarlı şehriydi. Günler, haftalar, aylar süren meşakkatten sonra burası onların seyahatinin sonuydu.

Arabalar, katırlar, eşekler, develer ile gece kapılar kapanmadan önce içeri girme endişesi taşıyan insanların oluşturduğu sıralar boyunca seyyahlar Chang'an'a girmiş olurdu ki orada MÖ 2 yılında Çin'in III. Richard versiyonu olan tefeci Wang Mang dünyadaki en eski, en karmaşık imparatorluğunda iktidara gelmek için entrika çevirmekteydi.

13
Memurlar İçin Konfüçyüs Dini

... babadaki merhamet, oğuldaki ana babaya saygı, ağabeydeki kibarlık, küçük kardeşteki alçakgönüllülük ve saygı, kocadaki iyi davranış, kadındaki itaat, yaşlılardaki yardımseverlik ve küçüklerdeki itaat, yöneticideki yardımseverlik ve bakanlardaki sadakat.

Liji'de (*Book of Rites* [Usuller Kitabı])
sıralanan on temel insanlık görevleri, MÖ 202-MS 220

Görgü kuralları tamamen yerine getirilmeksizin (görev) tarzı, yardımseverlik ve hakkaniyet sağlanamaz; ... yönetici ile bakanı, üstte olan ile altta olan, baba ile oğul, ağabey ile kardeşi (arasındaki görevler) de belirlenemez; devlet görevi için hazırlanan öğrenciler ve (öteki) öğrenciler ustalarına hizmet ederken onlara bağlı kalamaz; sarayda, orduların yönetiminde, farklı yerlere yapılan atamalarda ve yasaların uygulanmasını güvenceye almak üzere görevden almalarda şeref ve ciddiyet gösterilemez.

Liji (*Book of Rites*)

Kendine yapılmasını istemediğin şeyi başkalarına yapma.

Konfüçyüs, *Konuşmalar* [*Analektler*], XV.23, yaklaşık MÖ 479-409

MÖ 50 yılı civarında, küçük bir Çinli memur imparatorluk haremine aday olarak kendi kızını teklif etti. Wang Zhengjun* bakışları, yüzünün görünümü bakımından incelendi ve imparatorluk ailesine şans getirip getirmeyeceği ve –en önemlisi– bir

* Çince karakterleri fonetik olarak Latin alfabesine uyarlamanın birçok değişik yolu var. Ben Pinyin sistemi denilen en popüler hâlini kullanıyorum.

erkek çocuk doğurup doğurmayacağı konusunda bir fizyonomist tarafından değerlendirildi. İmparatora sunulduktan sonra devlet bürokrasisinde önemsiz göreve denk düşen ve imparatorluk cariyeleri arasındaki en aşağı mertebelere yakın bir yer olan İyi Aile Kızı olarak "Yan Saray" veya "arka saray"a dahil oldu. Çünkü cariyelerin cinsel cazibeleri, dünyada en fazla liyakate dayalı bir sistem olan Çin'deki kamu hizmetini tam olarak yansıtmaktaydı.

İki yıl sonra Wang Zhengjun, isteksiz veliaht için, imparatoriçenin dayatmasıyla oluşan seçilmiş beş kızlık gruptakilerden birisi oldu; kurulduğu MÖ 202 yılından MS 25 yılına dek Han hanedanlığının resmî tarihi olan *Hanshu*'ya göre veliahdın "beş kıza dair hiçbir arzusu yoktu, ancak yapacak bir şeyi de yoktu, çünkü İmparatoriçe öyle emretmişti". *Hanshu* MS 25 yılı civarında büyük araştırmacı, şair ve imparatorun cariyesi Eş Ban'ın yeğeni Ban Biao tarafından yazılmaya başlanmıştı. Ban Biao'nun ölümünden sonra *Hanshu* onun oğlu Ban Gu ve Çin'deki ilk kadın tarihçi olan kızı Ban Zhao tarafından tamamlandı. *Hanshu*, şoke edici dedikoduların ve hükümet işlerindeki ayrıntıların son derece keyifli bir harmanlanmasıyla, imparatorluk mesajlarına, duyurulara, imparatorluk görüşmelerine, mahkemelerdeki şahitliklere dair stenografi raporları ve muhbirlerin raporlarına dayanmasıyla dönemi anlatan ana kaynağımızdır.[1] Ne yazık ki, tamamen güvenilebilir olarak değerlendirilemez, çünkü yazarları bizzat Han yöneticileri tarafından görevlendirilmişlerdir.

Hanshu'da yazdığı üzere Wang Zhengju Prens Liu Shi'nin haremine girdi ve cariyeler arasında çarpıcı yükselişi başladı. Çiçekli, kırmızı ipek kısa ceketi (kırmızı, Han hanedanlığının rengiydi; ateşi, yani erdemiyle hanedanlığı yöneten unsuru temsil ederdi) ve kısa eteğiyle, köle kızlar ona refakat ettiler, bazıları sekiz yaşından fazla değildi ve muhafızlıklarını hadımlar yapıyordu, prens "yanaşmalarını" emrettiğinde derhal yanına gitmeye hazır hâldeydiler. Wang Zhengjun Kıdemli Hizmetçi rütbesine yükseltildi ve ardından Güzellik oldu. MÖ 48 yılında prens İmparator Yuan olarak tahta çıktığında, o da imparatorun cariyeleri için yaptırdığı Alevli Saray'a geçti.

1. Bu bölümdeki ve sonraki bölümdeki değerlendirmelerim büyük ölçüde *Hanshu* ve onun belirli bölümlerine dayanmaktadır: X, "The Annals of Emperor Hsiao-Cheng"; XI, "The Annals of Emperor Hsiao-Ai"; XII, "The Annals of Emperor Hsiao-P'ing"; XCIX, "The Memoir of Wang Mang" (şuradan erişilebilir: <http://www.jefferson.village.virginia.edu/xwomen/intro.html >).

Saray şimdi bir kum tepeciğinden ibarettir. O vakitler burası imparator, haremi, ailesi ve memurları için Chang'an'da (kuzeybatı Çin'de modern Xi'an yakınlarında) bir tepe üzerine kurulu otuz altı saray ve ofisten oluşan büyük bir yerleşkeydi. Köleler saat saati başında nöbet tutar ve davulla saatleri duyururlardı; mutfaklarda 3 bin köle çalışırdı.

Sonbahar ve kışın Wang Zhengjun ve diğer cariyeler, şehir duvarları dışındaki imparatorluk parkında büyük av partilerine katıldılar, o bölge aslanlar, develer, dev bir panda, Hindistan'dan filler ve (artık nesli tükenmiş bir tür olan) Arabistan'dan getirilen devekuşlarının, üzüm bağlarının ve Part diyarından henüz ithal edilen narların olduğu bir yerdi. Hayvanların kitle katliamına uğraması bittikten sonra, Han hanedanlığı tarih yazımı çalışmasını babasından devralan tarihçi ve şair Ban Gu'ya göre, cariyeler arabalarına giderler ve ejderha biçimli saltanat kayıklarıyla, süslü göller üzerinde gezinirlerdi. Kürekçiler meşaleler yakıldığında şarkılar söylemeye koyulurdu, bu arada yabankazları ve turnalar başlarının üzerinde uçardı. Göllerin ortasında, büyük pavyonların tepesinden yalıçapkını tüyleri asılıydı, çatı kirişlerine parlak kırmızı ve simsiyah ejderhalar ve yılanlar oyulmuştu, av partisine katılanlar, aslanlar, leoparlar, ayılar, filler ve gergedanlarla boğuşan güçlü adamları –genellikle "barbarları"– seyrederlerdi. Silah kullanan Romalı gladyatörlerden farklı olarak bu adamlar sadece çıplak ellerini kullanırlardı. "Periler gibi giyinmiş korolar şarkı söyler ve ayı ile leopar postları giyinmiş adamlar dans ederler ve beyaz kaplanlar giyinmiş başkaları da ut çalarken ejderhalar da flüt çalarlardı."[2]

MÖ 47 yılında, İmparator Yuan tahta çıktıktan bir yıl sonra, Wang Zhengjun, cariyelerin doğum yaptığı ve bebeklerin sütanneler tarafından emzirildiği Birinci Konağın Boyalı Salonu'nda ona bir erkek çocuğu doğurdu. İmparatora vâris doğurma savaşında haremin geri kalanını yenmişti (ki haremde 3 bin kadar cariye bulunuyordu). Ertesi yıl Gözde Güzellik yapıldı ve dört adam tarafından bir tahtırevanda taşınmak yerine artık kendi arabasına binebiliyordu. Üç gün sonra, küçük bir memurun 22 yaşındaki kızı imparatoriçe olmuştu. İmparatoriçelere denildiği üzere "İmparatorluğun Anası" haremden çıktı ve kendi dairelerine geçti, orada

2. E.R. Hughes, *Two Chinese Poets: Vignettes of Han life and Thought* (Princeton University Press, 1960).

imparatorun gözdelerinin ve ailelerinin "iç sarayı"na karşı ölümcül bir savaş verecekti.

Wang Zhengjun sonuç olarak zafer kazandı, kaybedenler ise intihar ettiler ve yeğeni Wang Mang kısa yoldan Han tahtını gaspetti. Pörtlek gözlü Wang Mang, *Hanshu*'ya göre topuklu ayakkabılar da giyiyordu, böylece Romalı benzeri Augustus gibi boyunu yüksek gösteriyordu; Wang Mang tahtı gaspederken, "Konfüçyüsçülük"ü de dünyanın bilebildiği en güçlü devlet ideolojisi hâline de getirmişti.* Konfüçyüsçülük, 1912 yılında yıkılmasına dek imparatorluğun teorik temellerini sağlayacaktı. Hatta günümüzde bile Çin komünist yöneticileri kendilerine meşruiyet kazandırmak için Konfüçyüsçülüğe başvurmaktadırlar. Başka hiçbir devlet ve devlet ideolojisi bu kadar uzun süre ortaklık etmemiştir.

Fakat devlet dinleri arasında belki de benzersiz olan Konfüçyüsçülük, sıradan insanlara hitap etmek için adeta hiçbir çabada bulunmadı. İmparatorlukların çoğu, devlet ve imparatora adanmışlıklarında takipçilerini birleştirmek için dini kullandılar. Fakat Konfüçyüsçülük, insanların yemek ve içmek için sokaklara çıktığı, imparatorları ve tanrıları şerefine çarpıcı gösterilerin yapılığı hiçbir büyük bayram tatiline sahip olmadı. Saray merkezli odaklanışlarını kabul eden kaynaklara bakarak söyleyebildiğimiz kadarıyla, Çin halkı çoğunlukla olağanüstü karmaşık devlet ritüellerinden dışlanmaktaydı. Mevsimler değiştikçe Chang'an şehrinin sakinleri imparatoru ve maiyetini şehrin duvarlı kesimlerinde at üzerinde giderken görebilirlerdi, geniş ve ağaçların sıralandığı caddelerde, düzgün şekilde kirişleri olan evleri geçerken atların toynakları kırmızı tozları havaya kaldırırdı, ancak bu da adeta halkın devlet ritüelleriyle tek bağlantı noktaları olurdu. Devlet ritüelleri imparatorlar ve saray tarafından dışarıya kapalı gerçekleşirdi. Hatta devlet üç kişiden fazla insanın katıldığı kutlamaları bile yasaklamıştı. Sadece "yaz mevsiminin ikinci ayında", imparator tarafından yağmur yağması için büyük yaz kurbanı verildiğinde, insanlar "halkın yararını düşünen çeşitli prenslere, başrahiplere ve devlet görevlilerine kurban vererek; güzel bir tahıl hasadı olması için dua

* "Budizm", "Zerdüştlük" vb kavramlarını kullanmamda olduğu gibi "Konfüçyüsçülük" ve "Daoizm" kavramlarını bu sefer de ne olduklarının en kısa hâliyle, fikirlerin, değerlerin ve geleneklerin gevşek bir derlenmesi olarak kullanıyorum.

ederek' neşelenirlerdi.[3] Devlet takvimindeki ritüellere katıldıkları tek zaman buydu.

Elbette Hıristiyanlık esaslı standartlara göre Konfüçyüsçülük bir din olarak bile değerlendirilmez. Bu seçkinler tarafından ve seçkinler için yaratılan rasyonel, muhafazakâr bir yönetim felsefesiydi. Ancak her ne kadar hiçbir anlamda popülist bir din olmasa da, seçkinlere herkesin iyiliğini sağlamayı ve yaratmayı bir görev olarak yükleyen bir felsefeydi. Jainizm ve Budizm'in kurucularıyla benzer bir dönemde, MÖ 6. yüzyılda doğmuş olan Konfüçyüs kendini algılama aracılığıyla ama herkesin mutluluğuyla birlikte bireyin olgunlaşmasını sorgulamakla ilgilenmekteydi. Sadece istikrarlı, uyumlu ve iyi düzenli bir toplumda esas itibarıyla sosyal bir yaratık olan birey mutluluğu bulabilirdi.

Konfüçyüsçülük'ün bir devlet ideolojisi olarak bu denli etkili olmasının bir nedeni, gerçekte ne anlama geldiğine dair farklı görüşler olsa bile, iyi bir hükümet vaat etmesinde yatıyordu. "Modernistler" devletin ve tahtın otoritesinin ve gücünün pekişmesine inanmaktaydı; "reformistler" ise halkın refahına öncelik vermekteydiler ve yücelik sağlayan şey de işte bu idealdi. Konfüçyüs'e göre, insanlar kendilerinin ve ailelerinin karınlarını doyurma ve maddi ihtiyaçlarını karşılama zorunluluğundan daha ötesini düşünebilecek denli zengin olmadıkça "Büyük Uyum" var olamazdı. Devlet idaresi üzerine kaleme alınan ve MÖ 26 yılında bir araya getirilen Çinli felsefe yazılarının bir derlemesi olan *Guanzi*'de benzer bir ideal şöyle tanımlanıyor: "Tahıl ambarları dolu olduğunda, sıradan insanlar kibarlığın ve kendini kontrol etmenin farkına varacaklar; giyecek ve yiyecek yeterli olduğunda sıradan insanlar onurun ve utanmanın ne olduğunu bilecekler."[4] Hükümet kendi halkının yeterince doymasını güvence altına almalıydı. Hem bir devlet görevlisi hem de düşünür olarak Konfüçyüs herkesin iyiliğini gözetmeyi iyi bir hükümetin en önemli özelliği olarak öne çıkarırken, muhtemelen Platon hariç başka hiçbir felsefecinin yapmadığı ölçekte kendi memur arkadaşlarına da ahlaki bir statü vermekteydi.

3. *Liji (Book of Rites),* IV (Çev. James Legge, The Institute of Advanced Technology in the Humanities, copyright 2003: Anne Kinney ve University of Virginia; şuradan erişilebilir: <http://www.jefferson.village.virginia. edu/xwomen/intro.html >).

4. *Guanzi,* IV8 (Çev. T'an Po-fu ve Wen Kung-wen; Der. Lewis Maverick, 1954; şuradan erişilebilir: <http://www.chinaknowledge.de/Literature/Diverse/guanzi. html>).

MÖ 1. yüzyıl sonları itibarıyla, Han hanedanlığının on üçüncü üyesi olarak İmparator Ai 21 yaşında tahta çıktığında, memurlar toplumun kabul gören liderleri hâline gelmişti. İmparatorluğu memurlar yönetmekteydi. Komutanlıkları (doğrudan merkezî yönetimin denetimi altında Çin'in büyük bir kesiminin bölündüğü eyaletler) yönetiyorlardı ve Çin'deki öteki krallıkları yönetiyorlardı, gerçi teorik bakımdan bunlar hâlâ imparatorun akrabaları tarafından yönetilmekteydiler. Memurlar, ağırlıklı olarak tarıma dayanan bir imparatorluk için hayati önem taşıyan kelle ve arazi vergilerini topluyorlardı. Temel maddeler için istikrarlı fiyatların sağlanmasını güvence altına alıyorlardı, eyaletler arasındaki ticareti denetliyorlardı, demir ve tuz üretimindeki büyük devlet tekellerini işletiyorlardı, imparator için yıllık çalışma görevlerini yerine getiren 100 bin kadar hükümlü ve acemi askerin istihdam edildiği bu tekellerin ve öteki angarya unsurlarının gözetimini yapıyorlardı.*

Dinsel törenlerden, yıldızların gözlemlenmesinden sorumlu memurlar ve öteki memurların çalışmalarını denetleyen memurlar vardı. Ve bunların hepsi titiz şekilde yirmi rütbeye ayrılmıştı, her rütbe sahip olduğu unvana göre memurun maaşını, ayrıcalıklarını ve kanun karşısındaki muafiyetlerini, binebileceği arabanın çeşidini, giyebileceği giysi, önlük, başlık ve –mor, sarı veya siyah şerit– türlerini ve belgeleri onaylamakta kullanacağı mühür –altın, gümüş veya bronz– türlerini belirliyordu.

Han hanedanlığının imparatorluğu kurduğu MÖ 3. yüzyılda, memurlar statü bakımından toprak aristokrasisinin ve savaşçıların yerini aldılar. Büyük aristokrat aileler Han'ı tahta çıkaran savaş sırasında yok edilmişlerdi. Ve Han yöneticileri, bir vakitler yerel aristokratların yerine getirdiği devleti yönetme işini yapmak üzere merkezî bir bürokrasi inşa etmek suretiyle feodal gücün bu yıkılışını bir avantaja çevirdiler. Yeni Han yöneticileri imparatorluğu genişletmek yerine pekiştirmeye giriştiklerinde, askerî savaşçıların

* Yirmi üç ile elli altı arasında engelsiz bütün erkeklerden her yıl kendi yerel ilçelerinde devlete bir ay boyunca hizmet etmeleri istenirdi. Angarya emeği, demir ve tuz madenlerinden başlayıp yolların, şehir duvarlarının, hükümet binalarının ve imparatorluk anıtlarının yapımı ve bakımına dek uzanmaktaydı; İmparator Ai, annesi İmparatoriçe Muhteşem Yaşlı Kadın (önceden Eş) Ding için bir anıtmezar inşasında çalışmaları veya Sarı Irmak'ta ve öteki ırmak ve kanallarda düzenli olarak meydana gelen selleri önlemekle uğraşmak gibi hayati görevlerde çalışmaları için 50 bin kadar erkeği seferber etmişti. Her şeyin üstünde bütün erkekler orduda iki yıl hizmet etmek zorundaydı, birinci yıl eğitimle, ikinci yıl ise başkent veya sınırda görev yapan ordularda geçiyordu. Yüksek rütbeli memurlar bundan muaftılar.

parlak günleri de sona erdi. Prestij ve zenginlik artık kahramanlığa bağlanmıyordu. İmparator Ai, Augustus'un Roma'da yaptığı gibi, kendisini askerî zafer ardına gizleme rüyası görmedi. Her ne kadar iki imparatorluk da kabaca benzer büyüklüğe (yaklaşık 4 milyon kilometrekare) ve nüfusa (altmış milyondan fazla)[5] sahip olsalar bile, Han İmparatorluğu zaten 200 yıllıktı; güç kullanarak meşrulaşmanın ötesine geçmiş ve halkını sadık tutacak alternatif araçlar bulmuştu. MÖ 2. yüzyıldaki Konfüçyüsçü bilgin Lu Jia'nın Han hanedanlığının kurucusu İmparator Gao'ya söylediği üzere, imparatorluk "at sırtında kazanılmış" olabilirdi, ancak "at sırtında yönetilemezdi". Roma ise kendi imparatorluk kurma döneminin ikinci aşamasındaki mücadelesine henüz başlamaktaydı.

Konfüçyüsçülük imparatorların statüsünü meşrulaştırırken memurların statüsünü de meşrulaştırdı. *Hsiao*, yani anne babaya saygı, Çin halkının kadim ataya tapınma geleneğinin merkezinde yer alan bir kavramdı ve Konfüçyüs için de sosyal ilişkilerin ve ahlaki davranışın temelini oluşturmaktaydı. Düzgün yönetilen uyumlu bir toplum, insanlığın iyiliğine veya kötülüğüne değil kendi yerini bilen ve ona göre davranan herkese dayanırdı. İtaat, bağlılık ve sadakat çocuktan babaya ve babadan kendi üstü olan kimseye ve bu yoldan da tüm Çin halkının babasına, imparatorun kendisine doğru uzanırdı.

Liji, *Ayinler Kitabı*, her durumda davranışın doğru yolunu sergilemekteydi ve oğlun babaya borçlu olduğu olağanüstü bağlılık ve itaati şart koşmaktaydı: "Şayet ebeveyn kızmış ve hoşlanmamışsa ve kan akıtana dek onu dövmüşse, evlat da kızgınlık duyarak ve küskünlük yaparak haddini aşmayacak, aksine [hâlâ] daha saygılı olacaktır." Hem oğul hem onun karısı,

> dışarı çıkarken veya içeri girerken, başlarıyla selamlarken veya yürürken... geğirmeyi, hapşırmayı veya öksürmeyi, esnemeyi ve gerinmeyi, tek ayak üzerinde durmayı veya herhangi bir şeye yaslanmayı veya kuşkuyla bakmayı akıllarına bile getirmeyeceklerdir. Tükürmeye veya burun çekmeye, hava soğuk olsa bile daha fazla elbise giymeye, herhangi bir yerleri kaşınsa bile orayı kaşımaya cüret etmeyeceklerdir.[6]

5. Walter Scheidel, "From the 'Great Convergence' to the 'First Great Divergence': Roman and Qin-Han State Formation and its Aftermath" (Princeton/Stanford Working Papers in Classics, Version 2.1, 12 sayfalık özet, Stanford University, 2007).
6. Liji *(Book of Rites)*, Book 10: 2.11

Bizzat imparator da daha fazla protokolle korumaya alınmıştı. İmparatorla yapılan sabah görüşmelerinde hükümet işlerini sunmak için gelen üst düzey bir devlet görevlisi, kendi iki tekerli arabasını saraya sürerdi. Kenarlarından beş adet yeşim dizesi sarkan kare şeklindeki şapkasını takmış, gömlek manşetleri kare şeklinde kesilmiş parlak kırmızıdan ipek bir ceket giymiş, beline bağlanan bir deri çantadan makam mühürleri ve şeritleri sarkmış ve kötü ruhlardan korunmak üzere sırtına bir ayna bağlamış hâldeki memur, arabasından iner ve kenarında devasa bronz asker heykellerinin olduğu merdivenleri üçer basamakla tırmanırdı. Ardından, protokolün öngördüğü üzere, yarı koşar yarı yürür şekilde "tıpkı bir arabanın tekerleri gibi" topuklarını sürüyerek saray avlularından geçer, kafesli pencerelerin olduğu uzun havadar galerilere iner, Serin Köşk'ü ve Duyurular Salonu'nu geçtikten sonra da bir futbol sahası büyüklüğündeki parlak kırmızı geniş salona ulaşırdı. İşte orada ejderhaların işlendiği çatı kirişleri altında "Göklerin Oğlu" tahtında oturmakta olurdu. Ejderha motifleri imparatorun giysilerinde ve sancaklarında onun "ejderha niteliğini" hatırlatmak üzere armalarla süslenirdi: O muhteşemdi ve korkutucuydu, ancak iktidarı, erdemi ve doğru davranışı sayesinde kendi halkına zenginlik ve mutluluk getirmekteydi.

Birisi hariç her memur imparatorun önünde secde etmeye mecburdu; ayağa kalkması söylendiğinde gözleri aşağıya eğik olmak zorundaydı, sırtı öne doğru "sondaj taşı misali eğik şekilde" ayakta durur ve elindeki yazı tahtasını da nefesi imparatoru rahatsız etmesin diye ağzının önünde tutardı. İmparator'un ismi asla söylenmez ve yazılmazdı; ondan sadece *shang* ("yukarıdaki" veya "üstün olan" demektir) diye söz edilirdi. Sadece imparator birinci tekil zamiri "Ben" kelimesini kullanabilirdi. İmparator hiç kimsenin "boyun hizasının üstüne veya kemerinin altına" bakmazdı ve sadece tek memur için, imparatorluk Şansölyesi için ayağa kalkardı.[7] MÖ 4 yılında o adam Wang Jia'ydı, kendi bürokrasisini imparatora karşı korumaya çalışırken kısa süre içinde ölecekti.

Wang Jia 120 binden fazla memuru yönetmekteydi. Muhtemelen eğitimli bir üst tabakadan gelmişti ama bu da şart değildi. Çin kamu hizmeti olağanüstü şekilde liyakate dayalıydı ve Han hanedanlığının yedinci imparatoru olan İmparator Wu'nun MÖ

7. Liji (*Book of Rites*), Book 1: 2.1.1 ve 16; Book 1: 2.3.7.

135 yılında devlet hizmetine girmek isteyen herkesin Konfüçyüs klasiklerine dair sınavdan geçeceğini ilan eden fermanından beri hep böyleydi. Ferman gerçekte Konfüçyüsçülüğü devlet ideolojisi hâline getirmiş, imparatorluğun eğitimli insanlarının tamamını iyi yönetim ve itaate adanmış tek bir düşünce sistemi altında birleştirmişti. Teorik olarak, ayrıca seçkinler sınıfına girişi de zenginlik, doğuştan olma veya bağlantılar değil de bir yönetici olarak bilgi ve yetenek sonucu yapmaktaydı. Sadece bir ata sahip, kendisini ve ailesini ancak geçindirebilen bir adam, kamu hizmetlerinde yükselebilir ve zengin olabilirdi. Çin'in yıllık vergi gelirinin yaklaşık yarısı memurların maaşlarının ödenmesine gitmekteydi. Başarılı bir memur parasıyla toprağa yatırım yapardı ve zeminleri süslü minderler ve halılarla kaplı bir evde otururdu, evin her yüzeyi oymalarla süslü veya boyalı olurdu, yüzlerce köle emrine amadeydi, beş kişilik orkestrasıyla, ev korosuyla ve kendisi için dans eden haremindeki kızlarla gönül eğlendirirdi.

Şansölye Wang Jia'nın olağanüstü başarılı bir mesleki kariyeri olmuştu. "Klasikleri [Konfüçyüs ilkelerini] kavramış ve sınavlarda birinci olmuştu." Centilmen olarak atandı ve yılda yüz pikül maaşla saraydan atanmak için bekleyen bin kadar umutlunun yer aldığı havuza dahil oldu. Memurlara ödeme nakit ve tahıl karışımı olarak yapılırdı; ancak maaş her zaman tahılın ağırlığı esas alınarak tanımlanırdı; bir pikül yaklaşık 60 kilo tahıl demekti. Birçok küçük memur gibi onun maaşı da zaten ortalama bir küçük çiftçinin (ortalama 5 dönümlük) tarlasından elde etmek için uğraştığı 150 pikül kadardı.

Sonraki on altı yıl boyunca, sözlü sınavlardan geçtikçe, Konfüçyüsçülük hakkındaki bilgisini, hükümet işlerini kavrayışını ve güzel Konfüçyüsçü tavırlarını sergiledikçe, Wang Jia'nın maaşı da göze çarpar şekilde yükseldi. Yükselişinin hızı, saray yerleşkelerinin kamusal kesimlerindeki güvenlikten sorumlu üstü düzey bir memurken geçici olarak kesildi, yetkisi olmadan birisinin saray salonunun kapılarında girmesine izin verdiği için işten çıkarıldı. Ancak "Wang Jia soruşturmaya uğradı, görevini ihlal etmediği tespit edildi ve Nangling Vali Yardımcısı yapıldı." İşini açıkça güzel yapmaktaydı ve Changling'de Polis Şefliğine terfi ettirildi. Her üç yılda bir eyalet yetkilileri kendi altlarındaki memurlar hakkında raporlar sunarlardı, bu raporlarda onların hizmetleri "yüksek", "orta", "düşük" diye değerlendirilir ve okuma, yazma ve hesap yapma

yeteneklerine ve yasalar hakkındaki bilgilerine dair bir sertifika verilirdi. Kendisinin bir üstü tarafından performansı hakkında yazılan ve terfilerin ve rütbe tenzillerinin karar verildiği başkente gönderilen raporlarda, *Hanshu*'ya göre, "ciddi ve sade, dürüstçe konuşabilen birisi olarak tavsiye edilmiş ve Xuan Odası'ndaki bir imparatorluk görüşmesine davet edilmişti, orada soruları hükümetin başarılarını ve yanılgılarını dikkate alarak cevaplamıştı." O ondan itibaren Wang Jia hızla yükseldi. Büyük Saray Asilzadesi oldu, komutanlığı yönetme makamına getirildi, tekrar şehre döndü ve önce Büyük Hanedan Armacısı ve ardından Başkent Valisi yapıldı, nihayet MÖ 12 Mayıs 4 tarihinde merdivenin en üst basamağına ulaştı ve Şansölye oldu. Ertesi gün, yüksek memurların çoğu gibi o da asilleştirildi. Marki Zhong Xin unvanını aldı ve kendisine beraberinde bin yüz hane bulunan büyük bir arazi bahşedildi, orada arazi ve kelle vergisi toplama yetkisi bulunuyordu. Maaşı da artık yıllık en az 10 bin pikül kadardı.

Prensip olarak kamu hizmeti herkese açıktı, ancak pratikte memurların çoğunluğu zengin eğitimli üst tabakadan geliyordu. İyi aile bağlantıları, Çin kamu hizmetine katılmak isteyenler için bir avantajdı; bizzat memurlar sıklıkla kendi oğullarını boş yerler için tavsiye ederlerdi. Antik tarım toplumlarında çok yaygın şekilde tüccarlara karşı önyargılar, onların genellikle bürokratik görevlere başvurmalarının bile yasaklanması anlamına geliyordu. Ancak iktidarı kötüye kullanması sonuçta Eski Han hanedanlığının (böyle denilmesinin nedeni, Wang Mang'ın kısa süreli iktidarı gaspından sonra yeniden başlayan "Sonraki Han" yönetimiyle farklılığı belirtmek içindir) çöküşüne neden olan İmparator Ai bile liyakate dayalı bir kamu hizmeti fikrine sözde saygı göstermekteydi. Bambu üzerine yazılı ve ağır yeşil ipeğe sarılı bir ferman yayınlamıştı, orada üst düzey memurların "her birinin anne babaya saygı konusunda duyarlı, kardeşçe saygılı, doğrucu ve dürüst, açıkça konuşmaya yatkın, hükümet işlerinden anlayan ve ortalama bir ortamda büyümüş, böylece sıradan insanları sevebilen birisini tavsiye edebileceği" ilan edilmişti. Liyakat, bir anlamda, Çin'in popülist bir devlet dinine alternatifiydi. İmparatorluğun seçkinlerinin bir parçası olma vaadi verilmişken gönülleri çelen halk festivallerine kim ihtiyaç duyardı ki?

İnsanlar duygusal ihtiyaçlarını tatmin etmek ve korkularını bastırmak için başka yerlere bakıyorlardı, bunlar da ataya tapınma

kültü, folk tanrılarının dinleri, büyü ve şimdi artık Daoizm dediğimiz ayinler etrafında kaynaştırmaydı. Ve insanlar kısa süre sonra Budizm'e, özellikle Mahayana Budizm'ine bakacaklardı, onu da Kuşanlar ipek yolları boyunca Çin'e getirmekteydiler. İmparatorun yöneticileri kendi pazarlık taraflarını muhafaza ettikleri ve iyi bir yönetim ve en azından seçkinlere girişi açık tutma vaadini sağladıkları müddetçe, imparatorluk, sadık ve kopmaz tebaa yaratmak uğrunda irrasyonel, büyüsel, ilahi ve ayinsel olana dayanan bir devlet dinine ihtiyaç duymadı. Ancak elbette imparatorluk her zaman serbest bırakmazdı. Konfüçyüsçülük'ün istikrar ve iyi yönetim önermesi, güçlü olanı denetlemeye ve onların iktidar taleplerini istikrarsızlaştırmaya dayanıyordu, bunlar arasında bizzat imparator da yer alıyordu ve böylesi de her zaman mümkün değildi. Şansölye Wang Jia, *Hanshu*'ya göre "cesur, açıksözlülük, emredici varlığıyla katı ve sert" bir kimseydi. Ve öyle olmasına da ihtiyaç vardı. İmparator'un gözdelerinden oluşan "iç sarayı" Wang Jia'nın ve ona bağlı memurlardan oluşan "dış saray"ın konumunu baltalıyorlardı.

Gerçi her iki kesim de Chang'an'ın aynı geniş yerleşkesini paylaşıyordu, ama dış saray, kırmızı fularlı erkek ve kadın kölelerin hizmet ettiği binlerce memuruyla birlikte, iç saraydan uzak bir zihinsel dünyaydı, iç sarayda imparatorun maiyeti incilerin sarktığı perdelerin ve yeşim taşı kakmalı kapıların ardında ölümüne kavgalarını sürdürmekteydi. Dış saray hiyerarşiyi, aklı ve düzeni, birey karşısında grubun üstünlüğünü temsil etmekteydi ve orada her biri kendi rütbeleriyle memurlar, imparator ve imparatorluk hizmeti önünde mutlu şekilde eğilirlerdi; öte yanda iç saray ise iktidar için savaş veren bireylerin kaotik bir girdabıydı. Tanrı'ya hiç ihtiyaç duymayan üstün bir uygarlık bularak endişelenen 17. yüzyıl ilk Cizvit misyonerlerinden beri, Çin toplumu hakkındaki Batılı görüşe hâkim olan işte bu Konfüçyüs bilge memurlarının "dış saray"ının temsil ettiği dünyaydı. Bu görüşe göre "dış saray Çin'i" antik Roma'nın bireyselci dünyasının tamamen zıddıydı.

Her ne kadar aşırı basitleştirici olsa da, bu resimde gerçek payı vardır. Roma kendisini bireyle uyumlu kılmaya mecburdu, çünkü onun imparatorluğu çok farklı ve parçalıydı. İnsanların birleşik bir grup hâlinde kendi yerlerini kolayca bulabildikleri bir homojenliği dayatmak değil de yaratmak söz konusu olduğunda, Roma her birinin kendi dinleri, dilleri ve gelenekleri olan çok sayıda farklı halklara sahipti. Öte yandan Çin seçkinleri, Yeryüzü'nde başka

gruplara kıyasla (muhtemelen Mısırlılar hariç) çok daha uzun geçmişi olan ortak bir kültür paylaşmaktaydılar. Ortak bir yazılı dille birleşmişlerdi, ağırlık ve uzunluk ölçüleri bile imparatorluğun her yerinde standartlaşmıştı. Roma bir ticaret imparatorluğuydu, şehirleri bitmek bilmeyen yabancı akınlarıyla tıka basa doluydu. Şimdi tasvir edeceğim üzere, Çin ise ticareti derin bir kuşkuyla değerlendirirdi ve buna uygun şekilde yöneticileri de ticareti yüksek düzeyde devlet kontrolüne tabi kılarlardı.

Bununla birlikte Çin antik dünyada en çok peşinde olunan maddelerin ticaretini yapıyordu. MÖ 30. yüzyıldan beri ipek üretmekteydi; MÖ 2. yüzyıldan beri, eşekler, katırlar ve develer binlerce top ipeği Chang'an'dan alıp ipek yolları boyunca taşıyorlar ve bu inanılmaz maddeye yönelik devasa talebi karşılıyorlardı, ipek sıcak yaz günlerinde serin tutacak denli yeterince hafifti ve her şeyin üstünde parlak renklere boyanabiliyordu. Ancak ipek için şehirlere değil araziye ihtiyaç vardı. Genellikle zengin arazilere sahip ailelerin mülklerinde üretilmekteydi, bu aileler çiftçilik ile bir ipek fabrikasının işletmesini birleştirmişlerdi, bir fabrikada ipekböceklerini dut yapraklarıyla besleyen, kozalarını çözen, iplikleri saran, ipeği boyayan ve süsleyen muhtemelen 700 köle veya hizmetçi bulunurdu.

Çin ağırlıklı olarak bir tarım imparatorluğuydu. Aslında Konfüçyüsçülük'ün ahlaki desteğini alan yöneticileri, tüccarları –antik dünyanın her yanında eski tarımsal ve savaşçı düzenin önyargılarıyla savaşmak durumunda olan topluluk– devletin düşmanları olarak görmekteydiler. Tüccarlar bir bütün olarak toplumun çıkarları yerine kendi çıkarlarıyla, kişisel kâr etme arzusuyla motive olmaktaydılar. İnsanları, tabaklarına yiyecekleri koyan çiftçiliğin asli görevlerinden uzak kârlarla baştan çıkarmaktaydılar. Tüccarlar bu yüzden, antik dünyanın sürekli belalarından biri olan Çin'deki kıtlıklardan dolayı da suçlanırlardı.

Kısmen tüccarların zenginliğini ve gücünü sınırlamak, belki de kısmen ticaretin yıkıcı etkisini denetlemek için hükümet ticaret ve imalat üzerinde böyle sıkı bir baskı uygulamaktaydı. Devlette ve ev kullanımında ihtiyaç duyulan her şeyi imal eden demir ve bronz dökümhanelerini devlet işletirdi; imalatlar arasında çiftçilik aletleri ve sabanlar, kılıçlar ve yaylı tüfeklere uygun bronz tetikler, yemek pişirme sobaları, aynalar, tütsü yakıcılar ve ziller, ağırlıklar ve ölçüler vardı. Her ürüne, üretimi gözetim altında tutan baş memurların isimleriyle damga vurulur ve dağıtıma uygun olduğuna

böyle karar verilirdi. İmparatorluk denetimi en küçük ayakkabıcıya ve tüccara kadar inmekteydi. İmparatorluktaki her pazar yerinde iki katlı hükümet binası vardı, o binanın tepesinde bir çıkıntı ve davul olurdu, orada memurlar ipek, lake, tuzlu fasulye sosu, kurutulmuş ve tuzlu balık, hünnap ve köpek pirzolası, tilki ve sansar pöstekileri, köleler ve küçük tüccarların sattığı öteki mallar için standart fiyatları belirlerlerdi. Her tüccar kayıt altındaydı ve bir ticaret vergisi öderdi.

Tüccarlar, alt seviyede olduklarının bir nişanesi olarak beyaz giymek zorundaydılar; en ağır vergileri öderlerdi. MÖ 7 yılında İmparator Ai, "Hiçbir tüccarın kendine ait ekili araziye sahip olmasına veya memur olmasına izin verilmeyecektir" diyen bir ferman yayınlamıştı, bu yüzyıllar boyunca sürekli pekiştirilerek uygulanan bir yasaktı. Devlet tarafından cezalandırılmış, seçkinler ve onların dini tarafından hor görülmüş olduklarından, tüccarların Budizm'i cazip bulmaları şaşırtıcı değildi. Konfüçyüsçülük ise, Hindistan'daki Brahmanizm kadar muhafazakâr ve otoriter bir dünya görüşüne sahipti.

Büyük, kozmopolit Romalı şehir yeni evrenselci Hıristiyanlık dini için zorlayıcı bir zemin olacaktı ki o da farklı insanların ortaklaşa paylaştıkları bütün her şeyi, kendi değerli bireyselliklerini vurgulayarak ticaretin yıkıcı gücünü nötralize etmeye çalışacaktı. Çin ise, tersine, ticaret temelli bir imparatorluğa sahip değildi. Onun şehirleri ticari ve sanayi faaliyetlerinin merkezî değil de daha ziyade imparatorluk memurları tarafından yönetilen idari merkezlerdi (Birinciler büyük ölçüde imparatorluk yönetiminin ellerindeydiler ve genellikle şehir kapılarının dışında yönetilirlerdi).[8] Sonuç olarak Çin halkı, farklılıklarla baş etmek için yollar bulmaya veya yöneticilerinin bunu sağlamasına duyulan güçlü bir ihtiyaçla asla yüzleşmediler. İnsanlardan çok yönetici seçkinleri bir arada tutması için bir devlet dinine ihtiyaç duydular ve o din de doğal olarak özerkliği ve bireyselliği değil de bir uyum ahlakını vurgulayacaktı.

Ancak elbette iyi düzenlenmiş kurum ile iktidar için verilen bireysel savaş, dış saray ile iç saray dünyası arasında temelde bir gerilim, her zaman olacaktı. O gerilim MÖ 1. yüzyılın sonunda Çin'in asli bir niteliğini oluşturmaktaydı.

8. Alfred Schinz, *The Magic Square: Cities in Ancient China* (Axel Menges, 1996).

İronik şekilde tam da dış sarayın düzgün işleyen bir mekanizma yaratmış olması yüzünden, imparatorlar da "iç saray"daki kendi maiyetlerini giderek artan şekilde karşıt bir ağırlığa dönüştürmekteydiler. Liyakate dayalı doğrultuda görev yapan bir memurlar eliti, kalıtsal veya askerî bir elitten daha az tehlike yaratabilirdi, ancak bununla birlikte etkin bir bürokrasi potansiyel bakımdan çok bağımsızdı; bir imparator olmadan da işleri güzelce yürütebilirdi ve ona hâkim olabilirdi. Buna karşılık imparatorlar kendi maiyetlerini tercih ettiler, onlar kendilerine tamamen bağımlı olacaklardı, oysa tersi de oldu.

MÖ 7 yılında İmparator Ai tahta çıktığında, kısmen cariyelikten imparatorluğa geçen Wang Zhengjun sayesinde, iç saray yükseliş hâlindeydi. İmparatoriçe İmparator Yuan'ın ilk oğlunu doğurarak öteki bütün cariyelerin yolunu kesmişti, ancak onun vâris olarak tanınması için de savaşmak zorundaydı. İmparator Yuan yeni gözde cariyesinin, Parlak Eş Fu'nun oğlunu tercih etmekteydi. Ancak imparatoriçe dış saraydan cesur bir memurun yardımıyla ağırlığını koydu. Shi Dan, davetsiz şekilde imparatorluk yatak odasına adım atarak hayatını tehlikeye soktu ve orada ölmekte olan İmparator Yuan'la, Wang Zhengjun'un oğlu lehine tartışmaya girdi.

MÖ 33 yılında oğlunun İmparator Cheng olarak tahta çıkmasıyla birlikte, "yönetimle ilgilenmeyen" ılımlı İmparatoriçe Muhteşem Yaşlı Kadın Wang ("İmparatoriçe Muhteşem Yaşlı Kadın" imparatorun annesine verilen bir unvandı) yavaşça dış sarayı alt etmeye girişti ve kendi Wang ailesini en etkili makamlara yerleştirdi. Wang klanının üyeleri bakan, asilzade, saray görevlisi veya bölüm şefleri oldular. "Devlet görevlerini kendi aralarında bölüştüler ve sarayı doldurdular" diye yazıyor *Hanshu* ve Han hanedanlığının resmî tarihi olarak. Bu noktada ise İmparatoriçe Muhteşem Yaşlı Kadın Wang ile arasındaki zorlu çizgiye adım atıyor, çünkü o Han imparatorlarının karısı ve annesiydi ve kendi klanından nefret ederdi, çünkü kısa süreliğine imparatorluk tahtını Han ailesinden alacak olan da kendi yeğeni Wang Mang'dı.

İmparatoriçe Muhteşem Yaşlı Kadın Wang'ın beş erkek kardeşinden dördü sırasıyla Başkomutanlığa atanmışlardı, bu makam ordunun yönetiminde sınırlı yetkiye sahipti, ancak Wang'lar döneminde imparatorluktaki en güçlü makam hâline geldi. Başkomutan, aslında ismi var cismi yok bir naipti ama hükümetin tartışılmaz lideriydi. Memurların terfisini ve azlini bildirir, hükümet politika-

larını önerir ve yöneticinin başdanışmanı olarak hareket ederdi. Kardeşlerden her biri o makama veraset yoluyla geçtikçe, marki olarak asilleştirildiler ve o unvanla birlikte arazi ve zenginlik sahibi oldular. Küçük bir memurun bu oğulları "aşırı harcamalarıyla, haremlerindeki onlarca cariye ve binlerce köleleriyle ve yüzlerce müzisyenleriyle, şarkıcılarıyla, aktörleriyle, köpekleriyle, atlarıyla, topraktan dağları, mağara kapıları, yüksek verandaları ve köşkleri olan büyük malikâneleriyle birbirleriyle rekabet ettiler".[9]

MÖ 8 yılı itibariyle imparatorluk iktidarı bir çeyrek yüzyıl boyunca İmparatoriçe Muhteşem Yaşlı Kadın'ın erkek kardeşleri tarafından yürütüldü, ancak Başkomutanlık makamına gelecek olan erkek kardeşlerinin sonuncusu hastaydı. Wang klanının tesis ettiği *de facto* veraset yoluyla devralma işlemine göre, imparatorun başyardımcısı Shun Zhang artık o makama gelmeliydi. Ancak iç sarayda başarıya giden yol asla belirgin değildi, çünkü gözde olmak üzerine kuruluydu ve o da her zaman maniple edilebilirdi. Shun Zang bir manevrayla 37 yaşındaki kuzeni Wang Mang tarafından devre dışı bırakıldı. Wang Mang aklını kullanarak güçlü amcasının bakımına kendisini adamıştı ve şimdi de Shun Zhang'ın imparatora karşı bir darbe yapacağı haberini almıştı. Shun Zhang ihanet suçundan idam edildi ve Wang Mang MÖ 28 Kasım 8 tarihinde Başkomutan yapıldı.

Sadece beş ay sonra, İmparator Cheng "Beyaz Kaplan Salonu'nda uyuyordu; akşamüstü gayet iyiydi, ancak şafak vaktine doğru, üzerinde pantolonu ve çoraplarıyla ayağa kalkmak istedi fakat giysileri yere düştü ve konuşamıyordu."[10] Onun ölümü muhtemelen bir kalp krizi sonucuydu, gerçi bazıları Eş Fu'nun aşırı dozda afrodizyak verdiğinden şüphelendiler, Fu eski imparatorun gözde cariyesiydi ve İmparatoriçe Muhteşem Yaşlı Kadın Wang'ın rakibiydi.

Zafer sırası artık Eş Fu'nundu. MÖ 7 yılında 17 yaşındaki torunu, eklem iltihabından kötürüm ve hasta hâliyle İmparator Ai olarak tahta çıktı. Başlangıçtan itibaren iç sarayın bir oyuncağı oldu. Büyükannesi, Eş Fu, artık Kraliçe Muhteşem Yaşlı Kadın Fu olmuştu, Yung-Hsin Sarayı'na (Kuzey Sarayı) yerleşti. Fu klanı ve Ding klanı (İmparator Ai'nin annesinin ailesi) içerdeydiler;

9. *Hanshu*, XCIX, "The Memoir of Wang Mang"; Appendix II, "Wang Mang's Economic Reforms".
10. A.g.e., Glossary, bölüm X, "Emperor Cheng" (Çev. Homer H. Dubs, şuradan erişilebilir: http://libweb.uoregon.edu/ec/e-asia/read/CHPXfinal-l.pdf).

Wang klanı ise dışarıdaydı. Sadece Ding klanında "iki markiz, bir Başkomutan, altı general, bakanlar ve 2 bin pikül maaş seviyesinde memurlar ve ondan fazla Saray Görevlisi ve Bölüm Başları" bulunmaktaydı. Bir vakitler imparatorluğun en güçlüsü olan Wang klanı üyeleri de eleştirilerinden ötürü uzaklaştırıldılar, makamları ellerinden alındı ve markilikleri iptal edildi ve avam seviyesine düşürüldüler.

Wang Mang, Eş Fu'nun Büyük İmparatoriçe Muhteşem Yaşlı Kadın olarak tanınması isteğine karşı koymaya çalıştı, bu unvana uygun değildi, çünkü hiç imparatoriçe olmamıştı. Fu bakımından üzücü olan sadece bu da değildi. Unvan, devlet işlerinde söz sahibi olmasına da imkân tanıyacak; kendisine uzun süreden beri rakibi olan Büyük İmparatoriçe Muhteşem Yaşlı Kadın Wang'den daha fazla statü ve güç sağlayacaktı, işte bu yüzden Wang Mang da ona karşı çıkmaya çalışıyordu. Weiyang Sarayı'ndaki büyük bir ziyafette, "Dalkavukların Valisi, Kraliçe Muhteşem Yaşlı Kadın Fu için, Büyük İmparatoriçe Muhteşem Yaşlı Kadın Wang'ın oturduğu yerin yanında bir gölgelik ve oturacak yer yaptı." Wang Mang öfkeyle Vali'ye kraliçe muhteşem yaşlı kadının sadece bir cariye olduğunu söyledi. "[Saraydaki] en şerefli bir [hanımla] nasıl olur da eşit derecede onurlandırılmasına izin verilebilirdi?" Kraliçe Muhteşem Yaşlı Kadın Fu'nun yeri değiştirildi. Ancak bu Wang Mang ve yengesi Büyük İmparatoriçe Muhteşem Yaşlı Kadın açısından küçük bir zaferdi. Wang Mang, Kraliçe Muhteşem Yaşlı Kadın Fu'nun nefretine maruz kaldı. İstifa etmeye ve şehri terk etmeye zorlandı. Fu'nun yüceltilmesine karşı çıkmaya cüret eden dış sarayın üç üst düzey memurundan ikisinin rütbeleri alınarak avam düzeyine indirildi, bu arada onlar arasında en üstte olanı, Şansölye muhalefetinden ötürü tutuklandı; onurunun dikte ettiği şekliyle beklendiği üzere intihar etti. Wang Mang'ın himayesindekiler, yani makamlara yerleştirdiği herkes kovuldu. İmparatoriçe Muhteşem Yaşlı Kadın Wang sarayında kaldı ama küçük bir şahsiyet hâline gelerek muzaffer rakibi ve artık Büyük İmparatoriçe Muhteşem Yaşlı Kadın olan Fu tarafından ona küçümseyici şekilde "Yaşlı Kadın" denilmekteydi.

Ancak imparatorun ve imparatorun tercihlerinin kontrol altına alınmasında çok daha ciddi bir rakip vardı, o da imparatorla sohbet eden Yeşil Kapı Centilmenlerinden biriydi. Dong Xian "yakışıklıydı ve kendisine hayrandı. 15 yaşındaydı, İmparator Ai'den sadece iki yaş küçüktü ve "tatlı dilliydi". On aylık süre boyunca "bağışlanan

100 milyon nakit para ve ödüller biriktirdi ve büyüklüğü sarayı sarstı."*

İmparator, Dong Xian'ın karısı için aldığı hediyelere müsrifçe harcamalar yapıyordu. Kadının babası saray tedariklerinden sorumlu bakan yapıldı ve marki rütbesi verildi. Kadın istediği zaman saraya girip çıkmasında olağanüstü bir izne sahipti; o ve çocukları Weiyang Saray'ındaki dairelere taşındılar, bu arada Dong Xian ise imparatorun yatağını paylaşmaktaydı. Antik Çin'de bu durum mutlaka cinsel bir ilişkinin işareti olarak görülmüyordu, gerçi imparator açıkça Dong Xian'ı derinden seviyordu. Bir öğleden sonra, iki erkek birlikte öğle uykusuna yattılar. İmparator Ai uyandığında, gömlek kollarının Dong Xian'ın başının altında olduğunu fark etti. İmparator, onu uyandırmak yerine gömleğinin kollarını kesmişti. Dong Xian rahatsız edilmeksizin uyudu ve o günden beri *duanxiu zhipi*, "kesik gömlek kolu fetişi" argo dilinde homoseksüelliğin karşılığı olarak kullanılır oldu. İmparator, Dong Xian'ın kız kardeşini de Parlak Refakatçi yaptı, bu imparatoriçeden bir önceki seviyeydi. Dong Xian'ın küçük erkek kardeşi İmparatorluk At Operasyonları Yöneticisi olarak atandı; klanın öteki üyeleri "İmparator Ai'nin Ding veya Fu klanından daha fazla gözdeleri olarak" Saray Görevlileri ve Bakan Yardımcıları yapıldı.

Dong Xian ve Dong klanı artık Fu ve Ding klanlarını güç, zenginlik ve konum itibarıyla alt etmişti. Onun için ana sarayın tam dışında büyük ve görkemli bir ikametgâh inşa edildi ve imparatorluk anıtmezarlığının yanında muhteşem bir mezar yeri hazırlandı. İmparatorun gözdesine sunduğu mücevherler, büyük araziler ve makamlar konusunda pek az memur eleştiri yapabiliyordu. Ancak Wang Jia, İmparatorluk Şansölyesi, bunu yapabildi. İmparatora bir hatırlatma (muhtıra) gönderdi, Dong Xian'ı bir marki yapma niyetine itiraz etti. İmparator Ai onu dikkate almadı. Birkaç ay sonra Wang Jia yine bir muhtıra sundu, imparatorun gözdesine bahşettiği abartılı hediyeleri tartışma konusu yaptı. Bunun tek sonucu şuydu ki "İmparator Ai giderek ondan çok daha az hoşlanmaya ve Dong Xian'ı daha fazla sevmeye başladı."

İç sarayın artan etkisi, liyakatin değil kayırmacılığın yönetimdeki en güçlü makamları belirlediği anlamına geliyordu. İmparatoru

* "Nakit" bir madeni para türüydü. İmparatorluğun yıllık vergi geliri yaklaşık 4 milyar nakit madeni paraydı; 100 bin nakit makul ölçüde zengin bir ailenin mülkiyetinin değeri olarak görülürdü.

esir alan sevgili bir cariye veya Dong Xian örneğinde güzel bir genç erkek, kendi akrabaları ve kendileri için güçlü makamları sağlama alıyordu. Hem yerel hem merkezî düzeyde yolsuzluk yaygınlaşmaktaydı. Başarıya giderken hiçbir şeffaf yolun olmadığı ve liyakate değil de yakınlığa dayanan bir yükselme sistemi, kaçınılmaz olarak imparatorun maiyet üyeleri arasında vahşi bir kavgaya yol açtı, bunların hepsi kendi çıkarları için mücadele ediyorlardı, ancak bu şekilde kendi aileleri için unvan, arazi, hediye ve iş sağlayabiliyorlardı. Genel olarak sarayın skandallar ortamında politik istikrarsızlık ve yönetsel boş vermişlik duygusu vardı. Dış sarayda yükselen Konfüçyüsçü memurlardaki, en azından görünüşte gerekli yüksek ahlaki standartlar, iç saraydaki şahsi kayırmalar sayesinde yükselmiş olanlara uygulanmak zorunda değildi.

MÖ 3 yılında devletin, halkın gönüllerini popülist bir devlet dini aracılığıyla kazanma ihtiyacını ortadan kaldıracak şekilde onlarla pazarlığı –yani liyakat ve iyi yönetim karşılığında onların sadakati– nihayet bozulmuştu. Periyodik olarak kuzey Çin'i yıkıma uğratan kıtlıklardan birisi tarlaları silip süpürmekteydi. Güvensiz şekilde hayatın kenarında ayakta kalmaya çalışan köylüler açlık çekiyorlardı, bazıları açlıktan ölüyordu. İki ay emek hizmeti veren, her yıl garnizonlarda üç gün çalışan ve iki yıl askerlik yapan ve tarlasını süren ortalama bir küçük çiftçi için kendi arazi parçası (ortalama dört ila altı kişiden oluşan) kendi hanesini geçindirmeye asla yeterli olmuyordu. Bir kıtlık sonucunda neredeyse kaçınılmaz şekilde tarlasını ve sıklıkla karısını ve çocuklarını satmaya mecbur kalıyordu.

Ağırlıklı olarak tarıma dayalı bir imparatorlukta köylü huzursuzluğu çok ciddiye alınmalıydı; Han hanedanlığı da bir köylü ayaklanmasının lideri tarafından kurulmuştu. İmparator Ai veya daha doğrusu onun memurları kendi geçimlerini sağlayan çiftçilerin sorunlarını, toprak ağalarının sahip olduğu toprak miktarını sınırlamayı teklif ederek hafifletmeye çalıştılar. Ancak imparatorun bahşettiği arazilerle son derece zenginleşmiş olan iç saray artık çok güçlüydü. İttifak kurdukları nadir anlardan birinde, Dong Xian, imparatorun gözdesi, imparatorun büyükannesi İmparatoriçe Muhteşem Yaşlı Kadın Fu ve Fu klanıyla birlikte o teklifi "uygunsuz" buldular, böylece teklif de "sonraki bir zamana geçici olarak ertelendi".

MÖ 3 yılındaki kıtlık, köylüleri yiyecek aramak üzere topraklarını terk etmeye mecbur bıraktı. Artan sayılarla yollara ve patikalara

düştüler. Şubat ayıyla birlikte binlerce insan kuzey Çin'deki krallıklardan ve komutanlıklardan geçerek başkent Chang'an'a doğru yürümekteydiler. Bunların bir kısmı isyancı, bir kısmı dinsel hacılardı ve tanrıçaları Batı'nın Kraliçe Anası Xi Wangmu'nun sembolleri olan "darı veya civanperçemi saplarını" taşıyorlardı. *Hanshu*'ya göre, "Bazıları saçlarını çözmüşlerdi ve (günümüz Çin'indeki hacıların hâlâ yaptığı gibi) çıplak ayakla yürümekte ve darı saplarını taşımaktaydılar", birbirlerinin önüne geçerek "[Tanrıçanın] sopasını naklediyorum" diyorlardı. Bazıları at üzerinde hızla giderken yazılı bir mesajı hacılara veriyordu. Mesajda şöyle yazmaktaydı: "Ana, kendi halkına diyor ki bu yazıyı üzerinde taşıyan ölmeyecektir."[11] Çaresiz köylüler yağmur getirecek olan ve kuraklık şeytanını yenecek olan "Ana"ya gözlerini dikmişlerdi.

Batının Kraliçe Anası pekâlâ Çin halkının ilk insan tanrısı olabilir.[12] Kindar bir veba, kuraklık ve sel tanrısından evrilmişti, parlak beyaz kıvırcık saçlaydı, leopar kuyruğu ve kaplan dişleri vardı, böylece ıslık çalabiliyordu. Arkadaşları ise "kokmuş et", ağaçkakan gibi ses çıkaran ve gittiği yerde sele sebep olan kadife bir sülün ile bereketli hasatların habercisi leopar lekelerine ve bir öküzün boynuzlarına sahip "düzenbaz" bir köpekti. "Ana", MÖ 1. yüzyılın sonuyla birlikte bir ölümsüzlük tanrıçası hâline geldi, insanlığı iyilikleriyle düzene sokuyor ve gözdelerini ölümsüz kılabiliyordu. Bu şanslı ölümsüzler, daha az şanslıların türbelerinde uzun saçları ve kanatlarıyla sıska, yoksul giysili erkekler olarak resmedilmekteydi, Kuzey Himalaya'da bir yer olan Kraliçe Ana'nın Batı Cenneti'ndeki yaşarlardı. Orada "Anka kuşu yumurtalarıyla ve ölümsüzlük ağaçlarının çiyleriyle ve ölümsüzlük ırmaklarıyla kendilerine ziyafet çekerlerdi", onlara dokuz kuyruklu tilki, dans eden karakurbağası ile havan ve dibeğiyle ölüme meydan okuyan ilacı yapan tavşan arkadaşlık ederdi.[13]

Kraliçe Ana kendisine bağlananlara umut, rahatlık, heyecan ve hatta ölümsüzlük sunuyordu. Onlar da, hayati yağmur, sıkıntılı vakitlerinde yardım ve ölümsüzlük olmasa bile uzun bir ömür için ona dua ediyorlardı. Kırsal kesimin her bir yanına dağılmış

11. *Hanshu,* "The Annals of Emperor Hsiao-Ai", II.6b.
12. James, 1995.
13. *Shanhai Jing (Classic of the Mountains and Lakes).* MÖ 3. yüzyıl ve MS 2. yüzyıl arasında derlenen kitap Çin'deki hacılar için bir kılavuzdu, onlara karşılaşabilecekleri tuhaf yaratıklar ve manevi güçleri anlatılmaktaydı.

yerel küçük tapınaklarda şarkılar söylüyor ve onun için kurbanlar veriyorlardı. Tanrıça muhtemelen gizem kültlerinin ilahlarına en yakın olanıydı.[14] Yönetici seçkinlere ait olan Konfüçyüsçülük'ten farklı olarak, hem zenginlere hem yoksullara çağrıda bulunuyordu, gerçi yoksullar ağırlıktaydı. Ayinleri herkesi içeriyordu; oysa devlet ayinleri imparator ve sarayı hariç herkesi dışlardı.

Yaz geldiğinde "sıradan insanlar" Chang'an şehrine ulaştılar ve her ne kadar *Hanshu* asla açıkça beyan etmese de, dinsel heyecan artık bir isyan hâlinde patlak verdi. "Geceleri bazıları kapı sürgülerini kırarak ve bazıları duvarlara tırmanarak [evlere] girdiler." İnsanlar çalıyor ve yağmalıyordu, arabaları ve atları ele geçiriyordu. Şehrin depolarında, dar yollarında vahşi şekilde koşturuyorlar, şarkılar söyleyip dans ediyorlar, zengin malikânelerin etrafını çevreleyen yüksek duvarlara tırmanarak çatılarında fenerler yakıyorlardı.

Ne yazık ki *Hanshu* otoritelerin bu krizle nasıl başa çıktığını bize asla anlatmıyor. Bize anlatılan tek şey, sonbahar geldiğinde, hasadın toplanma vakti olduğundan kült de sönümlendi. Ancak Kraliçe Ana yaşamaya devam etti (Çok yakın dönemlere dek, belki günümüzde de, kuraklık zamanlarında ona ve ömürlerini uzatmak için onun görüntüsünü temsil eden 50 yaşındaki kadınlara hâlâ sunaklar yapılır).[15] MS 2. yüzyıldan itibaren, Kraliçe Ana Çin halk tanrıları panteonundaki en önemli tanrıça hâline geldi ve onun kültü de etrafında Daoizm'in şekillendiği odak noktalarından biri oldu. Tanrıça Roma İmparatorluğu'nun pagan tanrılarının kendisini yüceltme yolunu takip etmişti. Veba ve felaket tanrıçası olmaktan ölümsüzlük tanrıçası olmaya geçen Batı'nın Kraliçe Anası artık Doğu'nun Kral Babası'yla birlikte kozmosu ellerinde tutmaktaydı.

İmparator ve iç sarayı Batı'nın Kraliçe Anası'nın "isyan"ından pek az ders çıkarmıştı. Şansölye Wang Jia, dış sarayı temsil eden ve yöneten adam, iç sarayın kayırmacılığına son kez karşı çıkmaya çalıştı. MÖ 2 yılının Şubat ayında imparatorun dominant büyükannesi, Büyük Muhteşem Yaşlı Kadın İmparatoriçe Fu öldü. İmparator Ai, kendi büyük topraklarının bir kısmını gözdesi Dong Xian'a vermekte kararlıydı. Şansölye yine bir muhtıra yazdı ve İmparator Ai'nin Dong Xian'a böyle büyük bir hediye vermemesini tavsiye edip, aşağılamanın geleneksel resmî üslubuyla şöyle bitirdi: "Sizin

14. Flomer H. Dubs, "An Ancient Chinese Mystery Cult", *Harvard Theological Review*, 35/4 (Ekim 1942): 221-40.
15. A.g.e.

hizmetkârlarınız bu tür taleplerde bulunarak kendi körlükleriyle ölüm cezasını hak etmektedirler." Ve aslında öyle oldu. Wang Jia adil olmamak ve tahtı yanlış yönlendirmeye teşebbüs etmekle suçlandı. Davasında karar verilmesi en üst düzey saraylılara bırakıldı. Onlardan elli kadarı imparatorun suçlamalarını destekledi; sadece on kadarı bağışlanmasını tavsiye etti. 11 Nisan günü, Şansölye'nin ofisine onu tutuklamak üzere bir haberci geldi. Ağlamakta olan memurları ona zehir verdiler –hapishane yerine onurlu bir seçenekti– ancak Wang Jia bunu reddetti, çünkü devletin en iyi çıkarları doğrultusunda hareket ettim, dedi. "Böylece saray giysilerini giydi ve dışarı çıktı. Haberciyi gördüğünde iki kere eğilerek imparatorluk fermanını aldı. Sonra üstü açık küçük bir arabaya bindi, bu şekilde ölüm cezasına uğradığı gösterilmiş oluyordu. Adalet Komutanı ondan mührünü ve marki şeridini aldı, onu bağladı ve hapishaneye götürdü." Orada da Wang Jia yemek yemeyi reddetti. Yirmi gün sonra, kan kusarak öldü. Kısa süre sonra Wang Jia'dan intikam almış olan Dong Xian Başkomutan olarak atandı. Sadece 22 yaşındaydı ve artık devletin en güçlü makamını, gözden düşene dek Wang klanının kendilerine ait kıldıkları makamı işgal ediyordu.

Wang Mang, Büyük İmparatoriçe Muhteşem Yaşlı Kadın Fu'nun düşmanlığına maruz kalmadan önce Wangların Başkomutanlık yapan sonuncusuydu, kırsal kesimde malikânesindeki sürgünde pasif bir hayat sürmekteydi. Konfüçyüsçü bilge memurları arasında yavaş yavaş kendisine destek sağlıyor ve Konfüçyüs kutsallığı ve alçakgönüllülüğüyle ün kazanıyordu. Konfüçyüsçüler lüksün erdem yoksunluğunun bir nişanesi olduğunu düşünmekteydiler ve bu da dolaylı şekilde köylülerin yoksulluğunun sebebiydi. Wang Mang öyle bir kanaatkâr yaşam tarzı yarattı ki çok tahammüllü karısı parlak ipeklerden, kırmızı porsuk kürklerden, çınlayan yeşim mücevherlerden ve ipek çizgili terliklerden uzak durdu ve sonuç olarak bir hizmetkâr için yanıltılmıştı.

İmparator Ai ve iç saray yönetiminin başarısızlığı sadece yoksullar ve güçsüzler arasında değil memurlar ve iç saraydaki kayırmacılık oyununun kaybedenleri arasında da artan sayıda eleştirilere yol açmaktaydı. Gözlerini Wang Mang'a çevirmişlerdi; *Hanshu*'ya göre "Wang Mang'ın büyük bir ağzı ve basık bir çenesi vardı ve bir lider gibi görünmek için boşa çabalardı, çünkü çok kısa boyluydu. Boyu bir buçuk metre kadardı, kendisini daha uzun gösteren kalın (topuklu) ayakkabılardan ve uzun başlıklardan hoşlanırdı,

[böylece] etrafındakilere tepeden bakabilirdi."[16] Wang Mang bir vakitler kendisi ve ailesi naipler olarak imparatorluğu gerçekten yönettiklerinde iç saray avantajlarından yararlanmışlardı, ancak o da Eş Fu'nun gazabına uğradığında iç sarayın kurbanları arasında yer almıştı. Artık Konfüçyüsçü bilge memurlar, dış saray mensupları ve liyakate dayalı yönetim tarafından bir desteğe sahip olmaktaydı.

Ancak yönetici bir elit, imparatorluk kurumunu ve onun yararlandığı yönetim kurumlarını ölümcül derecede tehlikeye atmaksızın imparatoru nasıl eleştirir? Bir imparatoru yok ederken imparatorluğu nasıl koruyabilirsiniz? Wang Mang, nihai itaatsizlik eylemini, gaspetmeyi meşrulaştırmak için imparatorluğun yüce babasına saygıyla birlikte Konfüçyüsçülük'ün öğretilerini ve reçetelerini kullanacaktı.

16. *Hanshu*, XCIC, "The Memoir of Wang Mang", Bölüm B.

14
Bağnaz Gaspçı Wang Mang

> ... bir prensin bütün iyi niteliklere sahip olması gerekli değildir... ancak onlara sahipmiş gibi görünmesi çok gereklidir. Ve şunu da söylemeye cüret edeceğim ki, onlara sahip olmak ve her zaman onlara uymak zarar vericidir ve onlara sahipmiş gibi görünmek yararlıdır; bağışlayıcı, inançlı, insancıl, dindar, dürüst ve benzerleri gibi görünmek fakat öyle olmanızın istenmediğini aklınıza kazımak suretiyle karşıt olanı nasıl değiştireceğinizi bilir ve bunu yapabilirsiniz.
>
> Machiavelli, *Prens*, bölüm 18, 1513

MÖ 1 yılı yazında, siyah güvercinler ve tavus kuşları imparatorluk bahçelerinde ötüşürken, İmparator Ai de tohum gibi saçılmış incilerin olduğu yatağında ölmekteydi, iç sarayı ise hayatta kalabilmek için kendi ölüm kalım mücadelesiyle uğraşıyordu. İmparator Ai bir erkek çocuk sahibi olamamıştı ve memurların ve benzer şekilde rakip klanların hoşnutsuzluğuna rağmen Dong Xian'ı kendi vârisi olarak tayin etmiş, ona imparatorluk mühürlerini ve devlet kordonlarını teslim etmişti. MÖ 15 Ağustos 1 tarihinde İmparator Ai henüz 21 yaşındayken öldü. En hızlı harekete geçen de Wang klanı oldu.*

* Okurlar şunu akıllarında tutmalıdırlar ki benimde birçok kez alıntı yaptığım *Hanshu*'nun Wang Mang değerlendirmesi ona karşı önyargılıdır, çünkü *Hanshu* yazarları Wang Mang'ın kısa süreli hükümranlığı ardından Han hanedanlığı tarafından görevlendirilmişti. Wang Mang'ın ve hatta onun fiziksel görünümünün savunulması için bkz., "Wang Mang and the Restoration of the Han Dynasty and Later Han, Cilt 4: The Government"["Wang Mang ve Han Hanedanlığının Restorasyonu ve Sonraki Han"], *Bulletin of the Museum of Far Eastern Antiquities*, 51,1979; 1-300.

Saray Görevlisi ve Süvari Albayı Wang Hung, İmparator Ai tarafından kovulmayan az sayıdaki Wang klanı üyelerinden birisiydi, kılıcını alarak hızla Dong Xian'ın yanına gitti ve "Dong Xian'ın hasta imparatordan büyük hediyeler aldığını, imparatorluk mühürlerini ve kordonlarını almak yerine yüzüstü yatıp ağlaması gerektiğini, aksi hâlde kendi felaketini çağırmış olacağını söyledi". Dong Xian "ona karşı koymaya cüret edemedi, önünde diz çöktü ve imparatorluk mühürlerini ona verdi". Makamın sembolleri olan yeşim taşı mühürleri teslim ederek Dong Xian aslında imparator olmaktan da vazgeçmişti. Wang Hang atına bindi ve bunları "kibar yaşlı hanım", Büyük İmparatoriçe Muhteşem Yaşlı Kadın Wang'a verdi, artık rakibi, Büyük İmparatoriçe Muhteşem Yaşlı Kadın Fu öldükten sonra yeniden dirilmişti.[1]

Her ne kadar Dong Xian tahta talip olmaktan vazgeçmiş olsa da hâlâ imparatorluktaki en güçlü makam olan Başkomutanlık görevindeydi. Büyük İmparatoriçe Muhteşem Yaşlı Kadın Wang, İmparator Ai'nin cenaze törenini tartışmak üzere onu sarayına davet etti. Tek başına cenaze töreni düzenlemeleri yapabilme konusunda yeterli olmadığını ve yeğeni Wang Mang'ın yardımına ihtiyaç duyacağını ona kabul ettirdi; Wang Mang eski bir Başkomutan olarak oğlu İmparator Cheng için de cenaze töreni düzenlemişti. Bu Dong Xian için açık bir rütbe tenziliydi ve tehlike işaretini görmüş olmalıydı. "Başını yere doğru eğdi ve son derece onurlandığını söyledi." Büyük İmparatoriçe Muhterem Yaşlı Kadın Wang derhal bir haberci göndererek Wang Mang'ı çağırdı.

17 Ağustos günü Büyük İmparatoriçe Muhteşem Yaşlı Kadın, yaşının küçük olmasını gerekçe göstererek Dong Xian'ı Başkomutanlık'tan azleden bir imparatorluk fermanı yayınladı. 45 yaşındaki Wang Mang, bir kez daha Başkomutanlık makamına geldi, bu makamda daha önce kısa süreliğine bulunmuş, ancak İmparator Ai onu kovmuş ve sürgüne göndermişti. Aynı gün Dong Xian ve karısı kendilerini öldürdüler. Aileleri onları o gece gizlice gömdü. Ancak intikamcı Wang Mang, Dong Xian'ın cesedinin çıplak hâle getirilmesini ve bir hapishaneye yeniden gömülmesini emretti. Dong klanının tamamı sürgüne gönderildi ve onların malvarlıkları

1. *Honshu,* Glossary, X.404, "Emperor Cheng" (Çev. Homer H. Dubs, şurada: <http://libweb.uoregon.edu/ec/e-asia/read/CHPXfmal-l.pdf>). For the rest of the chapter I rely on *Honshu,* XCIX, "The Memoir of Wang Mang" (şuradan erişilebilir: <http://www.jefferson.village.virginia.edu/xwomen/intro.html>).

imparatorluk hazinesine aktarıldı; makamlarını Dong Xian'a borçlu olan bütün memurlar kovuldu.

Wang Mang'ın yengesi Büyük İmparatoriçe Muhteşem Yaşlı Kadın artık yeni imparatoru seçme yetkisine sahipti. Kuşkusuz Wang Mang'ın yardımıyla, dokuz yaşındaki üvey torununu seçti. Ancak onun ailesi saraydan oldukça uzak tutuldular; Wanglar güçlü bir iç sarayın ne denli tehlikeli olduğunu görmüşlerdi ve bizzat kendileri onun mağduru olmuşlardı. Küçük İmparator Ping'in annesini görmesi yasaktı; *Hanshu*'ya göre, annesi gece gündüz ağlamıştı ve ailesinin tamamının Chang'an'a girişleri engellenmişti; çok güçlüydüler ve şehirde pek çok bağlantıları vardı. Klanın büyük bir kısmı kendi lehlerine bir darbeye dahil oldukları suçlamasıyla sırayla idam edildiler. Wang Mang kendi düşmanlarını suçlamak için darbeyi kullanmıştı. Yüzlercesini idam ettirdi, aralarında Wang Mang'ın en büyük oğlu da bulunuyordu.

Oğlan çocuğu imparator tahta çıkmadan önce, Wang Mang, İmparator Ai döneminde kendi ailesinin çökertilmesine neden olan Ding ve Fu klanlarından intikamını aldı. Unvanlarını ve makamlarını iptal etti ve başkentin uzağına sürgüne gönderdi. Ailesinin desteğinden yoksun kalan İmparator Ai'nin karısı da intihar etti. Ai'nin üvey annesi, İmparatoriçe Feiyan için "adımları o kadar hafifti ki güzel duruşuyla ... bir insan elinin tuttuğu sallanan bir çiçek sapıyla kıyaslanırdı" denirdi (aslında hiç de narin bir çiçek değildi, yalan söyler, rüşvet alır, entrika çevirir, imparatorun çocuğu diye yutturmak için bir bebek sahibi olmak çabasıyla mümkün olduğunca fazla erkekle yatardı); o da inzivaya çekildiği sarayında intihar etmişti. Büyük İmparatoriçe Muhteşem Yaşlı Kadın Fu ile İmparatoriçe Muhteşem Yaşlı Kadın Ding'in cesetleri mezarlarında çıkarıldılar ve imparatoriçe muhteşem yaşlı kadınlar olarak değil de cariyelere yaraşır şekilde basit tahta tabutlarla tekrar gömüldüler. İlk türbeleri yerle bir edildi ve oraya da dikenler dikildi.

İç sarayın üyeleri çarpıcı şekilde yükselmişlerdi, ancak düşüşleri de aynı derecede hızlı ve genellikle vahşi şekilde oldu. Birkaç klan, muhtemelen sadece Wang klanı, çok hızla yükselip yok edilene dek kendilerini sürekli seçkinler olarak korumayı başardılar. Tıpkı iç sarayın kendi imparatoruyla birlikte yükselip düşmesinde olduğu gibi dış sarayın üst düzey memurları da benzerini yaşadılar. Fu ve Ding aileleri, Wang Mang tarafından tayin edildiklerinden dolayı üst düzey memurları azletmişlerdi. Şimdi de Wang Mang süreci tersine

çevirmiş ve onları yeniden görevlendirmişti, bu arada kendisine düşman olabileceklerinden kuşkulandığı üst düzey memurları da işten çıkarmıştı.

Başkomutan olduktan kısa süre sonra Wang Mang, Yi Eyaleti Valisi'ne, bariyerlerin dışındaki [Çin'in güneybatı sınırının ötesindeki] barbarları beyaz bir sülün sunmaları için ikna etmesi imasında bulundu. Yueshang kabilesinin lideri bu amaçla imparatorluk sarayına geldi, beraberinde saygı nişanesi olarak bir beyaz, iki siyah sülün bulunmaktaydı, gerçi yaptığı konuşma "sürekli olarak tercüme edilmek" zorunda kalmıştı. Bu olay tam olarak, MÖ 12. yüzyıldan 3. yüzyıla dek ülkeyi yöneten Zhou hanedanlığının destekçisi ve hamisi Zhou Dükü'ne ödenen haracın benzeriydi. Konfüçyüsçüler'e göre Zhou kralları, iyi düzenlenmiş ahlaki bir toplumu yöneten iyi yöneticilere örnektiler. Onların tamamı arasında en saygı göreni Zhou Dükü'ydü, küçük kardeşi büyüyene dek naiplik yapmış, hak etmiş vâris olarak da tahtı tekrar ona vermişti. Wang Mang sadece lafta naip olarak bilinçli şekilde, kendisi için değil de imparatorluğun çıkarları için hareket eden bu fedakâr dükü örnek almaktaydı. İronik olarak, tahtı gaspedişinin Konfüçyüsçü meşrulaştırmasını Wang Mang'a sağlayan da Zhou yöneticileriydi. Konfüçyüsçüler'in Zhou yöneticilerine verdiği adla bilge krallar da kendi hanedanlıklarını gasp yoluyla kurmuşlardı. Ahlaki meşruiyete ihtiyaç duymuşlardı, bunu da Göklerin [Tanrısal Katın] Yetkisi onlara vermekteydi.

Her ne kadar bu kavram muğlâk olsa da, daha sonraları Konfüçyüsçülük'e dahil edilmişti, Gökler, *Tian*, insani olmayan bir kudretti, evrenin uyumlu ve düzgün yönetilişiyle ilgiliydi (Gökler ayrıca iyi bir makamdı). Gökler imparatora yeryüzünde yönetme hakkını sunmakta ve böylece ona yarı tanrısal bir konum vermekteydi. Sadece imparator, "Göklerin Oğlu" olarak, Gökler, yeryüzü ve insan arasındaki uyumu sağlayabilirdi. İmparator, aslında, doğal dünyayı düzende tutabilmek için bir dizi kılı kırk yaran ritüelleri yerine getirirdi.

Her ayın başında Chang'an'ın güney varoşlarındaki Ming Tang yani Ayrım Salonu'nda inzivaya çekilmeliydi. Uyuduğu oda, yediği yiyecek, elbiselerinin rengi, arabasına koşulan atlar –ejderha savaş atları– *Ayinler Kitabı*'nda, *Liji*'de tasvir edilmişti. Bahar geldiğinde imparator "masmavi bir ejderhayla çekilen ve yeşil bayraklar taşıyan anka kuşları [ziller] olan arabasını sürer; yeşil elbiseler giyer ve [başlığına ve kuşağındaki kolyeye] yeşim taş [parçaları] takardı.

Buğday ve koyun eti yerdi. Kullandığı kayıklar, bitkilerin filizlerine [benzeyecek şekilde] hafifçe kavisliydi". Yaz mevsiminde kırmızılar giyer ve siyah kuyruklu kızıl atların çektiği parlak kırmızı bir arabaya binerdi; sonbaharda beyaz giyerdi ve atları da siyah yeleli beyaz atlar olurdu; kışın siyah giyer ve "demir karası atlara" binerdi.

Ancak Hıristiyan Tanrı'sının bahşettiği ilahi yönetme hakkından farklı olarak, *Tian*'ın Yetkisi koşullara bağlıydı. İmparator yeryüzünde uyum sağlamaktan sorumluydu; dolayısıyla imparatorluğunu iyi yönetmeliydi, yani kendi halkının refahıyla ilgilenmeliydi. *Ren*, yani yaklaşık anlamıyla, cömertlik, insanca davranmak, insanların zorluklarını anlamak ve onlara yardım etmek için bir şeyler yapmayınca, yönetici Göklerin Yetkisi'ni kaybedecekti. Göklerin Yetkisi anlayışını Konfüçyüsçülük'e MÖ 2. yüzyıl bilgesi Dong Zhongshu katmıştı; ona göre "Şayet monarkların işlediği şerler ve suçlar halka felaket getirirse, Gökler monarkların yönetme gücünü ellerinden alırdı". Yönetici, Gökler'in onayından yoksun kaldığında, insanların artık ona itaat etme görevi yoktu ve Gökler kendi Yetki'sini daha değerli bir yöneticiye bahşedecekti.

İmparator doğaüstü meşruiyetini satın alırken bir bedel ödemekteydi, bu bedel de Gökler'in iradesini yorumlayanların dayattığı şartlardı ve onlara muazzam miktarda güç devretmesiydi, o yorumlayıcılar Konfüçyüsçü bilginlerdi veya daha doğrusu bilgin memurlardı; çünkü bütün makamlar geçmiş oldukları Konfüçyüs sınavlarında kazandıkları erdemle belli ölçülerde bilginlere verilmekteydi. Gökler kendi hoşnutsuzluğunu, alametler ve delaletler, doğal felaketler ve tuhaf olaylarla uyararak dile getirirdi. Ancak sadece Konfüçyüsçü bilginler bu mesajları yorumlayabilirdi (en azından eldeki metinlerin, bizim inanmamızı istediği şey budur) ve sadece bilginler İmparator'un kendi politikaları değiştirmek suretiyle Gökler'i nasıl yatıştıracağını önerebilirdi. Eğer imparator Göklerin Yetkisi'ne inanıyorsa, bu durumda Konfüçyüsçü bilgin memurlar onun için hakikaten vazgeçilmezlerdi. Bilgin memurlar devletin seküler rahipleriydiler. Hindistan Brahmanizm'inden farklı olarak manevi iktidarı imparatora bırakmışlardı. Ancak imparatorun kutsal iktidarı ve yönetme hakkı, Konfüçyüsçülük'ün savunucuları ve yorumcuları olan memurlara tabiydi. Demek ki şaşırtıcı olmayan şekilde imparatorlar kendi iradeleri dışında meşrulaştırıcı bir ilke olarak Göklerin Yetkisi'ni ateşli şekilde selamlamayacaklar ve fakat alternatif bulma peşinde de olacaklardı.

Konfüçyüsçülük ayrıca bir imparatora karşı muhalefeti başka bir yoldan da meşrulaştırabilirdi ki o da imparatoru sadece kırılgan hâle getiren ama herhangi bir suçlamadan da bağışlayan bir yoldu. "Beş aşama öğretisi"ne göre, imparatorlar sadece kötü yönettikleri için değil basitçe sürekli yer değiştiren iki kuvvet, yin ile yang [karanlık ile aydınlık] arasındaki uyuma göre düşerlerdi. Yin ile yang güçleri bütün ikilikleri (dikotomileri), erkek ile dişi, gökler ile yeryüzü, gündüz ile gece, etkin ile edilgen, katı ile yumuşak gibi ikilikleri temsil ederdi. Yin ile yang ne iyiydiler ne kötüydüler; Çin dinleri iyilik ile şer konusuyla pek ilgilenmezlerdi. Yin ile yang gibi inandıkları ikilikler, birisinin ötekisi üzerinde zaferine sebep olacak şekilde çatışmaları değil de bir uyum yaratacak sonsuz bir döngü içinde birbirlerinin yerine geçerlerdi. Yin ile yang arasındaki ebedi bileşimler toprak, tahta, metal, ateş ve su olarak beş aşama veya element şeklinde işlerlik kazanırdı, bunlar da değişmez bir dizilim içinde birbirlerini izlerdi. İnsanların ve doğanın karşılıklı etkileşim hâlinde olduğu dünyadaki her sistem –mevsimler, duygulanımlar, yılın ayları, yönler, renkler, müzik, yiyecek, kokular– beş aşamanın özelliklerini paylaşırdı. Hanedanlıklar da gücün yükselişte olmasına uyumlu şekilde yükselir ve düşerlerdi.

Ahlaki bakımdan sorumlu görülmese de beş aşama öğretisi imparatoru Göklerin Yetkisi gibi Konfüçyüsçü memurlarına karşı da bağımlı kılmaktaydı. Tıpkı tuhaf ve felaket olaylar gibi Göklerin bir işareti de öyle sayılırdı, dolayısıyla bunlar da tekabül ettikleri hanedanlıkla birlikte bir elementin düşüşünü ve sonrakinin yükselişini haber verirlerdi. Ancak her ne kadar bir elementten ötekine değişim ve dolayısıyla bir hanedanlıktan ötekine geçiş kaçınılmaz olsa da, sadece ertelenebilirdi, bunun için de memurların işaretleri doğru yorumlamaları ve elverişli politikalar önermeleri gerekirdi.

Wang Mang Göklerin Yetkisi'ni ve beş aşama öğretisini mükemmel bir hünerle kullandı. O ve Konfüçyüsçü destekçileri, Gökler'in onun yönetmesini istediğini göstermek üzere alametler ve felaketler imal ederek bunları maniple ettiler. Tahta gerçekten çıktığında ise Wang Mang alametlerin usta maniple edicisi değil de kölesi oldu. Ancak kendisini tahta götüren yolda manevralar yaptığı dokuz yıl boyunca alametler ona çok güzel hizmet etmişti.

Göklerin Yetkisi öğretisini yaratan hanedanlığın koruyucusu büyük Zhou Dükü'ne verilen hediyenin aynısını, Yueshang kabilesinden beyaz bir sülünü hediye olarak aldığında gösterilen tepki

çok büyüktü. Wang Mang'ın erdemli yönetimi böyle bir "kanıt" ile karşılaştığında, Konfüçyüsçü memurlarıyla birlikte 8 bin kişi, resmî olarak naiplik yapan Büyük İmparatoriçe Muhteşem Yaşlı Kadın Wang'a başvurarak onun ödüllendirilmesini istedi, bu ödüllendirme için saray yerleşkesini terk ettiğinde ona eşlik edenlerin sayısı artmalıydı: "Kapılarda yirmi Görevli, Kanatlı Orman [üyelerinden] otuz kişi onu takip etmeli ve önünde ve ardında on büyük araba bulunmalı" dediler.

Fakat Wang Mang adımlarını çok dikkatli atıyordu. Konfüçyüsçü gerçek manevi alçakgönüllülük bakımından, kendi yeteneklerini eleştiren bir mektup sundu: "Aptal ve kaba bir tabiatım var" diye yazdı; "Bizzat içtenlikle bilmekteyim ki, erdemim ufakken makamım büyüktür, gücüm çok azdır ve görevlerim çok büyüktür. Gece ve gündüz korku içindeyim ve tedbirliyim, sürekli olarak sizin bilge sarayınızı onursuz hâle getirmekten ve küçük düşürmekten korkmaktayım." Büyük İmparatoriçe Muhteşem Yaşlı Kadın onu onurlandırmak üzere ferman üzerine ferman çıkardı; Wang Mang da mektup üzerine mektup yazarak bunu reddetti. Bu kez hastalığını ileri sürerek tekrar reddettiğine dair bir mektup yazdıktan sonra, giderek öfkelenen Büyük İmparatoriçe onun blöfünü görmeye çalıştı. Şunları söylediği bir ferman çıkardı:

> Dük dinleyicilerin bulunduğu her vakit gözyaşlarını dökerek itaat ederken kesin şekilde [onurlandırılmayı] reddediyor. Şimdi [Bize] kendisinin hasta olduğunu [bildiren] bir iletişim göndermiştir. Bu durumda [Biz] kendi işinde hazır bulunmasını emrederek onun şikâyetini kabul mü etmeliyiz? Veya [Biz] gerçekte onun tazminatını ödeyip ikamet etmesi için evine mi göndermeliyiz [yani makamından ve saraydan azletmeli miyiz]?[2]

Nihayet, MS 1 yılında, kendisine daha önce verilmek istenenlerden çok daha fazla onurlandırmayı kabul etti. Tıpkı Zhou Dükü gibi ona da yönetici hanedanlığın unvanı bahşedilerek istisnai bir onurlandırma yapılmıştı ve amaçları bilindiğinden, ironik şekilde, Han Hanedanlığı'na Sükûnet Veren Dük oldu. İlaveten küçük oğlan çocuğu imparatorun Büyük Hocası görevini de üstlendi, bu görev imparatorluk danışmanlarının yüce kabinesindeki en önemli makamdı. "En yüce bakanların en üst sınıfına ait" ayrıcalıklı bir amblemle de ödüllendirildi: Özel ayakkabılar, ejderhalarla süslü örtülü

2. *Honshu*, XCIX, "Memoir of Wang Mang", Bölüm A.

bir tunik, bir ejderha bayrağı, bir araba, parlak kırmızı balta ve bir siyah balta (balta cezalandırma gücünü sembolize ediyordu), ayrıca yeni sarayının kapılarını korumak üzere 300 Kaplan-Çevikliğinde-Centilmen. Yine Konfüçyüsçü alçakgönüllülüğün görünürdeki ruhuyla, Wang Mang zenginliğinde herhangi bir artışı reddetmişti (zaten 500 bin dönümden fazla araziye sahip olduğundan bu pek zor olmamıştı), ancak bunun yerine kendisini desteklemiş olan çok sayıda memurun markiler olarak asilleştirilmesini ve ayrıca emperyal Han hanedanlığının üyelerinin de asilleştirilmesini teklif etti.

Wang Mang giderek güçleniyordu, ancak Wang Mang'ın sergilediği Konfüçyüsçü alçakgönüllülüğü katıksız bir ikiyüzlülük olarak yorumlayan *Hanshu*'ya göre "asalet rütbesi ve makamı çok daha fazla onurlandırıcı olurken onun davranışı da çok daha fazla mütevazı olmaktaydı." "Bir şeyin yapılmasını istediğinde bunu kurnazca tavırlarıyla gösterirdi; hizbi de niyetlerini anlar ve onu bir muhtırayla dile getirirdi [ki o anda Wang] Mang gözleri yaşlı şekilde başını öne eğer ve kesinlikle reddederdi." MS 1 yılında Wang'ın istediği şey hâlâ kâğıt üzerinde naip olan yengesinin yanında önemsizmiş gibi görünmekti. Bakanları kurallara uygun şekilde imparatoriçenin daha önemsiz hükümet işlerinden uzak kalmasını ve Wang Mang'ın onun görevlerini üstlenmesini teklif eden bir muhtıra sunmuşlardı. Büyük İmparatoriçe Muhteşem Yaşlı Kadın Wang, yaşını gerekçe göstererek (70 yaşındaydı) bunu kabul etmiş ve yeterli görmüştü. Wang Mang artık imparatorluktaki en önemli şahsiyetti, İmparator Ping ise onun küçük kuklasıydı.

Ne var ki MS 2 yılında büyük bir kuraklık ve çekirge felaketi kuzey Çin'in üzerine çöktü. Yoksul köylüler Batı'nın Kraliçe Anası "isyanı"nda yaptıkları gibi kırsal kesimde yiyecek peşinde yine yollara düştüler. Açlıktan bitkin düşmüş bütün aileler bir salgınla silinip süpürüldüler. Gökler, hoşnutsuzluğunu mu göstermekteydi? Wang Mang yoksullara dağıtılmak üzere Maliye Bakanına derhal 1.500 dönüm ve para bağışladı.[3] Aynı yolu üst düzey memurları da izledi. En ağır şekilde mağdur olan insanlar toprak ve kelle vergilerinden muaf tutuldular, boş duran imparatorluk binalarında onlara ev verildi ve doktor ile ilaç yardımı sağlandı. Yoksulların ölülerini gömecek bağışlar yapılmaktaydı. Hükümet dairelerinin ve binaların, pazaryerlerinin ve yerleşim birimlerinin olduğu "yeni bir şehir"

3. Rudi Thomsen, *Ambition and Confucianism: A Biography of Wang Mang*, s. 63 (Aarhus University Press, 1988).

inşa edildi. Köylüler oraya gitmeye zorlandılar, seyahatleri boyunca onlara yiyecek verildi, oraya vardıklarında "tarlalar, evler, üretim aletleri bahşedildi ve saban sürmek için gerekli öküz ve tohum ve yiyecek için kredi verildi. Chang'an şehri içinde de yoksul halkın yaşaması için iki yüz evlik bir mahalle inşa edildi."[4]

Bu, yardımsever otoriterciliğin muhteşem bir uygulamasaydı ama pek alışılmadık da değildi; MÖ 119 yılında İmparator Wu da benzerini yapmıştı. Tarıma dayalı bir imparatorluk kendi köylüleriyle çatışmaya girmeyi göze alamazdı; onlar çok önemliydiler ve potansiyel bakımdan çok tehlikeliydiler. Han hanedanlığı, Qin hanedanlığına karşı köylü isyanının liderlerinden birisi tarafından kurulmuştu; ve köylüler sonunda Wang Mang'ın alaşağı edilmesine de yardım edeceklerdi.

Ancak MS 2 yılında Wang Mang'ın "kendi" halkının refahına gösterdiği ilgi onu son derece popüler kılmıştı. Kısa süre sonra, güney Vietnam'dan bir heyet geldi, yanlarında bir gergedan getirmişlerdi. Beyaz sülün hediyesinde olduğu gibi bu da Çin'in sınırları ötesindeki hayran ve kıskanç barbarların yardımsever Wang Mang'a verdikleri başka bir haraç olarak görüldü. Aslında bu işin arkasında olan yine Wang Mang'ın kendisiydi. Bölgedeki kraldan kendisine gergedan göndermesini özellikle kendisi istemişti.

Kızını, 12 yaşındaki İmparator Ping ile evlendirdikten sadece iki yıl sonra, imparator öldü. Wang Mang'ın düşmanları, oğlan çocuğuna zehirli biber şarabı verdiği söylentisini yaydılar. Wang Mang'ın 17 yaşında dul kalan kızı yeniden evlenmeyi reddetti ve sarayda inzivaya çekildi. On yedi yıl sonra, babasına isyan edenler Weiyang Saray'ını ateşe verdiklerinde, kendisini alevlerin arasına attı ve yanarak öldü.

İmparator Ping'in ölümü bir sorun yaratmıştı. Taht için beş kral ve kırk sekiz marki aday bulunuyordu ve hepsi de yaş olarak uygundu. Wang Mang imparatorluğun etkili bir yöneticisi olarak makamını kaybetme tehlikesiyle karşı karşıyaydı. Ancak, yetişkinleri dışarıda bırakan bir şey "keşfetti": tahtın hasta imparatorla aynı kuşaktan birisine geçmemesi "hukuk dışıydı". Yaşı küçükler arasında bir seçime mecbur kalarak Wang Mang "öngörülen adayların hepsi içinde en uygunu", yani vârisler arasında en küçüğü olarak iki yaşındaki Liu Ying'i seçti.

4. *Honshu*, XIII, "The Annals of Emperor Hsiao-P'ing".

Bundan sonra Wang Mang Konfüçyüs destekçilerinden muazzam bir kitle oluşturdu. İmparatorluğun her yanında Konfüçyüsçü okulların sayısını gözle görülür şekilde artırdı; köylerde bile artık Konfüçyüs Klasiklerini, özellikle "Ana Babaya Saygı Klasiğini" öğreten okullar vardı. MS 4 yılında Chang'an'da Konfüçyüsçü öğretinin kaynağı olan İmparatorluk Akademisi'ni büyük ölçüde genişletti, buraya fazladan 10 bin öğrenciyle uyumlu bir programın uygulanacağı bir bina ilave etti ve onlara eğitim verecek daha fazla öğretmeni işe aldı. Aynı yıl binlerce imparatorluk öğretmenini başkente davet etti, burada Konfüçyüsçü metinlere dair kendi yorumlarını yazmak üzere onlara bir fon ayrıldı. Wang Mang fiili olarak imparatorluktaki eğitimli insanların tamamını kendisi atamaya çalışıyordu.

Sonraki iki yılda, alametler ve işaretlere dair haberler peş peşe geldi. Wang Mang kendisine rapor yazan memurları bir "atama mektubu" ile ödüllendiriyor ve onları marki olarak asilleştiriyordu ki artık daha alaycı olanlar arasında bu konuda şakalar yapılmaya başlanmıştı. *Hanshu*'ya göre birbirlerine şöyle diyorlardı: "Göklerin Efendisi tarafından atama mektubu gönderilmeyenler sadece bizler miyiz?"

Şubat ayında, İmparator Ping de şubatta ölmüştü, üzerinde "Han Hanedanlığına Sükûnet Veren Dük imparator olmalı" emri yazılı beyaz bir taş bulundu. Hemen sadık memurları onu İmparatorluk Naip'i yapması için Büyük İmparatoriçe Muhteşem Yaşlı Kadın'a dilekçe verdiler. Wang Mang, dediler, vekil imparator olmalıdır. Böyle bir şey onu, örneği gösterilen Zhou Dükü'yle aynı mevkie getirecekti, o da naiplik yaparken *de facto* bir imparator, "Göklerin Oğlu" olarak kabul edilmişti. Vekil imparator olarak Wang Mang'a, tıpkı Zhou Dükü gibi, kendisinden "Ben" diye söz etmesine de izin verilecekti;

> doğu steplerine tırmanacak ve Göklerin Oğlu'nun önlüğünü giyecek ve püsküllü kareli şapkasını takacak, kapı ile pencere arasındaki balta süslü perdeye sırtını dönecek ve saraydakiler ve görevlilerle hükümet işlerini görüşürken yüzünü güneye çevirecekti. Arabasıyla ve giysileriyle [Saray'a] girip çıkarken [halk] uyarılmalı ve [caddeler] boşaltılmalıydı. Sıradan insanlar ve saraylılar kendilerine onun "tebaaları" veya "dişi hizmetçileri" diyeceklerdi.[5]

5. A.g.e., XCIX, "Memoir of Wang Mang", Bölüm A.

Büyük İmparatoriçe Muhteşem Yaşlı Kadın Wang, yeğeninin niyetleri konusunda giderek artan kuşkuya kapılmaktaydı. Beyaz taş alametinin "imparatorluğu kandırmak için uydurulduğunu ilan etti. [Onun mesajı] fiiliyata geçirilmezdi". Ancak memurlar artık ondan çok daha güçlü hâle gelmişlerdi. Wang Mang MS 6 yılı Nisan ayında İmparatorluk Naip'i olarak atandı. Onun etkisi altında, Gökler'e tapınmak resmî olarak imparatorun dinsel görevlerinin bir parçası yapıldı. Bu görev, 20. yüzyılın başlarında son Çinli imparatorluk hanedanlığı olan Qing'in yıkılışına dek devam etti.

Ve MS 8 Ocak 9 tarihinde işi sağlama alan en sonuncusu gelene dek alametler devam etti. "Kendisini palavrası dışında fark ettirmeyen" genç bir öğrenci Ai Zhang, Chang'an'daki imparatorluk tapınağına bronz bir mücevher kutusu teslim etti. Kutunun içinde Gökler'den gelen mühürlü bir mesaj vardı ve Wang Mang'ın imparator olması gerektiği yazıyordu. Ayrıca yeni imparatora bağlı olarak çalışacak en yüksek makamlardaki on bir kişinin isim listesi de bulunuyordu, onlar arasında elbette Ai Zhang'ın kendisi de yer alıyordu ("Kehanet" doğru çıktı. Wang Mang imparator ve Xin (veya Yeni) hanedanlığın kurucusu olduğunda, yeteneksiz fakat son derece yaratıcı Ai Zhang Devlet Generali ve Xin'i Güzelleştiren Dük yapıldı).

Ertesi sabah İmparatorluk Evi Yaşlısı, Sadakat ve Ebeveyne Saygı Markisi Liu Hong, bakanlarını toplamış olan Wang Mang'a alamet haberini verdi. Ancak belirgin şekilde Gökler'den bir acil cevaba daha ihtiyaçları vardı. "Henüz bir karara varmamışken, doğaüstü büyük taş adam [büyük bir taş heykel] konuştu ve şöyle dedi: 'Xin İmparatorunu [Wang Mang'ı] vakit kaybetmeden... Yetki alacak [yer olan] Tapınak'a götürün. Oyalanmayın.'"

Ancak Wang Mang gereğinden fazla oyalandı. Bir fermanda söylendiğine göre "O",

> şaşkın ve saygıyla korkmaktaydı ve Han hanedanlığının sonu engellenemeyeceğinden ötürü endişeliydi ve üzgündü... üç gece boyunca yatağına gitmedi ve üç gün boyunca yiyeceklere dokunmadı. En üst düzey bakanları, markileri, üst düzey bakanları ve asilzadeleri davet etti ve onlara sordu, hepsi dedi ki "Haşmetli Yukarıdaki Gökler Yetkisi'ne göre [yönetimi] alman uygundur."[6]

6. A.g.e., Bölüm B.

Wang Mang boyun eğdi. Yengesine verdiği muhtırada şöyle demişti: "Hizmetkârınız Mang [nasıl olur da Göklerin Yetkisi'ne] itaatsizlik eder ki?"

Ancak *Hanshu*'ya göre, Büyük İmparatoriçe Muhteşem Yaşlı Kadın, Wang'ın imparatorluk tahtını gaspetmesine öfkeyle karşı çıktı. Aslında bir yandan Büyük İmparatoriçe Muhteşem Yaşlı Kadın ailesine olağanüstü tutkuyla bağlıyken ve iç sarayı onlar için ve kendisi için yönetmekten mutluyken, gaspetme konusunda bir çizgi çekmiş olması pekâlâ mümkündü, çünkü bu şekilde otoritenin, istikrarın ve geleneğin yıkılmış olacağına inanmaktaydı. Wang Mang, imparatorluk otoritesinin de gerçekte kendisine geçmesinin resmî bir sembolü olarak Han mührünü kendisine devretmesini istediğinde, imparatoriçe ona "bir domuzun veya bir köpeğin bile ondan artakalanları yemeyeceği inançsız bir kul" demiş ve mührü yere fırlatmıştı.

MS 15 Ocak 9 tarihinde Wang Mang tahta çıktı. Zhou Dükü'nden farklı olarak tahtı yerini doldurduğu genç Prens Liu Ying'e iade etmedi. Tersine, "Genç Prens'in ellerini tuttu, gözyaşı dökerek ve içini çekerek şöyle dedi: 'Çok eskiden, Zhou Dükü naiplik makamındayken, sonuç olarak [hükümeti] zeki prensine iade edebilmişti. [Ancak] şimdi sadece haşmetli Aziz Gökler Yetkisi'nin baskısı altında olmamdan [dolayı hükümeti size iade etme] amacımı yerine getiremiyorum.'" Yeni Xin hanedanlığının vârisi olarak hayattaki oğullarından birisinin ismini telaffuz etti ve veraset yoluyla gelmemiş olan Müesses Sükûnet Dükü'nü "Xin Evi'nde ebediyen bir misafir" yaptı. Gerçekte bebek prens eski bir hükümet binasında ev hapsindeydi, "dört duvar arasında hapsedilmişti, öyle ki büyüdüğünde evcil hayvanlardan altı [türünün] isimlerini bile söyleyemeyecekti." Bakıcılarının ve sütannelerinin bile onunla konuşması yasaktı.

Wang Mang imparatorluğun geneline tahta geçme hakkının ona Gökler Yetkisi tarafından verildiğini ve bunun da yeni bir elementin ortaya çıkışının kaçınılmaz sonucu olduğunu ilan etti. Beş Haşmetli İlke'nin On İki Generali imparatorluğun dört bir yanını dolaştılar, Gökler Yetkisi'nin otuz iki alamet sayesinde verildiğini açıkladılar: "Beş tane 'Erdemlerin Mutlu Alametleri' maddesi, yirmi beş tane 'Alametler Yoluyla Yetkiler' ve on iki tane 'Göksel Tercihlerin Cevapları' bulunmaktaydı." Daha sonraki bir fermanda, Wang Mang şunu ilan etti: "Kırmızı [Efendi] yaşı için [seçilen yılların sayısı] için

yapılan hesap sona ermiş olduğundan, [o hanedanlığı] korumak için güce sonuç olarak artık sahip değilim." Bağlı olduğu Han hanedanlığıyla birlikte ele alınan ateş elementi ve onun kırmızı rengi artık yerini toprak ve onun rengi olan sarıya bırakmaktaydı. Parlak kırmızı bayraklar ve memurların ve cariyelerin kırmızı ipekleri ortadan kalkmıştı. Sarı, saraydaki yeni renkti.

Konfüçyüsçü propaganda işe yaradı. Wang Mang'ın gaspına karşı direniş en alt seviyedeydi. Han klanı üyeleri tarafından belli yerlerde isyan çabaları görülmüştü, ancak desteğin çok büyük bölümünü yitirmişlerdi; Wang Mang çok popülerdi ve onun lehine olan alametler çok ikna ediciydi.

Wang Mang Gökler Yetkisi sayesinde kendi imparatorluğunu satın almıştı. Yetki'nin onunla beraber kalacağına dair kararlılığı ise ne var ki ölümcül olacaktı.

15
Çok Yüksekten Uçan Ejderha

Meydana gelebilecek olaylar arasında korkulması gerekenler insan alametleridir. Dikkatsizce saban sürmek ekinlere zarar verdiğinde ve yabani otları temizleyenler geride yabani ot bıraktıklarında, hükümet kontrolden çıkıp halkın desteğini kaybettiğinde, tarlalar tarumar olur, hasat yetersiz olur, tahıl pahalıya satın alınır ve insanlar açlık çeker, yollarda cesetler yatar: İnsan alametleri derken kastettiğim işte bütün bunlardır.

Xun Qing, *Treatise on Heaven* [Gökler üzerine Tezler], MÖ 3. yüzyıl

"Kader" gökler tarafından değil şans tarafından belirlenir.

Xun Qing, *Treatise on Heaven* [Gökler üzerine Tezler]

Bütün dinler insanların zihinlerindeki kendi gündelik hayatlarını kontrol eden dışsal güçlere dair inanılmaz yansımadan başka bir şey değildir.

Engels, *Anti-Duhring*, 111.5,1878

Wang Mang'ın hükümranlığı bir felaket oldu. Tahtı ele geçirmekte çok yetenekliydi ama ona çıktığında tamamen yeteneksizdi.[1] Hükümranlığına başladığında imparatorluğun neredeyse tamamının iyi niyeti arkasındaydı; yerlerinden edilen Han hanedanlığının üyeleri iki başarısız isyana yeltenmişler ve ardından sessizliğe bürünmüşlerdi. Ancak hükümranlığının sonuna

1. Bu bölüm *Honshu'yu esas alıyor,* XCIX, "Memoir of Wang Mang", Bölüm B ve C (şuradan erişilebilir: <http://www.jefferson.village.virginia.edu/xwomen/intro.html>).

geldiğinde Wang Mang herkesle kavgalı hâle gelmişti. Yönetimi kaos girdabında dibe doğru inerken, kendisini tahta çıkartan ikiz öğretilerin sihirli formüllerine dört elle sarılmıştı, bu öğretiler de Göklerin Yetkisi ve beş aşama öğretisiydi, ama *ren*'i de terk etmişti ki bu da iki öğretiyi birbirine bağlayan önemli ilke olan yöneticinin kendi tebaasıyla ilgilenmesiydi.

Konfüçyüsçü bilgin memurlar kendi rasyonel, etik "din"lerine sihirsel, irrasyonel ve doğaüstü olanları da katmışlardı. Ancak böylesi halkın gönüllerini ve akıllarını ele geçirmek üzere tasarlanan bir büyü değildi. Konfüçyüsçü sihir, Konfüçyüsçülük'ün diğer özellikleri gibi, yönetici ve yönetici seçkinler için söz konusuydu. Memurlara, kendilerini ve düzgün çalışan bürokratik mekanizmalarını sorumluluktan muaf tutarken imparatoru eleştirme ve hatta yerinden etme imkânı tanımaktaydı ve yöneticiye, özellikle gaspçı yöneticiye doğaüstü bir meşruiyet sağlamaktaydı. Konfüçyüsçülük bir bütün olarak doğaüstü olanlarla hiçbir şekilde ilgilenmezdi ve memurlar muhtemelen birçok yönetici seçkinin kuşkuculuğunu paylaşırlardı. Xun Qing, MÖ 3. yüzyıldaki büyük Konfüçyüsçü usta, Gökler'in alametler göndermesi ve ona kurban sunarak cevap verilmesi fikrini devre dışı bırakmıştı. Ona göre ve birçok Konfüçyüsçü'ye göre böyle bir şey katıksız hurafeydi: Kitleler için iyiydi ama seçkinleri yanlış yönlere sevk ederdi.

Ancak her ne kadar *Hanshu*'da resmedildiği üzere Wang Mang tahta yönelik seyahatine Konfüçyüsçülük'ün zalim, güvenilmez bir maniple edicisi olarak başlamış olsa da, tahtı kaybetme nedeni de esas olarak bir inançlı olması *idi*. Gökler'in hâlâ kendisini tercih ettiğini ispatlama çaresizliğinde, halkın değil Gökler'in ihtiyaçlarını yerine getirmeye odaklanmıştı. Gökler'den gönderilen daha yapıcı alametlere yönelebilecek iyi bir toplum yaratmaya çalışmak yerine, Wang Mang alametlerin kendileriyle takıntılı hâle geldi. Olumlu yönde maniple edilebildikleri takdirde o da tahtını sağlama alabilecek ve Yetki onda kalacaktı. Wang Mang'a göre alametler halkının refahı değil de iyi yönetiminin kanıtı oldular.

Ne var ki Wang Mang hükümranlığının başlangıcında yardımsever Konfüçyüsçü yönetici olarak niteliklerini ispatlamaya kararlıydı. MS 9 yılında toprağı kamulaştırdı. Bu popülist bir hamleydi ve kuşkusuz toprak sahibi aristokrasiyi daha fazla zayıflatmayı da amaçlamaktaydı. Ekili bütün tarlalar "hükümdarın tarlaları" olarak yeniden adlandırıldı ve satın alınması veya satılması yasaklandı.

Sekizden az erkeğe sahip aileler, her erkek başına yaklaşık 50 dönümlük ekilebilir toprakla sınırlandırıldı; her fazla ürün daha geniş ailelerle veya o bölgedeki insanlarla bölüşülecekti. Fermana karşı çıkan veya hatta onu eleştiren herhangi bir kimse "dört sınırların dışına atılacak [ve bu şekilde] elfler ve goblinlerle karşı karşıya bırakılacaktı", yani idam edileceklerdi. Aynı zamanda Wang Mang kölelerin satın alınması ve satılması konusunda da genel bir yasak ilan etti; sadece, en büyük köle sahibi olan hükümet bundan muaftı.

Başka bir imparatorlukta bu önlemler olağanüstü radikal bir hamle sayılabilirdi. Çin'de ise Konfüçyüsçü eşitlikçi geleneğin parçası olarak sunuldular. "Reformist"lere göre, halkın maddi refahı Konfüçyüsçülük'ün amacı olan uyumlu bir toplumun yaratılması için her şeyin ötesinde gerekliydi.

Wang Mang *jingtian* sistemini, yani kare tarla sistemini restore ettiğini iddia ediyordu, bu sistem MÖ 4. yüzyılın büyük Konfüçyüsçü teorisyeni Mencius tarafından savunulmuştu ve her ne kadar efsanevi bir icat olsa da (MÖ 12. yüzyıldan 3. yüzyıla dek ülkeyi yöneten) büyük Zhou kralları döneminde kullanıldığı ileri sürülmekteydi. Wang Mang kendisinin bilgelerin ayak izlerini takip ettiğini gösterecek kadar kurnazdı, devreye soktuğu her uygunsuz reformun öncüsünün onlar olduğunu söylerdi. Özellikle *Zohuli*'yi esas alırdı, bu Wang Mang'ın baş ideologu Konfüçyüsçü büyük bilgin Liu Xin tarafından "bulunmuş" olan klasikti, büyük Zhou Dükü tarafından yapılan bir değerlendirme olduğu ileri sürülmekteydi, gerçi pekâlâ idealize edilmiş bir antikliğin yeniden yapımı da olabilirdi.

Kamulaştırma işinin arkasındaki muhtemelen Liu Xin olmalıydı. Konfüçyüsçü birçok bilgin memur gibi o da, ne zaman kuraklık ve seller Çin'i kötü şekilde etkilese tarım alanında her zaman patlak verme tehlikesi taşıyan huzursuzluğun nasıl önlenebileceğine uzun süredir kafa yormaktaydı. Bilgin memurlar huzursuzluğun suçlusu olarak toprağın çok zengin aileler elinde yoğunlaşmasını gösterirlerdi. Köylüler zor zamanlarda kendilerini güvenceye alacak çok az toprağa sahiptiler ve doğal bir afet geldiğinde sonuç olarak yollara düşerlerdi ve eşkıyalığa başvururlardı. Reformlarını ilan ettiği bir fermanda Wang şöyle diyordu:

> Bütün yıl boyunca babalar ve oğulları, kocalar ve karıları toprağı sürerler ve yaban otlarından temizlerler, [ancak] elde ettikleri onları hayatta

> tutmaya yetmez. Bu yüzden zenginlerin atları ve köpekleri fazla ürün olarak fasulye ve tahıla sahiptirler ve [zenginler] bundan gurur duyarlar ve bu kötülüğü yaparlar, oysa yoksullar sadece bira posasıyla yetinmek zorundadır, çaresiz hâlde kötü yollara düşerler.[2]

İmparator Ai'nin hükümranlığı döneminde Konfüçyüsçü memurlar herhangi bir toprak ağası tarafından sahip olunabilecek arazi miktarının sınırlandırılmasını teklif etmişler, ancak bu teklif güçlü iç sarayın karşı çıkmasıyla engellenmişti. Fakat hükümranlığının başlangıcında Wang Mang, tahta çıkmasında desteklerine çok güvenmiş olduğu memurlarının tavsiyesini yerine getirdiği için çok mutluydu. Dış saray yükseliş dönemindeydi, gerçi bu durum uzun sürmeyecekti.

Üç yıl sonra Wang Mang toprak sahiplerinin (eski aristokrasiden geride kalanlar ile varlıklarını toprağa yatırmış ve ayrıca asilleştirildiklerinde kendilerine muazzam topraklar bahşedilmiş olan üst düzey memurların) öfkesi önünde boyun eğdi ve toprağı kamulaştırma işini iptal etti. Ayrıca köle satın alımı ve satımı konusundaki yasak da kaldırıldı ya da Wang Mang'ın fermanında söylediği üzere yasağı ihlal edenler "geçici olarak soruşturmadan uzak tutulacaklardı". 400 yıl kadar önce de hükümet yine büyük toprak sahipliğine sınırlama getirmeye çalışmıştı. Ne var ki, kamulaştırmanın iptaliyle güçlü toprak sahipleri yatışmış olmadılar, daha sonraları Wang Mang'a karşı isyanda birleşeceklerdi; ayrıca iptal kararı köylüleri de öfkelendirdi, vaat edilen toprağın ellerinden alındığını görmüşlerdi ve zaten Wang Mang'ın ateşli destekçileri olmak ile acımasız muhalifleri olmak arasında gidip gelmekteydiler.

Yine Zhou Dükü'nü örnek aldığını ileri sürerek Wang Mang köylülerin "hiç kimseye ait olmayan topraklardan" (ortak topraklardan) temin ettikleri kuşlardan, balıklardan, kaplumbağalardan, yabani ballardan, çıralardan ve yoksul köylü ailelerinin geçimlerini sağlamak için yararlandıkları bütün bu son derece değerli fazla gelir kaynaklarından vergi alınmasını dayattı. Bu "dağlar ve bataklıklar vergisi" muhtemelen Wang Mang'ın en ciddi politik hatası oldu. Şaşırtıcı olmayan şekilde, köylülerin nefretini kazandı. Ancak çaresizce paraya ihtiyacı vardı.

Alametlerle uyum içinde –fakat belki de halk desteği olmayan yöneticilerin yeniden popülerlik kazanmak amacıyla başvurduk-

2. A.g.e., Bölüm B.

ları bölücü bir taktik türü olarak– Wang Mang güçlü Xiongnu'ya veya Hunlar'a karşı, iflas ettirecek denli masraflı bir seferberlik başlattı (Hunlar, Kuşanlar'ı Moğolistan dışına atarak şimdiki kuzey Hindistan ve Pakistan'a dek süren aynı kabileydi). Çinliler Xiongnu'nun kendi vasalları olduğunu sanmaktan hoşlanırlardı ve Çin Seddi'nin öteki tarafındaki "Dış Çin" sınırları dışında kalmalarını teşvik etmek amacıyla onlara muhteşem "hediyeler" sunarlardı. Ancak Xiongnu sınır saldırılarına yeniden başlamıştı. *Hanshu*'ya göre, Wang Mang krallarının unvanını marki'ye indirerek onları kışkırtmıştı, aynı şeyi güneybatı sınırlarındaki "barbar vasallara" da yapmıştı. Bu da ondaki "unvanların düzeltilmesi" takıntısının bir parçasıydı.

Konfüçyüs'e göre "unvanların düzeltilmesi" toplumu oluşturan ilişkiler hiyerarşisinde bir kimsenin gerçek yerini kavraması bakımından çok önemliydi. Her kişinin sosyal konumu sorumluluklar ve görevler içerirdi; kişinin unvanı da bunu yansıtırdı. Eğer unvanları onların hiyerarşideki doğru konumlarına tekabül ediyorsa –eğer doğru şekilde kral değil de marki olarak adlandırılmışlarsa– bu durumda o kişi kendi astlarına ve üstlerine karşı doğru bir tarzda davranabilirdi. Konfüçyüs'e göre "unvanların düzeltilmesi" uyumlu bir toplumun inşasını geliştirirdi. Ancak Wang Mang, birçok köktenci gibi, yönetme ilkesini yanlış uyguladı. Terminolojiyi (adlandırmayı) doğru şekilde ele aldığı takdirde, yani Zhou bilge krallarının kullandığı unvanları benimsediği takdirde, toplumsal uyumun restore edileceğini ve hükümetinin sorunlarının yok olacağını düşünmekteydi. Reformlarının halkın zararına olduğu ispatlandığında, yoksullar, toprak sahipleri ve hatta kendi memurları arasındaki desteğini yitirdiğinde, Wang Mang da zorluklarına bir çözüm olarak giderek artan şekilde unvanların düzeltilmesine yöneldi. Özünde felsefi bir ilke olan şey Wang Mang tarafından sihirli bir formüle dönüştürüldü.

Xiongnu'nun sınır saldırılarının sebebi liderlerinin kral unvanının marki olarak indirilmesi olsun ya da olmasın, Wang Mang'ın dalkavuklukları gün geçtikçe fazlalaşan memurları, mevcut kehanetleri kesinlikle askerî bir misilleme olarak yorumladılar. MS 10 yılında Sarı Irmak'ın kollarından birisinin batı kıyısı kısmen çökmüş ve nehrin akışını değiştirerek kuzeye doğru yöneltmişti. Bu ciddi bir sulama hatasının kanıtıydı. Ne var ki Wang Mang'ın etrafı duymak istediği tavsiyeleri veren memurlarla sarılmaya baş-

lanmıştı. Onlar da "tebriklerini sundular" ve "toprağın suyu yukarı doğru ittirmesi Hunlar'ın [Xiongnu'nun] yok olacağının mutlu bir kehanetidir" dediler.

Barbarları Titreten General, Barbarları Yatıştıran General ve Pislikleri Kovan General tarafından yönetilen 300 bin kişilik muazzam bir ordu kuzeybatı sınırında harekete geçirildi. Askerler, uygun barınak ve tedariklerden yoksun şekilde, zaten kıtlıktan mustarip olan ve yiyecek peşinde komşu eyaletlere saldırılara başlamış olan yerel halkın sırtına bindiler. Düzeni yeniden sağlamak bir yıldan fazla sürdü. Ordu ise bu arada sınırlarda kamp kurmaya devam etti –ki bu durum devlet kaynaklarını büyük ölçüde kurutmaktaydı– ancak hiçbir hareketle karşılaşmadı. Dokuz yıl sonra Xiongnu Çin topraklarının içlerine doğru saldırılarına devam ederken, o ordu hâlâ orada yerel köylülere yük olmaktaydı. İşte bu noktada Wang Mang "çeşitli askerî kuvvetleri büyülü sözlerle bastırma"nın bir çözüm olduğuna karar verdi. Bunu *Hanshu* şöyle yorumluyordu: "Kişiliği gereği [Wang Mang] şanslı zamanların ve günlerin numerolojisini severdi. Ne zaman ki sorunlar acil hâle gelir o da sadece bunları büyülü sözlerle bastırırdı." Xiongnu ise Wang Mang'ın hükümranlığı boyunca yaygın bir tehdit olarak var olacaktı.

Wang Mang sınırdaki garnizonların ağır maliyetlerinden ötürü vergileri artırmaya mecbur kaldı, ordudaki tek bir at sıradan bir aile kadar arpa tüketmekteydi. Böylece üretimden ortak araziye dek halkı derinden etkileyen vergiler koydu. Yine böylece devletin ticaret dünyasına müdahalesi de arttı. Wang Mang tüccarları en kârlı geçim kaynaklarından birisinden mahrum bırakmıştı: Yüz yıl öncesinde tuz ve demirin madenciliğini ve satışını ve madeni para basımını üstlendiği gibi devlet şimdi de alkol yapımını ve satışını da üstlendi.

MS 11 yılında Sarı Irmak –"Çin'in hüznü"– bentlerini yıktı, Chang'an'ın doğusundaki çamurlu ovalardaki geniş tarım arazilerini sel suları bastı.

Wang Mang'ın hükümranlığı boyunca (MS 9-23) Çin bir dizi doğal afete maruz kalmıştı. Seller, kuraklıklar ve çekirge, kertenkele saldırıları yüzlerce ve binlerce köylüyü yiyecek peşinde köylerini terk etmeye mecbur bıraktı. Tahıl fiyatları zirveye çıktı. MS 11 ile 22 yılları arasında beş kıtlık yaşandı ve köylülerin açlıktan kaynaklı yasa tanımazlığı politik isyanlara dönüştü.

Ancak Wang Mang'ın hava durumuyla yok olmasına gerek yoktu. Nobel ödülü kazanmış ekonomist Amatya Sen'in işaret ettiği üzere kuraklıklar ve seller kıtlığa yol açmazlar: Kıtlığa yol açan şey köylülerin zaten hayatta kalma sınırında bir mücadele içinde olmaları ve hükümetin onların maruz kaldığı sıkıntıları çözmedeki başarısızlığıdır.[3] Çin her altı-yedi yılda bir kuraklık yaşamaktaydı. MÖ 119 ile MS 188 yılları arasında, açlık çeken köylüler imparatorlukta yollara düştüğünde beş "göç olayı" meydana gelmişti.[4]

Bir kıtlık yılı, hükümetin yeterliliğinin sınandığı bir dönem olurdu. Wang Mang ise yetersiz olduğunu ispatlamıştı. Hava durumunu sihir yoluyla teşhis ederek ve onu sihirlerle ele almaya çalışarak doğal bir afeti politik bir çöküntüye dönüştürmüştü. On dört yıllık hükümranlığı boyunca on yedi köylü isyanı meydana geldi, oysa MÖ 1. yüzyılın tamamında sekiz isyan yaşanmıştı.[5] Kendisine eskiden destek verenlerden giderek artan sayıda insanı kızdırdıkça ve kendi memurlarından giderek izole oldukça, o da büyük ölçüde bizzat kendisinin yarattığı sorunlara çözüm olarak daha fazla şekilde büyüye başvurmaktaydı.

Wang Mang yiyecek yokluğu sorununu çözmeye çalıştıkça aslında sadece köpürtmüş olmaktaydı. Geçici toprak kamulaştırması gıda üretimini mahvetmişti. "Dağlar ve bataklıklara vergi", ortak arazilerdeki meyvelerden vergiler dahil artan vergilendirme, birçok köylüyü hayatta kalabilmek için bir uçurum kenarında titremeye terk etmişti. Vergilendirmede ufak bir artış bile köylünün artık karnını doyurmaya gücü kalmadığı anlamına geliyordu. Köylü ve ailesi ertesi yıl tohum olarak kullanacakları tahıllarının çoğunu yemek zorunda kalıyorlar ve böylece sonraki hasatta daha az tahıl elde ediyorlar, vergilerini ödemek için ellerinde daha az mahsul kalıyor, yıkım ve açlıkla yüz yüze geliyorlardı. Wang Mang, MÖ 53 yılında imparator Huan tarafından getirilen ve sonra iptal edilen tahıl üzerinde fiyat kontrolünü yeniden devreye soktu. Fiyatlar düşükken tahıl satın alınır ve tahıl azaldığında ve böylece pahalı hâle geldiğinde satılmak üzere silolarda depolanırdı. Bu, zor za-

3. Amartya Sen, *Poverty and Famines: An Essay on Entitlements and Deprivation* (Clarendon Press, 1982).

4. Cho-yun Hsu, *Han Agriculture: The Formation of Early Chinese Agrarian Economy (206 B.C.-A.D. 220)*, s. 136 (University of Washington Press, 1980).

5. *The Cambridge History of China,* Cilt 1, s. 243 *(The Ch'in and Han Empires, 221 BC-AD 220,* editörler Denis TWitchett ve Michael Loewe, Cambridge University Press, 1986).

manlarda halkı tüccarların spekülasyonuna karşı koruma çabasıydı; Konfüçyüsçü memurların tüccarlara yönelttiği suçlamalardan birisi de buydu, gerçi ironik şekilde, yeni politikayı uygulamak için sorumlu mevkilere getirilenler de zengin tüccarlardı. İlke olarak artık gıdaların alım ve satışını kendi özel kârları için değil kıtlık olduğunda gıda fiyatlarının çok yukarı fırlamasını önlemek için yapmaktaydılar. Gerçekte ise, bu politika Wang Mang hükümranlığında gıda krizini sadece daha kötüleştirdi, çünkü şahsi bir kâr teşviki olmaksızın tüccarların zor bulunan malların nakledilmesi masrafına girişmesinin hiçbir nedeni olmazdı. Hükümet siloları boş kalıyordu ve tahıl fiyatları yükseliyordu.[6]

Açlık çeken köylüler yiyecek olan bölgelere akın ediyorlar, buldukları her şeyi çalıyorlardı. Sonraki yıllarda, kıtlık yeniden ve yeniden ortaya çıktığında, haydutluk sorunu giderek daha keskinleşti ve imparatorluk da ona tepki vermekte güçsüzleşti. Devlet para sıkıntısı çekiyordu ve memurlar da bununla başa çıkmada yeterli değildiler.

Devletin mali kaynaklarını kurutan sadece Xiongnu'ya karşı yapılan askerî seferin harcamalarının boşa gitmiş olması değildi. Gaspçılık pahalı bir işti. Gaspçı, Göklerin Yetkisi'ne sahip olsa bile yeryüzünden destekçilere de ihtiyaç duyardı. MS 12 yılında, Sarı Irmak bentlerini yıkıp taştıktan sonraki yıl, Wang Mang, eski Han hanedanlığında olduğu gibi birkaç kez asilliğin sayısını da artıracağını ilan etti. Zhou hanedanlığı günlerinde olduğu gibi asillik tabakası 1.800 üyeye sahip olmalıydı ve aynı şey alt düzey asillik için de geçerliydi. Aristokrasi MÖ 3. yüzyılda Han hanedanlığını kurmak için yapılan savaşlar sırasında tahrip olmuştu. Wang Mang şimdi onu yeniden kurmaktaydı. Bu da Çin tarihinde feodalleşmenin yeniden meydana geldiği tek dönem olacaktı. Bundan yararlananlar giderek artan şekilde iktidar makamlarında kendilerine yer edinecekler ve kamu düzeni bozulurken kendilerine fırsat yaratacaklardı.[7]

Ödenekler, arazi ve hanelerin de vergi ödemesiyle birlikte bahşedilen yeni unvanlar, devlet için muazzam bir maliyet demekti. Wang Mang artık kaldıramayacağı unvanları vaat etmeyi nihayet

6. Homer H. Dubs, "Wang Mang and His Economic Reforms", s. 261 (*T'oung Pao*, 2. Seri, Cilt. 35, Kitap 4, 1940).
7. Otto B. van der Sprenkel, "Max Weber on China" (*History and Theory*, 3/3 [1964]: 348-70).

azaltmıştı. Yeni asilliğin ve kuzeybatı sınırlarında boş yere duran muazzam ordunun maliyetine ilaveten, giderek artan sayıda köylünün vergi ödeyemez duruma gelmesiyle devlet gelirleri de hızla düşmeye başlamıştı. Kötü hasadı izleyen her yılda vergi gelirleri azalmaktaydı. Ve vergi gelirlerindeki düşüş daha felaketli bir sonuç yaratıyordu: Hükümet yerel memurların maaşları gittikçe daha az miktarda ödeyebilmekteydi. Maaşın tam olarak ödenmesi o kadar alışılmadık bir durum olmuştu ki MS 16 yılında Wang Mang yedi yıllık hükümranlığı boyunca memurlarının maaşlarını ilk kez tam olarak alacaklarını ilan etmişti, gerçi bu durumun sadece iyi hasat olan yıllarda geçerli olacağını da ilave etmişti.[8] Sonuç olarak, yerel memurlar maaşlarına ilave etmek üzere giderek daha fazla yolsuzluğa ve devlet silolarından hırsızlığa başvurmaya başlamışlardı. Kısır bir döngü içinde, memurlar daha fazla çaldıkça kıtlıklar daha ciddi hâl alıyordu ve kıtlıklar daha kötüleştikçe vergi gelirleri de daha fazla azalıyordu ve bu da memurları daha fazla çalmaya teşvik ediyordu.

MS 14 yılında Wang Mang'ın askerlerinin zaten yerel halkın sırtına binmekte olduğu kuzeybatı sınırlarında başka bir kıtlık meydana geldi. Aynı şekilde vahim olanı, en azından Wang Mang bakımından, tam da o yıl güneş tutulması yaşanmasıydı. Berbat alametler peş peşe geliyordu:

> Dördüncü ayda, özellikle deniz sahillerinde sebzeleri mahveden bir don olayı oldu. Altıncı ayda, sarı bir sis dört yanda [her yeri kapladı]. Yedinci ayda, büyük bir rüzgâr ağaçları köklerinden söktü ve [Sarayın binalarında] Kuzey Kapısı'ndaki ve [Chang'an'ın] Zhiceng kapısındaki çatı kiremitlerini uçurdu ve büyükbaş hayvanları ve koyunları öldüren dolu yağdı.[9]

Wang Mang'ın tepkisi en üst düzey memurlarından birisini, Çalışma Büyük Bakanı Wang Yi'yi görevden almaktı. Wang Yi "istifa" mektubunda şöyle yazdı: "Sekiz yıldır görevimi yerine getirmekteyim ve çabalarım başarılı olmadı. Görevlerimde... özellikle daha fazla faydasız hâle geldim, öyle ki daha yakınlarda bir depremin ağır değişimi oldu. Emekliye ayrılmayı talep ediyorum." Her ne kadar genellikle memurlar, alametlere bakarak yönetim başarısızlıklarında suçu imparatora yüklemiş olsalar da, imparator yeterince otoriter olduğu takdirde tersi de olabiliyordu.

8. Thomsen, *Ambition and Confucianism*, s. 14-7.
9. *Honshu*, XCIX, "Memoir of Wang Mang", Bölüm B.

Alametler gelmeye devam ettikçe ve Wang Mang'a muhalefet her yanda bir araya gelmeye ve yoğunlaşmaya başladıkça, Wang Mang da eleştirilere karşı oldukça hassaslaşmaktaydı. Her gaspçının kuşku acısından mustaripti. *Hanshu* şöyle yazıyordu: "[Wang] Mang sahtekârlık yoluyla [tahta] çıkmıştı, bu yüzden büyük memurlarının ondan nefret etmesinden ve onu kötülemesinden bütün kalbiyle kuşku duymaktaydı. Kendisinden aşağıda olanların korkması için onları dehşete düşürmek istedi." Küçük memurlar kendi üstleri hakkında ihbarcılık yapmaları için teşvik ediliyorlardı ve böyle yapınca terfi ediyorlardı. Dalkavukluk ve korku dış sarayda verimlilik ve itaatin yerinin almaktaydı.

Her ne kadar tahta çıkmasında Konfüçyüsçü memurların desteğini almış olsa ve bu uğurda dış sarayın gücünü inşa etmiş olsa bile Wang Mang artık tıpkı Han imparatorlarının yaptığı gibi iç sarayı güçlendirmekteydi. Hadımların eline giderek daha fazla resmî güç veriyordu, onlar da artık imparatora sunulan bütün yönetim muhtıralarının bekçiliğini yapıyorlar ve yönetim politikalarına dair ona yönelen her eleştiriye kalkan oluyorlardı. Aynı zamanda, Wang Mang, dış sarayın liyakate dayalı niteliğini ve dolayısıyla onun iyi yönetmeye dair hevesini tahrip ederek dış sarayı etkili bir bürokrasi olmaktan çıkarıyordu. MS 11 yılında oğlunu Büyük Usta olarak tayin etti, bu en önemli yönetim makamlarından biriydi ve artık bu makamın verasete dayalı olduğunu da ilan etti. Üç yıl sonra, MS 14 yılında, yani güneş tutulmasının olduğu yıl, bütün eyaletlerdeki yönetim makamlarını da verasete dayalı hâle getirdi. Wang Mang, pratikte olmasa bile temel ilkesi başarının doğuştan değil de bilgi ve yetenek sayesinde gelmesi olan bir bürokrasiyi tek bir hamleyle tasfiye etmişti.

MS 17 yılında başka bir kıtlık meydana geldi. On binlerce evsiz köylü ülkede yollara düştüler ve yaşlı ve hasta olanları yollarda öldü. Açlık çeken çaresiz aileler kıtlığın daha az etkilediği bölgelere doluştular. Yiyecek peşindeki erkekler köyleri yağmalamak için silahlı çeteler olarak örgütlendiler.

Wang Mang, kendisine hakikati anlatacak denli cesur olan birkaç memurunu dinlemiş olsaydı, hâlâ apaçık isyandan muhtemelen kaçınabilirdi: Kendisi öyle olduğunda ısrarlı olsa da bu silahlı köylü çeteleri politik isyan içinde değillerdi, başvurdukları şiddet maddi çaresizliklerinin bir sonucuydu. Bu çözüldüğünde huzursuzluk ortadan kalkacaktı. Bitmek bilmeyen kuraklıklar "dağlara ve ba-

taklıklara vergi" ile katmerli hâle gelince köylüler yasa tanımazlığa sürüklenmişlerdi. Yeni bir imparator değil yiyecek istiyorlardı. Dağlara ve bataklıklara vergi iptal edilmeliydi.

Wang Mang memurları kovdu. Bu köylü haydutları politik asiler olarak görmeye kararlıydı. Huzursuzluğun bilerek itaatsizlikten değil de kuraklık ve selden kaynaklandığını kabul etmek, Gökler'in ona sırt çevirdiğini ve bu doğal felaketler aracılığıyla hoşnutsuzluğunu sergilediğini kabul etmekti.

Elbette antik dünyada haydut ile politik asi veya politik asi ile dinsel kült lideri arasındaki ayrım çizgisi epey bulanıktı; Yahudiye'deki Mesih kültleri Roma imparatoruna, Çin'deki Batı'nın Kraliçe Anası kültü kadar potansiyel bakımdan tehlikeliydi. Bununla birlikte, şurası belli ki, köylülerin maddi ihtiyaçlarına hitap edilmiş olsaydı huzursuzluk ortadan kalkabilirdi. Her şeyin ötesinde Batı'nın Kraliçe Anası "isyanı" da zaten hasat mevsiminin yaklaşmasıyla yok olmuştu.

Huzursuzluğu isyana çeviren kişi, kıtlığın en fazla vurduğu Shangdon eyaletinde zengin bir duldu. Lu Ana cömertliğiyle tanınıyordu. Köylüler açlık içindeyken parasını kendisi ödeyerek onlara pirinç sağlamış, ailesinin cenaze masrafını ödemeye gücü yetmediği bir yerli erkeğin cenaze masrafını üstlenmişti. Onun bu titizliği ve kaygısı yerel ilçe polisi olan oğlu tarafından da paylaşılmaktaydı ama eyaletin üst düzey memurları böyle değildiler. MS 14 yılında dulun oğlu vergilerini ödemeyen insanların cezalandırılması emrini "görmezden" geldi ve bu yüzden İlçe Müfettişi tarafından idam edildi.

Oğlunun ölümü Lu Ana'yı bir asi hâline getirdi. Bir taverna açtı ve orada dört yıldan fazla bir süre gizlice ok ve yay stokladı ve genellikle yerel gençleri veresiye şarap vererek veya yiyecek ve giysi karşılığında onları borçlandırarak kendisine takipçi sağladı, sıradan insanlara hükümetin dayattığı yüksek vergilere karşı konuşmalar yaptı. MS 18 yılında, 100 köylü onun adının yazılı olduğu büyük bir bayrak dalgalandırarak Haiqu ilçesinde yürüyüşe geçti. Yerel köylülerden hiçbir şey çalmamaları için kesin emir almışlardı. Lu Ana, bir gerilla ordusunun kendi insan kaynağı ve desteğini, yani yerel halkı karşısına almadan kurulmasının çok önemli olduğunu açıkça kavramıştı. İyi disiplinli ordusu Haiqu'yu ele geçirip onun Yönetici'sini (ilçeden sorumlu olan memuru) esir aldığında General, Lu Ana kendisine böyle diyordu, oğlunun idamından sorumlu olan

adamdan intikamını aldı ve affedilmeleri için yapılan başvuruları dinlemeyi reddetti;

> Memurlar Yönetici'nin hayatını bağışlaması için başlarını yere vurdular, ancak Lu Ana şöyle dedi: "Benim oğlum ufak bir suç işledi, bu yüzden ölmemesi gerekirdi, ancak Yönetici tarafından öldürüldü. Bir kimseyi öldüren ölmelidir. Artık Yönetici için neden yalvarıyorsunuz ki?" Bundan sonra onun kafasını kestirdi. Onun kafasını da oğlu için yaptırdığı türbe taşında bir sunak olarak kullandı.[10]

Bu olaylardan kısa süre sonra Lu Ana öldü ama tetiklediği isyan da ivme kazandı. Çin'in her tarafında sayıları giderek artan köylüler haydutluğa geçiyordu. Shantung'da, Lu Ana'nın asileri büyük bir grup oluşturmak üzere binlerce haydutla birleştiler, yiyecek peşinde eyaletin her yanında yağmacılık yaptılar. Bu kuvvet kısa sürede Wang Mang'a karşı saldırıya geçen en güçlü gerilla ordusu olacaktı. Wang Mang asker toplamaları için eyalet subaylarına emir verdi. Ancak o sırada haydut/asi grupları çok fazla sayıdaydı ve çok güçlüydüler ve askerler huzursuzluğu bastırmada başarılı olamıyorlardı. Zengin toprak sahipleri kendi mülklerini hendeklerle, mazgallı duvarlarla koruyorlardı, parayla tuttukları adamlar –veya anıldıkları şekliyle "misafirleri"– ellerinde ok ve yaylarla haydutları uzaklaştırıyorlardı.

Etrafındaki imparatorluk parçalanırken Wang Mang büyüye daha fazla inanç duymaya başladı. Büyük Astrolog'una kendi kurduğu hanedanlık olan Xin hanedanlığının gelecekteki 36 bin yılı için bir takvim hazırlamasını emretti ve takvimin imparatorluğun her yanında yayımlanmasını emretti. Bu hem kendi hanedanlığının devamını güvenceye alan büyülü bir tarzdı hem de Göklerin Yetkisi'nin hâlâ kendisinde olduğuna dair inancını çaresizce vurgulamaktı.

Ve tekrar unvanların yenilenmesine başvurdu. "Nüfuzumun eksikliğinden ötürü [Göklerin] emirlerini yerine getirmem zekice olmadı" diye ilan etti bir fermanında. "Yeni Başlangıç Generali" unvanını yanlış şekilde "Barışçıl bir Başlangıç Generali" olarak değiştirmişti.[11] Şimdi ise, Göklerin Yetkisi'yle uyumlu hâlde ilk unvana geri dönüyordu; tek bir kelime değişikliğiyle uyum yeniden sağlanacak ve hukuksuzluk yok olacaktı. *Hanshu*'ya göre "bu şekilde

10. *Honshu, Glossary*, Bölüm 99c, 370, "Wang Mang" (Çev. Homer H. Dubs, şuradan erişilebilir: <http://libweb.uoregon.edu/ec/e-asia/read/chp99c.pdf>).
11. *Honshu*, XCIX, "Memoir of Wang Mang", Bölüm C.

halkı kandırmayı ve kafasını karıştırmayı arzulamaktaydı", ancak kandırılan sadece imparatordu; "halk ona gülmekteydi".

Wang Mang'ın memurlarıyla doğru bir terminolojiye dair yaptığı tartışmalar bitmek bilmiyordu. Takıntılı şekilde sarayların, kurumları ve paranın isimlerini ama her şeyin ötesinde şaşkına dönmüş memurlarının unvanlarını değiştirmekteydi. İmparatorluk Hanesinin Bina Sorumlusu unvanını Saraylar Müdürü olarak, Büyük Faytoncu unvanını Büyük Arabacı olarak, Saray Muhafızı Komutanı unvanını Büyük Muhafız olarak, Yaldızlı Topuz Taşıyıcısı unvanını Askerî İşler Teşvikçisi olarak değiştirdi. İsimleri o kadar fazla değiştirdi ki komutanlık ismini bile beş kez değiştirdi, "memurlar ve sıradan insanlar [bu isimlerin] kayıtlarını tutamıyorlardı ve bir imparatorluk fermanı yayınlandığında [orada sözü edilen yerlerin] eski isimleri her seferinde ilave ediliyordu."

Chang'an'da güçlü bir rüzgâr evlerin çatısını uçurup Kraliyet Daireleriyle birlikte Weiyang Sarayı'nın Salonu'na da zarar verdiğinde, Wang Mang'ın aklına iki şey geldi, biri imparatorluğu kötü yönde etkileyen felaketler karşısında kendisini herhangi bir ahlaki sorumluluktan uzak tutan beş aşama öğretisi, öbürü de sorumlu kılan Yetki'ydi.

> Doğrusu, tahta çıktığımdan beri, Yin ve Yang [ilkeleri] uyumlu olmadılar, öyle ki rüzgâr ve yağmur zamanında ortaya çıkmadı ve [ülke] çeşitli zamanlarda [felakete yol açan] yok edici kuraklık, çekirge ve kertenkele ziyaretlerine maruz kaldı. Buğday hasatları azaldı veya yapılamadı, öyle ki halk kıtlıktan mustarip oldu. Barbarlar Çin'in başına bela oldular ve haydutlar ile çeteler içeride ve dışarıda [hükümet bakımından] düzensizliğe sebep oldular, [öyle ki] sıradan insanlar korkuya kapıldılar ve rahatsız edildiler ve ellerini veya ayaklarını nereye koyacaklarını bilemez hâle geldiler.[12]

Büyük rüzgârın sonucu olarak Wang Mang şöyle dedi: "Çok heyecanlandım. Çok büyük korkuya kapıldım. Çok büyük dehşete düştüm. Alçakgönüllü şekilde derin düşüncelere daldım ve on gün sonra bilmece çözüldü... bunun suçu doğru olmayan unvanlarda [yatıyor]." Sebebi de, küçük oğlunu büyük oğlu yerine atayarak Gökler'in iradesine karşı çıkmış olmasıydı. Artık Wang Mang Gökler'e itaat edecekti. Büyük oğlu Wang An yeni vâris yapıldı; zihinsel

12. *Hanshu*, XCIX, "Memoir of Wang Mang", Bölüm C.

bakımdan engelliydi. Bir yıl sonra küçük oğlu Wang Lin babasına suikast düzenlemeye çalıştı; çünkü aynı cariyeyi paylaşmışlardı ve Wang Lin babası bunu fark edecek diye dehşete kapılmıştı. Wang Mang onu idam ettirdi, bir baba olarak oğluna borcunu şu sözlerle ödemişti: "Genç yaşta hayatı yok oldu. Yazık! Çok üzücü!"

Açlığı önlemeye yardım etmek için her ne kadar imparatorluk nakit paraya ihtiyaç duysa da, Wang Mang muazzam bir inşaat programı başlattı, Chang'an'ın güney duvarlarının dışında ataları için dokuz tapınak yükselecekti. Chang'an sakinlerinin hayretle izlemeleri eşliğinde tapınakların inşasında on binlerce asker ve suçlu çalıştırıldı ve öldü. Şehirleri zaten kulelerden ve tapınak kulelerinden oluşan bir orman gibiydi, ama bu tapınaklar onların hepsinden daha yüksekteydiler; Yerli Kurucu Tapınağı (Wang Mang'ın efsanevi atası olan Sarı İmparator) 50 metre yüksekliğindeydi.

MS 21 yılında, tapınak çalışmaları başladıktan bir yıl sonra, Çin'in doğusunda bir kıtlık meydana geldi. Tahıl normal fiyatının yirmi beş kat fazlasıydı. Yüz binlerce mülteci batıya, Chang'an ve etrafındaki bölgelere doğru yürüyüşe geçti; bunlardan yaklaşık yüzde 80'i açlıktan öldü. Wang Mang, imparatorluk sofrasındaki et miktarını azaltarak açlık çeken köylülerle dayanışmasını gösterdi. Ve memurlarından, zaten kırılgan olan maaşlarından yıllık olarak indirim yapmalarını "rica etti", indirim miktarı her yıl hasat durumuna göre belirlenecekti. Bu indirim, yıl sonuna dek memurların ne zamana kadar maaş alamayacakları gerçeğiyle de birleştiğinde, yerel memurlar arasında zaten yaygın olan yolsuzluğu teşvik etmekten başka bir şeye yaramayacaktı.

Wang Mang kendisine hakikati anlatan her memuru derhal susturmaktaydı. Haydutlara karşı neler yapılacağını tartışmak üzere memurlarını topladığında, onlar zorunlu olarak şöyle diyordu: "Bu [insanlar] Gökler'in suçlularıdırlar ve yürüyen cesettirler. Onların hayatı sadece bir anda [sona erecektir]." Kendisine duymak istediklerini söyleyerek dalkavukluk edenler hariç memurlarından giderek kuşku duyan Wang Mang kontrolü daha fazla kendisine almaya çabalıyordu. Geceleri gün ışıyana dek çalışmaktaydı ancak, ölümcül derecede, her şeyi kurcalayıp duruyordu. "Kurumları ve düzenlemeleri değiştirmeyi severdi, öyle ki çok sayıda hükümet yönetmeliği vardı ve yürürlüğe konulmasına ihtiyaç duyulanlar bir şey yapılmadan önce ona sorulmak zorundaydı." Hükümet ayrıntılarıyla ilgili takıntısı, büyük sorunları göz ardı etmesi anlamına

geliyordu. "Hukuk davalarını incelemek, adaletsizliğe dair şikâyetler hakkında karar vermek veya sıradan insanların acil sorunlarına çözüm bulmak için boş vakti kalmıyordu... [bunun sonucu olarak] benzer şekilde her gün [kendi memurlarının] açgözlülükleri ve zararı artmaktaydı."[13]

Dalkavukluk eden memurların değersiz tavsiyeleriyle bocalarken, kıt kaynakları muazzam tapınak inşası projesinde israf ederken, yüz binlerce silahlı köylü öfkeyle ülkede dolaşmaktaydı, Wang Mang giderek daha izole hâle geldi ve büyülere daha fazla takıntılı oldu. Tıpkı Shakspeare'in trajik kahramanının öldürdüğü insanların hayaletleriyle başının belada olması gibi, Wang Mang da alaşağı ettiği Han hanedanlığının kurucusu İmparator Gao Zu için yapılan tapınaktaki ruhlar tarafından dehşete düşürülmekteydi. Müthiş saygısızca bir tavırla "Kaplan Kadar Hızlı [Centilmenler] ile Savaş Erkekleri'ni tapınağa girmek üzere gönderdi... kılıçlarını çektiler, bütün yönlere savurdular, tapınağın kapılarını ve pencerelerini baltalarla tahrip ettiler, aşı boyası renkli kırbaçlarıyla bina duvarlarını kırbaçladılar ve şeftali suyuyla kirlettiler."

Tahta çıktığından beri Wang Mang suikasta uğramaktan da korkuyordu. Weiyang Sarayı'nı terk etmeden önce şehirde genel bir arama tarama yapılırdı; bir arama tarama on iki gün sürerdi. Sarayın merdivenlerine paralel özel bir rampa yapılmıştı, bu sayede, şehrin güvenli olduğu açıklandığında o da sarayın görüşme salonunda arabasına biner ve rampadan aşağı ön salona geçerdi. Oradan yola çıkar, şehirde giderken kendisine üç sıra hâlinde seksen bir araba eşlik ederdi. Ama artık, imparator dışarı çıkmaya cesaret ettiğinde, imparatorluk arabasının önünde iki metre yüksekliğinde tüylü bir tente bulunuyordu. Arabası Xin hanedanlığının sarı renklerindeki giysileriyle 300 kişi tarafından çekilirdi, onlar bir davul eşliğinde "Ölümsüzle birlikte tırmanacak" diye bağırırlardı. Wang Mang'ın efsanevi birinci atası, Gökler'e yükselmek için böyle bir tente kullanmıştı. Wang Mang da aynısını yapmayı umuyordu, gerçi daha kuşkulu memurları "gizlice şöyle demekteydiler: 'Bu bir ölümsüz için bir şey değil de tıpkı bir cenaze arabası gibi.'"

MS 22 yılından itibaren Chang'an halkı (dünyanın en büyük duvarlı şehri) açlık çekmekteydi. Şehir ve çevredeki zengin çiftlikler için su sağlayan kanal şebekesini besleyen ırmak tamamen

13. A.g.e., Bölüm B.

engellenmişti ki burası Çin'in kuzeyinde kuraklıkların ve kıtlıkların darbe vurmadığı tek bölgeydi. Darı, kenevir, soya fasulyesi ve buğday tarlaları, ipekböceklerini besleyen dut ağacı bahçeleri yok olmaktaydı. Şehir zaten imparatorluğun doğu ve batısından gelen yüz binlerce çaresiz köylüyü bünyesine almıştı. Ve giderek daha fazla kalabalıklar şehre gelmekte, kıtlıktan kaçmayı ummaktaydılar, kıtlık o kadar berbat hâle gelmişti ki insanlar yamyamlığa başlamışlardı. Nihayet Wang Mang en iyi memurlarının kendisine uzun süredir anlattıklarını kabul etti. Köylülerin huzursuzluğunun kökeninde kıtlık yatmaktaydı. İmparatorluğun her yanındaki tahıl silolarını halka açtı, ancak bunun yeterli olmayacağını da kabul ettiğinden "dağlar ve bataklıklar üzerine vergi"yi de iptal etti.

Ama çok geç kalmıştı. Ulaklar imparatorluğun dört yanından haberlerini getirmek için atlarına binmeden önce, Lu Ana'nın grubunun ölümünden sonra yerleştiği Shandong eyaletindeki büyük bir haydutlar ordusu ilk kez hükümet askerleriyle çatışmaya girdi. Zırhları ve sancakları yoktu ve sadece kendilerini imparatorluk askerlerinden ayırt etmek için kaşlarını kırmızıya boyamışlardı. Kırmızı Kaşlar, çok zeki general Liu Bosheng tarafından yönetilmekteydi, o da Han imparatorlarının geldiği Liu klanının bir üyesiydi. Köylü isyanı, artık Han hanedanlığının restorasyonu hedefiyle imparatorluğun dört bir yanında kurulmuş çaresiz asi/haydut ordularını bir araya getiren politik bir isyan olmuştu. Liu klanının öteki üyeleri de isyan için ayağa kalktılar.

Wang Mang'ın toprağı kamulaştırma çabasında tamamen çatışma içine girdiği yerel toprak sahipleri, en iyi sonucu elde etmek için bekleme taktiği uygulamaktaydılar. Artık onlar da kendi "misafirleri", gerçekte kişisel ordularıyla isyana katıldılar. İlkbahar başlarında, şehirler düşerken veya muzaffer Kırmızı Kaşlar'a teslim olurken, öteki asi orduları da başkente doğru yürürken, Wang Mang daha genç görünmek için saçlarını ve sakalını boyuyor ve yeniden evleniyordu. Yeni imparatoriçe 120 cariyeyle birlikte gelmişti, bu sayı, Wang Mang'ın sözde atası, efsanevi Sarı İmparator'un imparatoriçesinin kendisiyle birlikte getirdiği cariye sayısıydı ve onun ölümsüzlüğünü güvenceye almıştı.

Evliliğinden kısa süre sonra, imparatorluk askerleri Kırmızı Kaşlar karşısında en kötü yenilgiyi yaşadılar. Wang Mang memurlarını çağırdı ve Parlak Öğrenim Baronu'na kendisini tahta taşıyan toprak gücü ile alametler aracılığıyla kendisine iyiliklerde bulunan

Göklerin Yetkisi hakkında açıklama yapmasını emretti. Memurlar görevleri gereği "Çok Yaşa" diye haykırdılar, ancak oyunun bittiğini biliyorlardı ve saraydan uzaklaşmaya başlamışlardı. Hatta Wang Mang'ın baş ideologu Liu Xin bile artık imparatoruna sırt çevirmiş ve onu Kırmızı Kaşlar'a teslim etmek için bir komplo düzenlemişti. Komplo açığa çıktı ve Liu Xin intihar etti.

Yaz geldiğinde çekirgelerden kara bir bulut Chang'an'ı istila etti ve imparatorun Weiyang Sarayı'nın odalarını bile kapladı, bu arada Kırmızı Kaşlar kendilerini sevinçle karşılayan köyleri geçerek ilerlemekteydiler. Şehir açlık çekerken ve alarm davulları kesintisiz çalarken, Wang Mang, yiyecek rüşvetiyle sağladığı 5 binden fazla sıradan insanın sabah akşam ağladığı büyük ağlama törenleri organize etmekteydi. Üzüntüleri sahici olarak değerlendirildiğinde, Centilmen yapılacaklardı. Çünkü bir memur Wang Mang'a Zhou döneminde bir yöneticinin kötülükleri kovmak için ağlaması gerektiğini anlatmıştı.

Wang Mang artık yenilgiye uğrayacağını biliyordu, ancak Gökler'e son bir yakarışta bulundu; geride kalan saraylılarla çevrili hâlde Yetki'yi aldığının kanıtı olan bütün alamet kayıtlarını ortaya serdi ve Gökler'e bakarak şöyle dedi:

> "Ey Aziz Gökler, senin tebaana, Mang'a yetkiyi vermiş olduğun için, neden derhal [asker] çetelerinin ve soyguncuların kökünü kazıma emrini vermiyorsun? Ancak, eğer senin hizmetkârın Mang yanlış yapmışsa, senin hizmetkârın Mang'ı öldürmek için bir yıldırım göndermeni diliyorum." Bunu söyledikten sonra avucuyla kalbine vurdu ve yüksek sesle ağladı.[14]

Bu gerçek bir müminin duasıydı ancak Gökler cevap vermedi.

MS 4 Ekim 23 tarihinde, asi ordular doğu duvarındaki ahşap kapıları kırıp geçtiler ve kesişen caddeler, düzenli sıralanmış evler ve Chang'an'ın duvarlı pazarları boyunca savaşmaya başladılar. Güneş battığında, saray kapılarına ulaşmışlardı. İçeride, 68 yaşındaki Wang Mang, mor giysilerle bir halı üzerinde oturuyordu, o renk Gökler'in koltuğu Kuzey Yıldızı'na tekabül etmekteydi. Bütün gece boyunca gökyüzünde yavaşça hareket etmekte olan Kuzey Yıldızı'na bakarak düzenli şekilde yer değiştirdi. İmparatorluk mühürlerini ve bir önlüğü beline bağlamıştı ve kabzasının ucunda kaşık olan bir hançeri tutmaktaydı, bunun anlamı Efendi Shun'a ait olmak

14. A.g.e. Bölüm C.

demekti, o da Wang Mang'ın soyunun geldiğini iddia ettiği başka bir efsanevi yöneticiydi. Yanında bir astrolog oturuyor ve ilahi bir tahtanın yardımıyla saat başı geleceği hesaplıyordu, bu da tam olarak Zhou bilge krallarını örnek almaktı, bu arada Wang Mang kendi kendisine mırıldanıyordu: "Gökler benim içimdeki erdemin doğumunu sağla. Han askerleri: Bana ne yapabilirler?" Ara sıra başını bir tabureye yaslayarak oturduğu yerde uyukluyordu.

Ertesi gün şehrin gençleri isyancıların tarafında olduğunu ispat etmeye hevesli şekilde, sarayın bir bölümünde yangın çıkardılar, Hukuka Saygı Salonu'nun yan kapısını kırıp açarak bağırdılar: "Ey serkeş aşağılık adam Wang Mang! Neden dışarı çıkmıyorsun ve teslim olmuyorsun?" Yangın yayıldıkça Wang Mang odadan odaya kaçtı, bu arada haremdeki kadınlar "feryat ederek 'Ne yapmalıyız şimdi?' diyorlardı".

6 Ekim günü açlıktan bitkin hâldeki Wang Mang Ön Salon'dan alınıp sürüklenerek saray merdivenlerinden indirildi ve batıdaki Beyaz Kaplan Kapısı'nın dışına taşındı. Arabaya bindirilerek imparatorların ve cariyelerinin hoş vakit geçirdikleri geniş imparatorluk parkındaki süslü bahçelerden, hayvanat bahçesinden ve köşklerin yanından geçirilerek, isminden de anlaşılacağı üzere gölün ortasında bulunan, Suyla Yıkanan Kule'ye götürüldü. Wang Mang, sihirli savunması suyla birlikte orada son tavrını ortaya koymayı planladı. Su, ateşi ve böylece Han hanedanlığını söndürecekti: Beş aşama öğretisi, her Çin hanedanlığının beş elementten birisinin gücüyle yönettiğini anlatmaktaydı ve Han'ınki de "ateş"ti. Bin kadar sadık saraylı ve bakan onu takip etti. Asileri aşabilen ve atlarıyla kuleye ulaşabilen imparatorluk ordusundan geride kalanlarla birleştiler. Hiçbir umutlarının kalmadığını bilmeliydiler. Generalin oğlu bile kaçabilmek için kendisini belli eden giysilerini ve başlığını çıkarmıştı ama babası onu geri çağırdı. Baba oğul birlikte, askerler ve saraylılar, nihayet kuleyi kuşatmış olan isyancılarla karşı karşıya geldiler.

Haremdeki bir Güzellik, asilere onları nerede bulacaklarını söyledi. Kuleye sıkışmış hâlde, asilere okları ve yaylarıyla karşı koydular. Öğleden sonra imparatorun savunucularından birçoğu öldürülmüştü, bunlar arasında general ve oğlu da vardı. Göklerin Yetkisi'ne sahip olduğunu ispatlayan alametlere hâlâ dört elle sarılmış olan Wang Mang ve hayatta kalan saraylıları, kulenin tepesine kaçtılar ve orada köşeye sıkışıp katledildiler. Asi askerler Wang

Mang'ın bedenini dilimlere ayırdı ve onun etlerinden ve kemiklerinden bir parça kapabilmek için aşırı bir taşkınlıkla birbirlerini öldürdüler. Başı, pazaryerlerinden birisine götürüldü ve orada alaycı kalabalıklar tarafından hedef tahtası olarak kullanıldı, bu arada kimileri de dilini kesmiş ve yemişlerdi.

Hanshu'nun Wang Mang'ı tasvir ettiği üzere "ejderha çok yüksekten uçtu" ve on dört yıllık bir zaman aralığında imparatorluğunu kaybetti. Han hanedanlığı tekrar iktidara geldi, çökmesinden önce 200 yıl boyunca yönetimde olacaktı, bunun sebebi de kısmen Wang Mang'ın teşvik ettiği feodalizmin yeniden canlanmasında yatıyordu.

Wang Mang politikalarına kılavuzluk etmesi için Konfüçyüsçülük'ün rasyonel elementini değil de sihir elementini ele almıştı. Ancak, her ne kadar Yetki bizzat Wang Mang için bir felaket olmuşsa da Çin devletinin asli temeli de olmuştu. İmparatorun yönetme hakkının halka iyi bir yönetim sağlamasına tabi olduğu fikri devlet ideolojisinin merkezinde muhafaza edilmekteydi. Halkla yapılan böyle bir sözleşme Çin İmparatorluğu'nun ve bürokrasinin gelecekteki 1.900 yıl boyunca devamının sağlama alınmasına katkıda bulundu, 1912 yılında bir isyandan sonra ve Yangtze Irmağı yatağından taşıp binlerce insanın ölümüne yol açtıktan sonra, son imparator da tahtından indirildi. İmparator iyi bir yönetime dair görevinde başarısız olmuştu; alametler ona karşıydı. Her ne kadar Konfüçyüsçülük halka değil seçkinlere hitap etmiş olsa da, her ne kadar huzur ve tatmin bakımından bireyin ihtiyaçlarını karşılamaya çabalamış olmasa da, başka hiçbir imparatorluk ve ideoloji çifti bu denli uzun sürmedi, hatta Hıristiyanlık ve ondan önceki imparatorluk kültü de.

Roma her tebaasını kendi farklı imparatorluğuna, muazzam ticari şehirleriyle daha heterojen hâldeki bir imparatorluğa imparatorluk otoritesini kabul ettirerek katmak zorundaydı. Çin'in ideolojik görevi farklıydı. Bireye ulaşmak zorunda değildi, çünkü imparatorluktaki farklılık çok daha az sorun yaratıyordu. İmparatorluk Roma'sının kaotik olarak ayrı şehirlerinden farklı şekilde, Çin'in şehirleri imparatorluk memurlarının ufak birimleriydiler, tarımsal bir hinterlant için yönetim merkezleriydiler. Wang Mang'ın tebaaları yiyecek kıtlıklarına ve kötü yönetime karşı isyan etmişlerdi. Augustus'un tebaaları da aynısını yaptılar, fakat ayrıca tebaa olmaya karşı da isyan ettiler.

16
Dik Başlı Ruhlar: Alman Direnişi

... bu adam [Augustus] en iyi güce ve dikkate sahip hâliyle, insanların hafızasına yer eden çok sayıda halkı yönetti, Roma İmparatorluğu'nu en uzak sınırlara taşıdı ve sadece Yunan ve barbar kabilelerini değil, onların alışkanlıklarını da yerleşik hâle getirdi; bunu da ilk önce silahla fakat sonraları kendi özgür iradeleriyle yanına çekerek silahsız şekilde sağladı. Kendisini iyilikleriyle tanınır kılarak onları itaat etmeye ikna etti.

Şamlı Nicolaus, *Life of Augustus* [Augustus'un Hayatı], parça 125, yaklaşık MS 14

Ey Romalılar, kendinizden utanmalısınız; çünkü sürülerinizi korusun diye köpekleri ve çobanları değil kurtları gönderdiniz.

Bato, Roma'ya karşı Panunya ve Dalmaçya isyanının lideri, aktaran Cassius Dio, *The Roman History: The Reign of Augustus*, [Roma Tarihi: Augustus Dönemi] LVI.16, yaklaşık, 214-26

Halkı gönüllü tebaa olarak şekillendirmek asla kolay olmamıştır. MS 3 yılında Augustus, imparatorluğun fethettiği krallıklar arasında en başarılı şekilde Romalılaştırılmış görünenlerden birinde ciddi bir huzursuzlukla yüz yüze gelmişti. Moritanya'daki (şimdi artık Cezayir ve Fas) kabileler, Büyük Hirodes yanı sıra Augustus'un en sadık işbirlikçi krallarından olan Kral Juba'ya isyan etmişlerdi.

Juba atanmış olan bir elit üyeliğinin somutlaşmış başarılı hâliydi. Julius Caesar onun babasının antik Numidya krallığını fethetmiş ve Juba daha bebekken burayı Afrika'daki Roma eyaletine katmıştı. Babası intihar etti ve MÖ 46 yılında Juba –muhtemelen iki yaşın-

dan fazla değildi– Roma caddelerinde zincirlenmiş hâlde geçit törenlerinde teşhir edildi.

Josephus'un tasvirlerindeki tipik zaferlerden birinde, Senato'nun tamamı –korumalarıyla birlikte binden fazla erkek– kilometrelerce uzayan tören alayının başını çektiler, caddelere sıralanmış veya izleyiciler için özel olarak yapılmış tribünlerden alkışlayan kalabalıkların önünden geçtiler.[1] Senatörlerin ardında trampet çalan falanjlar yürümekteydi. Yüzlerce araba gürültüyle geçerken fethedilen yerlerden yağmalanan zenginlikleri –altın ve gümüş, silahlar, heykeller, vazolar ve değerli taşlar– sergiliyordu. Flüt çalan müzisyenleri, boynuzları yaldızlı beyaz boğa sürüleri takip ediyordu, Jupiter Capitolinus tapınağında kurban edilmek üzere rahipler tarafından getirilmişlerdi. Onların ardında da fethedilen ülkelerden getirilmiş olan filler ve hayvanlar yavaş yavaş yürümekteydi. Sonra da zincirlerini şakırdatarak yürüyen mağluplar geliyordu. Ve bir savaş arabası üzerinde, yüzü ve bedeni kırmızıya boyalı, altın işlemeli bir harmani giymiş olan ve bir kölenin başı üzerinde altın bir taç tuttuğu muzaffer general oturmaktaydı. Birçok general arasında bir tanrı hâline getirilmesine en fazla yaklaşanı oydu: Kibirden kaçınmak için bir köle arabasında ayakta duruyor ve başı üzerinden eğilip kulağına şöyle fısıldıyordu: "Arkana bak! Sadece bir insan olduğunu unutma!" Hayran kalabalıklar onu çiçek yağmuruna tutuyordu. Arkasında piyadelerin disiplinli bölükleri yürümekteydi, mızrakları defnelerle süslenmişti. Generallerini yücelten ve onun fethettiği şehirlerin ve ülkelerin isimlerinin yer aldığı pankartlar taşıyorlardı. Generalin ismini yücelten sloganlar atıyorlar ama aynı zamanda onu harcamak pahasına kaba şakalar da yapıyorlardı, zafer kazanan askerlere böyle özel izinler verilirdi. Capitol Tepesi'ne tırmanırken tören alayı durdu ve mağlup liderler boğazlanmak üzere Roma'nın yeraltı hapishanesi olan Tullanium'a gönderildiler. Sonra tören alayı Jupiter Capitolinus tapınağına yöneldi, burası Roma tapınakları arasında en büyüğü ve güzel olanıydı ve beyaz boğalar burada kurban edilecekti.

Augustus rejimi Juba'yı aşağılamasının ardından onu Romalılaştırmaya koyuldu. Juba imparatorluk ailesi tarafından büyütüldü ve eğitildi. Augustus döneminde, barbar kraliyet ailelerinin çocuklarını imparatorluk ailesinde "içselleştirerek" Romalılaştırma

1. Josephus, *The New Complete Works of Josephus.*

şeklindeki bu bilinçli politika yaygın bir uygulamaydı ve son derece başarılıydı. Cymbeline, her ne kadar MS 5 yılında hâlâ bağımsız olan Britanya kralı olsa da, Augustus sarayında büyümüştü ve itiraz etmeksizin Roma'ya haraç ödemekteydi. Juba'nın modern dönemde biyografi yazarı klasikçi Duane Roller'e göre, birçok Kuzey Afrika seçkininin yaptığı gibi Juba da sadece Romalılaştırılmamış aynı zamanda Romalı olmuştu. MÖ 31 yılında Actium'da Augustus ile birlikte, müstakbel karısının ebeveynleri olan Marcus Antonius ve Kleopatra'ya karşı savaştı. Dört yıl sonra, İspanyanın dağ kabilelerini boyun eğdirmek üzere yapılan harekâtta Augustus ve genç Tiberius'la birlikte yer aldı. Juba MS 2 yılında öylesine güvenilir bir şahsiyetti ki, Part diyarıyla barış görüşmelerinde Augustus'un 18 yaşındaki oğlu Gaius Caesar'ın heyetinde bulunmuştu (bkz., bölüm 9).

Böyle bir sadakatin ödülü olarak Augustus Juba'ya Moritanya krallığını verdi, Horatius orası için "aslanların susuz beslendiği Juba diyarı" diyordu; bir vakitler Juba'nın babasına ve artık Roma'ya ait olan Numidya topraklarına komşuydu. O dönemde yapılan bronz bir büstü onu şaşırtıcı şekilde cazip hâlde gösterir, hafifçe şişmandır, kıvırcık saçlı ve küçük dolgun dudakları vardır, ancak büyük bir akademisyen olduğuna dair hiçbir ipucu yoktur; oysa Hindistan konusunda bir otoriteydi, Arabistan üzerine çoksatar bir rehberin ve Yunanca ve Latince kaleme alınmış birçok tarihsel eserin yazarıydı, erken dönem Roma'sı konusunda iyi bir tarihçi olarak artık daha ünlü olan çağdaşı Livius değil de Juba görülüyordu.[2] Juba tabiat tarihi, coğrafya, gramer, resim ve tiyatro konularında da yazdı; *rex literatissimus* olarak bilinirdi, Strabon'un dostu ve hamisiydi ve Plutarkhos tarafından "döneminin en yetenekli yöneticilerinden birisi" olarak tasvir edilmişti.

Yeni krallığını devralmak üzere Roma'yı terk etmeden önce Juba, Augustus'un onayıyla Marcus Antonius ve Kleopatra'nın kızı Kleopatra Selene ile evlendi. Juba'yı sembollerini madeni paralara kazıttığı İsis'in sıkı bir takipçisi yapan da muhtemelen Selene'nin etkisiydi. 17 yıl önce Juba gibi Selene Kleopatra da bir zafer yürüyüşünde esir alınmış hâlde yürütülmüştü, bu kez Augustus'un onun ebeveynlerini Actium'da mağlup edişi kutlanmaktaydı ve yine Juba gibi ona da Romalı eğitimi verilmiş ve öyle büyütülmüştü. Juba

2. Duane W. Roller, *The World of Juba II and Kleopatra Selene: Royal Scholarship on Rome's African Frontier*, s. 170 (Routledge, 2003).

ve Kleopatra Selene birlikte Akdeniz kıyılarında bir Grekoromen başkenti yarattılar.

Iol (günümüz Cezayir'indeki Şerşel) şehrine Caesara olarak yeni bir ad vermişlerdi, tıpkı öteki işbirlikçi Kral Hirodes'in eskiden Straton'un Kulesi olarak bilinen Yahudiye şehrine aynı adı vermesinde olduğu gibi; Iol MÖ 4. yüzyılda Kartaca'dan gelen Fenikeliler tarafından kurulmuş olan ufak ve çürüyen bir şehirdi. Juba bir liman inşa ettirdi ve bitişik bir küçük adaya İskenderiye'deki muhteşem Pharos tarzında bir deniz feneri ilave ettirdi. Deniz kenarına ise Yunan, Romalı ve yerli Afrikalı araştırmacılar için merkez hâline gelen güzel bir kütüphane yaptırdı; Juba'nın sarayı dönemin bütün kraliyet sarayları arasında en bilimsel olanıydı. MS 2. yüzyıl itibarıyla, Kuzey Afrika imparatorluktaki en önemli bir entelektüel güç olacaktı. Limanın ve kraliyet sarayının yukarısında bir tepe yamacında forum yer alıyordu. Iol'da Augustus'a adanmış bir tapınak, kutsal bir bahçe –*Lucus Augusti*– ve onun adına düzenlenen oyunlara ev sahipliği yapan bir amfiteatr bulunuyordu. Mermer binaların, büstlerin ve heykellerin yanı sıra Augustus'un göğüslük takmış muazzam bir heykeli vardı, o heykel Augustus'un, Juba'nın yardımıyla Kleopatra Selene'nin ebeveynlerini yendiği Actium savaşını göstermekteydi. Kendi Helenist niteliklerini ispat etmeye can atan bütün işbirlikçi krallar gibi Juba da, şehirde kendisi için dikilen bir heykelden anlaşılacağı üzere, Atina'nın hamisiydi; ayrıca Moritanya'nın sıkı ticari bağlantılarının olduğu İspanya'daki iki şehrin de eyalet başkanı yapılmıştı.

Bütün işbirlikçi kralların yapmayı amaçladığı gibi Juba da kendi krallığında mini bir Roma yarattı. Iol'ün ve çevredeki bölgenin sıradan insanları Juba'nın sulama sistemini kullanmaktaydılar; imparatorluk festivalleriyle, Augustus heykelleriyle ve Roma'yla artan ticari ilişkilerle Roma'ya uyumlu kılınmışlardı; ticaret, şehirde yerleşik Romalı tüccarlar tarafından da teşvik edilmekteydi. Ancak Iol dışında sadece tek bir liman şehri ve daha iç bölgelerde tek bir şehir vardı. Juba, karısı ve Kuzey Afrika seçkinleri, tıpkı imparatorluğun dört bir yanındaki yerel seçkinler gibi, kendilerini Romalı gibi hissetmekten mutluydular ve aslında böyle yapınca da giderek daha kârlı çıkıyorlardı. Ancak bu durum onları sıradan insanlardan uzaklaştırıyordu, her ne kadar Roma'nın varlığına alışmış olsalar da sıradan insanlar mutlaka onunla uzlaşmak zorunda değildiler. Kuzey Afrika seçkinleri Roma'yı ve Akdeniz'i

kendi kültürel yuvaları olarak görmekteydi. Birçoğu Roma'da eğitim almıştı; isimlerini Romalılaştırmışlar ve Romalı seçkinlerle evlenmişlerdi, köle ordularının veya kiracı çiftçilerin ekip biçtiği büyük toprak parçalarına yerleşmiş hâldeydiler. Yaşlı Plinius MS 1. yüzyıl ortalarında yazdıklarında, o dönem "altı toprak sahibinin Afrika'nın yarısına sahip olduğunu" söyler.

Bu sözler her ne kadar abartılı olsa da, bir eğilime de işaret etmekteydi. Roma'nın Afrika'daki eyaleti ve bitişiğindeki işbirlikçi Moritanya krallığı, Roma'nın başlıca buğday kaynağı olan Mısır'ın yerini alıyor ve verimli kıyı kuşağından ve hatta çölden elde edilen yıllık yarım milyon tonluk buğday sağlıyordu. Kuzey Afrika Roma İmparatorluğu'nun en zengin bölgelerinden birisi hâline gelmişti ve öyle olmayı da sürdürecekti. Antik dünyadaki Sahra Çölü, şimdi olduğundan daha fazla yağış alıyordu ve bazı yerlerinde tarım gelişmekteydi. Yaklaşık MÖ 200 yılında, yani Romalıların Kartaca'yı (günümüzde Tunus'un kuzeyi) fethederek Kuzey Afrika'yı kolonileştirmeye başlamasından elli yıl önce, çöl kabilesi Garamantlar kilometrelerce uzunluğunda yeraltı tünel şebekeleri ve kuyular inşa etmişlerdi, bunlarla yeraltı sularını çöl kumunun altından nakliyorlar ve buğday tarlalarını suluyorlardı.[3] Ritüel yaraları ve dövmeler taşıyan Garamantlar sadece mükemmel mühendisler değillerdi, aynı zamanda buğday tarlalarında köleleri kullanan toprak sahipleriydiler ve köyleri gelişerek şehirleştikçe şarap, yağ ve Roma sofra takımı ve çanak çömleği karşılığında köle, buğday ve tuz ticareti yapan tüccarlar oldular. Günümüz Libya'sındaki Garamantlar "krallığı" MS 500 yılına dek ayakta kaldı, 600 yıl boyunca en azından 30 milyar galon suyu yeraltından çekmiş olduklarından iklim değişikliğinin sonuçlarına maruz kaldılar: Çöl giderek daha sıcaklaştı ve kuraklaştı ve su da tükendi.

Ancak her ne kadar Garamantlar MS 1. yüzyıl başlarında Roma'yla ticaret yapmış olsalar da onun saldırılarına karşı da mücadele ettiler. Afrika eyaletleri ve Moritanya potansiyel bakımdan yerli halklar denizindeki yoğun Romalı adacıklardan oluşmaktaydı. Bunlar ise Romalılaşmış sakinlerinin ve göçmen Romalı tüccarların; büyük gayrimenkul toprak sahibi Romalı ve Kuzey Afrikalı Romalılaşmış seçkinlerin bulunduğu dağınık Roma şehirleriydi;

3. Bkz., F.M. Snowden, *Blacks in Antiquity: Ethiopians in the Greco-Roman Experience* (Harvard University Press, 1970).

emekli muhariplerin sahip olduğu koloniler de vardı, Augustus Moritanya'da bu tür on iki yerleşim yeri yaptırmıştı.

Romalı ve Romalı olmayanlar arasındaki gerilim, meracılar ile tarımcılar, göçebeler ile yerleşikler arasındaki çatışmalar, Kabil ile Habil arasındaki kadim çatışmalar tarafından köpürtülmekteydi. Atlantik kıyılarından başlayarak Mısır sınırlarına dek çölde dolaşan Gaetuli göçebeleri geleneksel rotalarının Roma sınır yolları ve Roma kaleleri tarafından engellendiğini görmekteydiler ve ortak toprakları sadece Romalı büyük toprak sahipleri tarafından değil Moritanya'daki yüzlerce köydeki köylü çiftçiler tarafından ellerinden alınmıştı. Roma'nın varlığı daha görünür hâle geldikçe, topraklar giderek daha fazla özelleştikçe, nüfus arttıkça ve tarım yapan yerleşikler ile hayvan besleyen göçebeler arasındaki rekabet yoğunlaştıkça ve yedek kuvvetlere veya Juba'nın Romalılaşmış ordusuna asker olarak alındıkça, göçebe kabileler de Roma'ya ve onun kuklası Juba'ya öfkelenmeye başladılar.

Juba, Hirodes ve tüm işbirlikçi kralların karşılaştığı bir sorunla yüz yüze gelmişti, bu da bir yandan Roma'nın güvenini ve tercihini devam ettirirken bir yandan da kendi halkı tarafından bir işbirlikçi olarak görülmemek ve onların güvenini kaybetmemekti. MS 3 yılında, Cassius Dio'ya göre "kaba ve hırpani" Gaetuli kabileleri "kralları Juba'ya kızgın hâlde ve Romalılar tarafından yönetileceği fikriyle kendilerini aşağılanmış hissederek isyan ettiler".[4] Juba, Roma'nın da askerî yardımını alarak isyanı bastırabilmek için dört yıl uğraşmak zorunda kaldı. Ancak Gaetuli kavmi asla tamamen boyun eğmedi. On yıl sonra, Juba'nın ölümünün ardından oğlu Ptoleme daha ciddi bir isyanla karşılaşacaktı.

Şehirleşmemiş olanlar Augustus'un tebaaları arasında en fazla zorluk çıkaranlardı ve göçebeler de bu konuda önde gidiyorlardı. Sabit merkezî bir otoriteye bağlı değildiler, sınırları kabul etmeyi reddediyorlardı, otoritesi kendisiyle beraber hareket eden kabile şefine sadıktılar ve bir üst kralın otoritesini tanımıyorlardı. Şehir sakinleri olmadıklarından, genellikle imparatorluk kültlerinin ve bunların festivallerde ve heykellerde ifadesinin etkisinden uzaktılar, gerçi her zaman da böyle değildi.

MS 4 yılı civarında Livia'nın 19 yaşındaki oğlu Tiberius, Almanya'nın kabilelerini boyun eğdirmek için Roma'nın bitmek

4. Cassius Dio, *Roman History*, LV28.

bilmeyen girişimlerinden birini yönetmekteydi. Her iki taraf da Elbe Nehri'nin iki kıyısına kamp kurmuşlardı. O sıralar Tiberius hizmetindeki bir süvari lejyonuna komutanlık eden Velleius Paterculus gördüklerini şöyle tasvir etmişti: "Yaşını başını almış, boyu posu yerinde, giysilerine bakılırsa rütbesi yüksek olan barbarlardan birisi bir kanoya bindi, kano her zamanki gibi oyulmuş bir kütükten ibaretti, işte bu tuhaf araçla tek başına ilerleyerek nehrin ortasına dek geldi." Orada Roma tarafındaki karaya ayak basmak için izin istedi, çünkü Augustus'un vârisi Tiberius Caesar'ı görmek istiyordu. İzin verildi. Kabile adamı,

> kanosunu sahile çekti ve sessiz bir şekilde Caesar'a uzun süre gözlerini dikip baktıktan sonra şöyle dedi: "Caesar, nazik izninizle, bugün sadece duyduğum tanrıları görebilmekteyim; ve hayatımda böyle mutlu bir günü yaşayacağımı asla ummamıştım." Caesar'ın eline dokunma izni isteyip dokunduktan sonra, yeniden kanosuna bindi ve karşı kıyıda karaya çıkana dek gözlerini dikip Caesar'a bakmayı sürdürdü.[5]

İmparatorluk kültü bu kabile adamını bir Romalıya dönüştürmüştü. Ancak bu kült onun kabilesindeki diğerleri bakımından felaket ölçeğinde başarısız oldu; onlara Panunya'nın (günümüz Avusturya, Macaristan ve Balkanların bir kısmı) ve Dalmaçya'nın (günümüz Hırvatistan'ının bir kısmı) dağ kabileleri de dahildi, MS 6 yılında Roma yönetimine, Roma vergilerine ve Roma'nın kötü yönetimine isyan etmişlerdi.

Panunya ve Dalmaçya başkaldırıları Augustus'un karşılaştığı imparatorluğa dönük en büyük tehdidi ortaya çıkarmıştı. Kabile üyeleri Roma vatandaşlarını, ordudan emekliye ayrılmış olanları ve tüccarları katlettiler. Savaş bütün bölgeyi sardı ve hatta İtalya'yı bile tehdit eder hâle geldi. Augustus iç savaştan bu yana en büyük sayıda kuvvetleri devreye sokmak zorunda kaldı ve hatta onlar bile yeterli olmadılar; normal olarak askerlik hizmeti yasaklanmış olan azat edilmişleri bile askere çağırmaya mecbur kaldı.

Üç yıl süren harekât boyunca yiyecek kaynaklarının orduya yöneltilmesi sonucunda Roma'da kıtlık ortaya çıktı. Yoksullara mısır yardımının dağıtımından sorumlu olan Augustus, yardım

5. Velleius Paterculus, *Roman History,* 11.107 (Çev. Frederick W. Shipley, Loeb Classical Library, 1924; şuradan erişilebilir: <http://penelope.uchicago.edu/ Thayer/E/ Roman/Texts/Velleius_Paterculus/ home.html >).

alacakların sayısını 200 bine kadar sınırladı. Ancak Roma'da doyurulacak bir milyon kadar boğaz vardı.

Gerçek Romalı tarzıyla, bedava mısır ihtiyaca göre değil de, mısır yardımına kaydolmak için bilet olarak kullanılan bir *tessera*, yani bir tahta, pişmiş toprak veya bronz parçasını satın almış veya buna verasetle sahip olmuşlara dağıtılmaktaydı. Yardımseverlik Romalılara yabancı bir kavramdı, çünkü kazanılmamış bir yardımın sağlanması fikrine gülerlerdi: Bu hem adil değildi hem akıldışıydı. Romalının vericiliği bedava ve yoksul için olmazdı. Hâli vakti yerinde Romalılar Çiçero'nun deyişiyle "şehrin pisliklerini" yani yoksulları küçümserlerdi, bunlara ise sadece yoksullar değil esnaf ve küçük ayakkabıcılar da dahildi. Yirmi yüzyıl öncesindeki popüler yargılardan yaşamış nadir örneklerden birisi olarak Pompeii'deki bir duvara yazılan grafiti hâlâ yazarının öfkesindeki patlamayı yansıtmaktadır. "Yoksul insanlardan nefret ediyorum. Şayet bir kimse hiçbir şeyin karşılığı olmadan bir şey isterse o bir aptaldır. Bırakın ödesin ve böylece ona sahip olsun." Yardımseverliğin Roma versiyonu himaye altına almaktı, bu da istekler eşit olmasa bile istekler arasında bir değiş tokuş gerektirirdi. Augustus halkı için büyük miktarlarda harcama yapardı, ancak bu da onların yardıma ihtiyaçları olduğundan değil onları hoş tutmak ve kendi ihtişamını kutlamak için olurdu.

Dolayısıyla köleler ve "yabancı sakinler", yani Romalı yurttaş ayrıcalığına sahip olmayan göçmenlerin çoğunluğu mısır yardımının dışında tutuldu; genellikle savaş esirlerinden köleleştirilenler veya suçlulardan oluşan gladyatörler de şehirden kovuldu, böylece doyurulacak daha az boğaz olacaktı. Aç kalabalıklar isyan ettiler ve tahıl istifledikleri veya vurgun yaptıklarına inandıkları memurlara saldırdılar.

Ne var ki Augustus'un başlıca kaygısı askerleri kendi tarafında tutmaktı ve MS 6 yılında böyle yaparak zenginlerin gazabına maruz kalmaya da hazırlanmaktaydı. MÖ 167 yılından beri ilk kez Romalı yurttaşlardan vergi ödemeleri istendi. Augustus 100 bin Sestertius'tan fazla miras kalmış vârislerden yüzde 5 veraset vergisi (ufak bir ev kölesinin maliyeti bu kadardı) ve ilave olarak yüzde 1 genel satış vergisi istemekteydi, böylece askerlerin terhis ikramiyelerini (on üç yıllık ücrete denk düşüyordu) ödemek için yeterince fon olacaktı. Askerlere dönük bu tür titizlik Augustus'un ordu üzerindeki kontrolünü güçlendiriyordu ve askerlerin gelenek-

sel olarak kendilerini destekleyen eski generallerine bağımlılığını gevşetiyordu.

Ancak imparatorluk yurttaş askerlerden oluşan düzenli ordu kadar destek kuvvetleri konusunda da kırılgandı. Tıpkı Çin İmparatorluğu gibi, Roma da kendilerinden aldığı toprakları savunmak için yine fethettiği halklara dayanmaktaydı. Her lejyon sadece yurttaşlardan meydana geliyordu, ancak İtalya dışından getirilen yurttaş olmayanların yedek kuvvetlerince destekleniyordu. Bu potansiyel olarak riskli bir stratejiydi. Destek kuvvetleri genellikle askere alınmış olanlardı ve genellikle kendi anavatanlarında Roma için savaşıyor olacaklardı, bu savaş bazen kendi liderlerinin komutasında Roma yönetimine direnen akrabalarına, dostlarına ve komşularına karşı olacaktı. Destek kuvvetlerinin ihanet edeceği ve isyan edeceği konusunda her zaman bir risk vardı. Ancak lejyonların idamesinden daha ucuza geliyorlardı ve Augustus da rejim için yurttaş ordularından oluşan büyük bir orduya kıyasla bunların daha az tehdit oluşturacaklarına inanırdı. Çin, isyan tehdidinin üstünden güç kullanma tehdidiyle gelmişti. Tek taraflı olarak kuzeydoğudan bir kabileyi ordusuna kattığında, askere alınanların eşleri ve çocukları bir ihanet durumunda idam edilebilecek rehineler olarak tutulurdu. Roma ise tıpkı Amerika'nın iki binyıl sonra yaptığı gibi, kendi kültürünün yabancı halklar indinde karşı konulamaz cazibesi olduğu hakkında hiç kaygı duymadan, kendine güveniyordu.

Almanya'daki Roma ordusunun başında bulunan Quintilius Varus bu duruma öylesine ikna olmuştu ki, Velleius Paterculus'a göre "kendisini Almanya'nın göbeğindeki bir ordunun komutanı olan general değil de forumda şehri adaletliyle yöneten bir vali olarak görmekteydi". Varus muhtemelen liderler arasında en kabiliyetli olanı değildi; Velleius onu "bedenine kıyasla akıl bakımından biraz yavaş birisi" olarak tasvir etmekteydi. Ayrıca belli oluyordu ki Roma üstünlüğü konusunda pervasızca bir kibre sahipti, "[Alman kabilelerine] sanki gerçekten Romalıların köleleriymiş gibi emirler yağdırıyordu." Çok ağır vergiler koymaktaydı ve Suriye valiliğini yaparkenki kadar da açgözlüydü, Suriye'ye yani "o zengin bölgeye yoksul bir adam olarak girmiş, dönerken zengin bir adam olmuş ve bölge yoksullaşmıştı".[6] Velleius Paterculus'a göre Almanlar açıktan isyan etmediler, fakat Varus'u kendisine tamamen itaat ettikleri

6. Velleius Paterculus, 11.117.

konusunda "kandırdılar". MS 9 yılında Çerusker'in şefi Romalılaşmış Arminius, Varus'un dostu oldu, oysa bu arada Roma elçisinin karargâhının biraz uzağında isyan hazırlığı yapmaktaydı.

Arminius'un gerçek adını bilmiyoruz, gerçi 16. yüzyılda Martin Luther onu Hermann, yani "ordunun adamı" olarak "yeniden vaftiz" etmişti.[7] Sadece dört yıl önce Almanya'da görev yapmış Velleius Paterculus'a göre Arminius "doğuştan asildi, eylemde cesurdu... sıradan bir barbarın sahip olduğundan çok fazla zekâya sahipti". 27 yaşındaydı, bir Roma yurttaşıydı, destek kuvvetlerinde Roma için savaşmıştı ve "hatta şövalye rütbesi onurunu bile kazanmıştı".[8]

Dostu Arminius'un verdiği sahte bir güvenle dumura uğramış hâlde Varus kendisine eşlik eden üç lejyon, Almanlar ve Galyalılardan oluşan destek kuvvetleri, kadınlar ve çocuklardan oluşan kamp sakinleri, hizmetçiler, ordu yükünü, cephaneyi ve köprü ile yol inşasında kullanılan malzemeyi taşıyan katarlar ve yük arabalarıyla yola çıktı. Hiç kuşkuya kapılmadan "dost bir ülke sandıkları yerler boyunca" yürüdüler. Ve tıpkı Güney Arabistan'da "alçakça ihtiraslı ve zalim" Syllaeus'un, Aelius Gallus ve Roma askerlerini kendi kaderlerine terk etmesinde olduğu gibi (bkz., bölüm 5) ve tıpkı adı bilinmeyen "kurnaz ve hain" Arap kabile şefinin Crassus ve askerlerinin Part diyarındaki Carrhae savaşında katledilmesine yol açtığı gibi (bkz., bölüm 9), Romalılara eşlik eden Almanlar da kısa süre onlarla birlikte yol aldılar ve ardından, Cassius Dio'ya göre, "daha fazla birlikte olmalarından mazur görülmelerini istediler, söylediklerine göre, müttefik kuvvetlerini kuracaklar ve sonra da elbette onun [Varus'un] yardımına geleceklerdi.[9] Varus biraz daha ilerleyince yol giderek daha zorlaştı ve önüne dağlar çıktı. Ordu zikzaklar çizerek derin dağ vadilerini aşmak ve giderek sıklaşan Teutoburg ormanını keserek ilerlemek zorunda kaldı. Erkeklerin, kadınları ve çocukların oluşturduğu uzun kuyruklar, dağınık gruplara bölündükçe giderek daha kırılgan hâle geldiler. Muazzam bir fırtınaya maruz kaldılar ve kaygan zeminde ayaklarını basacak yer bulmak ve güçlü rüzgârların devirdiği ağaçlardan korunmak için canlarını dişlerine taktılar. Askerler de artık silahsız olanlarla, yük arabalarıyla ve hayvanlarla iç içe geçmişti. "Barbarlar" aniden saldırdığında, lejyonerler ve destek kuvvetlerinin savaş düzenine

7. Simon Schama, *Landscape and Memory,* s. 95 (HarperCollins, 1995).
8. Velleius Paterculus, 11.118.
9. Aşağıdaki değerlendirme şuradan: Cassius Dio, *Roman History,* LVI. 18-24.

geçmeleri mümkün olmadı "ve hiçbir direniş gösteremediler". Dört gün sürecek olan katliam başlamıştı.

İkinci ve üçüncü günlerde Roma ordusundan geride kalanlar tekrar bir araya geldiler, gerekli olmayan her şeyi bırakmış veya yakmışlardı. Bataklık ile sık orman arasında sıkışmış vaziyette ilerlemeye çalıştılar, ancak manevra yapabilme imkânları yoktu; süvariler ve piyadeler sık sık çatışmaya girdiler ve ağır kayıplar verdiler. Dördüncü günün şafağında, trampetlerin ve borazanların eşliğinde savaş yeniden başladı. Ağır bir sağanak altında ve şiddetli bir rüzgâr eserken Romalı piyadeler ve atlar bataklıkta sırılsıklam debelenmekteydiler. Zırhlarına ve miğferlerine su dolmuştu ve büyük demir kalkanlarıyla yerlerinden kıpırdayamıyorlardı; ağır aletleri, yani mızrak fırlatıcı sapanlarıyla, ot kesicileriyle ve toprak kazıcılarıyla çamura saplanmışlardı; zemin öyle ıslak ve kaygandı ki piyadeler 2 metre uzunluğundaki kargılarını fırlatamıyordu veya okçular yaylarını ellerinde tutamıyordu. Roma ordusu, araziye alışık olan ve sadece mızrak ve sopalar ve hasır örgülü kalkanlar taşıyan büyük Alman kabilelerinin esnek gerilla taktikleriyle başa çıkmak bakımından çok hantaldı.

Roma süvarisi hücuma geçti, ancak atlar Alman mızraklarıyla delik deşik oldu ve kendi kanlarında ayakları kaydı, sürücülerini üstlerinden attılar ve düşenlerin üzerine devrildiler. Piyadeden geri kalanlar, savaş mühendislerinin inşa ettiği –toprak ve ağaçlardan yapılan kıyıdaki– son istihkâma doğru ricat ettiler, orada kısa kılıçlarını çekerek yüz yüze savaşacaklardı. Yenilginin kaçınılmaz olduğunu gören komutanları Varus ve üst rütbeli subayların çoğu intihar ettiler, parlak kırmızı renkli pelerinleriyle ayırt edilmekteydiler ve bu renk aynı zamanda yaralandıklarında moral bozucu kan izini de gizlemekteydi. Böylesi ister bir korkağın ister asil bir Romalının çıkış yolu olsun, subayların intiharı, askerlerinin sonunun geldiğini göstermekteydi. Geride kalanlardan hiçbiri, savaşacak gücü olanlar dahil, artık kendilerini savunamazdı. Bazıları liderlerini taklit ettiler, kimileri de silahlarını bir kenara atarak herhangi birinin kendilerini kılıçtan geçirmesine fırsat tanıdılar; çünkü ne denli arzulanırsa arzulansın kaçmak imkânsızdı. Dolayısıyla her asker ve her at, direniş korkusu taşımaksızın kılıçtan geçirildiler.

Altı yıl sonra Roma askerleri savaş alanını ziyarete geldiklerinde, diyor Tacitus, "bariz şekilde ağaç gövdelerine çivilenmiş insan kafaları", beyazlaşmış kemik yığınları, silah parçaları, atlardan

artakalanları, Almanların "barbarca sunaklarında" yakılmış olan yüksek rütbeli subayların ve yüzbaşıların küllerini, esirlerin idam edildiği darağaçlarını ve hayatta kalan esirlerin kafeste tutulduğu çukurları buldular. Dört gün süren savaş boyunca, 15 binden fazla Roma askeri katledilmişti. Roma Ren bölgesindeki ordusunun yaklaşık yarısını kaybetmişti. Bu, MÖ 53 yılında Crassus'un Carrhae'de Partlar tarafından mağlup edilişinden bu yana aldığı en kötü yenilgiydi. Arminius'un zaferi milyonlarca Alman'ın Roma dünyasının dışında kalmasını güvenceye almıştı. Latin ve Alman toprakları arasındaki bariyer artık sabitlenmişti.*

Yenilgi Augustus'u derinden sarsmıştı. Suetonius, onun intiharı düşündüğünü kayıtlara geçirdi, saçını ve sakalını aylarca tıraş etmemişti –bu, sinekkaydı tıraş olan Romalılar için şaşırtıcı bir ihmal işaretiydi– ve "Quintilius Varus, lejyonlarımı bana geri ver" diye haykırarak kafasını bir kapıya vurmuştu.

Felaketle sonuçlanan Almanya harekâtı Roma'dan daha fazla yiyecek tedarikinin uzaklaşmasına yol açmış, zaten yağmurların az yağması ve salgın hastalıkların sebep olduğu kıtlığı daha da artırmıştı. Roma'da isyanlar vardı. Artan eleştirilerle karşı karşıya kalan Augustus köşeye sıkışmaya başladı. Bir vakitler senatörlerin şikâyetlerini Senato'da haykırmalarına izin verilirdi, yazarlar da Cumhuriyetçi kahramanlara duydukları hayranlığı kariyerlerini tehlikeye atmadan dile getirebilirlerdi. Ama artık eleştiriler de yasaklandı ve bunların yayınları da yakıldı. Darbelere dair söylentiler ortalıkta dolaşmaktaydı.

Çin'de Wang Mang'ın felakete tepkisi büyülerle ilgiliydi: Alametleri, Göklerin Yetkisi'ni kaybetmediği konusunda halkını ikna edebilmek için etkilemeye çalıştı. Augustus'un tepkisi ise çok daha pragmatik oldu; gerçi Cassius Dio "yenilginin öncesinde ve sonrasında meydana gelen alametler nedeniyle, [Augustus] bazı insanüstülük faaliyetinden kuşkulanmaya güçlü şekilde meyletmekteydi"

* Sonraki yüzyıllarda, Arminius/Hermann'ın Teutoburg'da kazandığı zafer, Alman kimliği ve bir Alman ulusu duygusunu yaratma uğraşında Almanlar açısından çok önemli bir sembol hâline geldi. Martin Luther, Roma papalığının otoritesine karşı mücadelesine Hermann'ı da dahil etti. 19. yüzyılda, Napolyon'un Alman topraklarını işgalinin ardından, Teutoburg savaşı Alman milliyetçileri için daha da önemli oldu ve Almanya'nın 1918 yılındaki yenilgisinin ardından, Naziler tarafından güçlü Almanların, çürümüş, medeni düşmanları karşısındaki zaferinin bir sembolü olarak çok çirkin bir tarzda kullanıldı.

demişti. Hatta Augustus'un kendi Forum Augustum'unda inşa ettirdiği Mars tapınağına bile yıldırım çarpmıştı.

> ... şehrin ortasında birçok çekirge uçmaktaydı ve onları kırlangıçlar büyük iştahla yemekteydi; Alplerin zirveleri birbiri üstüne devrilmekte ve üç sütun hâlinde ateş püskürtmekteydiler... aynı anda çok sayıda alamet görülmekteydi; kuzeyden atılmış gibi görünen mızraklar Roma kampları yönünde yere düşmekteydi... Almanya eyaletinde bulunan bir Zafer heykeli düşmanın toprağına bakmaktayken yüzünü İtalya'ya çevirmekteydi.[10]

Ancak şayet Augustus Teutoburg kadar büyük bir felaketin "bazı tanrıların gazabından ötürü meydana gelmiş olabileceğine" inanmış olsaydı bile, bu tanrıları Wang Mang'ın yaptığı gibi basitçe yatıştırmaya çabalamayacak, fakat imparatorluğu korumak için pratik tedbirler alacaktı.

Arminius'un zaferi imparatorluğun kırılganlığını ortaya koymuştu. Augustus imparatorluğu sadık tutabilmek için tamamen Romalılaştırma'ya asla güvenemezdi. Kendisine sadık Yahudiye'de Kral Hirodes ve Moritanya'da Kral Juba olabilirdi, ancak onların da her zaman bir Arminius olabilme ihtimali vardı. Sonuç olarak imparatorluk kendi askerî temeline yaslanıyordu; ancak Teutoburg onun da nasıl kırılgan olduğunu ispatlamıştı. Augustus, zaferden sonra Almanların İtalya'yı ve Roma'yı işgal edeceğini beklemekteydi. Ancak öteki cephelerde zaten sınırlarına ulaşmış Romalı insan gücü nedeniyle, yeterince gönüllü toplama imkânı da yoktu. Dolayısıyla Augustus askere alınmayı zorunlu hâle getirdi, kabul etmeyen idam edilecekti, azat edilmiş olanlar ve emekli muharipler bile askere çağrıldı. Bütün Almanlar ve Galyalılar –kendi şahsi korumalığını yapanlar dahil– şehirden uzaklaştırıldı, Arminius örneğinden esinlenebilirlerdi. Fethedilenlerin sadakati asla garantili değildi.

Teutoburg Ormanı'ndaki yenilginden yaklaşık sekiz yıl sonra Roma ordusu, Arminius ve yanındaki kabile şefleriyle Weser Nehri'nde karşı karşıya geldi. Roma ordusunda Arminius'un kardeşi Flavus yer alıyordu. Tacitus'a göre, Arminius kardeşiyle konuşmak istedi ve buna izin verildi.[11] "Nehrin karşı kıyılarından 'çok sadık' Roma askeri ile 'Almanların kurtarıcısı' iki kardeş birbirleriyle ateşli şekilde tartıştılar, anneleri Arminius'un tarafından tartışmaya

10. A.g.e., LVI.24.
11. Bu paragraftaki tüm alıntılar şuradan: Tacitus, *Annals*, II.81-2.

katılmaktaydı. Arminius, Flavus'a bir gözünü nasıl kaybettiğini sordu; Tiberius'la birlikte savaşırken kaybettiği, bunun için yüksek bir tazminat ödendiği ve onur çelengi takıldığı cevabını aldı. Arminius 'köleliğin ücreti pek düşükmüş' diye alay etti. Flavus Roma'nın büyüklüğü, imparatorun zenginliği, yenilgiye uğrayana verilecek korkunç ceza, boyun eğildiğinde kazanılacak bağışlanma hakkında konuştu... Kardeşi ise yurtseverliğe, uzun dönemli özgürlüğe, Almanya'nın ulusal tanrılarına bel bağlamıştı." Anneleri Flavus'a "akrabalarının ve ülkesinin kurtarıcısı olmak yerine bir dönek, bir hain olmaması" için yalvardı. Nehrin karşı kıyısından Arminius Latince tehditler haykırdı ve dövüşmesi için kardeşine meydan okudu. Flavus atının ve silahlarının yanına getirilmesini istedi ve fakat üst rütbeli subayı tarafından engellendi. Ne var ki Flavus tartışmanın kazananı olacaktı. Romalılar Arminius'u yenilgiye uğrattılar; birkaç yıl sonra, Tactius'a göre "kendi ilişkilerindeki ihaneti kabul etti" ve idam edildi.

Augustus rejimi fiziksel kontrolünü yeniden sağlamıştı, manevi kontrol ise her zaman için daha zor bir görev olacaktı. MS 14 yılında, Augustus ölmekteydi. *Pater patriae* imparatorluğun şahsileşmiş hâliydi. Onun ölümsüzlüğü, imparatorluğun hayatta kalmasını güvenceye alacaktı.

17

Roma: İmparator Tanrı Oluyor

Tanrı tüm uluslara tek bir Romalı imparator sunarak onları kendi öğretisine hazırlıyordu.

Origenes, *Contra Celsum*, 11.30, MS 248

Aman tanrım, sanırım ben bir tanrıya dönüşüyorum!

Ölmekte olan İmparator Vespasianus, MS 79, aktaran Suetonius, *The Twelve Caesars, Vespasianus*, [On İki Sezar, Vespasianus] XXIII, MS 2. yüzyıl başları

Hiçbir modern dalkavukluk imparatorun tanrısallaştırıldığı Augustus dönemindeki kadar büyük değildir.

Samuel Johnson, *Life of Johnson*, [Johnson'un Hayatı] 1791

MS 19 Ağustos 14 tarihinde, 75 yaşındaki Augustus Nola'daki İtalyan villasında bir ayna istedi, saçını tarattırdı ve mecalsizlikten düşüp açık kalan alt çenesine destek koydurdu. Ölüm döşeği etrafında toplanmış arkadaşlarına "Hayat saçmalığında üzerime düşeni yeterince inandırıcı oynadım mı?" diye sordu. Ardından, Seutonius'a göre, "Karısını öptü: 'Elveda Livia: Evliliğimizi asla unutma' dedi ve hemen öldü." Cassius Dio'nun inandığı hâliyle, bizzat kendisinin büyüttüğü incirlerle onu zehirlemiş olsun veya olmasın Livia, artık ilk imparatorluk devir işlemine başkanlık edecekti. Roma İmparatorluğu'nun geleceğinin ellerinde olduğunu bilerek, tanrıların kendi tarafından olduğunu sağlama aldı. İmparatorluk kurumu Livia sayesinde tanrısal otorite örtüsüne bürünecekti.

Augustus, hayatı süresince gayriresmî olarak kabul edildiği gibi şimdi de resmen bir tanrı olarak kabul edilecekti.

Augustus'un vârisleri Lucius ve Gaius'un MS 2 ve MS 4 yılında zamansız ölümleri ardından, şayet tarihçi Tacitus'a inanmak gerekirse, Livia'nın yardım elini uzatmasıyla Augustus gönülsüzce onun suratsız ve cazibesiz oğlu Tiberius'u vârisi olarak seçmişti. Ancak resmî olarak Tiberius, Augustus'un sadece özel servetinin vârisiydi. İlkesel olarak herhangi bir senatör veya senatörler grubu yönetici olarak Augustus'un yerini alabilirdi, çünkü kendisine inişli çıkışlı bir zeminde Senato tarafından bahşedilen geleneksel yetkilerle Augustus sadece *primus inter pares* [eşitler arasında birinci] olmuştu. Rejim tarafından hâlâ sürdürülen Cumhuriyetçi kurguda ne imparator ne taht vardı.

Bu yüzden Augustus ölür ölmez Livia 56 yaşındaki oğlunun onun yerine geçmesini sağlama almak için hızla harekete geçti, Çin'de de İmparatoriçe Muhteşem Yaşlı Kadın Wang da kendi yeğeni Wang Mang'ın otoritesini sağlama almak için aynen böyle yapmıştı. Tacitus'a göre, Livia'nın muhafızları evi ve komşu caddeleri mühürlediler, bu arada o da Augustus'un hâlâ hayatta olduğu izlenimini vermeyi sürdürüyor, sağlığına dair düzenli bültenler yayınlıyordu. Bu durum –Livia'nın derhal uyarmış olduğu– Tiberius'a Augustus'un yatağının yanı başına gidebilmesi için zaman kazandırdı, oraya geldiğinde Livia da aynı anda Augustus'un ölümünü ve Tiberius'un onun yerine geçtiğini ilan etti. Ardından Livia veya Tiberius (kimin suçlanacağı konusunda Tacitus, Cassius Dio ve Suetonius farklı düşünüyor) tek ciddi rakibin, Julia ve Agrippa'nın oğlu ve Augustus'un hayattaki tek torunu Agrippa Postumus'un öldürülmesi için emir verdi.

Roma şehrinin tamamı yüzünü Augustus'un cenaze törenine çevirmişti, bu tören Cassius Dio tarafından ayrıntılı şekilde anlatılır.[1] Güzergâhı askerler korumaktaydı. Kortejin başında Augustus'un balmumumdan yapılmış bir büstü sallanıyordu, gümüş ve altın bir minder üzerindeydi, zaferin mor rengiyle giydirilmişti, siyah harmaniler giymiş senatörler tarafından taşınıyordu; ardından Augustus'un iki heykeli daha geliyordu, birisi altından yapılmıştı, öteki bir zafer arabasında taşınıyordu. Onların arkasında binlerce olmasa bile yüzlerce erkek yürümekteydi, ürkütücü derecede gerçeğe yakın

1. Cassius Dio, *Roman History*, LVI.42.

ölüm maskeleri takmışlardı, donuk yüzleri Augustus'un ailesinin atalarına ve tarihin en büyük Romalılarına tam olarak benzemeleri için titizlikle boyanmıştı. Ardından güçlü Roma'nın tabi uluslarını temsil eden bronz heykeller gelmekteydi. Senato ve şövalye saflarındaki 600 güçlü kişinin hepsi de siyah harmaniler giymişti, eşleri beyaz giysiler içindeydiler, bunların yanı sıra süvari, piyade ve Augustus'un İmparatorluk Muhafızları saflar hâlinde geçmekteydi. Flütçüler cenaze ağıtları çalıyordu, ağıtçılar göğüslerine vuruyor ve hıçkırarak ağlıyorlardı. Cenaze alayı Campus Martius'a ulaştı, orada Augustus'un *pater patriae* kutlamalarının bir parçası olarak deniz savaşı sahnelenmişti ve orada Agrippa halk için eğlence parkı ve banyolar inşa etmişti ve orada Augustus Agrippa'nın küllerinin de gömülü olduğu kendi anıtmezarını inşa ettirmişti. Etrafı selvi ve yaprak dökmeyen ağaçlarla çevrili ve Augustus'un bronz bir heykelinin bulunduğu silindir şeklindeki binanın önünde Tiberius ve oğlu Drusus cenaze konuşmalarını yaptılar. Fildişinden ve altından minder, Augustus'un büstüyle birlikte tabuta konulmuş cesedi, ölü yakılan odun yığını üzerine yerleştirildi. Aile, büstü öpmek için sıraya girdi. İmparatorluk Muhafızlarının piyadeleri tabutun etrafında koşturdular, imparatordan almış oldukları bütün süslemeleri oraya attılar. Çıplak ayaklı şövalyeler odun yığınını yatkı ve bir kartal –Jüpiter'in ruhları Gökler'e götüren kuşu– serbest bırakıldı.

İmparatorluk Muhafızlarına mensup Numerius Atticus Senato önünde yemin ederek, kartal havaya yükselirken Gökler'e giden yolda Augustus'un şeklini gördüğünü söyledi. Romulus da Gökler'e tam bu şekilde yükselmişti. Bu, Augustus'un tanrısal bir statü kazandığının kanıtıydı. Senato onun bir tanrı olduğunu ilan etti. Atticus'a keskin görüşlülüğünün ödülü olarak Livia tarafından bir milyon Sestertius ödendi (günümüz parasıyla yaklaşık 500 milyon dolar). Sonuç olarak politika dünyasında bir tanrı yaratılmasını bile Romalılar sahiplenmişti. İmparatorluk düzleminde tanrısallaştırma, bir kanıt gerektiren legal bir süreçti, sonraları Katolik bir aziz yaratılması da böyle olacaktı.

Augustus rejimi cumhuriyetten imparatorluğa geçiş önündeki engelleri öylesine becerikli şekilde temizlemişti ki Senato sadece Augustus'u ilahlaştırmakla kalmamış, aynı zamanda rejimin hakiki niteliğini de açıkça kabullenmişti. Tiberius'a İmparator unvanı teklif ettiler, bu artık yüce bir gücü işaret eden unvandı. Gerçi bu durumu Suetonius şöyle anlatır: Unvanı reddederek "Maskaralık

yapmaya devam etti", bu arada bazı senatörlerin 'Hey, ya alsın ya bıraksın' diye bağırdıklarını ve bazılarının da 'Kimi insanlar vaatlerini yerine getirmekte pek yavaşlar; sen ise zaten yaptığını vaat etmekte çok yavaşsın' diye bağırdıklarını işitmekteydi", Tiberius nihayet unvanı kabul etti, gerçi bunu "gönülsüzlüğünü dile getirerek yaptı ve kendisini acımasızca çok çalıştırılan bir köle olmaya zorladıklarından şikâyet etti".[2] Part diyarındaki cinayetlere dayalı tahta geçmelerle kıyaslandığında, Tiberius'unki dikkat çekecek ölçüde kansız olmuştu. Roma, imparatorluk kültü ile pekiştirilmiş bir imparatorluk hâline gelmişti ve yaklaşık 400 yıl yerini koruyacaktı.

Livia yeni Augustus kültünün yüce rahibesi oldu ve kendisine Augustus tarafından bahşedilmiş olan Augusta unvanını aldı. 70 yaşındayken, Augustus'un açık onayıyla dünyadaki en güçlü kadın hâline gelmişti, Augustus asla Tiberius'un "kötü ve inatçı karakteri" hakkında kafa yormamıştı. Livia, Tiberius'la birlikte resmî görüşmeler yapıyor, anlaşmaları imzalıyor ve ilişkileri sürdürüyordu. İmparatorluğun yüce patroniçesi olarak, tıpkı Augustus gibi, kendi *salutatio*'sunu, yani senatörlerin katılmasının beklendiği sabah selamlamalarını yapmaktaydı.

Tiberius, Augustus'tan daha uzun boyluydu ve fiziksel bakımdan daha etkileyiciydi, ancak ondaki karizmaya ve daha da telafi edilmez olanıyla, onun politik yeteneklerinden hiçbirine sahip değildi. Augustus bütünüyle başarılı şekilde hem Agrippa'nın halkına hem Maecenas'ın seçkinlerine cazip görünmeye çabalamıştı. Tiberius ise her iki kesimle de çatışma içine girdi ve sonuçta bir diktatör olarak korkutucu ve nefret edilen birisi oldu. Halkının sadakatini halk oyunlarıyla ve gösterileriyle, büyük binalarla ve bağışlarla kazanamadı, kendi elinde tiranlığın bir aracı hâline gelen imparatorluk kültüyle halka esin kaynağı da olamadı. Annesi, Tacitus'un deyişiyle "o korkutucu kadın", çok daha yeterli bir politikacıydı, imparatorluk ailesi ve kendisi için destek yaratabilmek amacıyla hem büyük servetini hem bunun da ötesinde imparatorluk kültünü kullanmaktaydı.

Halk tarafından sevilmeyen ve annesinden uzak durma kaygısı taşıyan Tiberius, yüzünü giderek daha fazla İmparatorluk Muhafızlarının başındaki Sejanus'a çevirdi, o da sinsi ve yönlendirici birisiydi. Maecenas gibi Sejanus da Etrüsklüydü ve şövalye rütbesindeydi.

2. Suetonius, Tiberius, *The Twelve Caesars*, s. 24 (Çev. Robert Graves, giriş yazısıyla gözden geçiren: Michael Grant, Penguin, 1979).

Ancak Augustus Maecenas'ın şahsında, her ne kadar yozlaşmış olsa da, davasını sadece kendisi için değil rejim için ilerletmeye arzulu parlak bir stratejist bulmuştu; oysa Tacitus'a göre, sevilmeyen bir "köle ruhluluk ve kibir karışımı olan Sejanus, ılımlı bir dış görünüş ardında titizlikle gizlediği, güce karşı sınırsız bir şehvet" sahibiydi.

Sejanus'un etkisine tamamen kapılan Tiberus seçkinlerin nefretini kazandı. Ancak popülerliğini kaybettikçe muhalefeti de daha fazla korkutmaya başladı. Suetonius'a göre her ne kadar "tanrılar veya öteki dinsel duygular bakımından saygı yoksunu" olsa da, Tiberius tanrısal Augustus kültünü de geliştirmekteydi. Artık bu sadakatin ölümcül bir sınavı olmuştu. İnsanlar, "bir tuvalete veya geneleve girerken Augustus'un başının olduğu bir yüzük veya madeni para taşıdıklarından ötürü veya Augustus'un söylemiş ya da yapmış olduğu herhangi bir şeyi eleştirdiklerinden ötürü" idam edilmekteydiler, diye yazmıştı Suetonius.[3] Tiberius'un, Augustus'a gösterilmesi gereken saygıya dönük arzusu o kadar iyi bilinirdi ki düşmanlarını mahvetmek isteyenler, onların Augustus adını kullanarak yalan yemin ettiklerini veya onun heykelini onursuzlaştırdıklarını iddia ederlerdi.

Tiberius, imparatorluğa sadakatteki imparatorluk kültünün rolü konusunda olduğu kadar dinlerin onu yıkabilecek potansiyeli konusunda da hassastı. Galya'da Kelt [Druid] rahiplik sistemini baskı altına almıştı. Devletle iç içe kamu görevlileri olan Romalı rahiplerden farklı olarak, Kelt rahipleri rakip bir otorite kaynağını temsil eden ayrı bir kast hâlindeydiler; çok kolayca Roma yönetimine karşı muhalefet odağı olabilirlerdi. Augustus zaten Romalı yurttaşların Kelt rahiplerinin ayinlerine katılmalarını yasaklamıştı. Tiberius daha da ileri gitti. "Galya'da çok ünlü düşmanların başları sedir ağacı yağıyla mumyalanıyor ve yabancılara gösteriliyor... Ancak Romalılar bu geleneğe ve aynı zamanda bizim kullandıklarımıza karşı olan kurbanlar ve ilahlaştırmalarla bağlantılı geleneklere bir son verdiler" diye yazmıştı Strabon. Romalılar özellikle insanların kurban edilmesini yasaklamıştı.

> Ölüme adadıkları bir insanın sırtına kılıç saplarlardı ve ardından onun ölümle mücadelesinden elde ettikleri tanrısallık yoluyla... tapınaklarda kurbanlarını oklarla vururlar veya mızrak batırırlar veya devasa şekildeki saman ve ağaç yığınıyla yaktıkları ateşe her türden büyük baş hayvanı

3. A.g.e., s. 58.

ve vahşi hayvanları ve insanları atarak onları bütün her şeyleriyle sunak olarak yakarlardı.[4]

Romalılara göre Kelt rahiplerinin insanları kurban etmesi barbarca bir şeydi, oysa gladyatör dövüşlerindeki "kesip biçme" ve arenalarda suçluların eğlence için idam ediliş tarzları öyle değildi.

Julius Caesar, Galya'yı fethetme harekâtı sırasında (MÖ 58 ile 51 arası) Kelt rahipler hakkında "onların öğretisindeki en hayati unsur ruhların ölmeyeceğidir" şeklinde ilginç bir hakikati kaydetmekteydi. Ancak Kelt şamanizmi [Druidizm] tıpkı gizem kültleri gibi her ne kadar ölümsüzlük cazibesini sunmuş olsa da, asla onlar gibi devamlılık sağlayamadı. Kelt şamanizmi Roma'nın resmî baskıları karşısında pes etti, gizem kültleri ise pes etmediler, gerçi Augustus ve Agrippa'nın yapmaya çalıştığı gibi Tiberius da onları Roma'nın dışına sürmeye çabalamıştı.

Gizem kültlerinin gücü hem ilham ettikleri sadakatte hem de cezbettikleri insanların sayısında yatıyordu, çünkü hiçbir yere veya kabileye bağlı değildiler, fakat coğrafi olduğu kadar sosyal sınırları da aşmaktaydılar (bkz., bölüm 3 ve 8). İşte o güç onları imparatorluk gözünde potansiyel tehlike hâline getirdi, bunun asıl sebebi de tanrı ile ibadet eden arasında içsel bir dinsel dünya yaratmalarıydı, iyi Romalı tebaalar değil fakat özerklikleriyle istikrarsızlaştıran potansiyellere sahip bireyler oluşturuyorlardı.

Livia/Augusta'nın öldüğü MS 19 yılında, "önemli işleri olduğu" gerekçesiyle cenaze törenine katılmamış olan Tiberius, İsis kültüne veya Yahudiliğin "batıl inançlarına" bağlı bütün Romalı yurttaşlara dinsel cüppelerini ve donanımlarını yakmaları emrini verdi. İsis müritlerinin Roma'ya girmesi yasaklandı. Yahudilerin askerî hizmetten muafiyetleri iptal edildi; Askerlik yaşındaki 4 bin Romalı Yahudi ve dinden dönmüşler, Sardunya adasındaki haydutlarla uğraşmak üzere askere alındı. "Atalarının yasalarına bağlı kalmak amacıyla askerlik yapmak istemeyenler" dahil Yahudilerin geri kalanları, din değiştirenlerle birlikte şehirden çıkarıldılar. Geri döndükleri takdirde köle yapılmakla tehdit edildiler, bundan kurtulmanın tek şartı Tacitus'un deyişiyle kendi "kutsal olmayan törelerini" inkâr etmeleriydi. Otuz yıl sonra, Yahudiler Roma'ya gerçekten döndüler ve sayıları o kadar fazlaydı ki Tiberius'un yeğeni Cladius bir kez daha onları şehirden sürgün edecekti (bkz., bölüm 19).

4. Strabo, *Geographia*, IV 4.5.

Yahudilerin Roma'ya sadakati hep kuşkulu karşılanmıştı, ancak bu durum özellikle Tiberius'un kendisini çok güvensiz hissetmesine yol açıyordu. Yahudiler Roma devletinin tanrılarına kurban sunmayı reddediyorlardı; imparatoru tanrı olarak kabul etmiyorlardı; sadakatleri başka birisine, sonsuz ölçekte daha güçlü Tanrı'ya yönelikti. Tiberius "Yahudiler Roma'ya çok miktarda sürüler hâlinde akın ediyor ve birçok yerliyi baştan çıkarıyor" diye kaygılanmaktaydı. Sejanus tarafından körüklenen kuşkuları, Part İmparatorluğu'nda iki yasadışı Yahudi kardeşin bağımsız bir devlet peşinde olduğu haberiyle artmıştı (bkz., bölüm 10). Sejanus bu tür ilhakçılığın Yahudiye'ye yayılabileceğinden korkmaktaydı.

Ve gerçekte Yahudiye dinsel olduğu kadar politik huzursuzlukla da çalkalanmaktaydı ve bu durum MS 24 yılında iflah olmaz derecede beceriksiz Pontius Pilatus'un Yahudiye'ye vekil olarak tayin edilmesiyle daha da kötüleşmişti.

18
İsa'nın Ölümü

Pilatus aramızdaki önde gelenlerin teklifiyle onu çarmıha mahkûm ettiğinde, sevenleri ondan vazgeçmemişti, çünkü ilahi peygamberlerin kehanetlerindeki gibi o üçüncü günde tekrar canlı hâliyle onlara görünmüştü.

Josephus, *Jewish Antiquities* [Yahudi Gelenek ve Görenekleri], XVIII.3.3, MS 93/94

İsa... en ağır cezaya Tiberius döneminde valilerimizden birisinin, Pontius Pilatus'un eliyle uğratıldı ve şu an için görüldüğü üzere, en zararlı bir batıl inanç şerrin ilk kaynağı olan Yahudiye'de patlak vermekle kalmadı, dünyanın dört bir yanından gelen gizli ve utanç verici her şeyin odaklandığı ve popüler hâle geldiği Roma'yı bile etkiledi.

Tacitus, *The Annals of Imperial Rome*, MS 109

İskenderiye'deki Yahudi cemaatinin önde gelen üyelerinden filozof Filon'a göre, Yahudiye'yi "rüşvetçilik, hırsızlık, saldırı, saldırgan davranışlar, sıklıkla yargısız infazlar ve bitmek bilmeyen vahşi bir öfkeyle" yöneten Pontius Pilatus "esnek olmayan, inatçı ve zalim karakterli bir adamdı".[1] Pilatus, pekâlâ Sejanus'u da himayesine almış olabilirdi. Valilik yaptığı ilk yılda, Kudüs'teki Tapınak'ın yanına Büyük Hirodes tarafından inşa ettirilmiş olan Antonia Kalesi'ne yeni bir Romalı asker birliği yerleştirdi ve Hirodes'in ilk Romalı hamisi Marcus Antonius'un onuruna onun adını verdi.

1. Philo of Alexandria, *Philo: Legatio ad Gaium (On the Embassy to Gaius) Volume X*, (Loeb Classical Library No. 379, Çev. F.H. Colson, 38 (301), 1962; şuradan erişilebilir: <http://www.earlyjewishwritings.com/philo.html>).

Romalı askerlerin mevcudiyeti Kudüs'te sürekli bir rahatsızlık yaratmaktaydı. Orada 600 ile 1.200 arasında asker konuşlanıyordu. Geceleri, kaledeki 30 metre yüksekliğe sahip kulelerde nöbetçilerin birbirlerine haykırarak verdikleri cevaplar duyulmaktaydı. Ancak önceki Romalı valilerin Yahudilerin temsilî resimlere dair yasakları konusunda hassasiyet göstermelerine ve askerlerin bayraklarından ve sancaklarından amblemleri titizlikle kaldırmış olmalarına rağmen, Pilatus'un yeni askerleri sancak direklerinin tepesinde yer alan imparator büstlerini taşımaktaydılar. İkinci Emir'in bu şekilde ihlali muhtemelen dindar Yahudiler açısından Büyük Hirodes'in bizatihi Tapınak'a altın kartal koyması kadar etkileyici değildi, ancak bununla birlikte birçoğu dinleri için hayatlarını feda etmeye de kararlıydılar, MÖ 4 yılında Farisi öğrenciler de kartalı parçalarken bu durumdaydılar (bkz., bölüm 6). Akdeniz kıyısında Roma yönetiminin Yahudiye'deki yerleşim yeri olan Caesarea'da, Yahudiler protesto için Pilatus'un ikametgâhının önünde beş gün beş gece boyunca yattılar; "etrafları kılıçlarını çekmiş Romalı askerler tarafından çevrildiğinde yere uzandılar ve boyunlarını uzatarak, dinsel yasalarını ihlal ettirmektense ölmeye hazır olduklarını söylediler" diye yazmıştı Josephus.[2]

Pilatus baskıya boyun eğdi ve sancakların kaldırılmasını emretti, ancak yeni bir su yolunu finanse etmek üzere Tapınak hazinesindeki paraya el koyarak Yahudilerin öfkesini daha da arttırdı. Binlerce Yahudi durumu protesto etti. Pilatus askerlerine üniformalarını çıkarmalarını, kamalarını giysilerinin altında saklayarak protestocular arasına karışmalarını emretti. Kalabalık dağılmayınca askerlerine saldırı işaretini verdi. Josephus'a göre, askerler "oradakilere Pilatus'un emirlerinden çok fazlasını yaptılar... ve insanlar silahsız olduğundan ve ne yapacaklarını bilenler tarafından gafil avlandıklarından bu şekilde çok sayıda insan öldürüldü ve ötekiler de yaralı hâlde kaçtılar".[3]

Ardından Pilatus Kudüs'teki ikametgâhı olan Hirodes sarayının duvarlarına kendi isminin ve Tiberius'un isminin yazılı olduğu altın kalkanları astığında, Yahudiler bunları kaldırması için ona dilekçe verdi. Pilatus reddetti. Yahudiler Tiberius'a bir heyet göndermeleri için izin istediler. Pilatus yine reddetti. Çaresizlik içindeki Yahudiler Tiberius'a bir mektup yazdılar. Tiberius özellikle Yahudilerin

2. Josephus, *The Jewish War, II.9.3, The New Complete Works of Josephus.*
3. *Josephus, Jewish Antiquities,* VIII.3.2.

Roma'yla ilişkileri konusunda yeterince hassastı ve Pontius Pilatus'a kalkanlarını kaldırması için emir verdi. Yahudiye zaten yeterince karışık durumdaydı ve Yahudileri gereksiz yere provoke etme riskine girilemezdi.

Bu sırada Tiberius da Sejanus'un yönlendirmesiyle kendisini İtalya kıyısı açıklarındaki Capri adasında izole etmişti. Şehvetli biçimde dedikoducu Suetonius'a göre, orada Tiberius yüzerken "bacaklarının arasında girip yalamaları ve emmeleri için ufak balıklarını" küçük oğlan çocuklarını eğitmekteydi; kendi önünde orji yapmaları için imparatorluğun dört bir yanından genç kızları ve erkekleri getirtmişti ve uçurumdaki kayalıklardan plaja fırlatılan ve aşağıda "tamamen öldüklerinden emin olmak için küreklerle ve kayık çengelleriyle vurulan" kurbanlarını büyük keyifle izlemekteydi, o kurbanlar genellikle kehanetleri yanlış çıkan astrologlar olurdu. Suetonius'a göre, Sejanus Tiberius'un yanına yaklaşmayı neredeyse imkânsız hâle getirmişti: "Karada ve kıyıda ayrım yapılmaksızın sürü gibi toplanmış insanlar, gece gündüz onun kapı görevlilerinin afra tafralarına tahammül ederlerdi", orada Roma'nın en korkulan yurttaşı Sejanus fiilen imparatoru yönetirdi.[4]

Tiberius, Capri'ye MS 26 yılında geçmişti; bir daha asla Roma'ya ayak basmayacaktı. Birkaç yıl sonra, İncil kitaplarındaki değerlendirmelere göre, gri-mavi renkli Şeria [Ürdün] Nehri'nde İsa, kuzeni Yahya [John] tarafından vaftiz edildi; bu nehir Celile Denizi'nden çıkıp sık sazlıklar, söğüt ağaçları ve tüylü ılgın çalılıklar, sıcakta uğuldayan çekirge sesleri arasından geçip Ölü Deniz'e ulaşırdı. Her ne kadar Yahya'nın babası Roma yönetimiyle barışık bir Saduki olsa da, Yahya dünyanın kötülüklerine itiraz eden birisiydi. Sadece Tanrı, diyordu, kötülüklerin üstesinden gelebilir. Beline taktığı devetüyünden bir pöstekiyle, uzaklarda bal yiyerek çekirgelerle birlikte "vahşi tabiatta" yaşıyordu; orası, Kudüs'e yukarıdan bakan Zeytin Dağları'ndan başlayıp aşağılarda Ürdün Vadisi'ne uzanan kurak bir dağlık bölgeydi, Yahya Tanrı'nın Krallığının ve görülebilir dünyaya Tanrı'nın hükmünün gelişinin pek yakında olduğunu ilan etmişti, kuzeni İsa da birkaç yıl sonra böyle diyecekti. Yahudiler, diyordu Yahya, kendilerini buna hazırlamak için günahkâr yollardan vazgeçmeliydiler. Yahya'nın dünyayı eleştirisi Roma yönetimini eleştirmek suretiyle yapılıyordu. Ve Mesih'in gelişine dair ateşli inancı

4. Suetonius, "Tiberius", *The Twelve Caesars*, s. 43, 62.

onu Hirodes Antipa için potansiyel bir bela kılmıştı; Antipa'ya, babasının MÖ 4 yılında ölümüyle Filistin'in bölüştürülmesinde Celile ve Perea bölgesi verilmişti, Celile'nin güneyine doğru Şeria Nehri boyunca olan bölgede ise Vaftizci Yahya vaaz vermekteydi.

Roma, Yahudiye krallığının politik bakımdan en önemli ve hassas bölgesi olan Filistin'e Büyük Hirodes'i işbirlikçi kral yaptığından beri Filistin Yahudileri için Mesih çok daha önem kazanmıştı (bkz., bölüm 6 ve 7). İmparatorluktaki bütün işbirlikçi kralların yaşadığı kaçınılmaz çatışmayı -Roma'ya sadık kalırken kendi yerel halkına da bağlı kalma- yatıştırma mücadelesinde Hirodes Yahudi dinindeki milliyetçi unsurlardan ötürü çok daha fazla yük altına girmişti. Kendi Yahudi Tanrı'sına sadakatinden önce Roma'ya sadakatini sergiliyor şeklinde görünmesi, birçok Yahudi'yi kutuplaştırmış ve radikalleştirmişti. Bazılarının gözünde İsrail'de Roma'nın haksız yönetimi altındayken Cennet'in dünyada yaratılmasının imkânsız olduğu açıktı; Tanrı'nın yardımıyla yönetecek olan haktan yana bir ulusun ortaya çıkabilmesi için Mesih'in Romalıları kovması gerekiyordu. Mesih, sadece haktan yana dinsel bir kurtarıcı değil aynı zamanda ulusal bir kurtarıcı da olmalıydı. Mesih'in gelmekte olduğuna dair umutlar yoğunlaştıkça, mesih kültlerinin filizlenmesi de Romalılar gözünde çok daha kışkırtıcı çağrışımlara yol açmaktaydı. Her dinsel protesto Roma yönetimine karşı bir protesto olarak görülebilirdi, tıpkı Roma yönetimine karşı herhangi bir protestonun da muhteşem Mesihlik renklerine bürünebileceği gibi.

MS 6 yılında, Augustus Panunya ve Dalmaçya'daki kabile isyanlarıyla karşılaştığı aynı yıl, Büyük Hirodes'in en az yetenekli oğlu Yahudiye ve Samiriye Kralı Archelaus'u görevden uzaklaştırdı. Roma, kontrolü doğrudan kendi eline aldı ve böylece vergi gelirini değerlendirmek üzere nüfus sayımı yapılması emrini verdi, *Luka İncili*'ndeki Yerlilik değerlendirmesinde sözü edildiği gibi, İsa'nın ailesi Beytüllahim'e gitmeye mecbur kaldı (bkz., bölüm 7). Eyaletlerdeki vergiler imparatorluğu finanse ediyordu. Araziler, evler, köleler ve gemiler üzerindeki mülkiyet vergisi ve gelirlerine bakılmaksızın nüfus sayımına katılmış 12 veya 14 yaş ile 65 yaş arasındaki tüm yetişkinleri kapsayan kelle vergisi biçimlerini almaktaydı. Her ne kadar Roma yönetiminin bir sembolü olarak son derece sevimsiz olsa da, nüfus sayımı, Augustus tarafından aslında eyaletlerdeki vergi yükünü azaltmak amacıyla gündeme getirilmişti. Bu sayede hazinenin her eyaletten ne kadar gelir bekleyeceğinin daha doğru

hesaplanması ve böylece eyaletlerin vergi toplayıcılarının ve valilerin haraç almasından kurtarılması mümkün oluyordu (bkz., bölüm 1).

Bununla birlikte vergilendirme imparatorluğun dört bir yanında her zaman hoşnutsuzluk sebebiydi ve Galya gibi eyaletler belirli aralıklarda ekonomik yükü protesto için ayağa kalkardı. Roma açısından bu tür protestolar kısa dönemliydi ve nispeten kolay şekilde bastırılırdı. Ancak Celileli Yehuda ve Farisi Zadok (veya Saddok) MS 6 yılında Yahudiye'de nüfus sayımına karşı kitlesel bir boykot çağrısı yaptıklarında, bu durum çok daha ciddi bir hâl aldı. İmparatorluğun öteki yerlerindeki isyan liderlerinden farklı olarak Yehuda ve Zadok sadece kendi politik ve toplumsal düzenlerini değil aynı zamanda dinsel düzenlerini korumak için mücadele etmekteydiler. Yehuda ve Zadok'a göre Roma vergisi hem kendileri ve Yahudiler için ilave bir ekonomik yüktü hem de dinlerine hakaretti, *Tevrat*'ın dünya ve onun üzerindeki her şeyin Tanrı'ya ait olduğu şeklindeki uyarısına itaatsizlikti. Sadece Tanrı Yahudilerin kralıydı ve yöneticisiydi ve sadece O'nun kanunları yüceydi. Ve kendi monoteist Tanrı'larının son derece güçlü olmasından ötürü Yahudiler O'nun emirlerine itaatsizlik yapmaktansa ölümü göze almaya hazırlıklıydılar. Dolayısıyla onların protestoya adanmışlıkları da o denli adanmıştı ve kırılamazdı.

Yehuda ve Zadok'un nüfus sayımını boykot çağrısı Farisiciliğin radikal kanadı Zealot'ların (Bağnazlar) doğuşuna işaret etti. Josephus'un da hatırlattığı üzere hem Yehuda hem "asi" arkadaşı Zadok "Farisi anlayıştaki bütün öteki şeylerde de mutabıktılar". Ancak ikisi de, katı bir dinsel hayat yaşarken Yahudi olmayanların yönetimiyle işbirliği yapma deneyiminin imkânsız olduğuna inanıyorlardı. *Tevrat*'ta ortaya konulduğu hâliyle Tanrı'nın yasalarına –sadece Sadukiler tarafından değil– her Yahudi'nin itaat etmesi ve o yasaların hayatın her alanında uygulanması şeklindeki Farisi inancı, Yahudiler ve Romalı yöneticileri arasındaki potansiyel çatışma alanlarını daha da büyütmekteydi. Tanrı ile Caesar arasında bir tercih yapılmalıydı ve o tercih de açıktı: Tanrı "onların tek Yöneticisi ve Efendisi" olmalıydı. Celileli Yehuda ile Büyük Hirodes'in ölümünde Mesihlik ve/veya krallık peşinde olan ve Celile'de büyük bir isyanı yöneten Yehuda (Judas) pekâlâ aynı kimse olabilir.[5] Onun için politik özgürlük, Roma yönetimine direniş dinsel bir görev

5. Öteki kayda değer araştırmacılar yanı sıra Vermes de buna inanır.

hâline gelmişti. Yahudiler, diyordu, "Romalılara vergi ödemeye tahammül ettikleri ve Tanrı'dan sonra ölümlü insanlara efendileri olarak boyun eğdikleri takdirde, korkak olurlar."

Yahudi ve Romalı arasındaki ilişkideki yakıcı sorun hakkında Yahudiler artık kendi aralarında Roma yönetimi altında yaşamanın hâlâ mümkün olduğuna inananlar ve inanmayanlar şeklinde ayrılmışlardı. Yahudilerin çoğu, İsa'nın ailesi dahil, hem Yahudi hem Romalı olabilmenin gerekleriyle başa çıkabileceklerini düşünmekteydiler; nüfus sayımı döneminde doğmuş olan Pavlus, Roma yurttaşları olan ve aynı zamanda iyi dindar Yahudiler olmaya çalışan bir aileden gelmekteydi. İsa'nın bazı kardeşlerinin ismi Yunancaydı; bazıları da Yahudiceydi. *Luka İncili*'ne göre aile Saduki başrahibi Joazar'ın tavsiyesine uymuş ve Romalı nüfus sayımında sayılmayı kabul etmişlerdi.

Yusuf ve Meryem Beytüllahim'e ister gitmiş ister gitmemiş olsunlar –ki bu durum Luka için önemliydi, çünkü Kral Davud soyundan gelen Mesih olarak İsa'nın rolünü vurgulamak için böyle yapmışlardı– Yahudiyeli birçok Yahudi başrahibin isteği üzerine açıkça Roma nüfus sayımında yer almıştı. Ne var ki Joazar'ın Roma'ya sadakati onun çöküşünü de getirdi. Ona karşı protestolar vardı. Başrahip olarak Roma tarafından tayin edilmişti ve halk tarafından sevilmediği için de Roma tarafından görevinden alındı. Ameller [Elçilerin İşleri] kitabının yazarına göre, boykotun liderleri ve Yehuda "öldürüldü ve onun müritleri de dağıtıldılar". Zadok'un başına gelenler bilinmiyordu. Ancak onun ve Yehuda'nın kurduğu Zealot partisi her türden Roma yönetimine karşı muhalefet eden örgütlü ilk hareket oldu; Zealotlar aslında direnişi kalıcı bir dinsel görev hâline getirmişlerdi.

Josephus'a göre, altmış yıl sonra Zeolatlar'ın terörist devamı, yani *sicarii* ("hançerli adamlar") MS 66-73/4 yıllarındaki Yahudi İsyanı'ndan büyük ölçüde sorumlu olacaklardı (bkz., bölüm 19). Babası gibi aynı Mesihçi iddialara sahip Yehuda'nın oğlu Menahem'in[6] liderliğini yaptığı *sicarii* başrahibi ve Roma yönetimiyle işbirliği yapan öteki uzlaşmacı/ılımlı Yahudileri öldürdüler. Buna karşılık Menahem ve taraftarlarının çoğu da çeşitli devrimci hizipler arasındaki savaşlarda rahipler –bunlar arasında Josephus da bulunuyordu– tarafından öldürüldüler. MS 70 yılında, Tapınak'ın

6. Bkz., Bölüm 6 ve *Cambridge History of Judaism*, Cilt 3, s. 157.

yıkılmasından ve Kudüs'ün düşüşünden sonra Elazar (muhtemelen Menahem'in yeğeniydi) amcasının *sicarii* ordusundan geriye kalanların başına geçti, bu, Yahudilerin Romalılara karşı son ayağa kalkışı olacaktı. Yahudiye Çölü'nün kenarındaki tek bir muazzam kayada inşa edilmiş Masada kalesinde *sicarii* dört yıl boyunca direndi. Josephus'a göre, yenilginin kaçınılmaz olduğunu gördüklerinde galip Roma ordusu tarafından esir alınmaktansa karıları ve çocuklarıyla birlikte toplu şekilde intihar ettiler.

Ancak MS 6 yılındaki nüfus sayımı protestolarının hemen ardından ortaya çıkan bir sonuç olarak, Filistin'deki Yahudi toplulukları ne Roma dünyasıyla savaşmak ne de onunla uzlaşmak yönünde bir karar aldılar. Bunun yerine dünyadan el etek çektiler ve gelecek Mesih için hazırlığa giriştiler. Tanrı'nın krallığının yakın olduğunu ve hayattayken Mesih'in ortaya çıkacağını ilan eden kültler Celile ve Yahudiye'nin dört bir yanında fışkırmaya başlamıştı. Bu kültler arasında Vaftizci Yahya tarafından yönetilen Sabah Vaftize Karşı Olanlar veya Hemerobaptistler kültü ile 1900 yıl sonra Kumran'da bulunan Ölü Deniz Parşömen*leri*'nin yazarları olan Esseniler de yer alıyordu.

Vaftizci Yahya'nın evini yaptığı Ölü Deniz ve Kudüs arasındaki ıssız bölgede Esseniler'den bir grup kendilerini Mesih yolunda hazırlığa adamış haktan yana bir cemaat kurdular. Ancak, her ne kadar Mesih'in gelecek oluşuna ateşli şekilde inanmış olsalar da, Esseniler ve onların çileci hayat tarzı Roma yönetimine pek tehdit oluşturmuyordu. Kayda değer bir takipçi kazanmak isteyen bir kült açısından da cinsel ilişkiden uzak durma tercihi kabul edilecek bir tarz değildi. Esseniler aslında öylesine aşırı ayrımcılardı ki, Yahudi olmayanlarla temas kurmadan kendi dinsel yasalarına uygun yaşadıkları sürece, ne denli dindışı olursa olsun Yahudi olmayanların politik otoritesini bile kabul etmekteydiler. Gerçekte, böyle yapmanın görevleri olduğuna da inanıyorlardı. Esseni kardeşliğine kabul edildiğini ima eden Josephus'a göre, Esseni mezhebine katıldığında ona özel bir Esseni yemin ettirilmişti, buna göre "insanlara ve özellikle otorite sahibi olanlara asla inançsızlık sergilemeyecekti, çünkü Tanrı'nın yardımı olmadan hiç kimse hükümette olamazdı."[7]

Çok daha tehlikeli olanı Yahya ve onun Mesihçi vaftizciler kültüydü. Esseniler gibi Yahya ve mağara keşişleri ortak mülkiyet

7. Josephus, *Jewish War*, II.8.-7, *The New Complete Works of Josephus*.

sahibiydiler, vaftiz uygulaması yaparlardı, bu da suyla temizlenmeydi, içsel arınma ve dönüşümü sembolize eden manevi önem taşıyordu; Mesih'in de ruhsal olarak hazır bulunduğu cemaat yemekleri merkezî öneme sahip ritüelleriydi. Ancak Esseniler'den farklı olarak, Vaftizciler büyük kalabalıklara vaaz verirlerdi.

Josephus'a göre, babası gibi işbirlikçi sadık bir kral olan Hirodes Antipa "Yahya'nın insanlar üzerindeki büyük etkisiyle kendi iktidarına son verebileceğinden ve bir isyan başlatmaya meyilli olduğundan korkmaktaydı". Yaklaşık MS 29 yılında, İsa'yı vaftiz ettiğinin söz edilişinden kısa süre sonra Yahya idam edildi. Kesilmiş başı Antipa'nın üvey kızı Salome'nin önüne bir tabakta getirildi. Antipa idamın kızının isteğiyle yapıldığını söyledi.

Havari Yuhanna'nın İncil'ine göre İsa ve Vaftizci Yahya rakip vaizliklere sahiptiler. Ancak Ameller kitabının yazarı ki aynı zamanda *Luka İncili*'ni de yazmış olabilir, Vaftizci Yahya'nın ölümü ardından İsa'nın, Yahya'nın verdiği Tanrı'nın Krallığının yakında olduğu mesajı yanı sıra Yahya'nın takipçilerinin birçoğunu da devraldığını yazar. İncillerde tasvir edilen İsa bu yüzden, kuzeni ve manevi babası Yahya ile ilişkisi sayesinde başından itibaren isyancılıkla bağlantılıdır. İncillerin gerçek bir tarihsel şahsiyet hakkında ne kadar doğru bilgi verdiği içten içe hep tartışma konusu olmuştur, gerçi birçok araştırmacı asgari bir gerçeklikte mutabıktırlar; yani, varolan İsa kutsal bir insandır ve kuzeni gibi o da idam edilmiştir.

İncil yazarları, elbette, İsa'yı otoriteler karşısında Yahya'dan daha fazla sorun yaratan bir karakter yaparlar. Vaftizci Yahya sadece Mesih'in gelişini haber vermişti; oysa *Yuhanna İncili*'ndeki İsa açıkça kendisinin Mesih olduğunu söyler ve takipçileri de onun iddiasına ikna olur. Öteki İnciller bu konuda daha az ısrarcıdır. İsa'yı aslında Mesih olup olmadığı konusunda belirsiz veya belki de kararsız duygular besleyen, ancak iddiasını inkâr etmedeki başarısızlığının da ölümcül sonuçlara yol açtığı bir kutsal adam olarak tasvir ederler.

Josephus'un sözleriyle, İsa "şayet ona bir insan demek meşru olursa, bilge *bir* adamdı; çünkü şaşırtıcı işlerin yapıcısıydı, hakikati memnuniyetle kabul eden insanların bir öğretmeniydi".[8] Bu, İsa'dan söz eden İncil dışı en önemli kaynaktır, gerçi, Josephus'un öteki Hıristiyan referansları gibi, İsa Mesih gerçekliğine kanıt sağlamaya

8. Josephus, Appendix, Dissertation 1, s. 988, *The New Complete Works of Josephus*.

hevesli bir Hıristiyan editör tarafından daha sonra ilave edilmiş de olabilir.

Öğretilerini şehirlerde ve kasabalarda yayan ve Celile'den çok Yahudiye'de öne çıkmış olan Farisilerden farklı olarak,[9] İncillerdeki İsa esas olarak vaazlarını Celile'nin verimli tarım topraklarındaki köylülerle ve Celile Denizi'nin kıyılarındaki köylerde yaşayan balıkçılarla sınırlı tutmaktaydı, Celile Denizi ise gerçekte Golan Tepeleriyle çevrili kalp şeklinde bir göldü. Celile'yi baştan aşağıya geçerek birçok kutsal adamın vaaz verme, tedavi etme ve şeytan çıkarma şeklindeki uygulamalarını sürdürüyordu. Diğer dinsel ustalar gibi ona da adanmış müritler çekirdeği eşlik ediyordu, bunlardan bazıları evliydi, ancak Jain ve Budist keşişleri veya Brahman *sadhu*ları gibi yoksulluk içinde yaşamaktaydılar.

İsa büyük şehirlerin hepsinden uzak durmaktaydı, bunlar arasında Nasıra'ya sadece 7 kilometre mesafedeki ve yurttaşları Hirodes öldüğünde kraliyet cephaneliğine saldırmış olan Sepphoris, Celile Gölü'nün batı kıyılarında Hirodes Antipa tarafından inşa edilmiş olan yeni Tiberias şehri veya Celile Gölü'nün güneydoğusunda Yunan kültürünün hâkim olduğu ve Yahudi olmayanların çoğunlukta bulunduğu Yunan yönetimindeki yarı özerk Decapolis (on şehir) vardı. Öte yandan İsa Nasıra'yı da Celile Gölü kıyılarındaki en önemli kasaba olan, kasvetli görünümlü küçük kasaba Capernaum'a gitmek için terk etmişti; kasabanın taş evleri, ardında yükselen kayalık tepelerdeki siyah lavlar oyularak yapılmıştı. Via Maris ticaret güzergâhında bulunan Capernaum Nasıra'ya kıyasla çok daha karışık ve daha az muhafazakâr bir yerdi. Seyyahlar oradan geçerdi ve balıkçılar ve çiftçiler kadar tüccarlar için de bir yurttu. *Luka İncili*'ne göre orada Yahudi sakinlerle ilişkileri yeterince iyi olan Roma askerlerinin birliği üs kurmuştu, çünkü birlik komutanı kasabada İsa'nın vaaz verdiği ve Yahudilerin yüzbaşının hizmetçisini iyileştirmesi için İsa'ya yalvardığı bir sinagog inşa etmişti. "Çünkü o bizim kavmimizi sevdi ve bize bir sinagog inşa etti."[10]

Luka'ya göre İsa hakikaten yüzbaşının hizmetçisini iyileştirmişti, ancak onun Yahudi olmayan birisine vaizlik yapması istisnai bir durumdu. Öteki İnciller gibi kültün Yahudi niteliğinin önemli bir konu olduğu dönemde yazılan *Matta İncili* ise oldukça Yahudi bir

9. Vermes, *The Changing Faces of Jesus*, s. 167.
10. Luke 7:5.

İsa sunmaktadır.* "Yahudi olmayanların [öteki ulusların] arasına girmeyin. Samiriyeliler'in kentlerine de uğramayın. Bunun yerine, İsrail halkının yitik koyunlarına [Filistin'in Yahudi toplumuna] gidin." Matta'ya göre İsa havarilerini Krallığın gelişine dair vaaz verme misyonlarıyla göndermeden önce böyle demişti ve şunu da söylemişti: "Hastaları iyileştirin, ölüleri diriltin, cüzamlıları temiz kılın, cinleri kovun."[11] Yine Matta'ya göre Kenanlı bir kadın İsa'ya gelip kızını içine girmiş cinlerden kurtarmasını istediğinde, ona Yahudi olmayan birisine vaaz vermenin çocukların ekmeğini alıp köpeklere atmak gibi olacağını anlatmıştı.[12] Onun İsa'sı bununla birlikte, Pavlus'un on yıllarca önce Hıristiyanlık kültüne kattığı evrenselciliğin bir kısmını korumaktadır: Matta'nın İsa'sı aynı zamanda Yahudi olmayanlara veya en azından iman sahibi olanlara da ulaşır. Kenanlı kadının imanı yüzündendir ki, misyonundaki dışlayıcılığı ifade ettikten hemen sonra İsa onun kızını iyileştirmiştir. *Matta İncili*, misyonu özellikle Yahudilere yönelik olan İsa ile tüm kavimlere yönelik evrensel misyonu olan İsa'yı asla tamamen uzlaştırmaz. O dönemin İsa kültünün tam ortasında duran bir gerilimin tanıklığını yapar.

Vaazlarına başladıktan yaklaşık bir iki yıl sonra İsa ve müritlerinden bazıları, Yahudilerin hamursuz bayramı için imparatorluğun dört bir yanından gelen yüz binlerce Yahudi'yle bir araya geldiler. Mevsim bahardı, yağmurlu mevsim sona ermişti; tepeler çiğdem, lale ve nergis çiçekleriyle halı gibi bezenmişti; hacılar zeytin bahçelerini, olgunlaşan incirler, üzümler ve ceviz ağaçları arasından ve Celile köylerinden geçerken şarkılar söylüyordu. Güvenlik gereği büyük gruplar hâlinde seyahat ediyorlardı. Güneyde Kudüs'e giden en kısa yol sekiz gün sürmekteydi ve Samiriye eyaletinin meşe ormanlarından geçmekteydi, orada hacılar her zaman Samiriyelilerin saldırısına uğrama tehlikesindeydiler. Samiriyeliler bir gece yarısı Tapınak'ı ziyaret edip revaklardaki ve kutsal mekândaki insan kemiklerini dağıtarak nihai saygısızlığı gerçekleştirdiğinde, Yahudiler ile Samiriyeliler arasındaki düşmanlık daha şiddetli biçimlere bürünmüştü. Yahudiler ve Samiriyeliler artık mezhep cinayetleri ve intikamı şeklindeki dişe diş bir döngüye batmış hâldeydiler.

* *Matta İncili* İsa'nın soyağacını Yahudilerin babası İbrahim'e dek uzatır, daha evrenselci olan *Luka İncili*'nin soyağacı ise tüm insanlığın babası Âdem'e kadar gider.

11. Matta 10:5-6.

12. Matta 15:26.

Samiriyeliler, Samiriye'den geçip Kudüs'e gitmekte olan Celileli hacıları öldürdüler: Yahudiler buna karşılık Samiriye köylerine saldırdılar. İsa'nın su istediği bir kadın ona şaşkınlıkla "Yahudilerin Samiriyelilerle hiç alıp vereceği olmadığını" söylemişti.

Böylesi bir nefretin ışığında, İsa'nın, Yahudi bir yolcuya yardım eden Samiriyeli hikâyesi özellikle anlamlıydı. İyi Samiriyeli bir daha asla görmeyeceği belli olan bir yabancıya yardım etmekle kalmamış, onun sevgisi kökleri derinde yatan ulusal/dinsel nefrete üstün gelmişti; nefret edilen bir yabancıyı komşu hâline getirmişti. İsa vaazlarını Yahudilerle sınırlı tutabilirdi, ancak ona göre "komşu" sadece Yahudi arkadaşlarınız ve buna layık birkaç Yahudi olmayan [Öteki] anlamına değil aynı zamanda dünyadaki başka herkes anlamına geliyordu. Levililer kitabındaki "Komşunuzu kendiniz gibi sevin" uyarısı çok daha büyük bir önem taşımaktaydı. Matta "Düşmanlarınızı sevin" sözüyle İsa'nın Dağ Vaazı olarak bildiğimiz şeyi söylediğini kaydeder, gerçi "vaaz" büyük bir ihtimalle İsa'nın manevi ve ahlaki öğretilerinin özeti olarak Matta tarafından bir araya getirilen sözlerinin derlemesidir. Bunlar her ne kadar Eski Ahit'e dayansalar da, kısmen Yahudi şeriatının özelliklerinin radikal bir yeniden biçimlendirilmesiydiler; sevmek emri evrenselleştiriliyor, bedensel ve manevi bakımdan en ihtiyaç duyulan fakat geleneksel olarak en az kutsanmış sayılanlara odaklanıyor ve onları kutsuyordu.[13]

İncillerin İsa'yı Farisilerle anlaşmazlık hâlinde göstermesine rağmen aslında birbirlerine çok yakındılar. Farisiler gibi İsa'ya göre de Tanrı'yı sevmek ve komşunu sevmek *Tevrat*'ın temel ilkelerindendi.[14] İsa'nın Farisilerle esastan uyuşmazlığı olarak gösterilen yer, onun Yahudi şeriatı karşısındaki gevşek tavrıydı. İncil yazarları İsa anlatısının bazı özelliklerine dair kendileriyle çelişkiye düşmüş olabilirler, ancak Farisilerin katı dindarlıklarına karşı çıkışı söz konusu olduğunda hemfikirdiler. Fakat elbette (muhtemelen Markos hariç) İncil yazarları, bunları MS 66 ila 73/74 yılları arasındaki başarısız Yahudi isyanı ardından kaleme almışlardı ve dolayısıyla İsa ile Musevilik arasındaki farklılıkları açıklığa kavuşturarak Hıristiyanlığı Romalılar gözünde daha sevimli göstermeye hevesliydiler. Hiç kuşkusuz İncil'i MS 100 ila 110 arasında en son yazılmış İncil olan ve İncil

13. Vermes, *The Changing Faces of Jesus*, s. 23.
14. Hyam Maccoby, *The Mythmaker: Paul and the Invention of Christianity*, s. 40 (HarperCollins, 1987).

araştırmacılarını antisemitizm'i nedeniyle her zaman endişelendirmiş olan Yuhanna, "Yahudileri" sıklıkla İsa'ya karşı çıktıkları için toplu şekilde kınamaktadır. Ancak bu İncil'de bile özellikle şerrin çocukları olarak Farisilere saldıran ve yakalanmasında ve idamında onları özellikle işaret eden bir İsa söz konusudur.[15] İsa, Farisilerin şeriat kurallarının ardındaki rehber ruh olarak, sevgi yerine şeriat lafzına itaat etmekle daha fazla ilgilenmelerinden tiksinmekteydi.[16] Matta'ya göre Farisilere karşı en şiddetli suçlamalarında İsa, müritlerine Farisilerin vaaz ettiklerini yapın yaptıklarını yapmayın diyordu, bu suçlamalarında onlara "ikiyüzlüler", "kör kılavuzlar" ve "engerekler nesli" adını veriyordu.[17]

Capernum'da İsa'nın oturup "hancılar ve günahkârlar" ile yani Matta gibi vergi tahsildarları ve fahişeler ile yemek yemesi karşısında Farisiler şoke olmuşlardı. Peygamberler zayıfları, yoksulları ve babasızları kucaklardı, ancak İsa dindarların uzak durduğu ahlaksızlara da arkadaş gibi davranmaktaydı.[18] Farisiler, Şabat günü İsa'nın müritlerinin tarlalarda yürürken açlıklarını bastırmak için mısır başaklarını koparmalarından, böylece Şabat günü tarımsal çalışma yasağını ihlal etmelerinden dehşete kapılmışlardı. Markos'a göre, Farisiler, Şabat günü eli sakat bir adamı iyileştirerek çalışma yasağı yasağını bozan İsa'yı nasıl baskı altına alacakları konusunda Hirodescilere (Hirodes Antipa ile kurucusu Büyük Hirodes olan Hirodes hanedanlığının destekçileri ki Farisiler başlangıçta Sadukilere karşı iktidar kavgalarında onların yanında olmuşlardı; bkz., bölüm 6) bile danışmışlardı.[19]

Yine de İncil tarihçisi Geza Vermes'e göre, İsa Celile'nin balıkçılarına ve köylülerine vaaz vermeye sıkıca sarılmış olsaydı ve Kudüs'e dinsel hac görevini yerine getirmiş olsaydı, belki de hiç idam edilmeyecekti. Zaten gerilimlerle dolu olan Kudüs şehrinde Farisilere karşı çıkışı, Vaftizci Yahya ile bağlantısı ve müritlerinin onun Mesih olduğu şeklindeki iddiaları bir araya geldiğinde, bunlar otoriteler gözünde yangın çıkaracak unsurlar olarak görülmüştü.

Yahudilerin hamursuz bayramı, bütün Yahudi bayramları arasında politik bakımdan en hassas olduğu kadar en önemli olanlarından

15. Yuhanna 8:44.
16. Markos 7:7-8; Matta 15:19-20.
17. Matta 23:3ff.
18. Vermes, *The Changing Faces of Jesus*, s. 254.
19. Markos 3:6.

biriydi. Bu bayramda İsrailoğullarının Mısır'daki tahakkümden kurtuluşları kutlanıyordu. Yahudi geleneğine göre Mesih kendisini böyle bir günde açığa vuracaktı, Mesih hem kutsal bir adam hem politik olarak baskıdan kurtaracak olandı. Otuz beş yıl önce Hirodes'in altın kartalını parçalayan Farisilerin öldürülmelerini protesto eden 3 bin hacı katledilmişti. Bu yüzden Pilatus'un askerleri, Filistin'den, Galya'dan, Roma'dan, Mısır'dan, Suriye'den, Arabistan'dan ve Part İmparatorluğu'ndan gelerek Kudüs'e doluşan yüz binlerce hacının yaratacağı kargaşa konusunda alarm durumundaydılar.

Şehir meleyen kuzuların sesleriyle yankılanmaktaydı; 30 bin kadarı bağlanmış, kurban edilmek üzere bekliyorlardı. Diaspora Yahudileri aileleri ve dostlarıyla yeniden bir araya geliyordu. Evler ve avlular hacılarla dolup taşmaktaydı. Çizgili pantolonlar, brokar altın tunikler, siyah elbiseler, parlayan ipekler giymişlerdi; aralarında beyaz ve kahverengi çizgili pelerinleriyle Celileli Yahudiler vardı, kızlarıyla birlikte kadınlar ve oğullarıyla birlikte erkekler, beyaz ve altın muazzam Tapınak'ın büyük merdiveninden tırmanıyor ve Yahudi olmayanlar (Ötekiler) Avlusu'na geçiyorlardı.

Avluyu saran mermer sütunlu katedral büyüklüğündeki salonlarda, imparatorluğun dört bir yanından gelen hacılar paralarını yerel bronz madeni parayla değiştiriyor ve kurban kesmek için (normal fiyatının yüz katından daha fazlasına) güvercin veya öküz ve koyun gibi daha pahalı hayvanları satın alıyorlardı. Hacı İsa, Tapınak'ın bu şekilde ticarileştirilmesine öfke duymaktaydı. İncil yazarlarına göre, para değiştirenlerin masalarını alaşağı etmiş, paralarını yere saçmış ve dükkâncıları ve hayvanları dışarı çıkarmıştı.

İsa'nın bu sert protestosu Sadukileri kızdırmıştı. Büyük Hirodes'in hükümdarlığı sırasında iktidarı Farisilere kaptırdıktan sonra Sadukiler, Yahudiye'nin yönetim yapısı olan Sanhedrin'e yapılan atamaları Romalıların kontrol altına almasıyla birlikte, pozisyonlarını yeniden kazanmaya başlamışlardı. Sadukiler Yahudi şeriatının emirlerini yerine getirmekte, Tapınak'ı yönetmekte ve ayrıca Romalı yöneticileri için Yahudiye'nin idari ve adli işlerini yürütmekte pek güçlük çekmiyorlardı, oysa Farisiler açısından Roma ile ilişkiler çok daha zordu. Her ne kadar Farisiler belli ölçülerde Sadukilere muhalif bir noktada yer almış olsalar da, İsa onları kendisine karşı uzlaşmazlıkta birleştirmişti; *Matta* ve *Markos* İncillerine göre aynı şekilde Farisiler ile Hirodescileri (Hirodes ailesinin üyeleri tarafından yönetimi destekleyenler) da birleştirmişti. Sadukilerin

yönlendirmesiyle Farisiler İsa'yı suçlu duruma düşürmeye çalıştılar. Ona, Roma'ya vergi ödemenin doğru olup olmadığını sordular. Eğer evet cevabı verirse, kendisinin hem dindışı hem Roma işbirlikçisi olduğunu kanıtlayacaktı. Eğer hayır cevabı verirse kendisinin bir hain olduğunu ispatlayacaktı. O dönemler Roma İmparatorluğu'ndaki madeni paralar üzerinde şöyle yazıyordu: *Ti[berivs] Caesar Divi Avg[vsti] F[ilivs] Avgvstvs* (Caesar Augustus Tiberius, Tanrısal Augustus'un oğlu). Madeni para Yahudilerin dine hakaret saydığı şeyi, yani Augustus'un bir tanrı olduğu iddiasını taşıyordu. İsa bakımından, ne var ki, Farisilerin sorusu bir sorun yaratmıyordu. Vergi tahsildarı, hancı Matta zaten onun Havarilerinden birisiydi. Ancak "Sezar'ın hakkı Sezar'a, Tanrı'nın hakkı Tanrı'ya verilmeli" sözü katı dindar Yahudiler, özellikle Farisiler için bir çözüm değildi. Tam da Tanrı'nın yasaları hayatın her alanında geçerli olduğundan din ile devleti birbirinden ayıramazlardı.

İsa'nın bu cevabı onu kurtaramamıştı. Yahudilerin politik ve dinsel lideri olarak Romalılar tarafından atanan Saduki başrahip [başkâhin] Kayafa [Caiphas] gözünde politik bir tehlike oluşturmaktaydı. Romalılar tarafından atanan bütün başrahipler arasında Yahudi-Romalı ilişkilerini sürdürmede en yetenekli olanı, ömrünün uzunluğuna bakıldığında Kayafa olmalıydı. On yedi yıl bu görevde bulunmuştu ve bu da Romalıların yaptığı diğer atamalardan çok uzun bir süreydi. Bu sürenin on yılının da acımasız Pontius Pilatus'a hizmetle geçtiği göz önüne alındığında, sorunları bastırmaya özellikle elverişli olduğu görülebilirdi. Ancak kontrolü kaybettiği takdirde kovulacağını biliyordu. Romalılar, Sadukilerin yönetmesine halkı itaatkâr tuttukları sürece izin veriyorlardı.

İhanet nedeniyle kuzeninin kafası kesilmiş olan bir Mesih şahsiyeti olarak Sadukilere karşı çıkan ve bunun için şiddet kullanmaya da hazırlanan İsa, kadim kurtuluşlarını ve sürgünden dönüşlerini kutlayan Yahudilerin dolup taştığı bir şehirde isyan için potansiyel bir derleniş noktası oluşturmaktaydı. Bazı takipçileri onu daha da tehlikeli görünür kılmaktaydı. Havarileri arasında en az tanınanı Zealot'tan Simon [Petrus] ile bağlantısı aşikârdı. Ancak Yehuda da son derece kuşkulu görülmüş olabilir. İncil yazarlarının, Roma yönetimine karşı çıkan hançerli suikastçılar örgütü *sicarii*'den sonraki İşkariyot diye ondan söz etmiş olmaları mümkündür. Yehuda ile *sicarii* arasındaki bağlantı, onun neden İsa'ya ihanet etmiş olacağı konusunda nihayet tatmin edici bir açıklama sağlayacaktı: *Sicarii*'nin

gözünde İsa bir işbirlikçiydi. Ne var ki, birçok araştırmacı *sicarii*'nin İsa'nın yakalanmasından sonra ortaya çıktığını ve İşkariyot'un ise sadece onun Yahudiye'deki Kerioth'dan geldiği anlamını taşıyabileceğini düşünmektedir.

Kayafa ve Sanhedrin'e [Yüksek Kurul] göre İsa'nın tutuklanması şarttı. *Yuhanna İncili*'nin anlattığı şekliyle, şunu tartışmaktaydılar: Eğer İsa tutuklanmazsa "herkes ona inanacaktır: Ve Romalılar gelecekler ve hem yurdumuzu hem kavmimizi elimizden alacaklar". Sadukiler kendilerini Roma'nın doğrudan müdahalesi karşısında Yahudiye'nin bağımsızlığını koruyanlar olarak görmekteydiler. Kayafa şöyle diyordu: "Bütün ulus yok olacağına, halk uğruna bir tek adamın ölmesi bizim için daha uygun."[20]

Pavlus'un da zaten yer aldığı veya kısa süre sonra katılacağı Tapınak muhafızları İsa'yı tutukladılar, İsa kâfirlikle suçlanıyordu. Ancak kâfirlik Roma hukukuna göre değil sadece Yahudi hukukuna göre bir suçtu ve fakat Sanhedrin üyeleri İsa'nın kaderinin belirlenmesine Roma'nın da müdahil olmasında çok istekliydiler. Bu yüzden, Mesih olduğu iddiasına sahte bir kral veya politik kışkırtıcı suçlaması da ilave edildi. Bu bir ihanet eylemi *idi*, Roma hukukuna göre de bir suçtu. İsa Pontius Pilatus'a götürüldü, o da (*Luka İncili*'ne göre) İsa'yı bu kez memleketi Celile'ye ve orasının yöneticisi Hirodes Antipa'ya gönderdi. Ancak her ne kadar İsa'nın kuzeni ve manevi ustası Vaftizci Yahya'nın sadece iki yıl önce kafasını kestirmiş olsa da, Antipa, İsa'nın yargılanmasına dahil olmayı reddetti ve onu Pilatus'a geri gönderdi.

Pilatus sırasını son olarak bir daha savdı ve İsa'nın kaderine galeyan hâlindeki kalabalıkların karar vermesine fırsat tanıdı. Bir suçlunun yaşamasına ve ölmesine kalabalığın karar verme yetkisi alışılmadık bir durum değildi. Roma'da kalabalıklara tanınan birkaç yetkiden biriydi. Gladyatörler dövüşürken "kafa kesme" noktasına geldiklerinde, yenilen gladyatörün yaşamasına veya ölmesine kalabalıklar karar verirdi. Ancak Roma valisi Pontius Pilatus'un ve Roma'nın atadığı Kudüs yöneticisi Kayafa'nın ve Roma'nın işbirlikçi kralı Antipa'nın İsa'nın idamıyla ilgili sorumluluk almaktan neden telaşla kaçındıkları belli değildir. Yahudiler ile Romalılar arasındaki gerilimin çok tırmandığı ve her iki "taraf"ın da yatıştırılmasının özellikle önemli ve özellikle zor olduğu bir dönemde

20. Yuhanna 11:50.

İsa'nın Kudüs'e gelmiş olması pekâlâ bunun bir nedeni olabilir. İsa'nın popülerliğinden korkmuş olmak söz konusu olamazdı, çünkü Pilatus'un kalesinin avlusunda duran kalabalık başparmaklarını İsa'nın ölümü yönünde aşağıya indirmişti. Buna karşılık kalabalık haydut Barabbas'ın (basitçe "Babasının Oğlu" anlamına gelen genel bir isim) affedilmesini tercih etmişti, Markos'a göre Barabbas bir ayaklanma sırasında cinayet işlemiş, bu da bazı âlimlerin onun bir Zealot veya hatta terörist *sicarii* üyesi olabileceğini düşünmelerine dahi yol açmıştı.

30 Nisan günü (araştırmacılar tarihi yıl olarak MS 26 ile 36 olarak herhangi bir yere, yani Pontius Pilatus'un Yahudiye'yi vali olarak yönettiği yıllara koyuyor), İsa iki hırsızın arasında Şam Kapısı'nın yakınındaki bir tepecik olan Golgotha'da çarmıha gerildi. Kölelerin, asilerin ve sıradan suçluların idamında kullanılan genel bir yöntem olan çarmıha germe, son derece acı vericiydi; ancak aşağı statüdeki tüm yurttaş olmayanlar için geçerli olan hayvanlar tarafından ikiye ayrılarak parçalanmak veya canlı yakılmak gibi seçeneklerden daha fazla acı veremezdi. Çarmıha gerilmiş insan boğularak ölürdü, gerçi ayakları kırıldığında bedeninin yükü kollarına bindiğinden ölüm daha çabuk olurdu. İsa öğleden sonra saat 3'te öldü, bu vakit, o akşam kuzuların Tapınak'ta Hamursuz Bayramı için kurban edildiği saate denk düşüyordu. Yuhanna'ya göre, zengin bir mürit, Nicodemus, İsa'nın bedenini ovmak (meshetmek) için sarı sakız ve ödağacı getirmişti, bedeni daha sonra bir keten kefene sarmalanmış ve Yahudi geleneklerine uygun olarak üzerine büyük bir kayanın konduğu bir mezara gömülmüştü.

Kayafa MS 36 yılına dek başrahip olarak görevini sürdürdü. Aynı yıl Pontius Pilatus, Samiriyelilerin şikâyetlerinin ardından, yargılanmak üzere Roma'ya çağrıldı; şikâyet konusu Samiriyelilerin dinsel ayin dedikleri şeyi bir ayaklanma sanarak çok ağır bir şekilde bastırmış olmasıydı. Pilatus'un intihar ettiği sanılıyor. Yeğeninin yönlendirmekte olduğu Antipa ise, Caligula tarafından görevinden alınana dek Celile'nin yöneticisi olarak hayatta kaldı.

İsa'nın çarmıha gerildiği sıralarda Tiberius eski "çalışma ortağı" Sejanus'u idam ettirmişti, gerekçesi de kendisini devirmek için darbe girişiminde bulunmasıydı. Sejanus'un bedeni öfkeli kalabalıklar tarafından parçalara ayrıldı. Tiberius'un Sejanus'la birlikte yönettiği günlerde tek tek gerçekleşen idamlar, Tacitus'un deyişiyle, artık "bir katliam" hâlini almıştı. Kadınlar ve çocuklar dahil, günde

en az yirmi kişi idam ediliyor, bedenleri Sabah Merdivenleri'ne atılarak çürümeye terk ediliyor veya kancalarla Tiber nehrine sürükleniyordu. Hiç kimse ve hiçbir yer güvende değildi; Forum'da veya akşam yemeği partisinde tesadüfi bir uyarı soruşturmaya ve ölüme yol açabilirdi. Doğum gününü kutlayan bir senatör, ihanetle suçlanarak Senato binasına sürüklenerek götürülmüş ve ânında yargılanmış ve idam edilmişti. Bir tarihçi, Aulus Cremutius Cordus da, Brutus'u övdüğü ve Cassius'u "Romalıların sonuncusu" olarak tasvir ettiği için idam edilmişti. Senatörler, Roma'daki Peter ve Paul geleneğine göre hapsedilecekleri Mamertine Hapishanesi'ne götürülmek yerine intihar etmekteydiler.

Sejanus'un idamından altı yıl sonra Tiberius ölüm döşeğindeydi, 78 yaşında tek başına kel bir yaşlı adamdı, yaralarla dolu yüzü bantla kaplıydı. MS 16 Mart 37 tarihinde ölümü ilan edildi. Ânında, Caligula amcasının tahtına geçmeye hazır hâlde, kendisine yaltaklanan, sevinç çığlıkları atan kalabalıkların önüne çıktı. Ancak o sıra, Tacitus'a göre, "Tiberius'un birden iyileştiği haberi geldi." "Paniğe kapılanların dağılışı" arasında, Caligula "şaşkın bir sessizlikle, artan umutları sönmüş durmaktaydı". Ancak Sejanus'un yerine İmparatorluk Muhafızlarının başına geçmiş olan Macro ise "istifini bozmadan" duruyordu. Ve basitçe, "yaşlı adamın yatak çarşaflarıyla boğulmasını ve öyle terk edilmesini emretti."[21]

Tezahürat yapan kalabalıklar "Tiberius'la birlikte Tiber'e" şarkılarını söyleyerek onun bedenini nehre taşıdılar. Caligula Senato'dan amcasını tanrılaştırmasını istediğinde reddedildi; senatörler, tanrısal megalomanyak Caligula'nın ve Julio-Claudian soyunun sonuncusu Nero'nun tanrılaştırılması isteklerini de reddedeceklerdi. Augustus'un dört halefi arasında sadece Claudius'a, ölümüyle birlikte kısa yoldan tanrısal statü verilmişti, üvey babasına "bunak yaşlı bir aptal" diyen Nero ise bunu iptal ettirmişti.

Augustus'un ilahlaştırılmasını inşa ederken, Tiberius'un annesi, Cladius'un büyükannesi, Caligula'nın büyük büyükannesi ve Nero'nun büyük büyük büyükannesi olan Livia, imparatorluğun ayakta kalmasının sağlama alınmasına katkıda bulunmuştu. Ancak tıpkı Çin'deki Göklerin Yetkisi gibi, bunun maliyeti koşullara bağlıydı. Sonraki imparatorun ilahlaştırılması resmî olarak Senato'nun elindeki politikleşmiş bir süreçti. Ancak tıpkı Gökler Konfüçyüsçü bilge

21. Tacitus, *The Annals of Imperial Rome, VI.50.*

memurların yorumlarıyla Yetkisi'ni Çinli "kötü" imparatorlardan nasıl alıyorsa, Senato da –gelen imparatorun telkiniyle veya telkini olmaksızın– önceki imparatorun ilahlaştırılması isteğine verdiği onayı geri çekebilirdi.

Senato, ölümden sonraki kararı vermişti. Tiberius bir tanrı olmayacaktı. Ne var ki İsa böyle olmak üzereydi.

19
Ve Pavlus İsa Mesih'i Yarattı

Bu bulaşıcı batıl inanç [Hıristiyanlık] sadece şehirlere değil köylere ve hatta çiftliklere bile yayılmaktaydı. Ne var ki, bunun durdurulması ve tedavi edilmesi mümkün görünüyor.

Bithynia-Pontus Valisi Genç Pliniusdan İmparator Trajan'a, *Letters* [Mektuplar] X. 96, 97, yaklaşık MS 111

Sen galip geldin, Ey Celileli!

Roma İmparatoru "Mürtet" Julian'ın ölürken söylediği şeklindeki sonradan uydurulmuş sözleri, MS 363

Bu kurala [bütün imparatorluk tebaalarının Hıristiyanlık dininin gereklerini yerine getireceğine dair ferman] uyacakların Katolik Hıristiyan isimler almalarını emrediyoruz. Ancak bunak ve deli olduklarına hükmettiğimiz geri kalanların cezası da önce ilahi intikamla ve sonra bizim kendi adaletimizle verilecektir.

Theodosius I, Roma İmparatoru, MS 380

Hıristiyanlık *imperium Romanum*'un vampiriydi.

Nietzsche, *Deccal*, 1895

"Aşağılık olanın" İncil'i aşağılık yapar.

Nietzsche, *Deccal*

İsa'nın çarmıha gerilmesinden altı yıl sonra, Kudüs şehir duvarlarının dışında müritlerinden birisi Sanhedrin'in emriyle taşlanarak öldürüldü. Stephan kâfirlik yaparak Tapınak'ı ve Tanrı'nın Şeriatı'nı

eleştirmişti. Stephan'ı taşlayarak öldürenlerin giysilerini tutan Saul idi, Yahudiliğin sapkın İsa kültünü amansızca soruşturan Tapınak güvenliğinin bir üyesiydi.

Birkaç yıl sonra Saul, İsa hareketinin üyelerini tutuklamak üzere başrahip tarafından Şam'a gönderildi, İmparator Caligula burasını Nebati Arabistan krallığına henüz "vermişti". Yolda giderken, yobaz soruşturmacı Saul'u, İsa kültüne tutkuyla inanan veya en azından kendisinin öyle algılandığı Paul'a (Pavlus'a) dönüştüren bir şey başına geldi. Çarpık bacaklı, elektrik çarpmışa benzeyen, saldırmaya hazır, parlak bir örgütçü ve mükemmel mektup yazıcı –mektupları, ilk İncil'den yaklaşık yirmi yıl öncesindeki ilk Hıristiyan metinleridir– Pavlus, kültü ikiye bölecek ve İsa'yı [Jesus] çarmıhta bir suçlu olarak ölen birisi olmaktan çıkarıp ilahi bir kurtarıcıya, ölümü ve yeniden doğuşu, Yahudiler kadar Yahudi olmayanlara [Ötekilere], kadın ve erkek, köle ve özgür tüm insanlığa ilahi kurtuluş ve ebedi hayat vaat eden İsa Mesih'e [Christ] dönüştürecekti.

Pavlus, Roma İmparatorluğu'ndaki her fethedilmiş insanın –özellikle şehirlerde yaşayanların– başına gelen asimilasyon sorunlarını en uç noktalarına ulaşan biçimiyle temsil etmekteydi. Filistin'de doğmuş ve orada kalmış köylü İsa'dan farklı olarak, Pavlus bir Diaspora Yahudisi'ydi; Türkiye'nin güneyindeki büyük ve çok kültürlü liman şehri Tarsus'ta doğmuştu. Kutsal adam Apollonius'a göre burası "şarlatanlar ve zorbalar" şehriydi, "şehrin sakinleri lüksten hoşlanırlar, Berdan Nehri kenarında su kuşları gibi tembelce otururlardı"; Apollonius Part diyarına ve Kuşan İmparatorluğu'na manevi hakikat arayışıyla seyahat etmişti ve ölümünden sonra dirildiğine inanılırdı (bkz., bölüm 10). Pavlus doğmadan üç yıl önce Kleopatra Tarsus'ta saltanat kayığına binerek nehir yoluyla Marcus Antonius ile buluşmaya gitmişti. Strabon Tarsus'un bir entelektüel şehir olarak Atina ve İskenderiye'nin önünde olduğunu söylemekteydi. Burası keten endüstrisinin bir merkeziydi, hatırı sayılır büyüklükte bir Yahudi cemaati ile denizciler ve tüccarlar yaşamaktaydı. Her yıl tapınanlar Herkül'ün, yani Zeus'un insan ruhlarını ölümden kurtarmak üzere yeraltına giden ve ilkbaharda yeniden hayata dönen oğlunun büyük bir heykelini taşıyarak caddelerde geçit töreni yaparlardı. Tarsus Yakındoğu'da (şimdiki Türkiye ve Ortadoğu) örnek olarak gösterilen gelişmiş bir şehirdi, tıpkı onun gibi Pavlus da eski ve yeni kimlikleri birleştirmek için mücadele eden örnek bir şehir sakiniydi.

Pavlus katı dindar bir Yahudi'ydi, Kudüs'te büyük Farisi hocası Yaşlı Gamaliel'den eğitim almıştı ve Tapınak muhafızının bir üyesi olarak sıkı şekilde dinsel ortodoksluğun gözetimini sağlıyordu. Aynı zamanda Yunanca konuşurdu, Yunan eğitimi almıştı ve babası sayesinde Romalı bir yurttaştı; Roma ordusunda çadır imalatçısı olduğu için babasına yurttaşlık bahşedilmişti. Pavlus baba mesleğini sürdürdü ve aynı zamanda Romalılar adına vergi topladı. Bu her iki işbirlikçilik durumu radikal Farisiler söz konusu olduğunda onu Tanrı'nın şeriatına karşı gelen birisi yapmaktaydı, çünkü Roma ordusuna ve Yahudiler üzerindeki mali baskıya yardım ediyordu. Farisilerin, Yahudi şeriatının her unsurunu katı şekilde yerine getirme ısrarı, Yahudilerin Roma yönetiminde ve Yahudi olmayanlarla birlikte yaşamalarını giderek zorlaştırıyordu. Pavlus muhtemelen, Tapınak'ın ve Kudüs'ün topyekûn yıkılışıyla sonuçlanan Roma'ya karşı Yahudi isyanından birkaç yıl önce ölmüştü, ancak yaşarken de Yahudiler ile Yahudi olmayanlar (Ötekiler) arasındaki ilişkilerin hızla kötüleştiği bir iklim vardı.

MS 38 yılında İskenderiye'nin son derece antisemitik sakinleri Yahudi cemaatine saldırıya geçtiler. İskenderiyeli Yunanlar ve Yahudiler arasındaki sürtüşmeler, Yahudilerin Mısır'ın Romalılar tarafından alınmasını desteklemelerinden beri büyümekteydi. Yunanlar işgale açık şekilde karşı çıkmıştı. Yahudiler ise dinsel özgürlüklerinin Roma tarafından açıkça korunmasından da yararlanıyordu. Ne var ki İskenderiyeli Yunanlardan farklı olarak Yahudiler Roma'ya kelle vergisi ödemek zorundaydılar ve sadece Yahudi konseyinin, yani *politeuma*'nın yurttaşı olmakla kalmayıp İskenderiye yurttaşı olmak için bir kampanya sürdürmekteydiler, böylece onlar da vergiden muaf olabilecekti. Bu istek de Yunanları rahatsız ediyordu.

Öfkeli Yunan kalabalıkları sinagogları yakıp yıktılar veya buralara İmparator Caligula'nın resimlerini asarak kutsallıklarını bozdular. İskenderiyeli Yunanların yönlendirmesiyle Romalı vali Aulus Avillius Flaccus, Yahudileri şehrin istedikleri yerinde yaşama ayrıcalığından mahrum bıraktı ve yaşayacakları yeri tek bir bölgeyle sınırlı tuttu. Erkekler, kadınlar ve çocuklar evlerinden sürüklenerek çıkarıldılar ve yakılarak öldürüldüler, dükkânları yağmalandı ve yıkıldı. Antik dünyadaki ilk getto olan bu yerden[1] kaçmaya çalışırken

1. Cambridge, *History of Judaism,* Cilt 3, s. 182.

yakalananlara işkence edildi ve öldürüldü. Aşırı kalabalık bir salgın hastalığın ortaya çıkmasına da neden olmuştu. Yahudi cemaatinin işlerini yöneten Yahudi yaşlılar konseyi üyelerinin yarısı tutuklandı. Onlar da İmparator Caligula'nın doğum günü kutlamalarında, tezahürat yapan kalabalıkların önünden yürütüldüler, amfi tiyatronun etrafında onlara geçit töreni yaptırdılar, giysilerini çıkarıp çıplak hâle getirdiler ve kırbaçladılar –oysa bu Yahudilerin muaf olduğu bir cezalandırmaydı– öyle kırbaçladılar ki bazıları öldü. İzleyicilerin dans ederek, mim tiyatrosuyla ve müzikle eğlenmesinin ardından ötekiler de asıldı veya parmaklıklara zincirlendi.

İki yıl sonra Caligula Yahudilerin Kudüs'teki Tapınak'a kendisi için bir heykel dikmelerini istedi. Ağza alınmayacak ölçekte dine hakaret dolu bu talebin onun ilahi megalomanyasından mı kaynaklandığı yoksa Yahudilerin tiranlığına hangi noktaya kadar boyun eğeceğinin bir sınaması mı olduğu belli değil. Ne var ki Caligula'nın suikasta uğramasıyla Yahudilerin isyan tehdidinin de önü alınmış oldu. Fakat İskenderiye'de Yahudilerin ve Yunanların ortaya koyduğu isyanlar patlak vermeye devam etmekteydi. MS 41 yılında Caligula'nın yerine geçen Cladius şehirde okunmak üzere sergilenen sert bir mektup yazdı. Şöyle yazmıştı: İskenderiyeli Yunanlar,

> aynı şehirde yıllardır yaşamakta olan Yahudileri bağışlamalıdırlar ve onlara iyi davranmalıdırlar ve... İlahlaşmış Augustus döneminde olduğu gibi törelerini uygulamaya izin vermelidirler. Ayrıca her iki tarafı da dinlemiş olarak bunu onaylıyorum ve Yahudilere eskiden sahip oldukları imtiyazlardan daha fazlası için uğraşmamalarını emrediyorum... kendilerine ait imtiyazların keyfini çıkarsınlar ve başkalarına ait bir şehirdeki çok sayıda avantajları paylaşsınlar ve Mısır'dan veya Suriye'den denizyoluyla Yahudileri getirmesinler veya bunları kabul etmesinler... Aksi hâlde bütün dünyayı etkileyen genel bir hastalığı yayanlar olarak bütün araçları kullanarak onlardan intikamımı alacağım.[2]

Her neyse, Claudius İskenderiyeli Yahudilere yönelik tehditkâr intikamını almaya gerek duymadı, ancak mektubundan sekiz yıl sonra Yahudileri Roma'dan kovdu. Pavlus'a göre, bazıları için gurur ve alınganlık konusu olan potansiyel aşağılamalarıyla birlikte, Yahudi ve Roma kimliklerini uyumlu kılma çabalarındaki gerilimler mektuplarını okuyan her okur bakımından aşikâr olmuştu ve tahammül edilemezdi. Şam yolundayken, kendisini kurtaran göz

2. Josephus, *Jewish Antiquities*, XIX.5.2.

kamaştırıcı vahiy geldi. Yeniden doğmuştu, yeni bir hayata yeniden canlanmıştı. Bu deneyim Pavlus bakımından kendi İsa kültünün bir köşe taşı oldu. İyi bir Yahudi olmak şeriata uymak anlamına geliyordu, böyle olunca da Yahudi olmayandan ebediyen ayrılmış oluyordu ve asimilasyon çok azaplı hâle geliyordu; Pavlus'un vahyi ise ilahi koruyucunun şeriat değil de iman olduğu şeklindeydi. İlahi kurtuluş, yeniden doğuş ve yeniden canlanma İsa'daki işte bu iman ânına tabiydi ve *Tevrat*'ta vahiy olarak söylenen hâliyle Tanrı'nın şeriatına uymaya tabi değildi. "Bir insan şeriatın işlerliğiyle değil İsa Mesih'e olan imanla meşrulaşır" demişti Pavlus, Petrus'a [Kefas].[3]

Bu mürtetlik (din değiştirme) şu bakımdan da önemliydi; Pavlus'a tarihsel [yaşamış olan] İsa ile bağları koparma ve onu kendi vizyonuna göre yeniden şekillendirme imkânı da sağlamıştı. Öteki Havarilerden farklı olarak Pavlus hiçbir zaman İsa'yı konuşurken dinlememiş, ona dokunmamış ve birlikte yemek yememişti. Ancak Pavlus'un tarihsel [yaşamış olan] İsa'ya ihtiyacı yoktu; aslında İsa'nın hayatındaki olaylara da pek az değinmekteydi. Pavlus'un İsa'sı Şam yolundayken ve sonraki vizyonlarında karşılaştığı insan olan değil de ruh olan İsa'ydı. Onun İsa'sı öteki Havarilerin bildiği İsa'dan çok farklıydı ve bu durum da Pavlus ile onlar arasındaki sürekli gerilimin kaynağı oldu.

İsa kültüne karşı çıktığında ne kadar tutkuluysa, şimdi de o kadar tutkulu ve vizyonunun haklılığına ikna olmuş olarak Pavlus Şam'da ve Nebati krallığının geri kalan yerlerinde vaazlarına başlamadan önce, Havarilere danışmadı bile. Daha sonraları Celilelilere gururlanarak şöyle yazmıştı: "Ete ve kemiğe [insan doğasına] başvurmadım. Benden önce havari olanların yanına, Kudüs'e de gitmedim; fakat Arabistan'a gittim."[4] Kendi dediğine göre Pavlus "Arabistan"da üç yıl vaaz vermişti; Arabistan derken Nebati'yi kastediyordu ve burasının eski başveziri Syllaeus de bir vakitler Aelius Gallus'un Arabistan işgalinin felaketle sonuçlanmasına katkıda bulunmuştu (bkz., bölüm 5). Pavlus'un hayatına dair elimizdeki öteki tek kaynak olan Ameller [Elçilerin İşleri], bu ilk misyonerlik seyahatinden söz etmez. Ancak Ameller de bütünüyle güvenilir değildir. Muhtemelen Ameller'in yazarı olan ve bazı misyonerlik seyahatlerinde Pavlus'a eşlik eden Luka, bunları Roma'ya karşı Yahudi isyanının kötü sonuçları sonrasında yazmaktaydı. Ameller, karma Rumca diliyle,

3. Galatyalılar 2:16.
4. Galatyalılar 1:16.

Hıristiyanlar ile Yahudiler arasındaki mesafeyi mümkün olduğunca artırma çabasıyla renklendirilmişti, dolayısıyla dindar Yahudilerde Pavlus'a karşı ortaya çıkan nefretin altını çizmekte kararlıydı. Belki de böyle bir şey, Pavlus Arabistan'da sonraları yapacağı tarzda henüz Yahudileri kızdırmaya başlamamışken, hatta Pavlus'un kendi sözleriyle, Şam'a döndüğünde bile olabilir.

Pavlus vaazlarına başladığında İsa müritlerinin toplam sayısı muhtemelen yüzden biraz fazlaydı. Başlarında İsa'nın kardeşi Yakup [James] bulunuyordu ve kendilerini iyi ibadet eden Yahudiler olarak görüyorlardı, hareketleri de sadece Yahudilere ve dinden dönmüş olanlara açıktı. İsa'nın tanrısal olduğuna inanmazlardı; Pavlus'un da buna inandığı açık değildir, çünkü böyle bir şey tektanrıcılar bakımından kâfirce bir düşünceydi; Pavlus İsa Mesih'i Tanrı tarafından "gönderilmiş" olarak tasvir eder. Muhtemelen MS 2. yüzyıl başlarından sonra yazılmış olan *Yuhannes İncili*, İsa Mesih'in tanrısallığını açıkça beyan eden ilk Hıristiyan metnidir. Ancak İsa'nın müritleri hakikaten Tanrı'nın İsa'yı "mesih edilmiş kimse", yani Christos [Hıristos], Mesih olarak tayin ettiğine inanmaktaydılar; gerçi onların Mesih'i, suçlulara uygulanan tarzda bir ölüme maruz kalmış sıradan bir adamdı, şaşırtıcı şekilde geleneksel Yahudi Mesih kavramından farklılaşmıştı. Yahudi Mesih'i asildi ve muzafferdi, ölmezdi ve dolayısıyla yeniden canlanmasına gerek yoktu. Ne var ki Farisiler gibi İsa müritleri de Yahudi dinini arındırmak ve onu –Saduki aristokratlarının sınırlamaları ötesinde– tüm Yahudilere açmak istiyorlardı. Ancak sayıları 6 bin civarında olan Farisilere kıyasla çok daha az sayıda İsa kültü üyesi vardı.

İsa ayrıca çok sayıda kutsal adam ile şifacılar, çileciler ve Mesihlerle de yarışmaktaydı ve takipçileri de, en popüler putperest kültlerinkiyle kıyaslandığında çok azdı. Müritleriyle kişisel bir ilişki kuran ve ölümden sonra bir nevi hayat vaat eden yüce tanrıça İsis, Galya'dan Mısır'a imparatorluğun birçok şehirlerinde tapınak sahibiydi. Caligula daha yeni İsis müridi olmuştu ve muhtemelen onun sayesinde İsis festivalleri de artık resmî Roma takvimine ilave edilmişti. Roma'da Augustus'un anıtmezarının olduğu Campus Martius'ta, firavunların sfenksleri, portreleriyle ve dikilitaşlarıyla yeni ve büyük bir İsis tapınağı yapılmıştı. Herkesin içinde kendi tanrısının var olduğu gerekçesiyle insanların kardeşliğine inanan Stoacılık, imparatorluğun en güçlü insanları ve entelektüel seçkinleri arasında büyük bir takip kitlesine sahipti. İmparatorluk kültü, İsis

için destek veya Stoacılık için özerklik sağlamıyordu, bu bir tercih sorunu da değildi. Ancak bu durum her Romalı tebaanın doğal bir mirasıydı ve böylece imparatorluğun her tebaasını da içermekteydi.

Ve fakat, Pavlus'un ısrarlı misyonerlik çalışmasından 300 yıl sonra, Hıristiyanlar Antakya ve İskenderiye gibi bazı önemli şehirlerde çoğunluğa geçtiler ve Hıristiyanlık imparatorluğun resmî dini oldu. Pavlus ufak bir kültü, Batı dünyasını hem yansıtan hem dönüştüren evrensel bir dine dönüştürmüştü. İsa, o Yahudi adam, sıradan suçlu gibi idam edilen Yahudi halkının potansiyel ilahi kurtarıcısı, tüm insanlığın ilahi kurtarıcısı yeniden doğmuş İsa Mesih hâline gelmişti. Bunu da Pavlus Yahudilerin tektanrıcı dininde yer alan aşırı sadakat ve bağlılık emrediciliği şeklindeki içkin avantajlardan yararlanarak, yine bu din üzerinde inşa etmişti; ancak onu etnik temelli dışlayıcı bir din olmaktan çıkarıp evrensel bir din hâline getirmişti. Yahudilerin Tanrı'sı onları seçmişti, seçilmiş olmak için bir Yahudi olmanız gerekirdi. Oysa Pavlus dini, yeni bir kabile, insanlık kabilesi için yarattı. Böyle yaparken Pavlus Hıristiyanlığı, sadece Yahudilere değil Roma yönetimi altında yaşayan herkese asimilasyon yükünden kurtulmayı vaat ediyordu. Artık ne ölçüde Romalı olunacağı ve eski bir kimliğin ne ölçüde korunacağı söz konusu değildi. Pavlus'a göre bu sınırlar İsa Mesih sevgisiyle yok olmaktaydı.

Böyle evrenselci bir mesajın yeni büyük çokkültürlü şehirlerdeki yerlerinden edilmiş insanlar için aşikâr bir cazibesi vardı. Hıristiyanlık onlara kaybetmiş oldukları eski topluluklarının yerine koyacakları yeni bir topluluk vermekteydi. Ve onlara kendini değerli görme duygusu da vermekteydi, gerçi Gibbon ve Nietzsche gibi sonraki yazarlar bu durumu insanlığı yüceltmek yerine aşağılayan yıkıcı derecede bozucu bir şey olarak göreceklerdi. Pavlus'un evrenselciliği ayrıca bir eşitlik çağrısıydı. İsa Mesih'in tüm insanlığa yönelik sevgisi, hatta bu insanlık artık günahkâr ve değersiz görülse bile, herkesi eşit kılmaktaydı. Maddi dünyada eşit olmayabilirlerdi ama daha yoksul olanlar manevi dünyada zenginlerden üstün olmasalar bile onlarla eşit olacaklardı. Pavlus'un Hıristiyanlığı, daha zengin bir komşu, zengin bir şehir görevlisi veya fatih Romalı karşısında güçsüzler tarafından her gün hissedilen aşağılanmaları erdemin nişanelerine dönüştürmekteydi. Bu, uysal, rıza gösteren tebaalar yaratılması için iyi bir reçeteydi.

MS 40 yılı civarında, Arabistan'da üç yıl vaaz verdikten sonra (ne kadar başarılı olduğunu bilemiyoruz), Pavlus İsa'nın ilk müritleriyle

Kudüs'te karşılaşmaya hazırdı. Grubun ilk üyelerinden birisi olan ve Pavlus'la birlikte taşlanmaya ve kırbaçlanmaya maruz kalacak ve din değiştirme başarılarını yaşayacak olan Barnabas [Barnaba], Pavlus'u Petrus [Kefas] ile tanıştırdı. Ne var ki, kendisinin de altını çizerek yazdığı üzere, Pavlus Kudüs'teki İsa müritleri arasında sadece Petrus ile karşılaşmıştı, onunla ve İsa hareketinin fiilî lideri olan İsa'nın kardeşi Yakup'la on beş gün geçirmişti. Pavlus'un kendisi gibi Ameller de bu üçünün neler konuştuğundan ve Yakup ile Petrus'un kendilerini eskiden soruşturmuş olan ve hatta İsa'yı şahsen tanımayan fakat vizyonları aracılığıyla onu yakından bildiğinden emin olan, tanımadıkları bir Havari'ye [Pavlus'a] nasıl davrandıklarından söz etmez. Pavlus'un ve diğer ikisinin İsa hakkında zaten sahip oldukları görüşlerinin ne denli farklılaştığını bilmiyoruz, ancak sonraki dokuz yıl boyunca, Pavlus kendi yurdundaki şehirleri dolaşırken bu durumun epey radikal boyuta ulaştığını biliyoruz.

Pavlus misyonerlik çalışmasında yurdu olan Yakındoğu ve Yunanistan'da 20 bin kilometrelik bir seyahat yapmıştı, sempatizanların evlerinde kalmış, küçük gruplara vaazlar vermiş, bazılarını şaşırtmış bazılarını öfkelendirmişti. Pavlus Korintlilere şöyle demişti: "Üç kere sopalarla dövüldüm, bir kere taşlandım, üç kere deniz kazası yaşadım, bir gün ve bir gece denizde mahsur kaldım; genellikle tehlikeli sularda, haydut tehditleri altında seyahat ettim." Vaazlarını köylerle ve küçük balıkçı kasabalarla sınırlı tutan ve Celile'deki büyük Yunan şehirleri Caesarea (Kayserya) veya Sepphoris'i nadiren ziyaret etmiş olan İsa'dan farklı olarak, Pavlus özellikle şehirlere yoğunlaşmaktaydı. Yahudilere ve Yahudi olmayanlara sinagoglarda ve kamu alanlarında vaaz veriyordu ve küçük mürit grupları kuruyordu. Her birinde muhtemelen on kişiden fazlası yoktu. Dua etmek ve vecd hâline geçerek ilahi güçlerin diliyle konuşabilmek için birbirlerinin evlerinde toplanıyorlardı. Ve "kilise" üyeliğinin en önemli ifadesi olarak, ilahi kurtarıcıları İsa Mesih'in son akşam yemeği anısına Yahudi ve Yahudi olmayanlar birlikte yemek yerlerdi –ki bu da beraberliğin ve eşitliğin büyük bir sembolüydü. Pavlus'un müritleri *ekklesia* olmuşlardı; bu Yunanca kelimenin anlamı, köken itibarıyla bir şehir-devletteki yurttaşların meclisi demekti, ancak Pavlus'un kullandığı anlamıyla ortak bir amaç için yerel olarak bir araya gelmiş bir grup demekti, işte müritleri böyle bir *ekklesia* hâlini aldığında Pavlus da sonrakini kuracak bir hamle yapabilirdi. Ancak mektupları aracılığıyla ilham vererek, eleştirerek, bazen kendi

otoritesini öfkeyle vurgulayarak temaslarına devam etti; Filipi'deki muhaliflerine "köpekler" ve "şeytan işçileri" demekteydi.[5] Ve her zaman çarmıha gerilmiş ve yeniden canlanmış İsa Mesih'e dair teolojisi üzerinde sürekli çalışmaktaydı.

Şimdiki Türkiye'nin güneyinde yer alan "Suriye Antakya'sı" (750 kilometre batıdaki "Pisidya Antakya'sı"ndan ayırt edilmesi için böyle deniyordu) Roma'nın Suriye eyaletinin başkentiydi ve Pavlus'un Yakındoğu'daki üssü hâline gelmişti. Genellikle Luka'nın da orada doğmuş olduğuna inanılır. Antakya imparatorluğun en muhteşem şehirlerinden biriydi, Roma ve İskenderiye'den sonraki üçüncü büyük şehirdi; kölelerden, Yahudilerden, Suriyelilerden, Yunanlardan, Romalılardan ve Galya'dan ve Almanya'dan gelmiş eski lejyonerlerden oluşan 150 bin kişilik nüfusa sahipti. Yedi köprüyle aşılan Asi Nehri üzerinde kurulu Antakya, hem karayolundan yapılan Doğu ticaretinin bitiş noktası hem de Parti diyarı ile Roma sınırını koruyan bir kaleydi. Suriyeli tanrıça Atargatis (bkz., bölüm 8) ve Roma tanrıları Apollon, Defne ve Jüpiter için tapınaklar vardı. Şehir peş peşe yaşanan depremlere maruz kalıyordu, sürekli yıkılıyor ve yeniden inşa ediliyordu. Yaklaşık MS 44 yılında Pavlus oraya geldiğinde mermer döşeli geniş bir cadde henüz yapılmıştı; Antakyalılar artık caddenin her iki tarafındaki çatılı revakların altında güneşten korunarak şehirde boydan boya 4 km kadar gezinerek yürüyebiliyorlardı.

Antakya dört yıl önce meydana gelen Yahudilere karşı bir şiddet patlamasının sonuçlarından da kendisini kurtarmaktaydı. MS 40 yılında Caligula kendi heykelinin Tapınak'a dikilmesini istediğinde, onu protesto eden Yahudilere karşı Romalı veya Roma yanlısı Antakyalılar öfkeli saldırılar düzenlemişlerdi. Roma'ya yönelik bir hakaret olarak algılanan protestoda, örgütlü kalabalıklar sinagogları yakmışlar ve çok sayıda Yahudi'yi katletmişlerdi.

On sekiz belirgin etnik çevreye bölünmüş bir şehirde bu tür etnik şiddet patlamalarının ne sıklıkta olduğunu bilmiyoruz. Ancak sadece böyle bir gerilim atmosferi bile Pavlus'un evrenselci bir dine yönelmeyi büyütmüş olabilirdi. Muhtemelen Antakya önemli ölçüde Yahudi olmayan üyeye sahip ilk kilisenin olduğu yerdi.[6] "Hıristiyan" yani "Mesihçi" kelimesi ilk kez burada kullanılmıştı ve burası kırk yıl sonra *Matta İncili*'nin yazılacak olduğu yerdi. An-

5. Filipililer 1:15, 3:2.
6. Stark, *Cities of God,* s. 38.

takya üç yüzyıl boyunca, Yakındoğu ve Mısır ile Kuzey Afrika'nın Hıristiyan toprakları yeni bir imparatorluk tarafından fethedilip İslamiyet'e dönüştürülene dek, Hıristiyanlığın can damarı oldu.

MS 48 yılı civarında Pavlus ve Barnabas birlikte yaptıkları ilk misyonerlik seyahatine çıktılar. Augustus'un 3 bin emekli Romalı lejyonerine bir koloni kurduğu "Pisidya Antakya'sı"nda (kafa karıştıracak şekilde "Suriye Antakya'sı" gibi burası da modern Türkiye'dedir) Pavlus kayda geçen ilk vaazını verdi. Sinagogda ayağa kalktı ve kendisini dinleyenlere, İsa Mesih sayesinde "Musa'nın şeriatıyla aklanamayacağınız şeylerde bütün inandığınız her şey aklanmış olacaktır" dedi. Söyledikleri sinagogdaki Ötekileri [Yahudi olmayanları] öyle etkiledi ki kendilerine bir kere daha vaaz vermesini istediler, bunlar muhtemelen Yahudi dinine hayranlık duyan fakat mürtet olmayan ve Tanrı'dan korkan kimselerdi. Pavlus dediklerini yaptı ve Ameller'e [Elçilerin İşleri] göre öyle büyük kalabalıklar topladı ki Yahudiler "kıskançlık içindeydiler".[7] Elbette bu durum Ameller'in Yahudilerin uzlaşmazlığın altını çizerek Hıristiyanlar ile Yahudiler arasındaki farkı vurgulama arzusu ışığında okunmalıdır. Bununla birlikte Pavlus'un mektuplarında da benzer şekilde belirgin olduğu üzere, birçok dindar Yahudi'nin nefretini de özellikle kabartmak istemişti. Korintliler'e anlattığı gibi, sadece "putperestlerin" değil "kendi soydaşlarının" tehlikesiyle de karşılaşmıştı.[8] Ötekilere (Yahudi olmayanlara) ulaşabilmek için, Pavlus Tanrı'nın şeriatının önemini bilinçli şekilde azaltmaktaydı; Pavlus Hıristiyanları, sünnet olmak veya Tanrı'nın diğer zahmetli isteklerini yerine getirmek zorunda değildiler; ihtiyaç duydukları tek şey iman etmekti. Oysa bunları söylemek bile, sadece dine hakaret değil aynı zamanda Yahudilerin biricik olmalarını ve şeriatın gereklerini yerine getirerek sadece kendilerinin Tanrı ile ilişki kurmuş olmalarını geçersiz kılmaktı.

İsa tarafından "Ötekilerin önüne benim ismimi taşı"[9] diye görevlendirilen kendi tarzına sahip "Ötekilerin [Yahudi olmayanların] Havarisi" Pavlus, diğer misyoner arkadaşı Barnabas ile birlikte Antakya'dan kovuldu. İki adam Iconium (Konya) şehrinde Yahudiler ve Yahudi olmayanlar tarafından taşlanarak neredeyse öldürüleceklerdi. Lystra'da yine taşlandılar, Ameller kitabına göre bunu

7. Ameller (Elçilerin İşleri) 13:45.
8. 2 Korintliler 11:26.
9. Ameller (Elçilerin İşleri) 9:15.

Yahudiler başlatmıştı, gerçi Pavlus mucizevi şekilde bir kötürümü iyileştirdikten sonra bazı şehir sakinleri Zeus ve Hermes adına iki misyoneri alıp kurtarmışlardı.

Pavlus bakımından ve İsa hareketinin hem içinden hem dışından ona itiraz eden Yahudiler bakımından, MS 43 yılında Filistin'in işbirlikçi kralı I. Hirodes Agrippa'nın ölümünden beri Yahudi olmayanlarla ilişkiler sorunu tamamıyla ölümcül bir nitelik kazanmıştı. Agrippa büyükbabası Büyük Hirodes'in krallığını yönetmişti, bunu da dostu Caligula ve onun yerine geçen Cladius sayesinde yapabilmişti; Agrippa Caligula'nın öldürülmesi ardından Claudius'un tahta çıkmasını desteklemişti. Tıpkı büyükbabası gibi Agrippa da (ki Augustus'un yardımcısının adını taşımaktaydı) sadık bir işbirlikçi kral olmuştu, hatta radikal Yahudilerin gözünde gereğinden fazla sadık olmuştu. Radikal Yahudiler, bir tanrıyı hoşnut etmek için imparator şerefine düzenlenen oyunlarda hazır bulunmasından ötürü onun ölümünü de ilahi bir ceza olarak görmüşlerdi. Öte yandan iyi bir işbirlikçi kral olarak, Agrippa çıbanbaşlarının –Farisilerin, Zealotların ve *sicarii*'nin radikal kollarının– yaygınlaşmasını engellemişti. Agrippa ayrıca İsa müritlerine de aman vermemişti. Yuhanna'nın kardeşi James'i idam ettirmiş ve Petrus'u tutuklatmıştı, gerçi Ameller'e göre bu durum potansiyel bir politik tehlikeyi bertaraf etmek için değil de kültün Yahudi karşıtlarını hoşnut kılmak için gerçekleşmişti.

Agrippa'nın ölümünden sonra, Filistin'in tamamı sadece mevcut gerilimleri köpürtmekten başka bir şey yapmayan düşüncesiz savcılar idaresinde doğrudan Roma yönetimine geçti. MS 49 yılında İmparator Cladius, Britanya'nın fethini pekiştirdikten sonra geri dönmüş ve şiddet olaylarının arttığı Filistin'de sıkıyönetim ilan etmişti. İşte o yıl, Pavlus, bir konferans için Kudüs'e gitti. Orada başını Yakup'un çektiği ve "Musa gibi sünnet olmadıkça korunamazsınız" inancını savunan "sünnet partisi" ile başını Pavlus'un çektiği ve Yahudi ile Yahudi olmayan arasındaki sınırların ortadan kalkmasına ve şeriattan önce imanın gelmesine inanan "sünnetsizlik partisi" arasındaki farklılıkları çözmeyi amaçlıyordu. Pavlus'a göre sonuç şöyleydi: "Müjde'yi [İncil'i] sünnetlilere bildirme işi nasıl Petrus'a verildiyse, sünnetsizlere bildirme işinin de bana verildiğini gördüler."[10] Pavlus ve Barnabas'a "dinsizlere gitmeleri" söylenmişti.

10. Galatyalılar 2:7.

İsa Mesih'in Antakya ve Kilikya'daki Yahudi olmayan müritlerine yönelik ortak bir mektupta Yakup ve Pavlus onlara sünnet olmalarının gerekmediğini ancak kurbanda sunulan eti yememek dahil bazı yemek sınırlamalarını kabul etmeleri gerektiğini anlattılar.[11]

Ancak iki kesim arasındaki bölünme asla düzelmedi. Kudüs'teki toplantıdan kısa süre sonra Petrus, Pavlus ve Barnabas'la birlikte Suriye Antakya'sında kalmaktaydı. Birlikte, Yahudi olmayanlarla ortak yemek yiyorlardı. Bu ise Pavlus'un Yahudi olmayanlara yönelik misyonunun bir parçasıydı, onlarla kurduğu arkadaşlığın bir nişanesiydi. Ancak bir Yahudi için böyle bir adım, olağanüstü bir şeydi: Bu, Yahudi arkadaşlarla bir kopuşa işaret ederdi, çünkü şeriat Yahudi olmayanlarla yemek yemeyi ve onların kirli yiyeceklerini paylaşmayı yasaklamıştı. Pavlus İsa'nın Yahudi müritlerinde, başka bir kimsenin evindeyken yedikleri yiyeceğin kaynağını sormamalarını tavsiye etmişti; bu da muhtemelen bazı Diaspora Yahudilerinin gizlice yaptıkları bir şeydi. Pavlus'a göre, Yakup'un yanından bazı adamlar gelmeden önce, Petrus da Yahudi olmayan Antakyalılarla birlikte yemek yerdi, ama o adamlar gelince sünnet yanlılarından korkarak sünnetsizlerden uzaklaştı, onlarla yemek yemez oldu.[12] Hatta Pavlus'la birçok zorluklara katlanan Barnabas bile Petrus gibi yaptı.

Pavlus'a göre böyle bir şey hem kendisine hem de Kudüs'te yapılan anlaşmaya ihanetti. Hakikatin öfkesiyle ve kendi izlediği yolun haklılığıyla, Pavlus, Galatyalılar'da anlattığı üzere, "Petrus'un karşısına dikildi" ve ona "Nasıl olur da Yahudi olmayanları Yahudi gibi yaşamaya zorlarsın?" diye sordu. "İnsanın şeriatın gereklerini yaparak değil, İsa Mesih'e iman ederek aklandığını biliyoruz."[13]

Bu karşı karşıya gelmeden kısa süre sonra Pavlus ve Barnabas arkadaşlıklarını bitirdi. Pavlus, kendi sözleriyle "sahte kardeşliğe" son vermekteydi. Yakındoğu'nun şehirlerinde on dört yıl vaaz verdikten sonra, yurdunu terk etti ve Silas'la birlikte Yunanistan'a doğru yola çıktı; Silas yeni bir Yahudi olmayan müritti, Yunanistan'da Timoteos (Pavlus'un en yakın dostu ve misyonerlik çalışmasındaki yoldaşı olacaktı) ve Luka da onlara katılacaktı.

İlk din değiştiren kişi, aslında kayda geçen ilk "Avrupalı" din değiştiren kişi, şimdiki Yunanistan'ın kuzeydoğusundaki Via Egna-

11. Ameller (Elçilerin İşleri) 15:28-9.
12. Galatyalılar 2:12.
13. Galatyalılar 2:14,16.

tia'da Filipi şehrindeki bir kadındı; burası Roma ile Doğu arasındaki askerlerin ve seyahat eden tüccarların başlıca güzergâhlarından biriydi. Lidya tanrıya iman eden bir Yahudi olmayandı, mor boya satışıyla ilgili bir işi yönetmekteydi. Bu adamları kendi evinde kalmaları için davet etmişti; Pavlus orada bir buçuk yıl yaşadı ve burası onların ilk "ev kilisesi" oldu, Hıristiyanların orada birlikte olduğunu gösteren özel bir kırmızı haçla işaretlenmişti. Lidya misyoner, yardımcı ve himayeci olarak Pavlus'un çevresinde sürekli bulunacak ve vaaz verdiği şehirlerde Pavlus'a ev sahipliği yapacak çok sayıda kadından birisi olacaktı. Korint veya Efes'te iş yapan, Korint limanı Cenchreae'de veya Chloe'deki Hıristiyan gruplarının liderlerinden olan Lidya veya Fibi (Phoebe) gibi oldukça zengin kadınlar, Hıristiyan cemaati içinde bir mevki sahibi olabiliyorlardı, böylesini dış dünyada elde etmeleri imkânsız olmasa da çok zordu.

Aslında Pavlus Hıristiyanlığı, kesinlikle dünya işlerinde yükselen ama statüleri toplumun geri kalanı tarafından kabul edilmeyenlere cazip gelmekteydi. Din değiştirenler, tüccarlar, zanaatkârlar, nispeten zengin kadınlar ve azat olmuşlar arasından çıkıyordu. İncil araştırmacısı Wayne Meeks'in de işaret ettiği üzere, Roma toplumunun en üst ve en alt kısımları Pavlus cemaatlerinde yer almıyorlardı. Bu cemaatlerde çaresiz, köylü, gündelik ücretli işçi veya tarım köleleri bulunmuyordu; gerçi evlerde köle olanlar vardı: Lidya kendisiyle birlikte akrabaları yanı sıra evdeki kölelerinin de vaftiz edilmesini istemişti. Cemaatlerde toprak sahibi aristokratlar, senatörler veya şövalyeler de yoktu. Pavlus Hıristiyanlığa geçenlere şöyle demişti: "Birçoğunuz güçlü ya da soylu kişiler değildiniz."[14] Hıristiyan cemaatleri böylesi hiyerarşik bir toplumda alışılmadık şekilde toplumsal düzeylerin bir harmanlanmasıydı, ancak bunları çoğu orta zenginlikte ve toplumsal bakımdan geçiş hâlinde olanlardan geliyordu, çoğu da şehre taşındıklarında böyle olmuştu.

Pavlus'un "sadece ben değil Yahudi olmayanların bütün kiliselerinin de minnettar olduğu, İsa Mesih'in sevgili yardımcıları"[15] dediği Akvila ve Priska bunlar arasında öne çıkmışlardı. Akvila ve Priska, Akdeniz dünyasının en önemli ticaret şehirlerinden birisi ve Roma Yunanistan'ının başkenti olan Korint'teki mülteci akınlarının büyüttüğü Yahudi cemaatindendiler. Adriyatik ve Ege Denizleri arasındaki bir berzaha tünemiş olan Korint, eski Yunan

14. 1 Korintliler 1:26.
15. Romalılar 16:3-4.

şehrinin kalıntıları üzerinde Julius Caesar tarafından inşa edilen nispeten yeni bir Roma şehriydi. Strabon, Afrodit için yapılmış bir tapınağın bulunduğu kayalık zirvesinden kuzeye doğru bakarak şehri tasvir ederken, Parnassus'un ve Helicon'un "karla kaplı yüce dağları"ndan söz eder. Augustus'un kız kardeşi Octavia için yapılmış bir tapınak imparatorluk kültünün sağlam şekilde yerleşmiş olduğunu göstermekteydi. Korint'te yaklaşık 50 bin insan yaşıyordu. MS 49 yılında Cladius'un Yahudileri Roma'dan kovmasıyla nüfus son dönemde daha da artmıştı. Suetonius'a göre, Cladius "Chrestus'un [İsa Mesih] kışkırtmalarıyla Yahudilerin sürekli kargaşaya yol açmalarından" endişelenmekteydi. Bu kargaşalar pekâlâ Pavlus gibi Hıristiyan misyonerlerin sinagoglarda vaaz vermesi durumuna bir tepki olarak ortaya çıkmış olabilir.[16] Ancak Roma ayrıca Yahudilerden de giderek kuşku duymaya başlamıştı ve Tacitus'un az sayıdaki değinmelerinden birisinde "tehlikeli bir kült" dediği İsa Mesih müritlerini izlenmesi gereken başka bir Yahudi grubu olarak görmekteydi. Hıristiyanlar da Roma'dan kovulan Yahudi cemaati –yaklaşık 30 bin kişi– içinde yer alıyordu.

Pavlus gibi bir çadır imalatçısı olan Akvila ile Priska varlıklıydılar ve Grekoromen kültürüne epey asimile olmuşlardı. Artık Korint'te kendilerine yeni bir ev kurmalıydılar. Yerlerinden edilmiş pek çok insan gibi onlar da bu çözümü Pavlus aracılığıyla buldular. Akvila ve Priska'nın Roma'yı terk etmeye zorlanmadan önce de zaten İsa Mesih müridi olup olmadıkları bilinmiyor, ancak Korint'te, onlarla kaldığı on sekiz aylık sürede Pavlus tarafından kurulan Hıristiyan grubunun hamisi olmuşlardı. Pavlus yeni bir aile yaratmaktaydı.

Hıristiyanlıktaki inisiyasyon ritüelinde [dine giriş ayininde], dine giriş yapan elbiselerinden soyunurdu, Pavlus'a göre bu, önceki tüm sosyal ve dinsel kategorilerden soyunmuş olmak ve yeni bir aileye katılırken arındıran bir banyo yaptıktan sonra yeniden doğmuş olmaktı. Dini kabul eden "Abba!" (Baba!) diye bağırırdı. Tanrı'nın sevgili bir çocuğu olarak kabul edilmiş olurdu ve artık Hıristiyan cemaatindeki yeni erkek ve kız kardeşleri tarafından tanınmış olurdu. Pavlus'un mektuplarında epey çeşitli bir aile sevgisi dili vardır. "Erkek kardeş", "kız kardeş", "çocuklar" diye seslenir onlara, "kutsal bir öpücük" gönderir. Yeni Hıristiyanlar, her ne kadar teorik bakımdan olsa da, birbirlerine sevgi ile bağlı

16. *Cambridge History of Judaism*, Cilt 3, s. 176.

olan ve sevginin eşit kıldığı yakınlaşmış insanlardan oluşan küçük bir grubun parçası olmaktaydılar. Tanrı her birini sever ve onlara değer verirdi. Gerçeği bilmiş olmanın tutkulu heyecanını paylaşırlardı, mucizelerin sırlarına vâkıf olan ve bunları yapabilen "azizler", "kutsallar", "seçilmiş" olanlardı. Tam anlamıyla anlaşılamayan konuşmalar yaparlardı ve kehanette bulunurlardı, gerçi bu durum iletişim kuranların birbirlerini geçmek için yarışmaları nedeniyle bilinmeyen, bilinemez dillerle karmaşık boş laflar etmeleriyle sıklıkla yozlaşmaktaydı. Pavlus, Korint'teki Hıristiyanlara biraz öfkeyle şöyle yazmıştı: "Öyleyse ne diyelim, kardeşler? Toplandığınızda her birinizin bir ilahisi, öğretecek bir konusu, bir vahyi, bilmediği dilde söyleyecek bir sözü ya da bir çevirisi vardır."[17]

Toplumdaki bir konumunu terk etmiş ancak henüz yenisini kazanamamış, gelecek vaat eden erkek veya kadın *déraciné*, yani göçmen ile imparatorlukta yaşayıp Romalı bir tebaa olmak için uzlaşmaya çalışan herhangi birisi, kendi yeni ailelerini, yeni anlamlarını, değer duygusunu ve başka yerde yoksun bırakıldıkları konumu muhtemelen kendi Hıristiyan ev kilisesinde bulabileceklerdi.

Tanrı'nın gözünde bütün insanlar eşit ölçüde değerliydi. Korint şehri hazinedarı Erastus, Korint'in azat edilmişleriyle aynı evde buluşmaktaydı; Strabon'a göre şehir "büyük bölümü azat edilmişler sınıfına ait olan insanlarla" kolonileştirilmişti. Kaçınılmaz şekilde o kardeşlik genellikle bir gerçeklik olmak yerine daha çok bir idealdi. Korint'te, hiyerarşik bölünmeler rahatsız ediciydi, kuşkusuz aynı durum Hıristiyan ev kiliselerinde de geçerliydi. Kutsal ortak yemekte salondakileri beklemeden ilk önce zenginlerin yediğini, karınlarını doyurarak sarhoş şekilde ayrıldıklarını duyduğunda, Pavlus Korintlilere şöyle yazmıştı: "Tanrı'nın kilisesini hor mu görüyorsunuz, yiyeceği olmayanları utandırmak mı istiyorsunuz?"[18]

Pavlus'un dini, uygulamada olmasa bile ilkesel olarak kabile, cinsiyet ve zenginlik arasındaki engelleri yıkmıştı. Ancak bu bakımdan tek örnek değildi. Stoacılık, İsis ve öteki gizem kültürleri de aynısını yapmışlardı. Özellikle İsis yeni bir topluluk yaratmıştı. O da şehirde yaşayanlara ve statü merdivenlerinin basamaklarında zahmetlice bocalayan herkese çağrıda bulunmuştu. Hıristiyanlıktakinden çok daha çarpıcı olan İsis'e katılma töreni, ayrıca yeni bir hayata başlamak için eskisini çıkarıp atma ve yeni bir topluluğa

17. 1 Korintliler 14:26.
18. 1 Korintliler 11:22.

bağlanma duygusunu sağlamaktaydı. Ancak o da, giriş töreniyle bir aileye –yani bütün sosyal ilişkilerin en temeli olanına– ait olmanın sağlayacağı aidiyet ve adanmışlık duygusunu asla vermemişti. İsis kültü, tapınak ile kendilerini hadım etme dahil olağanüstü bir adanmışlıkla sıradan insanlardan kendilerini ayrı tutan rahiplere dayanmaktaydı. Öte yandan Pavlusçuluk ise aileyi temele alıyordu; ev kilisesi yuvanın içindeydi; onun "kutsal olanları", sıradan insanlardan yalnızca din değiştirme ihtiyacı duyarak farklılaşan ayrı bir kast değildi. Hıristiyanlık henüz İsis'in örgütlenme modelini benimsememişti ve İsis ile öteki gizem kültlerinin hiç yapmadığı şekilde insanların hayatlarıyla çok fazla iç içeydi.

Ve Hıristiyanlık daha fazlasını da sağlıyordu. İsis, müritlerine koruma sunuyordu, fakat İsa Mesih insanlık için hayatını ortaya koymuştu. İsis, kendisinin hayata döndürdüğü Osiris'in ölümü aracılığıyla bir nevi ölümden sonra hayat sunuyordu, ancak kültün inançlarına dair pek az bildiklerimizle, İsis'in vurgusu daha çok *bu* hayatı uzatmak üzerineydi; Pavlus Hıristiyanlığı ise hiç bitmeyen bir hayat sunuyordu.

Pavlus çağrısını Yunan seçkinlerine de taşımak istedi. Ancak Atina'da Epikürcüler ve Stoacılarla konuştuğunda onunla "laf ebesi" diye alay edildi. Pavlus filozofların önünde kendi inançlarına dair bir tartışmaya girmeye çalışmadı, ancak sadece "dünyayı ve dünyadaki her şeyi yaratan Tanrı"ya dair inançlarından ve ölülerin yeniden dirilmesinden söz etti, Ameller'e göre kuşkulu dinleyicilerden bazıları ona gülmüştü.[19]

Bu, uzlaşmaz iki dünya görüşünün karşılaşmasıydı: Analitik akıl yürütmenin Grekoromen olanı ile imanın Pavlusçu olanı. Ancak Pavlus alay konusu olmuştu. Bu da sadece onun inançlarını güçlendirdi. Alay edenlere cevabı, onların ebedi hayattan yoksun kalacakları şeklindeydi. "Çarmıhla ilgili bildiri mahva gidenler için saçmalık, biz kurtulmakta olanlar içinse Tanrı gücüdür" diye yazdı Korintlilere. Akıl değil iman üstün gelecekti.[20]

Elbette Stoacılık da insanların kardeşliği çağrısı yapıyordu. Seneca, Stoacı arkadaşlarını şöyle uyarmıştı: "Sizden daha iyi olanların size nasıl davranmasını istiyorsanız sizden aşağı olanlara da öyle davranın."[21] Aslında, şimdiki modern Tunus'taki Kartaca'dan

19. Ameller (Elçilerin İşleri) 17:24, 32.
20. 1 Korintliler 1:18.
21. Seneca, *Moral Epistles,* 47.

Hıristiyan yandaşı Tertullianus'un deyişiyle "bizim Seneca"nın, Pavlus tarafından Hıristiyanlığa geçirildiğine de inanılmaktaydı.

Ancak Stoacı tanrı *logos* idi, yani Akıl. Hıristiyan Tanrı da *Logos* idi, fakat aynı zamanda Sevgi idi. Stoacı, kendi özerlik amacına ulaşmak uğruna duygusal deneyimlerden uzak durmalıydı, bu ise Romalı aristokrat bakımından zenginliğini ve makamını güvenceye alması için derinden tatmin edici bir çabaydı, fakat güvencesiz olanlar bakımından cazip değildi. Her ne kadar Stoacılık bütün insanların akrabalığını vurgulamış olsa da, elbette mütevazı olanı övmez, yoksulluğu ve asil olmayanı idealleştirmezdi ve İsa Mesih'in ölümü ve yeniden dirilişi tarzında ıstırap çekmeye anlam yüklemezdi. Stoacılık seçkinler için bir dindi. Güçsüz olana pek az rahatlık sunmaktaydı.

Pavlus Stoacılığın yoksul insanlar versiyonunu sunuyordu, yoksul olan onurlandırılıyor ve yardımseverlik akıldışı bir eylem değil bir erdem oluyordu. Gerçekte Kudüs ile Grekoromen arasında üçüncü bir yol sağlayan bir din yaratmıştı. Geleneksel Yahudi şeriatına bağlılığa da dayanmıyordu, insanın rolünün dünyayı anlamak ve onun işleyişiyle uyumlu olmayı anlamak şeklindeki verili bir dünyayı kabul eden Yunan, Stoacı görüşü de esas almıyordu. Pavlus, Korintlilere şöyle yazmıştı: "Çünkü Yahudiler doğaüstü belirtiler ister, Yunanlarsa bilgelik arar. Ama biz çarmıha gerilmiş İsa Mesih'i duyuruyoruz. Yahudiler bunu yüzkarası, Yunanlar da saçmalık sayarlar. Oysa İsa Mesih, çağrılmış olanlar için –ister Yahudi ister Yunan olsun– Tanrı'nın gücü ve Tanrı'nın bilgeliğidir."[22]

Pavlus'un vaazları sadece Grekoromen putperest seçkinlerin alaylarına değil sıradan putperest tapınıcıların öfkesine de yol açmıştı. Büyük liman şehri Efes'te (modern Türkiye'nin batı kıyısında), bereket tanrıçası çok memeli ağır kolyeli Efesli Artemis'in kült merkezinde, onun takipçileri Pavlus'un tanrıçalarını küçümsemesini tiyatroda kitlesel olarak protesto ettiler. Ticari itirazlar da söz konusuydu. Artemis'e tapmak için şehre akın eden binlerce hacıya hediyelik eşyalar yapan bir gümüşçü olan Demetrius, zanaatkâr arkadaşlarını Pavlus'un kendilerini işlerinden edeceği konusunda uyarmıştı. Sonuç olarak Pavlus muhtemelen iki yıl hapis edildi ve serbest kaldıktan sonra Yunanistan'a geri döndü.

22. 1 Korintliler 1:22-4.

Ancak en derin muhalefet, Pavlus'un "inançsız Yahudiler" dedikleri arasından ortaya çıktı. Elbette, Ameller kitabının yazarına göre, Pavlus'a ve onun vaazcılarına karşı kalabalıkları ve yargıçları kışkırtanlar, değişmez şekilde Yahudilerdi. Yahudiler hem Pavlus'un Yahudi olmayanlara yönelik vaazlarına öfke duyuyorlar hem de Roma'yla ilişkiler zaten gerginken ortalığı karıştırarak huzursuzluk yaratmasından kaygılanıyorlardı. Selanik Yahudileri yetkililere Pavlus ve müritleri için "Dünyayı altüst eden o adamlar buraya da geldiler ve onların hepsi, başka bir kral olduğunu söyleyerek Caesar'ın buyruklarına karşı geliyorlar"[23] dediler.

Ne var ki Pavlus aslında kendi kralını depolitize etmekteydi. Geza Vermes ve diğer birçok Yeni Ahit araştırmacısının işaret ettiği üzere, onun İsa Mesih'i katıksız ruhsal bir şahsiyetti. Yahudi Mesih, Tanrı'nın yardımıyla baskı altındaki İsrail'i kurtarmak için gelecek, Romalıları iktidardan süpürecek, Yahudilerin Diaspora'dan geri dönmelerin teşvik edecek ve şerrin olmadığı bir dünyanın başına geçecek olan bir kraldı. Yahudilerin Mesih'i kısmen ruhsaldı kısmen de ilahi kurtarıcıydı. Pavlus'un Mesih'i ise, ölümün ve yeniden dirilişin önemli bir yer tuttuğu İsis ve öteki gizem tanrısallıklarına çok şey borçluydu. İsa Mesih sadece kozmik bir ilahi kurtarıcıydı, başka bir dünyayla ilgiliydi, bununla değil. Daha iyi bir hayatı yeryüzünde değil Gökler'de (Cennet'te) vaat etmekteydi.

Pavlus, Roma ile ister Yahudi olsun ister Yahudi olmayan olsun onun Romalı olmayan tebaaları arasındaki gerilimleri çarpıcı şekilde azaltacak tarzda Yahudi dinini yeniden yaratmaktaydı. İncil yazarlarının değerlendirmelerinde, İsa, Caserar'ın hakkı ile Tanrı'nın hakkı arasında bir ayrım yapmak suretiyle, Yahudi olarak kendisini riske atmadan bir Yahudi'nin nasıl iyi bir Romalı olabileceği sorununu çözmeye çabalamıştı. Bu, dinsel olanı politik dünyadan ayrı tutma gayretiydi, ancak dindar Yahudiler gözünde sorunu çözmüyordu. Pavlus'un Hıristiyanlığı, birey için, Romalılar gibi Yahudilerin de hoş karşılandığı, Roma ile potansiyel bir çatışma taşıyan Yahudi şeriatına itaatin değil de İsa Mesih'e iman etmenin önemli olduğu ayrı bir manevi dünya yarattı. Elbette Pavlus asla katı bir ayrılık üretemezdi: İki dünya arasında bir hâkimiyet mücadelesi olmadıkça her zaman örtüşen noktalar da bulunacaktı.

23. Ameller (Elçilerin İşleri) 17:6-7.

Ancak Pavlus'un uzlaşıcılığı birçok Yahudi bakımından kabul edilemez bir şeydi ve zaten çok geç kalınmıştı. Yahudiler, Romalılarla "işbirliği" yapan Yahudileri öldürüyorlardı. MS 57 yılında *sicarii* başrahip Jonathan'ın öldürdü. Ertesi yıl Pavlus, muhtemelen artık 50'li yaşlardaydı, nihayet Kudüs'e geri döndü, orada Pavlus ile Yakup [James] aralarındaki ayrılığı yine düzeltmeye çalıştılar. İsa'nın kardeşi Yakup, Pavlus'un dört dindar Yahudi'yle birlikte Tapınak'a giderek kendisinin hâlâ sadık bir Yahudi olduğunu ispatlamasına ikna etti. Pavlus'un oraya gittiği haberi çabucak yayıldı. Kızgın bir kalabalık Tapınak'a Efes'ten Yahudi olmayan birisini getirmekle suçladı, her ne kadar Pavlus onunla sadece şehirde beraber olmuş olsa da, bu cezası ölüm olan bir suçlamaydı. Pavlus'u sürükleyerek Tapınak duvarları dışına çıkardılar ve dövdüler, onun "herkese her yerde halka ve şeriata ve buraya [Tapınak'a] karşı şeyler öğrettiğini" iddia ediyorlardı. Pavlus'un dini kendilerininkenepey ayrı düşmüştü. Tutuklandı ve Tapınak'ın ardındaki Antonia Kalesi'ne götürüldü, orada kalenin merdivenlerinde bir süre durakladı ve bağırmakta olan kalabalığa Arami diliyle seslendi. Kendisini Yahudi olmayanlara gönderenin Rab olduğunu söyledi. Ancak bu sözleri kalabalığı sadece öfkelendirmişti. Ameller'e göre, "Böylesini yeryüzünden temizlemeli, yaşaması uygun değil!"[24] diye bağırdılar.

Pavlus, Sanhedrin'in (Yüksek Kurul) önüne çıkarıldı. Yasa temsilcisine göre o, "dünyanın her yanında bütün Yahudiler arasında kargaşalık çıkaran bir fesatçı ve Nasrani tarikatının elebaşlarından birisiydi, Tapınak'ı bile kirletmeye kalkışmıştı."[25] Sanhedrin önündeki ifadelerden sonra, Pavlus, Romalı savcıdan ve II. Hirodes Agrippa'dan (Roma'nın işbirlikçi kralı olarak Celile'nin bazı bölümlerini yönetmiş olan I. Hirodes Agrippa'nın oğlu) Roma kanunlarına göre bir Roma yurttaşı olarak yargılanmasını istedi; Roma yurttaşlarına işkence yapılamazdı, kırbaçlanamaz ve çarmıha gerilemezlerdi. Askerlerin eşliğinde Roma'ya götürülmek üzere Kudüs'ü terk etti.

Pavlus hakkında son bilgi kırıntımız onun Roma'da tutuklu olduğu evde vaaz vermesidir. Misyonerlik görevine, niyetlendiği üzere İspanya'da devam etmiş olabilir veya bir şehit olarak ölmüş de olabilir. Ameller, maalesef bunları anlatmıyor.

MS 64 yılında Roma'da Circus Maximus'un çevresini dolduran derme çatma ahşap yapılı dükkânlarda yangın çıktı. Yangın altı

24. Ameller (Elçilerin İşleri) 22:22.
25. Ameller (Elçilerin İşleri) 24:5.

gün bütün şiddetiyle devam etti ve yoksul insanlara ait binlerce evi yok etti. Kendisine sadık tebaası tarafından *Kyros* (hem ilahi hem politik gücünün bir nişanesi olarak "efendi" veya "sahip" anlamında) denilen İmparator Nero, Christus [İsa Mesih] müritlerini elverişli bir günah keçisi olarak görmüştü. Tacitus, onların "antisosyal eğilimlerinden" ötürü Nero tarafından öldürüldüğünü söylemekteydi; Yahudiler gibi Hıristiyanlar da imparatora tapmıyorlardı.

Hıristiyanlar topluca tutuklandılar. Bazıları çarmıha gerildi, bazılarına vahşi hayvan derileri giydirildi ve aç köpeklerin olduğu bir arenaya konuldular ve orada köpekler tarafından parçalandılar; yine bazılarına da zift sürülmüş deri yelekler giydirildi ve ateşe verildiler, böylece Vatikan'da Nero'nun bahçelerini aydınlatmakta kullanıldılar (gün gelecek burası Roma'nın piskoposlarının ikametgâhı olacaktı). Bu aslında şaşırtıcı ölçekte az sayıda olan Hıristiyanlara yönelik ilk soruşturmaydı. Gerçi MS 4. yüzyıldaki Diocletian soruşturmaları da dehşet vericiydi, ama Hıristiyanların putperestlere, kendileri gibi Hıristiyan olanlara ve sonraki birçok inanca uyguladıkları vahşet de mukayese kabul etmez. Elbette putperest komşuları da sıklıkla Hıristiyanlardan nefret etmişler ve onlardan korkmuşlardı; onları tanrısız olmakla, yamyamlık ayinleri düzenlemekle, orji yapmakla ve sadık Romalılar olmamakla suçlamışlardı; *Altın Eşek* kitabında Apuleius'un karikatür karakteri bir Hıristiyan kadın "açgözlü, darmadağın, zalim, şehvetli, sarhoş, inatçı, zenci [aynen böyle] ... başkalarının onur duyduğu tüm Tanrıları aşağılayan" birisi olarak tasvir edilmişti. Öte yandan, çoktanrıcılar, tanım gereği, tektanrıcıların yapamayacağı şekilde hoşgörülüydüler. Hıristiyanlık "rakip" olarak gördüğü öteki her şey karşısında herhangi bir pagan kültten daha acımazsızdı ve Yahudilikten daha fazla rekabetçiydi.[26]

Ancak Pavlus öldüğünde, koşullar ne olursa olsun, onun İsa hareketi tarzının ayakta kalması hâlâ kesin değildi, gerçi hiç kuşkusuz Tanrı'dan gönderilen misyonuna inanmış olan Pavlus böyle düşünmezdi. Pavlus Arabistan'dan Roma'ya dek şehirlerde ev kiliseleri kurmuştu. Ancak kiliseler küçüktü. İsa'nın doğum yeri Celile'de neredeyse hiç Hıristiyan yoktu. Ameller'e göre Hıristiyanlık, Meroe'nin hadım veziri Candace'nin Hıristiyanlığa geçmesiyle Afrika'ya dek ulaşmıştı (bkz., bölüm 4). Thomas adlı mürit, öfkeli Brahmanlar tarafından öldürülmeden önce Hindistan'da da bazıla-

26. Mary Beard, John North ve Simon Price, *Religions of Rome*, s. 309 (Cilt 1, *A History*, Cambridge University Press, 1998).

rını Hıristiyan yapmıştı (bkz., bölüm 10). Ne var ki imparatorluğun tamamında muhtemelen 7 binden az Hıristiyan bulunmaktaydı, bu da 50 milyonluk nüfusun binde birinden azdı.[27]

Hıristiyanlığın ayakta kalmasının sağlama alınmasına katkıda bulunan şey, Yahudi isyanı veya Romalılara karşı yürütülen savaş oldu. İlk kez Zealot'lar tarafından dile getirilen ve *sicarii* ile birlikte daha şiddetli biçimlere bürünen dinsel milliyetçilik, sadece yolsuzluk yapan değil, aynı zamanda Yahudi dinsel uygulamalarına saygısız olan Yahudiye'nin bir dizi Romalı valisinin politikaları nedeniyle de köpürtülmekteydi. MS 66 yılında Tapınak rahipleri Roma ve imparator için kurban kesmeye devam etmeyi reddettiler. Josephus şöyle yazmaktaydı: "Bu durum Romalılarla savaşımızın gerçek başlangıcıdır." Bu hem –Yunanların Yahudilere karşı, Roma karşıtı Yahudilerin Roma yanlısı Yahudilere karşı sürdürdüğü– bir iç savaştı, hem de Yahudilerin Romalılara karşı savaşıydı. Celile'nin bir bölümünü yönetmekte olan II. Hirodes Agrippa Romalılar tarafında savaşıyordu; tarihçi Josephus, Celile'deki Roma karşıtı Yahudi birliklerine komutanlık yapıyordu, ancak sonra taraf değiştirmişti (bkz., bölüm 6), gerçi *Vita* kitabında Josephus aslında savaş/isyanı hiç desteklemediğini, fakat durumu kontrol etmek için öyle yapıyormuş gibi göründüğünü de iddia etmekteydi. MS 70 yılı Temmuz ayında, iki yıl süren Kudüs kuşatmasından sonra, İmparator Vespasianus'un oğlu Titus ve lejyonları şehir duvarlarını yıktılar, önlerine çıkan herkesi katlederek caddelerde koşturdular ve Tapınak'ı yıktılar. Kudüs "öylesine yerle bir olmuştu ki" diye yazdı Josephus, "daha sonra şehre gelenlerin burada birilerinin yaşadığına inanacak tek bir nokta kalmamıştı."[28] Yahudiler MS 135 yılında şehri tekrar ele geçirmeye çalışacaklar ama başaramayacaklardı. Kudüs yeryüzünden silinmişti ve yerine Roma şehri Aelia Capitolina kurulmuştu. Tapınak'ın olduğu yere Romalılar Jüpiter için bir tapınak inşa ettiler ve içeriye de İmparator Hadrianus'un heykelini diktiler.

Gerçi Yahudiler durumlarını telafi ettiler ve Farisilerin çevresinde cemaatlerini yeniden kurdular: Saduki aileleri Tapınak'ın yıkılmasıyla birlikte hakikaten yok olmuştu. Ancak Yahudiler artık Romalılar gözünde sürekli kuşku kaynağıydılar. Ameller ve

27. Robert Louis Wilken, *The Christians as the Romans Saw Them* (Yale University Press, 1984).
28. Josephus, *Jewish Wars*, 7:1.1.

İncil yazarları, özellikle *Yuhanna İncili* yazarı, bu durumu kendi menfaatlerine kullandılar. Pavlus'u ve onun vaizlerini soruşturan "inançsız Yahudiler" ile Romalılara sadık Hıristiyanlar, din değiştirmiş Yahudi olmayanlar ile Yahudiler arasında keskin bir ayrım yaptılar. Yahudiler arasındaki kararlı İsa takipçilerinin lideri olan Yakup zaten idam edilmişti. Yahudi Hıristiyanlar yok olmadı fakat sünneti uygulayan, Yahudi olmayanlarla birlikte olmayı reddeden ve Pavlus'un öğretilerini kabul etmeyen Ebiyonlar gibi küçük mezhepler olarak varlıklarını sürdürdüler.

Misyonerlik çalışmaları da Pavlus'la birlikte neredeyse bitmiş görünüyordu, ancak bireysel temaslarla Hıristiyan gruplar aileler, komşular ve dostlarla yavaşça büyüyor ve imparatorluk giderek daha istikrarsız hâle geldikçe bu durum devam ediyordu. Ordu çok güçlenmişti ve imparatorları tahttan indiriyor ve çıkarıyordu.[29] MS 217 ile 253 yılları arasında on iki imparator geldi ve gitti, hiçbiri eceliyle ölmedi. Almanlar Tuna ve Ren'deki kuzey sınırlarından bastırmaktaydı. Peş peşe gelen imparatorlar, ordunun giderek artan mali yükünü karşılayacak yeterli gelir sağlamakta başarısızdılar, kıtlık ve nüfuz azaltımına yol açacak şekilde yiyecek kaynaklarına resmen el konulmaktaydı.

İmparatorluk ve imparatorların bu tür kronik istikrarsızlığıyla karşı karşıya kalındığında, imparatorluk kültü de anlamını yitirmeye yüz tutmuştu, hatta bu anlamsızlık Caligula'nın tanrısallık konusundaki çılgınca özentileriyle ve ardından gelen imparatorların başvurduğu ensest, iki eşlilik ve cinayet kayıtlarıyla daha da artmaktaydı.

Bununla birlikte Roma imparatorluk kültü olağanüstü etkili bir devlet dini olarak en azından bir yüzyıl daha sürmüştü ve sürecekti. Ancak belli ölçülerde tanrılaştırılmış insan karakterine ölümcül şekilde yaslanmaktaydı. Bu şekilde Çin'deki Konfüçyüsçü alternatifinden her zaman daha belirsiz hâldeydi. Çin imparatoru sadece bir tanrısallığa sahip olduğu veya olacağı için değil Gökler Yetkisi ona bahşedilmiş olduğu için de meşru sayılıyordu. Başarısız olduğunda basitçe Yetki ondan alınıyor ve başkasına veriliyordu. Ancak Roma versiyonunda meşruiyet tahta çıkan veya aday olan her kimsenin tanrısal tutkularıyla doğuyor ve ölüyordu.

29. 3. yüzyıla dair bu gezintide A.H.M. Jones'a çok şey borçluyum; onun şu kitabına bkz., *Constantine and the Conversion of Europe* (University of Toronto Press, 1978).

İmparatorluk kültü de dahil Roma dininin örgütlenmesi baş aşağı gitmekteydi. Senatonun seçkinleri ve yerel seçkinler imparatorluk festivalleri dahil kamusal festivalleri finanse etmede giderek daha az istekli olmaktaydılar. İmparatorların atlıkarıncasına binmiş olan senatör aileleri hayatlarını veya servetlerini kaybetmekteydiler. Belirsiz ve mali bakımdan zor zamanlarda festivaller çok masraflı görünüyordu.

286 yılından sonra imparatorluk artık tek bir adam tarafından kontrol edilemez hâldeydi ve iki *Augusti*, iki imparator arasında bölünmüştü, her biri kendi "Caesar"ına, kendi yardımcısına sahip olarak Doğu ve Batı'yı yönetmekteydi. Ancak böyle bir bölünme kısa sürede bozuma uğrayarak iç savaşa dönüştü. Batı'nın imparatoru Constantius 306 yılında öldüğünde, oğlu Constantinus babasının unvanına vâris olabilmek için savaşmak zorunda kaldı.

28 Ekim 312 tarihinde Constantinus Roma üzerine yürüyüşe geçti, askerlerinin kalkanları üzerinde "Tanrı'nın göksel işareti" dediği yazılar vardı, imparator olarak rakibi Maxentius'u yenilgiye uğrattı. Şehre giriş ve çıkıştaki önemli güzergâhlardan birisi olan Milvian Köprüsü'nü geçerek kaçmaya çalışan askerleri arasından suya düşen Maxentius, Tiber nehrinde boğuldu.

Pavlus'un din değiştirmesinde başına gelenleri Constantinus da yaşamıştı. Savaştan önceki gün, kendisi ve askerleri Roma'ya doğru yürürken, Constantinus bir hayal görmüştü. Hayatının ilk döneminde o hayal Constantinus'un yöneteceği yılları sembolize eden XXX harfleriyle birlikte kendisinin koruyucu tanrıçası ve zafer tanrıçası Apollo olarak yer almıştı. Ancak hayatının sonlarına doğru Constantinus, Filistin'deki Caesarea'nın piskoposu Eusebius'a, aslında yukarıdaki güneşe baktıklarında kendisinin ve askerlerinin gördüğü şeyin öğle vakti gökyüzüne boydan boya yerleşmiş bir haç olduğunu anlatmıştı; haçın üzerinde "Bu işaretle, fethet" anlamında, Latinceye genellikle *in hoc signo vinces* diye çevrilen Yunanca *ev xcnrap vixa* kelimeleri yer almaktaydı. Constantin şöyle demişti: O gece İsa rüyamda bana göründü ve askerlerin kalkanları üzerine "Tanrı'nın göksel işareti" diye yazmamı emretti. Eskiden Apollon'un müridi olan ve 303 yılında İmparator Diocletianus'un (Constantinus'un babasının rütbesi Diocletian tarafından yükseltilmişti) Hıristiyanlara eziyetlerine pekâlâ eşlik de etmiş olan Constantinus, artık putperestliğin "müthiş bir yanılgı" olduğuna inanmaktaydı.

Milvian Köprüsü'ndeki zaferinden bir yıl sonra imparatorluk Roma'sında adı Aziz John Lateran olan ilk anıtsal binanın inşaatı başladı, kısa süre sonra Aziz Peter Bazilikası da yapılacaktı, bu bina herhangi bir Augustus Forumu gibi Roma'nın sembolik ve etkileyici bir binası olacaktı.[30]

Constantinus, pagan tanrıların yardımına güvenen Maxentius ile savaşında kendisinin daha yüce bir tanrıya ihtiyaç duyduğunu hissetmekteydi. Ancak onun din değiştirmesi pekâlâ gerçek bir inancın sonucu da olabilir. Her ne kadar putperest rakiplerine karşı Hıristiyanların verdiği desteğin bir katkısı olsa da, ordusunun, seçkinlerin ve tebaalarının büyük kısmının çoğunluğu hâlâ putperestti. Hıristiyanlar küçük bir azınlıktılar, gerçi dikkate değer oldukları kabul edilirdi, çünkü imparatorluğun en önemli şehirlerinde yoğunlaşmışlardı. Bu dönemde, tarihçi Robin Lane Fox'a göre, imparatorluğun toplam nüfusunun yüzde 2'sinden biraz fazlasını oluşturuyorlardı (Stark bu sayıyı epey yükseğe çıkarıyor ve yüzde 15 olduğunu söylüyor ki bu da dokuz milyon kişidir) ve bazılarının eşleri olsa da seçkin erkeklerden neredeyse hiçbiri Hıristiyan değildi.

Ancak imparatorluktaki hiçbir başka kült Hıristiyanlık gibi böylesine hızla büyümemiş ve böyle güçlü bir örgütlenmeye sahip olmamıştı. Pavlus başlangıçtan itibaren kurduğu cemaatlerin özerk şekilde gelişmemelerini ve fakat mektupları ve ziyaretleriyle kendi sıkı liderliği altında birlikte tutulmalarını sağlama almıştı. Hıristiyan liderler merkezî kontrolün önemi kavramışlardı, gerçi her zaman bunu sağlamaları da söz konusu olmamıştı. Constantinus dönemiyle birlikte Hıristiyan müritler Roma piskoposunun merkezî otoritesi altındaki piskoposluk ve onların görevlileri hiyerarşisine göre örgütlendiler.

Tek tipliğe boyun eğmiş, her bakımdan güçlü tek bir Tanrı'ya tapan merkezileşmiş bir din, Roma İmparatorluğu'nun iki yarısını sadece kendi yönetimi altında yeniden birleştirmek isteyen birisi için özellikle cazipti. Ve böyle bir dinin tebaaları da iyi olurdu. Yahudi-Hıristiyan Ebiyonlar aslında Pavlus'un Hıristiyanlığını Romalıların işine yarayan bir din olarak görmekteydiler.[31] Bu din sürekli uzlaşmacı ve statükodan yanaydı. İnanmış bir Hıristiyan'ın görevi Romalılar dahil otoriteye itaat etmekti, çünkü "Tanrı'dan olmayan yönetim yoktur. Varolanlar Tanrı tarafından kurulmuştur.

30. A.g.e.
31. A.N. Wilson, *Paul: The Mind of the Apostle.*

Bu nedenle, yönetime karşı direnen, Tanrı buyruğuna karşı gelmiş olur".[32] Romalılar, diyordu Pavlus, "Tanrı'nın bakanlarıdırlar."

Her ne kadar köle ve köle sahibi Tanrı'nın gözünde eşit olsalar da Pavlus ve onun Hıristiyanları köleliği ortadan kaldırmak için hiçbir çabada bulunmadılar. Kendilerine kötü davranılan köleler Yahudi sinagogundan veya Roma tapınağından koruma isteyebilirlerdi, ancak Pavlus onlara efendilerine geri dönmelerini söylüyordu. "Herkes ne durumda çağrıldıysa, o durumda kalsın" sözü de Pavlus'un devrimci olmayan mesajıydı. "Çünkü Rab'bin çağrısını aldığı zaman köle olan kimse, şimdi Rab'bin özgürüdür; benzer şekilde özgürken çağrılan kişi de İsa Mesih'in kölesidir."[33]

Her Hıristiyan bir hizmetkârdı ve bir imparatorluk yöneticisine Hıristiyanlığı böyle cazip kılan ve sonraları Gibbon ve Nietzsche gibi seçkinlere iğrenç gelen de işte buydu. İsa Mesih sevgisi herkesi eşit kılmaktaydı fakat herkes İsa'nın inayetine bağımlı oldukları ölçüde eşittiler ve bağımlılıklarını sevme yönünde eğitilmekteydiler: Yoksul olmak, asil olmak yerine aşağı bir statüde bulunmak, cesur olmak yerine alçakgönüllü olmak, iddialı olmak yerine kenarda durmak.

"Öbür yanağınızı uzatın" sözü, Stoacı İmparator Marcus Aurelius'un "Eğer bir kimse kendisinin hatalı olduğuna inanmıyorsa, bu durumda hata diye bir şey yoktur" sözünün bir versiyonuydu.[34] Stoacı, aşağılanma sorununu aşağılanmış olma duygusunu reddederek çözmekteydi; Hıristiyan ise bu aşağılanmayı kutlayarak.

Tabi olanı tabi olmasıyla gurur duyar hâle getiren, ne denli yabancı olursa olsun komşusunu sevmesi konusunda uyaran Pavlus Hıristiyanlığı, Constantinus'tan önce imparatorların politik istikrarsızlığı ve karakterleri yüzünden güvenilirliğini yitirmekte olan imparatorluk kültlerine kıyasla, bir imparatorluk bakımından çok daha fazla yapıştırıcı bir özellik taşımaktaydı.

Constantinus için, Hıristiyanlık pekâlâ imparatorluk kültünün değerlenmiş hâli olarak görülmüş olabilir. Elbette kültü devam ettirdi, kendi ismini taşıyan şehirde ona bir tanrı olarak tapıldı ve ölünce de *dims* olduğu ilan edildi. Hıristiyanlık artık bir yöneticinin tanrı olması geleneğine uyum sağlamıştı ve imparatorluk kültü gibi bir yüce tanrı-yöneticiye tapmaktaydı.

32. Romalılar 13:1-2.
33. 1 Korintliler 7:20, 22
34. Marcus Aurelius, *Meditations*, IV.7 (Çev. George Long, şuradan erişilebilir: <http:// classics.mit.edu//Antoninus/meditations.html>).

MS 391 yılında İmparator Theodosius bütün pagan kültlerini yasakladı ve Hıristiyanlığı tek bir din olarak yerleştirdi. Evrensel tektanrıcılık resmî olarak Roma İmparatorluğuyla ittifak kurmuştu. Theodosius, ne var ki, birleşik bir imparatorluğu yönetecek olan sonuncu imparatordu. Ölümünden sonra Doğu ve Batı bölümleri kesin olarak birbirlerinden koptular.

Bu kitabın analiz ettiği dinlerin hepsi, güçlü bir devlet ile ruhbanlara ait, bürokratik bir örgütlenme arasındaki gizli bir anlaşmaya ve sıklıkla istikrarsız bir ittifaka dayalı olarak gelişmişlerdir. Her ittifak, bunları benimseyen devletleri ve inançları veya inançsızlıkları, hangi ölçekte olursa olsun bunlarla birlikte yaşayan insanları şekillendiren kendi özelliklerine ve rastlantılarına sahip oldu. Konfüçyüsçü meritokrasi ve iç saray, sıradan bir köylünün özel alanına pek temas etmeyen paternalist bir faydacılık geliştirmişti. Brahmanlar ve Kşatriya, evrenselleştirici Budist ve Jainist dinlerin saldırılarına karşı duran kast ile esaslı bir düzen sağlamıştı. Asoka'nın Hindistan İmparatorluğu kadar Kuşanlar'ın imparatorluğu da, Budizm'i birleştirici bir din olarak kullanmaya çabaladılar ama başaramadılar. Budizm, kısmen dünyayı inkâr eden inancından ötürü, Brahmancılığın yaptığı ölçüde kendisini asla Hindistan halkının gündelik yaşamlarına derinlemesine yerleştiremedi, gerçi bunu Asya'nın geri kalan kısımlarında başarmıştı.

Pavlus Hıristiyanlığı kendi özgün unsurlarına sahipti. Konfüçyüsçülük'ten farklı olarak belirgin şekilde bir seçkinler veya devlet dini değildi. Janizm veya Theravada Budizm'i gibi kendisine bağlı olanların sıradan hayatlarından ve kaygılarından kopuk da değildi. Kült şehir evlerinde büyümüştü, tapınakta veya manastırda değil; bir Hıristiyan olmanın nişanesi dine geçmiş olma, yeniden doğuşa inanma tecrübesiydi ve bu durum herkese açıktı. Başarıya veya bilgeliğe değil hiçbir sınır tanımayan Tanrı vergisi tesadüfi yeteneğe tabiydi. Budizm'den farklı olarak, biçimlendiği yüzyıllarda tepedeki yöneticiler tarafından dayatılmamıştı. Aslında, kendisini, sonuçta büyük ölçüde yerinden edeceği imparatorluk kültüne *karşı* tanımlamıştı. Ancak Hıristiyan muhalefeti, ana akım Judaizm'in karıştırıcı muhalif tavrından farklı olarak, politik nitelikte değildi ve sonuçta güçlü Roma'yı tehdit etmiyordu.

Bununla birlikte, Pavlus Hıristiyanlığı, her ne kadar barışçıl olsa da, bünyesinde hem devlete gönülden bağlı bürokratlar hem

onunla çatışma hâlinde olanlar şeklinde, barışçıl tebaalar gibi devrimci olanların da ortaya çıkmasına imkân tanıyan bir çelişki içermekteydi. Konfüçyüsçü ve Hindu bakımından, bireyin rolü toplumsal grubun mükemmelleşmesine katkıda bulunmaktı; onlara göre baskın olan toplumdu. Benzer şekilde pagan Romalılar da, tanrılara saygı ve bağlılık anlamına gelen "pietas"ı överlerdi, ancak bu aynı zamanda Roma'nın törelerine ve geleneklerine de saygı ve sadakatti; imparatora tapınma Roma'ya bağlılığın bir ifadesiydi.[35] Ancak Hıristiyan bakımından bağlılık, Tanrı ile maddi dünyadan farklı ve daha iyi olan mahrem bir manevi dünyada meydana gelen teke tek bir ilişkiydi.

Hıristiyanlık, manevi dünyayı maddi dünyadan Stoacılıktan ve gizem kültlerinden bile fazla şekilde ayrı tutmaktaydı. Constantinus, maddi dünya ile manevi dünya arasında hiçbir ayrımın olmadığı eski pagan döneminde imparatorların yaptığı tarzda hâlâ iki dünyayı da kontrol altına alıyordu; Augustus tarafından kurulan bir imparatorluk geleneği olan *pontifex maximus* olmayı, yani imparatorluğun dinsel işlerinin başında bulunmayı sürdürdü. Ancak bu tarz kilise ile devletin ayrılmasına açıktı. Kilise ve devlet birbirlerinden ve onlarla birlikte iman eden de tebaadan ayrıldığı vakit, devlet artık yöneticiden daha yüksek bir otoriteye sahip olduğunu iddia edenlerin eleştirileri karşısında her zaman kırılgan hâldeydi. Her ne kadar Hıristiyanlar bir bütün olarak görevlerinin devleti desteklemek olduğuna inanmış olsalar da, sonuçta kendi Tanrı'larının yüce olduğunu biliyorlardı.

Potansiyel bakımdan devrimci bir inanç olarak Pavlusçuluk daha da ileri gitti. Pavlus'un Yahudi şeriatının kenarından dolanması, bir Hıristiyan olabilmenin temel gereğinin sadece İsa Mesih'in saf deneyimi olduğu vurgusu, takipçilerini geleneğin sınırlamalarından kurtardı ve tüm insanlık için açık, evrensel ve eşit bir ilişki imkânı sundu. Bu bakış açısıyla Pavlusçuluk, insan hakları, eşitlikçilik için bireyin gelişimine saygı şeklindeki Batı'nın büyük geleneğinin köşe taşlarından biri oldu.

Pavlusçuluk aynı zamanda onu eleştirenler ve bilhassa Nietzsche tarafından insanlığı ölümcül derecede aşağılayan bir şey olarak görüldü. Pavlus onur ve tatmin dünyası sunmuş olabilirdi, ancak Roma'nın politik bir Mesih'i hoş görmesindeki yetersizliği nedeniy-

35. Arthur Cushman McGiffert, "The Influence of Christianity upon the Roman Empire" (*Harvard Theological Review*, 2/1, Ocak 1909: 28-49).

le, o dünya Cennet'te olmak zorundaydı, yeryüzünde değil, bunu yeryüzünde telafi eden de güçsüzlüğün ve zayıflığın utanılacak değil övünülecek şeyler sayılmasıydı. "İsa Mesih uğruna güçsüzlükleri, hakaretleri, zorlukları, zulümleri ve darlıkları sevinçle karşılıyorum" diye yazmıştı Pavlus; "Çünkü ne zaman güçsüzsem, o zaman güçlüyüm."[36] Nietzsche'ye göre bunun sonucu, insanlığı aşağılamak ve bir insanın olabileceğinden daha aşağıda tebaa hâline getirmekti. Nietzsche'nin eleştirileri frengiden muzdarip bir geç dönem Romalının atıp tutması olarak göz ardı edilebilir, ancak bu görüşleri daha önceleri daha acımasız eleştirmen, 18. yüzyılının Roma üzerine büyük tarihçisi Edward Gibbon da savurmaktadır; Gibbon şuna inanır: "Roma İmparatorluğu'nun çöküşü, Constantinus'un din değiştirmesiyle hızlanmıştır." Gibbon "Ruhban sınıfı başarılı şekilde sabır ve pısırıklık üzerine öğretileri vaaz etti, toplumun etkin erdemleri teşvik edilmedi ve askerî ruhun son kalıntıları manastıra gömüldü"[37] demektedir. Veya Nietzsche'nin sözleriyle, Hıristiyanlık Romalı savaşçı erdemler karşısında köle bir ahlakın zaferi olmuştu.

Günümüzün *pax Americana*'sı, *pax Augusta*'nın Akdeniz dünyasındaki ticaret teşvikli karmaşanın yarattıklarından daha fazla olmasa da, birçok gerilim yaratmıştır. Pavlus kendi dünyasındaki gerilimleri evrenselcilik ile çözmeye çalışmıştı: Herkes aynıydı. Ancak böyle bir evrenselciliğin de bir maliyeti vardı. Hinduizm ve Judaizm topluluk üzerinde yoğunlaşmışlardı ve o topluluğu diğer her topluluktan farklı kılmışlardı. Pavlus ise, böyle bir farklılığın var olmadığı bir imparatorluk tebaası yarattı, ancak böyle yaparken bazı değerleri de inkâr etmiş oldu. Onun, bundan böyle "ne Yunan'ız ne Yahudi'yiz" şeklindeki üstün gelen değerlendirmesi en iyi cevap olabilirdi. Bazen biz de gerçekte kendi ortak, eşit insanlığımızı kutlama ihtiyacını duyarız. Fakat Pavlus evreninin idealinde, farklılık ortadan kaldırılacaktı: Ne Yunanlar ne Yahudiler farklılıklarındaki bütün haşmetleriyle var olabilirlerdi. Hem evrensel hem tikel değerleri tanıyıp kutladığımız bir dünya bakış açısı tarzına ihtiyacımız var. Böyle bir sentez ise hâlâ bizden uzak.

36. 2 Korintliler 12:10.

37. Gibbon, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, Cilt II [*Roma İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi*, Cilt 2, Çev. Asım Baltacıgil, BFS Yay., 1987].

Seçilmiş Bibliyografya

Adams, William, Y., "Sacred and Secular Polities in Ancient Nubia", World Archaeology, 1974, s. 39-51.

Apuleius, The Golden Ass, Çev. William Adlington, John Lehman, 1946 [*Altın Eşek*, Çev. Çiğdem Dürüşken, Alfa Yay., 2007].

Auboyer, Jeannine, Ancient India: From 200 BC to 700 AD, Phoenix Press, 1965.

Barton, Carlin A., The Sorrows of the Ancient Romans: The Gladiator and the Monster, Princeton University Press, 1993.

Beard, Mary, North, John ve Price, Simon, Religions of Rome, Cilt 1, *A History*, Cambridge University Press, 1998.

Begley, V. ve De Puma, R.D., Rome and India: The Ancient Sea Trade, University of Wisconsin Press, 1991.

Bellah, Robert, 1964, "Religious Evolution", American Sociological Review, 29/3 (Haziran 1964): 358-74.

Bellah, Robert, "Max Weber and World-Denying Love: A Look at the Historical Sociology of Religion", Journal of the American Academy of Religion, 67/2 (Haziran 1999): 277-304.

Berger, P, The Sacred Canopy, Anchor Books, 1967.

Bielenstein, Hans, "Wang Mang and the Restoration of the Han Dynasty and Later Han", Cilt 4, The Government, Bulletin of the Museum of Far Eastern Antiquities, 51 (1979): 1-300.

Bielenstein, Hans, The Bureaucracy of Han Times, Cambridge University Press, 1980.

BolcSer, B.M., "Wonder-working and the Rabbinic Tradition: The Case of Hanina ben Dosa", Journal for the Study of Judaism, 16 (1985): 42-92.

Bonz, Marianne, Religion in the Roman World, WGBH Educational Foundation,

1998; erişilebileceği web adresi: <http://www.pbs.org/wgbh/pages/frontline/shows/religion/ portrait/religions.html >.

Bowersock, G.W., Roman Arabia, Harvard University Press, 1983.

Bowersock, G.W., Studies on the Eastern Roman Empire: Social, Economic and Adıninistrative History, Religion, Historiography, Biblioteca Eruditorum, 1994.

Bowman, Alan K. ve Rathbone, Dominic, "Cities and Administration in Roman Egypt", Journal of Roman Studies, 82 (1992): 107-27.

Boyce, Mary, "Zoroaster the Priest", Bulletin of the School of Oriental and African Studies, 33/1 (1970): 22-38.

Boyce, Mary, A History of Zoroastrianism, Brill, 1996.

Breton, Jean-Frangois, Arabia Felix from the Time of the Queen of Sheba: Eighth Century BC to First Century AD, Çev. Albert LaFarge, University of Notre Dame Press, 1998.

Burnell, Peter, "The Death of Turnus and Roman Morality", Greece & Rome, 2. seri, 34/2 (Ekim 1987): 186-200.

The Cambridge Ancient History, Cilt 10, The Augustan Empire, 43 BC-AD 69, 2. edisyon, Der. Alan K. Bowman, Edward Champlin ve Andrew Lintott, Cambridge University Press, 1996.

The Cambridge History of China, Cilt 1, The Ch'in and Han Empires, 221 BC-AD 220, Der. Denis Twitchett ve Michael Loewe, Cambridge University Press, 1986.

The Cambridge History of Iran, 7 cilt, Der. Harold Bailey, Cambridge University Press, 1993.

The Cambridge History of Judaism, Cilt 3, The Early Roman Period, Der. William Horbury, W.D. Davies ve John Sturdy, Cambridge University Press, 1999.

Carcopino, J., Daily Life in Ancient Rome, Pelican Books, 1940, 1956.

Casey, John, Pagan Virtue: An Essay in Ethics, Oxford University Press, 1990.

Cassius Dio, The Roman History: The Reign of Augustus, Çev. Ian Scott-Kilvert, Penguin Classics; erişilebileceği web adresi: <http://www.penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Cassius_Dio/home.html >.

Casson, Lionel, Travel in the Ancient World, Johns Hopkins University Press, 1974, Yeni edisyon, 1994 [*Antik Çağda Seyahat*, Çev. Nalan Özsoy, MB Yay., 2008].

Ch'ii, T'ung-tsu, Han Social Structure, Der. Jack L. Dull, University of Washington Press, 1972.

Cicero, Çev. Michael Grant, Penguin Classics, 1960; Bkz.: <http://www. perseus.tufts.edu/cache/perscoll_Greco-Roman.html#secondaryl>.

Clarke, Katherine, "In Search of the Author of Strabo's Geography", Journal of Roman Studies, 87 (1997): 92-110.

Colledge, Malcolm A.R„ The Parthians, Praeger, 1967.

Cotterell, A., Der.. The Penguin Encyclopedia of Ancient Civilizations, Penguin, 1990.

Cumont, Franz, "After Life in Roman Paganism", *Classical Philology*, 20/1 (Ocak 1925): 94-5.

Cumont, Franz, Oriental Religions in Roman Paganism, Dover, 1956.

Curtis, Vesta Sarkhosh ve Stewart, Sarah, The Age of the Parthians, I.B. Tauris, 2007.

Dillon, M„ Der., Handbook of the Sociology of Religion, Cambridge University Press, 2003 [*Din Sosyolojisi Elkitabı*, Çev. Hüsamettin Arslan, Paradigma Yay., 2014].

Diodorus Siculus, The Library of History [Bibliotheca Historica], erişilebileceği web adresi: <http://www.penelope. uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Diodorus_Siculus/home.html >.

Dubs, Homer, "The Victory of Han Confucianism", Journal of the American Oriental Society, 58/3 (Eylül 1938): 435^19.

Dubs, Homer, "Wang Mang and His Economic Reforms", T'oung Pao, 2. seri, Cilt 35, 4, 1940, s. 219-65.

Dubs, Homer, "An Ancient Chinese Mystery Cult", Harvard Theological Review, 35/4 (Ekim 1942): 221-40.

Dueck, Daniela, Strabo of Amasia: A Greek Man of Letters in Augustan Rome, Taylor & Francis, 2007.

Dumont, Louis, "A Modified View of Our Origins: The Christian Beginnings of Modern Individualism", Religion 12 (1982): 1-27.

Durkheim, Emile, *Elementary Forms of Religious Life*, ed., Mark S. Cladis, Çev. Carol Cosman, Oxford World's Classics, 2001 [*Dinsel Yaşamın İlk Biçimleri*, Çev. Özer Ozankaya, Cem Yay., 2010].

Edwards, David N., "Meroe and the Sudanic Kingdoms", Journal of African History, 39/2 (1998): 175-93.

Fishwick, Duncan, "Dio and Maecenas: The Emperor and the Ruler Cult", Phoenix, Phoenix, 44/3 (Sonbahar 1990): 267-75.

Gibbon, Edward, The History of the Decline and Fall of the Roman Empire, Der. Dero A. Saunders, Penguin Classics, 1952, 1985 [*Roma İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi*, Cilt 1, 2, 3, Çev. Asım Baltacıgil, BFS Yay., 1987, 1988; Cilt 4, 5, Arkeoloji ve Sanat Yay., 1994, 1995]; erişilebileceği web adresi: <http://www. gutenberg.org >.

Goodman, Martin, Rome and Jerusalem: The Clash of Ancient Civilizations, Allen Lane, 2007.

Gradel, Ittai, Emperor Worship and Roman Religion, Oxford University Press, 2002.

Grant, Michael, The Jews in the Roman World, Littlehampton Book Services, 1973.

Grant, Michael, Herod the Great, Macmillan, 1974.

Grant, Michael, The Army of the Caesars, Macmillan, 1974.

Hamburger, Max, "Aristotle and Confucius: A Comparison", Journal of the History of Ideas, 20/2 (Nisan 1959): 236-49.

Hanshu, The History of the Former Han Dynasty, Çev. Homer Dubbs, 1955; erişilebileceği web adresi: <http://www.jefferson.village.virginia.edu/xwomen/intro.html>, and: <http://www.e-asia.uoregon.edu/homer/>.

Haycock, B.G., The Kingship of Cush in the Sudan, Society for Comparative Studies in Society and History, 1965.

Hearn, Maxwell, "The Arts of Ancient China, Wen Fong", Metropolitan Museum of Art Bulletin (1973), the Metropolitan Museum of Art.

Hengel, Martin, The Zealots: Investigations into the Jewish Freedom Movement in the Period from Herod I until 70 AD, T. & T. Clark, 1997.

Highet, Juliet, Frankincense: Oman's Gift to the World, Prestel, 2006.

Hitti, Philip K., History of Syria: Including Lebanon and Palestine, Macmillan, 1951.

Hock, Ronald F., The Social Context of Paul's Ministry, Augsburg Books, 1995.

Hopkins, Keith, "Elite Mobility in the Roman Empire", Past and Present, 32 (Aralık 1965): 12-26.

Hopkins, Keith, "On The Political Economy of the Roman Empire", The Dynamics of Ancient Empires: State Power from Assyria to Byzantium, Der. Ian Morris ve Walter Scheidel, Oxford University Press, 2009: 178-204.

Hopkins, Keith, "Taxes and Trade in the Roman Empire (200 BC-AD. 400)", Journal of Roman Studies, 70 (1980): 101-25.

Hopkins, Thomas J., The Hindu Religious Tradition, Wad sworth Publishing Company, 1971.

Horace, The Collected Works of Horace, Çev. Lord Dunsany and Michael Oakley, 1961, Everyman's Library, Dent.

Horsley, Richard A., "The Sicarii: Ancient Jewish 'Terrorists'", Journal of Religion, 52 (1979): 435-58.

Horsley, Richard A., Galilee: History Politics, People, Trinity Press International, 1995.

Horsley, R.A. ve Hanson, J.S., Bandits, Prophets, and Messiahs: Popular Movements at the Time of Jesus, Trinity Press International, 1999.

Hsu, Cho-yun, "The Changing Relationship between Local Society and the Central Political Power in Former Han 206 B.C.-8 A.D", Comparative Studies in Society and History, 7/4 (1965): 358-70.

Hsu, Cho-yun, Han Agriculture: The Formation of Early Chinese Agrarian Economy (206

B.C.-A.D. 220), University of Washington Press, 1980.

Hughes, E.R., Two Chinese Poets: Vignettes of Han Life and Thought, Princeton University Press, 1960.

Irwin, Lee, "Divinity and Salvation: The Great Goddesses of China", Asian Folklore Studies, 49/1 (1990): 53-68.

Isidore of Charax, Parthian Stations, notes by Wilfred H. Schoff, erişilebileceği web adresi: <http://www.parthia.com/doc/parthian_stations.htm>.

Jameson, Shelagh, "Chronology of the Campaigns of Aelius Gallus and C. Petronius". Journal of Roman Studies, 58, 1. ve 2. Bölüm (1968): 71-84.

Jaynes, Julian, The Origin of Consciousness in the Breakdown of the Bicameral Mind, Princeton University Press, 1976, 2000.

Johnson, Paul, A History of the Jews, Phoenix, 1987, 2001.

Jones, A.H.M., "Taxation in Antiquity", içinde P.A. Brunt, Der., The Roman Economy: Studies in Ancient Economic and Administrative History, Blackwell, 1974, s. 151-85.

Jones, A.H.M,, Constantine and the Conversion of Europe, University of Toronto Press, 1978.

Josephus, The New Complete Works of Josephus, Çev. William Whiston, yorumlarıyla Paul L. Maier, Kregel Publications, 1999.

Kautilya, Arthashastra, Çev. R. Shamasastry, 1915, erişilebileceği web adresi: <http:// www. bharatadesam.com >.

Kreitzer, Larry, "Apotheosis of the Roman Emperor", Biblical Archaeologist, 53/4 (Aralık 1990): 210-17.

Lactantius, The Works of Lactantius, Der. Alexander Roberts ve James Donaldson, Çev. William Fletcher, The Divine Institutes, 56, Kitap 1/5:23, T.&T. Clark, 1871; erişilebileceği web adresi: <http://www.archive.org/stream/ theworksoflactan021actuoft/ theworksoflactan021actuoft_djvu.txt >.

Lane Fox, Robert, The Unauthorized Version: Truth and Fiction in the Bible, Viking, 1991.

Lane Fox, Robert, Pagans and Christians in the Mediterranean World, Penguin, 1986, 2006.

Laughlin, John C.H., "'Capernaum: From Jesus' Time and After", Biblical Archaeologist, 56 (1993): 54-61.

Liji *Book of Rites*, Çev. James Legge, The Institute of Advanced Technology in the Humanities, copyright 2003 by Anne Kinney and the University of Virginia, erişilebileceği web adresi:
< http://www.jefferson.village.virginia.edu/xwomen/intro.html >.

Lind, L.R., "Concept, Action, and Character: The Reasons for Rome's Greatness", Transactions and Proceedings of the American Philological Association, 103 (1972): 235-83.

Liu, Xinru, "Migration and Settlement of the Yuezhi-Kushan: Interaction and Interdependence of Nomadic and Sedentary Societies", Journal of World History, 12/2 (Sonbahar 2001): 261-92.

Livy, The History of Rome, Cilt 1, Der. Ernest Rhys, Çev. Rev. Canon Roberts, Everyman's Library, 1905 [Titus Livius, *Roma Tarihi*, Cilt 1, Arkeoloji ve Sanat Yay., 1992]; erişilebileceği web adresi: <http://www.fordham.edu/lialsall/ ancient/ asbook.html>.

Loewe, Michael, Everyday Life in Early Imperial China during the Han Period 202 BC- AD220, Hackett, 1973.

Loewe, Michael, Crisis and Conflict in Han China, Allen & Unwin, 1974.

Loewe, Michael, Ways to Paradise: The Chinese Quest for Immortality, George Allen & Unwin, 1979.

Loewe, Michael, Divination, Mythology and Monarchy in Han China, Cambridge University Press, 1994.

Loewe, Michael, "Wang Mang and His Forbears: The Making of the Myth",
T'oung Pao, 2. seri, Cilt 80, fasikül 4/5, 1994, s. 197-222.

Loewe, Michael, Faith, Myth and Reason Han China, Hackett, 2005.

Loewe, Michael, The Government of the Qin and Han Empires 221 BCE-220CE, Hackett, 2006.

Lohwasser, Angelika, "Queenship in Kush: Status, Role and Ideology of Royal Women", Journal of the American Research Center in Egypt, 38 (2001): 61-76.

Lucian, The Works of Lucian of Samosata, Çev. H.W. Fowler ve F.G. Fowler, Clarendon Press, 1905[Samsatlı Lukianos, *Suriyenin Tanrıçası*, Çev. Didem Demiralp, Detay Yay., 2017]; erişilebileceği web adresi: <http://www.sacred-texts.com>.

Luttwak, Edward, The Grand Strategy of the Roman Empire: From the First Century AD to the Third, Johns Hopkins University Press, 1979.

Maccoby, Hyam, The Mythmaker: Paul and the Invention of Christianity, Harper-Collins, 1987.

McGiffert, Arthur Cushman, "The Influence of Christianity upon the Roman Empire", Harvard Theological Review, 2/1 (Ocak 1909): 28-49.

MacMullen, Ramsay, "Market-Days in the Roman Empire", Phoenix, 24/4 (Kış 1970): 333-41.

MacMullen, Ramsay, Roman Social Relations: 50 BC to AD 284, Yale University Press, 1974.

MacMullen, Ramsay, "Romans in Tears", Classical Philology, 75 (1980): 254-5.

MacMullen, Ramsay, Paganism in the Roman Empire, Yale University Press, 1981, 1983.

MacMullen, Ramsay, The Enemies of the Roman Order, Harvard University Press, 1966, 1992.

Macrobius, The Saturnalia; erişilebileceği web adresi: <http://www.penelope.uchicago.edu/ Thayer/E/Roman/rexts/Macrobius/Saturnalia/home.htm>.

Malandra, William M., "Zoroastrianism: Historical Review", içinde Encyclocpedia Iranica, 2005; erişilebileceği web adresi: <http://www.iranica.com>.

Mattingly, Harold, "The Roman "Virtues"", Harvard Theological Review, 30/2 (Nisan 1937): 103-17.

Matyszak, Philip, The Sons of Caesar: Imperial Rome's First Dynasty, Thames & Hudson, 2006.

Meeks, Wayne A., The Origins of Christian Morality The First Two Centuries, Yale University Press, 1995.

Meeks, Wayne A., The Moral World of the First Christians, Westminster/John Knox Press, 1999.

Meeks, Wayne A., The First Urban Christians: The Social World of the Apostle Paul, Yale University Press, 2003.

Meyers, E. ve Strange, J,, Archaeology, the Rabbis, & Early Christianity Abingdon Press, 1981.

Meyers, E. ve Strange, J., Article "Nazareth", içinde *the* Anchor Bible Dictionary Doubleday, 1992.

Millar, Fergus, The Emperor in the Roman World, Gerald Duckworth, 1992.

Millar, Fergus, The Roman Near East: 31 BC-AD 337, Harvard University Press, 1995.

Millar, Fergus, "Caravan Cities: The Roman Near East and Long-distance Trade by Land", içinde Modus operandi: Essays in Honour of Geoffrey Rickman, Der. M. Austin, J. Harries ve C. Smith, Institute of Classical Studies, 1998.

Miller, Kent D., "Competitive Strategies of Religious Organizations", Strategic Management Journal, 23 (2002): 435-56.

Mommsen, Theodor, A History of Rome under the Emperors, Der. Barbara ve Alexander Demandt, Routledge, 1996.

Mommsen, Theodor, The Provinces of the Roman Empire: From Caesar to Diocletian, Cilt 2, Çev. W.P. Dickson, 1906, Gorgias Press, 2004.

Nicolaus of Damascus, Life of Augustus, Çev. Clayton M. Hall, 1923, erişilebileceği web adresi: <http://www.csun.edu/~hcfll004/nicolaus.htm] >.

Nock, Arthur Darby, Studies in the Graeco-Roman Beliefs of the Empire, Society for the Promotion of Hellenic Studies, 1925.

Nock, Arthur Darby, Essays on Religion and the Ancient World, Oxford University Press, 1972, 1986.

Nylan, Michael, "Confucian Piety and Individualism in Han China", Journal of the American Oriental Society, 116/1 (Ocak-Mart 1996): 1-27.

Osgood, Josiah, Caesar's Legacy: Civil War and the Emergence of the Roman Empire, Cambridge University Press, 2006.

Overmyer, Daniel L., Keightley, David N., Shaughnessy, Edward L., Cook, Constance A. ve Harper, Donald, "Chinese Religions - The State of the Field - Early Religious Traditions: The Neolithic Period through the Han Dynasty", Journal of Asian Studies, 54/1 (Şubat 1995): 124-60.

Ovid, Fasti, Poems of Exile © 2004 A.S. Kline [*Fasti (I-VI) Roma Takvimi ve Festivaller*, Çev. Asuman Coşkun Abulga, YKY, 2016], erişilebileceği web adresi: <http:// www.tonykline. co.uk/PITBR/Latin/Fastiliome.htm>.

The Oxford Classical Dictionary, Der. Simon Hornblower ve Antony Spawforth, Oxford University Press, 2003

Oxford History of the Classical World, Der. John Boardman, Jasper Griffin ve Oswyn Murray, Oxford University Press, 1986.

Periplus of the Erythraean Sea; erişilebileceği web adresi ancient history sourcebook: <http:// www.fordham.edu/halsall/ancient/asbook.html>.

Petronius, The Satyricon, Çev. J.P. Sullivan, Penguin Classics, 1965 [*Satyricon*, Çev. F. Gül Özaktürk, Dost Yay., 2003].

Phillips, Jacke, "Punt and Aksum: Egypt and the Horn o f Africa", Journal o f African Histoiy, 38 (1997): 423-57.

Philo of Alexandria, The Legatio ad Gaium, Açıklamalarla çeviren E. Mary Smallwood, Leiden, 1961.

Philostratus, Life o f Apollonius of Tyana, Çev. F.C. Conybeare, Loeb Classical Library, 1912; erişilebileceği web adresi: <http://www.livius.org/ap-ark/apollonius/ life/va_00.htrnl>

Pliny the Elder, Natural History, Çev. John Bostock [Gaius Plinius Secundus, *Doğa Tarihi*, 1. ve 2. Kitap, Çev. Say Yay., 2016], erişilebileceği web adresi: <http://www. perseus. tuft s.edu/cgibin/ptext?doc=Perseus%3Atext%3 A1999.02.01376- query = toc&layout= &loc=3 5.2 >.

Plutarch, The Life of Augustus [Marcus Antonius, Çev. Furkan Akderin, Say Yay., 2017]; erişilebileceği web adresi: <http://www.perseus.tufts.edu/cgibin/ ptext?-doc=Perseus%3Atext%3A1999.03.0078&query=head%3D%235>.

Plutarch, "The Life of Crassus", Parallel Lives, Çev. Bernadotte Perrin, Loeb Classical Library, 1916; erişilebileceği web adresi: <http://www.penelope.uchicago.edu/ Thayer/E/Roman/Texts/Plutarch/Lives/Crassus*.html>.

Plutarch, "Precepts of Statecraft", Moralia, Çev. Harold North Fowler, Loeb Classical Library, 1936; erişilebileceği web adresi: <http://www.penelope.uchicago.edu/ Thayer/E/Roman/Texts/Plutarch/Moralia/ Praecepta_gerendae_reipublicae*. html>.

Price, S.R.F., Rituals and Power: The Roman Imperial Cult in Asia Minor, Cambridge University Press, 1985.

Purcell, N., "Livia and the Womanhood of Rome", Proceedings of the Cambridge Philological Society, 32 (1986): 78-105.

Raaflaub, Kurt, A., Der., War and Peace in the Ancient World, Blackwell, 2007.

Raven, Susan, Rome in Africa, Routledge, 1993.

Reinhold, Meyer, Marcus Agrippa: A Biography, The W.F. Humphrey Press, 1933.

Rives, James Boykin, "Imperial Cult and Native Tradition in Roman North Africa", Classical Journal, 96 (2000-2001): 425-6.

Roller, Duane W., The World of Juba II and Kleopatra Selene: Royal Scholarship on Rome's African Frontier, Routledge, 2003.

Rostovtzeff, Michael Ivanovich, "The Caravan-Gods of Palmyra", Journal of Roman Studies, 22, Bölüm 1: Papers Dedicated to Sir George Macdonald K.C.B. (1932): 107-16.

Rostovtzeff, Michael Ivanovich, "Hadad and Atargatis at Palmyra", American Journal of Archaeology, 37/1 (Ocak-Mart 1933): 58-63.
Rostovtzeff, Michael Ivanovich, Dura Europos and its Art, Clarendon Press, 1938.
Rostovtzeff, Michael Ivanovich, "The Near East in the Hellenistic and Roman Times", Dumbarton Oaks Inaugural Lectures, 1940, Dumbarton Oaks Papers, Harvard University Press, 1941.
Rostovtzeff, Michael Ivanovich, The Social and Economic History of the Roman Empire, Cilt 1, 1926, 2. edn, Der. P.M. Fraser, Clarendon Press, 1957.
Rostovtzeff, Michael Ivanovich, Caravan Cities, Rostovtzeff Press, 1932, 2008.
Runciman, W.G., "Capitalism without Classes: The Case of Classical Rome", British Journal of Sociology, 34/2 (Haziran 1983): 157-81.
Sanders, E. P., Jesus and Judaism, SCM Press, 1985.
Sanders, E. P., Paul: A Very Short Introduction, Oxford Paperbacks, 1991.
Sanders, E. P., Judaism: Practice and Belief 63 BCE-66 CE, Trinity Press International, 1992.
Sanders, E.E, The Historical Figure of Jesus, Penguin, 1993, 1995.
Sanders, Jack T., Charisma, Converts, Competitors: Societal Factors in the Success of Early Christianity, SCM Press, 2000.
Schafer, Edward H., "Hunting Parks and Animal Enclosures in Ancient China", Journal of the Economic and Social History of the Orient 1968, 11/3 (Ekim 1968): 318—43.
Schama, Simon, Landscape and Memory, HarperCollins, 1995.
Scheidel, Walter, "From the 'Great Convergence' to the 'First Great Divergence': Roman and Qin-Han State formation and its Aftermath", Princeton/Stanford Working Papers in Classics, Version 2.1, 12-page abstract, Stanford University, 2007.
Scheidel, Walter, 2008, "State Power and Social Control in Ancient China and Rome", International Conference sponsored by the Chiang Ching-kuo Foundation, Stanford University, March 17-19, 2008.
Scheidel, Walter, "Slavery in the Roman Economy", Princeton/Stanford Working Papers in Classics, Stanford University, 2010.
Schinz, Alfred, The Magic Square: Cities in Ancient China, Axel Menges, 1996.
Schiirer, Emil, The History of the Jewish People in the Age of Jesus Christ (175 BC-AD 135), gözden geçiren ve derleyen Geza Vermes, Fergus Millar and Martin Goodman, T.S-T. Clark, 2000.
Seckel, Dietrich, The Rise of Portraiture in Chinese Art, Artibus Asiae,1993.
Seneca, "Against Superstitions", içinde Augustine, City of God, VI.10, Wm. B. Eerdmans Publishing Company, 1886; erişilebileceği web adresi University of Virginia Library Electronic Text Center; <http://www.etext.lib.virginia.edu/modeng/modengA.browse. html>.
Seneca, Moral Epistles, Çev. Richard M. Gummere, Loeb Classical Library, 1917- 25 [*Ahlak Mektupları*, Çev. Türkân Uzel, Jaguar Yay., 2018]; erişilebileceği web adresi: <http://www.stoics.com>.
Shaw, Brent D., "Bandits in the Roman Empire", Past and Present, 105 (1984): 5-52.
Shelton, Jo-Ann, As the Romans Did, Oxford University Press, 1988.
Shilappadikaram (The Ankle Bracelet), Prince Ilangoo Adigal, Çev. Alain Danielou, A New Directions Book, 1965.

Shinnie, P.L., Apedemak'tan gözden geçirerek, Lion God of Meroe: A Study in Egyptian-Meroitic Syncretism, L.V. Zabkar, içinde International Journal of African Historical Studies, 10/3 (1977): 492-4.

Smallwood, Mary E., The Jews under Roman Rule from Pompey to Diocletian, Cilt 20, A Study in Political Relations, Brill, 1976, 2001.

Snowden, F.M., Blacks in Antiquity: Ethiopians in the Greco-Roman Experience, Harvard University Press, 1970.

Spawforth, Anthony, Der., The Court and Court Society in Ancient Monarchies, Cambridge University Press, 2007.

Stambaugh, John E., The Ancient Roman City, Johns Hopkins University Press, 1988.

Stambaugh, John ve Balch, David, The Social World of the First Christians, SPCK, 1986.

Stark, Rodney, The Rise of Christianity: How the Obscure, Marginal Jesus Movement Became the Dominant Religious Force in the Western World in a Few Centuries, HarperCollins, 1997. r

Stark, Rodney, Cities of God: The Real Story of How Christianity became an Urban Movement and Cconquered Rome, Harper San Francisco, 2007.

Stark, Rodney, and Bainbridge, William Sims, A Theory of Religion, Rutgers University Press, 1987.

Stark, Rodney, and Finlce, Roger, Acts of Faith: Explaining the Human Side of Religion, University of California Press, 2000.

Strabo, Geographia, Çev. H.L. Jones, Loeb Classical Library, Harvard University Press, 1917-32 [Strabon, *Geographika*, Çev. Adnan Pekman, Arkeoloji ve Sanat Yay., 1993]; erişilebileceği web adresi: <http://www.penelope.uchicago.edU/Thayer/E/Roman/Texts/Strabo/home.html>.

Suetonius, The Twelve Caesars, Çev. Robert Graves, gözden geçiren ve giriş yazısı Michael Grant, Penguin, 1979.

Swanson, Guy, The Birth of the Gods: The Origin of Primitive Beliefs, University of Michigan Press, 1960.

Syme, Ronald, Tacitus, Clarendon Press, 1963.

Syme, Ronald, The Roman Revolution, Oxford University Press, 1939, 2002.

Tacitus, The Annals of Imperial Rome, Çev. Michael Grant, Penguin, 1956, 1996; erişilebileceği web adresi: <http://www.fordham.edu/halsall/ancient/asbook.html>.

Taylor, Lily Ross, "The Worship of Augustus in Italy During His Lifetime", Transactions and Proceedings of the American Philological Association (1920): 116-33.

Taylor, Lily Ross, The Divinity of the Roman Emperor, Oxford University Press, 1931, 1981.

Thapar, Romila, A History of India, Cilt 1, Penguin, 1966, 1990.

Thomsen, Rudi, Ambition and Confucianism: A Biography of Wang Mang, Aarhus University Press, 1988.

Thorley, J., "The Development of Trade between the Roman Empire and the East under Augustus", Greece & Rome, 2. seri, 16/2 (Ekim 1969): 209-23.

Thorley, J., "The Roman Empire and the Kushans", Greece & Rome, 2. seri, 26/2 (Ekim 1979): 181-90.

Turcan, Robert, The Cults of the Roman Empire, Wiley-Blackwell, 1996.

van der Sprenkel, Otto B.„ "Max Weber on China", History and Theory, 3/3 (1964): 348-70.

Velleius Paterculus, Roman histoiy, Çev. Frederick W. Shipley, Loeb Classical Library, 1924; erişilebileceği web adresi: <http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/rexts/ Velleius_Paterculus/home.html >.

Vermes, Geza, "Hanina ben Dosa: A Controversial Galilean Saint from the First Century of the Christian Era", Journal of Jewish Studies, 23 (1972): 28-50; 24 (1973): 51-64.

Vermes, Geza, Jesus the Jew, SCM Press, 1973, 2001.

Vermes, Geza, The Changing-Faces of Jesus, Penguin 2001.

Vermes, Geza, The Nativity: History and legend, Penguin, 2006.

Veyne, Paul, Der., Çev. Arthur Goldhammer, A History of Private Life, Cilt 1, From Pagan Rome to Byzantium, Belknap Press, 1987.

Veyne, Paul, Quand notre monde est devenu chretien (312-394), Editions Albin Michel, 2007.

Virgil, The Aeneid, Çev. Robert Fitzgerald, Everyman's Library, 1992 [Vergilius, *Aeneas*, Çev. İsmet Zeki Eyüboğlu, Payel Yay., 1995].

Vis and Ramin, Fahreddin Gorgânî Çev. George Morrison, Columbia University Press, 1972 [*Vîs ile Râmîn*, Çev. Mehmet Kanar, Ayrıntı Yay., 2013].

Walzer, Michael, On Toleration, Yale University Press, 1997.

Watt, James C. Y., "The Arts of Ancient China", The Metropolitan Museum of Art Bulletin, 48/1 (Yaz 1990): 1-72.

Weber, Max, "The Social Psychology of World Religions", From Max Weber: Essays in Sociology, Der. ve Çev. H.H. Gerth and C. Wright Mills, Oxford University Press, 1946.

Weber, Max, The Religion of China: Confucianism and Taoism, Çev. Hans H. Gerth, Free Press, 1951, 1968.

Weber, Max, The Religion of India: The Sociology of Hinduism and Buddhism, Çev. Hans H. Gerth ve Don Martindale, Free Press, 1962.

Weber, Max, The Sociology of Religion, Çev. Ephraim Fischoff, Beacon, 1963.

Wells, Benjamin W., "Trade and Travel in the Roman Empire", The Classical Journal (Kasım 1923): 7-16; (Kasım 1923): 67-78.

Wilken, Robert Louis, The Christians as the Romans Saw Them, Yale University Press, 1984.

Williams, Bruce, "The Kingdom of Kush, by Laszlo Torok", Journal of Near Eastern Studies, 59/4 (Ekim 2000): 306-10.

Williams, Bruce, "Meroe City, an Ancient African Capital: John Garstang's Excavations in the Sudan", Journal of Near Eastern Studies, 60/3 (2001): 197-200.

Wilson, A.N., Paul: The Mind of the Apostle, Sinclair-Stevenson, 1997.

Witt, R.E., Isis in the Ancient World, Johns Hopkins University Press, 1971, 1997.

Wolpert, Stanley, A New History of India, Oxford University Press, 1993, 2008.

Young, Gary K., Rome's Eastern Trade: International Commerce and Imperial Policy, 31 BC-AD 305, Routledge, 2001.

Zanker, Paul, The Power of Images in the Age of Augustus, University of Michigan Press, 1988, 1990.

Useful Websites

Ancient History Sourcebook, including East Asian History Sourcebook, at: <http:// www.fordham.edu/halsall/ancient/asbook.html>.

A great source for Latin texts and English translations is erişilebileceği web adresi: <http:// www.penelope.uchicago.edu/Thayer/E/home.html>.

A huge collection of primary and secondary sources for the study of ancient Greece and Rome is erişilebileceği web adresi:

<http://www.perseus.tufts.edu/cgibin/ptext?doc= Perseus%3Atext%3Al 999.02.0 137 &query=toc&layou t=&loc=3 5.2 - >.

See also: <http://www.sacred-texts.com>.

A very good source for ancient China, with essays and translations of early Chinese histories, including from the Hanshu, is erişilebileceği webadresi: <http://www2. iath.virginia.edu/xwomen/intro.html >.

Dizin

A
Actium 21, 41, 43, 48, 64, 85, 315, 316
Âdem 343
Adigal, Prens 217, 387
Aelia Capitolina 24, 372
Aelius Gallus 21, 112, 117, 195, 322, 356, 383
Aeneas 31, 33, 36, 37, 38, 40, 41, 44, 389
Afrodit 174, 183, 365
Agrippa 33, 34, 38, 41, 42, 43, 44, 46, 54, 57, 62, 64, 66, 68, 69, 70, 75, 78, 79, 138, 148, 328, 329, 330, 332, 362, 370, 372, 386
Agrippa Postumus 328
ahimsa (şiddetsizlik) 224
Ahura Mazda 19, 188, 201, 202, 203, 211
Ai, İmparator 391
Ai Zhang 291
Akvila 364, 365
Alba Longa 36
Allat 177, 178
Almanya 37, 45, 70, 119, 125, 179, 183, 318, 321, 322, 324, 325, 326, 360
Altın Eşek (*The Golden Ass*), (Apuleius) 92, 95, 96, 176, 182, 184, 371, 380
Amanirenas, Candace 21, 26, 28, 49, 101, 102, 103, 105, 108, 122
Amanitare, Candace 103
Amasya 86
Ameller [Elçilerin İşleri] 339, 341, 356, 359, 361, 362, 363, 367, 369, 370, 371, 372
Ammon 131
Anahita 204, 211
Anath 178
Angra Mainyu 203
Anna Perenna 94
Antakya 23, 138, 358, 360, 361, 363
Antipatris 171
Antonia Kalesi 149, 169, 334, 370
Anubis 41, 92
Apedemak 388
Apollo 56, 90, 91, 169, 246, 374
Apollonius 23, 29, 67, 128, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 214, 215, 216, 218, 219, 235, 236, 237, 353, 386
araba yarışları 77, 89, 93
Ara Ubiorum 70
Archelaus, Kral 166, 168, 169, 170, 172, 194, 337
Arikhankharer, veliaht prens 104
Aristeas 139
Aristobulus 146, 147
Arminius 22, 322, 324, 325, 326
Arsinoe 119
Artemis 76, 174, 368
Arthashastra 20, 214 231, 248, 383
Aryanlar 224
Asherah 178
Asi Nehri
Asoka, İmparator 20, 204, 213, 234, 235, 247, 248, 249, 251, 256, 377
Astarte 177, 178
astrologlar 156, 336
Aşkelon 171, 183
Atargatis 21, 25, 62, 90, 96, 174, 175, 176,

177, 178, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 360, 387
ataya tapınma 265, 268
Atbara, nehir 104
Athronges 169
Athsho 248
Atina 60, 61, 74, 131, 219, 243, 316, 353, 367
Augustus, İmparator 21, 22, 25, 26, 31, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 85, 86, 93, 100, 102, 103, 105, 106, 107, 108, 109, 111, 114, 116, 123, 124, 125, 126, 127, 130, 131, 136, 137, 146, 147, 148, 149, 158, 159, 164, 169, 170, 172, 179, 186, 190, 192, 194, 196, 201, 206, 243, 262, 265, 312, 313, 314, 315, 316, 318, 319, 320, 321, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 337, 347, 350, 355, 357, 361, 362, 365, 375, 378, 381, 385, 386, 388, 389
Aulus Avillius Flaccus 23, 354
Aulus Cremutius Cordus 350
Avesta 201
Axum 87, 104, 109, 113, 117, 122, 126, 215, 221
Aziz John Lateran 375
Aziz Peter Bazilikası 375
Aziz Simeon Stilit 177
Azizu 188
Aziz Zeus Tuşares 180
Azotus 171

B

Baalşamin 177
Babil 19, 20, 25, 28, 112, 145, 155, 158, 163, 177, 178, 180, 193, 197, 198, 200, 205, 206, 207, 209, 211, 235, 249,
Bacchus 94
Bactria 239
Bakkhalar (Euripides) 196
balıkçıl kuşları, kutsal 88
Bamyan Budaları 247
Ban Biao 260
Ban Gu 260, 261
Bannus 153
Ban Zhao 260
Barbaricum 221
Barnabas, havari 23, 359, 361, 362, 363
Barygaza 221
Bathyllus 43, 64
Beard, Mary 96, 371, 380
Bel 26, 112, 177, 178, 209
Bellah, Robert 178, 380
Beowulf 36
Berdan Nehri 353
Berenice 132, 147
Beyaz Hunlar, ayrıca bkz., Xiongnu bilge adamları, 255, 256
Beytüllahim 48, 155, 156, 159, 164, 170, 337, 339
Bhagavad-Gita 254
bhakti 254, 255
Bithynia 352
Bodhi ağacı 240
bodhisattvas 238, 245, 246, 247, 248
Brahmanizm 29, 216, 217, 220, 221, 224, 225, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 239, 241, 242, 244, 249, 250, 254, 255, 271, 285
Brahmanlar 214, 216, 220, 221, 231, 237, 250, 251, 252, 254, 371, 377
Britanya 23, 24, 27, 45, 64, 86, 125, 130, 183, 315, 362
Brutus 33, 43, 44, 350
Buda 20, 25, 217, 224, 238, 240, 245, 246, 247, 248, 252, 254
Budist keşişler 215, 237, 252, 256
Budizm 23, 29, 97, 98, 100, 202, 203, 204, 212, 213, 217, 218, 220, 224, 225, 234, 235, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 262, 263, 269, 271, 377
Burgon, John William 118
Büyük Hirodes, Kral 21, 22, 28, 66, 118, 119, 127, 137, 145, 165, 172, 243, 313, 334, 335, 337, 338, 345, 346, 362
Büyük İskender 45, 58, 67, 88, 124, 138, 178, 191, 197, 201, 211, 235
Büyük Kiros 20, 191, 201

C-Ç

Caesarea (Kayserya) 66, 138, 147, 171, 335, 359, 374
Caligula, İmparator 23, 34, 47, 50, 69, 170, 206, 349, 350, 353, 354, 355, 357, 360, 362, 373
Campus Martius 38, 40, 44, 57, 187, 329, 357
Capernaum 171, 342, 384
Capri 336
Carrhae 21, 194, 195, 196, 322, 324
Cassius 33, 43, 44, 45, 46, 49, 51, 53, 54, 57,

62, 66, 69, 76, 89, 107, 123, 125, 196, 243, 244, 313, 318, 322, 324, 327, 328, 350, 381
Cassius Dio 44, 45, 46, 49, 51, 53, 54, 57, 62, 66, 69, 76, 89, 107, 123, 125, 243, 244, 313, 318, 322, 324, 327, 328, 381
Celileli Yahuda 22, 346, 338
Cenchreae 364
Ceres 183, 185
Chang'an 26, 258, 261, 262, 269, 270, 277, 278, 283, 284, 289, 290, 291, 299, 302, 306, 307, 308, 310
Changling 267
Cheng 260, 272, 273, 282
Chloe 364
Cicero 84, 134, 381
cinsel ilişkiden uzak durma 340
Cizvit misyonerleri 269
Claudius, İmparator 23, 50, 64, 350, 355, 362
Constantin, İmparator 24, 109, 374
Crassus 191, 194, 195, 196, 322, 324, 386
Cresens 40
Ctesiphon 199, 200, 202, 209
Cullavagga 244, 253
Cymbeline 315
Çandragupta Maurya, İmparator 230, 243, 248
çarmıha germe 349
çekirgeler 288, 299, 306, 310, 325, 336
Çerusker 322
çilecilik 242
Çin 21, 22, 23, 26, 27, 29, 30, 45, 58, 59, 71, 86, 87, 114, 116, 118, 130, 193, 197, 199, 201, 212, 215, 216, 219, 232, 237, 239, 246, 249, 256, 257, 258, 260, 261, 262, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 275, 276, 277, 278, 284, 286, 288, 289, 296, 298, 299, 300, 301, 304, 305, 306, 307, 309, 311, 312, 321, 324, 328, 350, 373
Çin Seddi 21, 257, 258, 298

D

Dagon 171
Dağ Vaazı 344
Dalmaçya 313, 319, 337
Damis 209, 211, 214, 215, 216, 218, 219, 235, 237
Daniel Kitabı 145
Daoizm 262, 269, 278
Darius, Kral 20, 201
David, Kral 113, 137, 382, 385, 388
Decapolis 342
Defne 360
Demetrius 368
devanampriya 249
devaputra 249
Dicle 19, 179, 199
Dido, Kartaca Kraliçesi 36
din değiştirenler 140, 141
dine giriş törenleri 96
Ding, İmparatoriçe Muhteşem Yaşlı Kadın 264, 273, 274, 275, 283
dinler 28, 29, 55, 60, 96, 97, 98, 107, 179, 217, 224, 232, 241, 242, 245, 294
Diocletianus, İmparator 374
Diodorus Siculus 101, 105, 111, 117, 185, 381
Dionysus 96
Doğu Ortodoks Kilisesi 237
Domitian, İmparator 53
Dong Xian 274, 275, 276, 278, 279, 281, 282, 283
Dong Zhongshu 285
Drusus 69, 70, 71, 329
Dura Europos 198, 201, 387
Durkheim, Emile 96, 178, 179, 382
Duşara 180

E

Ebiyonlar 373, 375
Ecbatana (Hemedan, İran) 200, 211
Efes 67, 76, 122, 364, 368, 370
ekklesia 359
Elbe 319
Elazar 343
Elephantine, Eleusinian gizemleri 105
Emmaus 169
Epikürcülük 61
Epona 184
Erastus 366
eruv 144
eşek sıpaları 64
Esseniler 142, 340, 341
Etiyopya Ortodoks Kilisesi 109
Etna Dağı 38
Eunus 21, 185
Eusebius, başrahip 109, 374
Evanjelist Philip 108
ev kiliseleri 371
Ezana, İmparator 24, 109

F

fahişeler 65, 76, 345
Farisiler 128, 129, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 149, 156, 157, 172, 344, 345, 346, 347, 354, 357
Farisi Zadok 338
Faxian 248
Feuerbach, Ludwig 179
Fibi (Phoebe) 364
Filipi 33, 360, 364
Filistin 21, 23, 28, 46, 68, 128, 129, 130, 132, 133, 136, 140, 141, 145, 146, 147, 150, 151, 152, 153, 157, 164, 165, 166, 169, 170, 171, 175, 337, 340, 343, 346, 353, 362, 374
Filistinliler 171
Fırat 22, 49, 179, 188, 189, 190, 193, 198, 199, 205, 209, 257
Flavus 325, 326
Florus 185
folk masalları 269
Forum Augustum 38, 79, 325
Fox, Robin Lane 93, 159, 375, 383, 384
Fu, İmparatoriçe Muhteşem Yaşlı Kadın 272, 273, 274, 275, 276, 278, 279, 280, 282, 283
Fulvius 60

G

Gad 237
Gaetuli göçebeleri 318
Gaius Caesar 315
Galatyalılar 356, 362, 363
Galba, İmparator 24, 50, 206
Galerius, vali 89
Galya 45, 49, 69, 70, 71, 76, 98, 105, 124, 130, 170, 172, 177, 183, 184, 331, 332, 338, 346, 357, 360
Galyalılar 184, 325
Gandhara 22, 24, 219, 230, 235, 246, 247, 255, 256
Gao Zu, İmparator 308
Garamantlar 317
Gautama Buda, bkz., Buda Gaza 240, 246
genelevler 32, 331
gergedanlar 77, 104
Gersamot Hendeke VII., Candace 108
Gibbon, Edward 31, 52, 174, 208, 255, 358, 376, 379, 382
gizem kültleri 62, 63, 181, 182, 203, 332
gladyatörler 40, 65, 77, 320
Glaphyra, Prenses 148, 194
Golgotha 349
Gondophares, Kral 22, 24, 158, 218, 219, 225, 235, 236, 237, 239, 246
Gotarzes, Kral 209, 212
Guanzi 263
günah 182, 238, 254, 371
güneş tutulmaları 302, 303
Güney Arabistan 19, 21, 27, 28, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 322

H

Hadad 177, 180, 387
hadım etme 367
Hadrianus Duvarı 183
Hadrianus, İmparator 24, 57, 183, 372
Haiqu 304
Halikarnas 68
Hanina ben Dosa 153, 380, 389
Hannibal 21, 86
Hanshu 260, 262, 268, 269, 272, 273, 277, 278, 279, 280, 281, 283, 288, 290, 292, 295, 298, 299, 303, 305, 306, 312, 382, 390
harmani 25, 40, 71, 240, 314
haruspices 55
Hasidim 104, 153, 154
Haşmonayimler 141, 150, 157
hayvana tapınma 135
Hazar Kapıları 211
Hegel, G.W.H. 108, 109
Hemerobaptistler 340
Hengel, Martin 154, 382
Hephaestion 211
Hera 174, 180
Herakles (Herkül) 104
Hermes 243, 362
Herodium 165
Herodot 191, 192
heykeller 33, 71, 90, 201, 240, 247, 314, 329
Hıristiyanlar 40, 137, 143, 158, 187, 208, 357, 358, 361, 365, 371, 373, 375, 378
Hıristiyanlık 24, 29, 91, 95, 98, 100, 109, 131, 158, 183, 187, 203, 204, 212, 218, 225, 237, 263, 271, 312, 343, 352, 358, 367, 371, 375, 376, 378, 379
Hierapolis 176
Hierocles 208
Hillel 146
Hinduizm 19, 29, 97, 98, 100, 216, 239, 240, 241, 254, 255, 379
Hint sümbülü 222
Hippo'lu Augustinus 55

Hirodes Agrippa II., Kral 370, 372
Hirodes Agrippa I., Kral 362, 370
Hirodes Antipa 337, 341, 342, 345, 348
Hirodesciler 345, 346
Hit 189
Hobbes, Thomas 28, 51, 197
Homer 273, 282, 301, 305, 381, 382
homoseksüellik 275
Horatius 37, 43, 61, 63, 64, 66, 69, 72, 73, 95, 315
Horus 95
hsiao (ana babaya saygı) 265
Huan, İmparator 300

I-İ

Iarchas 237
Iconium (Konya) 361
Iol 75, 316
Irenaeus 108
Iullus Antonius 80
İbrahim (Abraham) 128, 155, 343
İbrani 141
İdumaea [Edom] 129, 137, 141, 151
ilahi güçlerin diliyle konuşabilmek 359
İlk Köle Savaşı 185
İmparator Muhafızı 329, 330, 350
imperator (unvan) 35
İncil yazarları 145, 147, 341, 344, 373
ipek 27, 32, 86, 87, 118, 166, 199, 223, 239, 246, 257, 258, 260, 266, 269, 270, 271, 279
ipek yolları 269, 270
İşaya (Yeşaya) Kitabı 108, 154, 155
İsis 29, 30, 41, 62, 63, 85, 88, 91, 92, 93, 95, 96, 97, 98, 99, 102, 104, 105, 118, 135, 139, 177, 182, 184, 186, 187, 315, 332, 357, 366, 367, 369
İsis kültü 30, 92, 97, 98, 99, 182, 186, 367
İskenderiye 23, 26, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 105, 114, 115, 117, 138, 199, 222, 316, 334, 353, 354, 355, 358, 360
İskenderiyeli Filon 58, 137, 334
İskender (sahtekâr) 20, 45, 58, 67, 88, 124, 138, 178, 191, 197, 201, 211, 235, 239
İslamiyet 29, 98, 116, 203, 212, 361
İspanya 35, 37, 45, 49, 70, 86, 124, 125, 130, 136, 179, 184, 316, 370
İsrail 19, 20, 25, 129, 140, 150, 155, 183, 337, 343, 369
İzmir (Smyrna) 183

J

Jainizm 20, 100, 217, 218, 220, 224, 225, 234, 241, 242, 244, 250, 251, 252, 253, 255, 256, 263
Jaynes, Julian 84, 107, 383
Jericho 147, 150, 164, 165
Joazar, başrahip 168, 339
John, havari 39, 58, 76, 93, 95, 118, 137, 139, 176, 336, 371, 375, 380, 381, 384, 385, 386, 388, 389
Jonathan, başrahip 370
Josephus 69, 124, 129, 132, 137, 142, 143, 144, 145, 147, 148, 149, 150, 152, 153, 154, 164, 165, 166, 168, 170, 199, 206, 314, 334, 335, 338, 339, 340, 341, 355, 372, 383
Juba II., Moritanya Kralı 21, 70, 75, 116, 131, 148, 149, 194, 215, 313, 314, 315, 316, 318, 325, 386
Julia 66, 78, 79, 80, 81, 328
Julius Caesar 21, 33, 35, 38, 41, 42, 43, 45, 47, 54, 57, 70, 71, 88, 156, 194, 195, 196, 313, 332, 365
Juno 55
Jupiter 314
Justinianus, İmparator 187
Juvenal 43, 59, 72, 77, 89, 182

K

Kabil ile Habil 318
kadınlar 40, 55, 74, 88, 90, 92, 94, 98, 124, 153, 166, 179, 204, 215, 217, 220, 224, 236, 242, 254, 283, 311, 322, 346, 354, 364
kâfirlik 178, 348, 352
Kama Sutra 222, 223, 253
Kanheri 252
Kanişka, Kral 247, 248, 249, 256
Kartaca 20, 36, 46, 124, 316, 317, 367
kast sistemi 217, 220, 231, 250
Kautilya 20, 214, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 248, 383
Kayafa [Caiphas], başrahip 347, 348, 349
Kelt rahipleri (Druidler) 176, 331
Kibele [Cybele] 26, 62, 90, 91, 96, 180, 182, 183, 186
Kilikya 363
Kırmızı Kaşlar 309, 310
Kleopatra 21, 41, 43, 64, 85, 113, 124, 131, 315, 316, 353, 386
Kleopatra Selene 315, 316, 386
Konfüçyüs 20, 26, 59, 71, 259, 263, 265,

267, 269, 279, 285, 290, 298
Konfüçyüsçülük 29, 100, 202, 262, 263, 265, 267, 269, 270, 271, 278, 280, 284, 285, 286, 295, 296, 312, 377
Korint 33, 73, 76, 131, 148, 177, 219, 247, 364, 365, 366
Korintliler 66, 361, 364, 366, 367, 368, 376, 379
Krişna 251, 254
Kşatriyalar 220, 221, 231
Kudüs 21, 22, 23, 24, 32, 68, 98, 108, 112, 113, 128, 129, 132, 133, 136, 138, 139, 141, 142, 146, 147, 148, 149, 154, 155, 156, 157, 158, 166, 167, 168, 169, 174, 175, 197, 215, 334, 335, 336, 340, 343, 344, 345, 346, 348, 349, 352, 354, 355, 356, 359, 362, 363, 368, 370, 372
Kujula Kadphises, Kral 23, 24, 238, 257
kültler, ayrıca bkz., gizem kültleri 126, 137, 340
kurbanlar 24, 137, 278, 331, 336
Kuşanlar 238, 239, 240, 247, 249, 256, 257, 269, 298, 377

L

Lactantius 94, 383
lares 71, 74, 75
Latin 82, 94, 124, 259, 324, 386, 390
Lepidus 71
Leuce Come 119
Liberalia 94
Lidya 364
Liji (Usuller Kitabı) 259, 263, 265, 266, 284, 384
Liu Bosheng 309
Liu Hong 291
Liu Shi, Prens 260
Liu Xin 296, 310
Liu Ying, Prens 289, 292
Livia Augusta 107
Livius 43, 111, 315, 384
Lu, Ana 265, 304, 305, 309
Lucius 92, 95, 96, 97, 328
Lugdunum (Lyon) 69, 70, 183
Lu Jia 265
Luka, havari, ayrıca bkz., Luka İncili 145, 154, 155, 156, 159, 337, 339, 341, 342, 343, 348, 356, 360, 363
Luka İncili 337, 339, 341, 342, 343, 348
Lukianus 395
Lupercalia 93
Luther, Martin 322, 324
Lystra 361

M

Machiavelli, Niccolò 130, 230, 248, 281
Macro 350
Macrobius 65, 78, 79, 385
madeni para 105, 275, 299, 331
Maecenas 33, 36, 37, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 54, 57, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 69, 72, 73, 78, 81, 330, 331, 382
Mahabharata 254
Mahavira 20, 224, 234, 242
Mamertine Hapishanesi 350
manastır sistemi 204
Mencius 296
Mao 248
Marcellinus 200
Marcus Antonius 21, 34, 41, 42, 48, 64, 71, 80, 85, 124, 168, 315, 334, 353, 386
Marcus Aurelius, İmparator 125, 135, 376
Marduk, bkz., Bel Mariamne 209
Marib 19, 122, 123
Markos İncili 98
Mars 33, 38, 41, 57, 112, 205, 325
Martialis 31, 59, 70
Marx, Karl 108, 109, 179
Masada 340
Matta İncili 155, 157, 158, 170, 342, 343, 360
Matta 134, 149, 150, 156, 158, 159, 167, 343, 344, 345, 347
Maxentius, İmparator 24, 374, 375
Meeks, Wayne 26, 85, 364, 385
Menahem 339, 340
Menelik 113
Meroe 19, 21, 26, 49, 100, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 111, 113, 116, 122, 123, 126, 215, 221, 232, 371, 382, 388, 389
Merv 200
Meryem, İsa'nın annesi 95, 113, 159, 222, 339
Mesihler 154, 165
Milvian Köprüsü 24, 374, 375
Minerva 41, 55
Minucius Felix 131
Mithridates, Kral 86
Mitra (Mitras) 204, 211, 248
Mısır 19, 21, 28, 35, 37, 41, 45, 46, 49, 58, 62, 76, 84, 87, 88, 89, 91, 92, 100, 101, 102, 103, 105, 106, 107, 115, 117, 118, 119, 126, 133, 159, 167, 170, 171, 180, 183, 187, 208, 222, 224, 317, 318, 346, 354, 355, 357, 361
mısır yardımı 319, 320

mokşa 220, 243
Moritanya 21, 131, 148, 149, 183, 194, 215, 313, 315, 316, 317, 318, 325
Murena 65
Musa 22, 133, 143, 192, 200, 201, 204, 205, 361, 362
muson rüzgârları 117
Muziris 222
mür 27, 87, 113, 118, 158
Mytilene 68

N

Nagalar 233
Nana 249
Nanaia 248
Napolyon Bonaparte 324
Naqa Tapınağı 103, 162
Nasıra 152, 156, 165, 169, 170, 171, 342
Natakami, Kral 104
Nebatiler 123, 127, 180
Nebatiye 183
Nebukadnezar II., Kral 197
Nehardea 209
Nejrani 120, 121
Neptün 41, 134
Nero, İmparator 23, 24, 61, 64, 69, 113, 164, 186, 187, 206, 238, 350, 371
Nicodemus 349
Nietzsche, Friedrich 37, 60, 352, 358, 376, 378, 379
nirvana 97, 218, 241, 245
Numidya 313, 315
nüfus sayımları 396

O-Ö

Oado 248
Octavia 365
Odysseus 36
Orodes III., Kral 205
Orodes II., Kral, 196
Orpheus 31, 90
Osiris 41, 92, 97, 367
Ovidius 43, 76, 81, 82, 93
Ölü Deniz Parşömenleri 142, 340
ölüm sonrası 30, 97, 144, 145, 241

P

Pacorus I., Kral 200
Palmira 23, 174, 175, 177, 181, 183, 188, 189, 199, 205
Pamir Dağları 257
Pan 87, 104
Pandateria 79
Panias 66
Panteon 57
Panunya 69, 184, 313, 319, 337
papatya zincirleri 93
Partlar 21, 22, 114, 147, 190, 192, 194, 195, 196, 197, 200, 201, 205, 219, 324
"Part vuruşu" 195
Pavlus (Paul), havari 23, 24, 29, 33, 58, 60, 61, 66, 67, 108, 113, 133, 136, 140, 145, 158, 159, 172, 173, 188, 208, 212, 238, 239, 241, 339, 343, 348, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 371, 373, 374, 375, 376, 377, 378, 379
pax Augusta 39, 49, 51, 65, 85, 379
pax Romana 142, 179
Pentecostalism 91, 169
Peter, havari 185, 350, 375, 381
Petra 118, 119, 126, 171
Petronius, vali 73, 89, 106, 112, 383, 386
Philip, Kral 170
Philostratus 128, 207, 208, 209, 210, 214, 219, 235, 236, 386
Phraataces, Kral 22, 190, 191, 192, 193, 200, 204, 205
Phraates, Kral 192, 201
Ping, İmparator 283, 288, 289, 290
Pisagor 208
Plinius 34, 42, 66, 95, 106, 112, 114, 115, 116, 142, 193, 199, 317, 352, 386
Plutarkhos 50, 174, 194, 198, 315
Pompeii 24, 40, 115, 121, 184, 320
Pompeius 21, 32, 43, 88, 135, 136, 156, 157, 195
Pontius Pilatus 22, 170, 333, 334, 336, 347, 348, 349
Pontus 81, 352
Priscilla 364, 365
Prometheus 214
Proteus, Prudentius 208
Ptoleme, Kral 318
Publius 106, 195
Publius Petronius, vali 106
Purushapura 248, 256

Q-R

Qataban 122
Raaflaub, Kurt 235, 386
Ramayana 250, 254
Ren, nehir 49, 79
ren (yardımseverlik) 295

Rey, İran 211
Rhone, nehir 183
Rives, James 184, 386
Roller, Duane 315, 386
Roma 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 28, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 45, 46, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 56, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 101, 102, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 114, 115, 116, 117, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 144, 146, 147, 148, 150, 151, 153, 154, 156, 157, 164, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 174, 175, 177, 178, 179, 180, 181, 184, 185, 186, 187, 188, 190, 192, 193, 194, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 210, 215, 219, 221, 222, 225, 232, 235, 239, 240, 243, 251, 256, 265, 269, 270, 278, 304, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 342, 346, 347, 348, 349, 350, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 360, 362, 364, 365, 369, 370, 371, 372, 373, 374, 375, 376, 377, 378, 379, 382, 384, 386
Roma İmparatorluğu 24, 26, 31, 34, 52, 82, 86, 87, 91, 97, 98, 105, 107, 112, 121, 128, 136, 174, 179, 184, 193, 194, 203, 205, 208, 210, 215, 221, 225, 235, 256, 278, 313, 317, 327, 347, 353, 375, 379, 382
Romula 184
Romulus 19, 33, 53, 58, 329

S-Ş

Sabota 114
sadhus 237
Sadukiler 142, 143, 144, 145, 338, 346, 348
Sahra Çölü 317
Saka göçebeleri 225, 235
Salamis 40
Salome 341
salutatio 60, 330
Samiriye 66, 129, 147, 150, 170, 172, 337, 343, 344
Samiriyeliler 343, 344
Samson ve Delilah 171
Sanhedrin 140, 142, 146, 346, 348, 352, 370
Sardunya 180, 332
Sarı İmparator 307, 309
Sarı Irmak 264, 298, 299, 301
Sarmentus 72
Sasani hanedanlığı 24
Saturnalia 385
Satyricon (Petronius) 63, 73, 386
Scribonia 79
secde etmek 210, 266
Sejanus 330, 331, 333, 334, 336, 349, 350
Selanik 369
Seleukeia (Seleucia) 26, 198, 199, 200, 201, 206, 209
Seleukoslar (Seleucidler) 320, 191, 20197
Selouros 38
Semerkant 199, 256
Sempronius Gracchus 80
Sen, Amartya 94, 157, 300, 352
Seneca 32, 42, 43, 55, 61, 62, 64, 65, 66, 70, 186, 367, 368, 387
senkretizm (bağdaştırmacılık) 177
Sepphoris 165, 169, 342, 359
Serapis 88, 92, 139
Shammai 397
Shandong 309
Sharon 98
Sheba 113, 114, 381
Shi Dan 272
Shun, Lord 273, 310
Shun Zhang 273
Shvetambara mezhebi 242
sicarii 339, 340, 347, 348, 349, 362, 370, 372
Sicilya 20, 21, 43, 183, 185
Siddhartha, bkz., Buda 20, 224, 245, 246
Sidon 118
Sihizm 98
Silappatikaram 217, 221, 223, 246, 251
Silas, havari 363
Simon (asi) 4, 165, 322, 347, 371, 380, 386, 387
sinagoglar 136, 138, 139, 145, 155, 354, 359, 360, 365
siren 36
Sisam 106
Soğdlar 257
Sri Lanka 116, 256
Srotriyas 250
Stark, Rodney 98, 99, 133, 136, 156, 178, 187, 360, 375, 388
Stephan, havari 352, 353
Stoacılık 61, 62, 63, 91, 92, 98, 108, 134,

144, 357, 358, 366, 367, 368
Strabon 27, 31, 38, 52, 84, 85, 86, 87, 88, 91, 101, 102, 104, 106, 110, 112, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 123, 126, 136, 188, 197, 199, 200, 202, 209, 215, 243, 315, 331, 353, 365, 366, 388
stupalar 234, 238, 256
Suetonius 34, 39, 47, 48, 51, 62, 63, 77, 78, 80, 107, 116, 158, 164, 187, 324, 327, 328, 329, 330, 331, 336, 365, 388
Süleyman'ın Özdeyişleri (Mezmurları) 156, 157
Süleyman (Solomon), Kral 113, 128, 156, 157
sülünler 277, 284, 286, 289
sünnet 23, 140, 361, 362, 363
Suriye 25, 35, 37, 45, 49, 62, 76, 89, 90, 106, 168, 169, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 183, 196, 198, 205, 257, 321, 346, 355, 360, 361, 363
Susa 128, 192
Swanson, Guy 182, 388
Syene 105
Syllaeus 117, 119, 120, 126, 127, 141, 322, 356
synodiarchlar 189
Şamlı Nicolaus 138, 169, 243, 313
Şam 23, 118, 171, 175, 177, 183, 349, 353, 355, 356, 357
şeytan çıkarma 342
Şiva 216, 248, 254, 255

T

Tacitus 44, 47, 63, 65, 69, 77, 78, 79, 80, 107, 116, 125, 128, 135, 140, 153, 194, 206, 323, 325, 326, 328, 330, 331, 332, 334, 349, 350, 365, 371, 388
Taklamakan Çölü 258
Taliban 247
Tarsus 25, 113, 136, 353
Tarsuslu Saul, bkz., Pavlus (Paul), havari 133
tau 155
Taxila 22, 214, 216, 218, 221, 225, 230, 235, 236, 237, 238, 247, 256
Teotihuacan 86
Terentia 43, 65
Tertullianus 158, 368
tesserae 59
testudo 123
Teutoburg Ormanı 22, 28, 325
Tevrat 133, 143, 144, 145, 338, 344, 356
Thapar, Romila 234, 255, 388
Theodosius, İmparator 24, 53, 352, 377
Thomas, havari 28, 60, 216, 237, 371, 383
Thucydides 44
tianzi, 249
Tiber 57, 94, 170, 182, 350, 374
Tiberias 342
Tiberius Claudius Nero 64
Tiberius, İmparator 22, 23, 34, 47, 50, 64, 70, 79, 125, 161, 186, 206, 315, 318, 319, 326, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 347, 350, 351
Timoteos, havari 363
timsahlar 77
Titus, İmparator 24, 132, 147, 187, 372, 384
Tomis 43, 81
Trajan, İmparator 123, 352
Trogus 192
Troya 36
Troyalı Helen 90
Tullanium Hapishanesi 314
Tumna 122
Tuna, nehir 125, 183, 184, 373
Turnus 37, 43, 78, 381
tütsü 27, 28, 76, 87, 112, 113, 114, 115, 116, 118, 119, 120, 121, 122, 126, 158, 171, 199, 215, 223, 270
Tyrannion 86
Tyre (Sur) 118

U-V

Upanişadlar 254
Vaftizci Yahya 22, 23, 337, 340, 341, 345, 348
Valmiki 250
Vardanes I., Kral 23, 206, 209, 210, 211, 212, 235
Varus 169, 321, 322, 323, 324
Vatikan 371
Vedalar 254
Velleius Paterculus 42, 319, 321, 322, 389
Venüs 33, 41, 57, 82
vergilendirme 300, 338
Vergilius 31, 36, 37, 41, 43, 63, 64, 75, 243, 389
Vermes, Geza 132, 142, 153, 159, 338, 342, 344, 345, 369, 387, 389
Vesali 256
Vespasianus, İmparator 35, 53, 132, 153, 187, 327, 372
Vesta 33, 40, 192, 381
Veyne, Paul 56, 79, 133, 134, 389
Via Egnatia 363

Via Maris 171, 342
Vipsania 79
virtus 41
Vis ile Râmin 196, 202, 389
Vişnu 254, 255
Vitellius, İmparator 206
Vulcan 134

W

Wang An 306
Wang Hung 282
Wang Jia 266, 267, 268, 269, 275, 278, 279
Wang Lin 307
Wang Mang 22, 26, 29, 34, 258, 260, 262, 268, 272, 273, 274, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 324, 325, 328, 380, 382, 384, 388
Wang Yi 302
Wang Zhengjun, İmparatoriçe Muhteşem Yaşlı Kadın 259, 260, 261, 262, 272
Weber, Max 109, 214, 230, 232, 240, 301, 380, 388, 389
Weiyang Sarayı 274, 306, 308, 310
Weser, nehir 325
Witt, R.E. 95, 95
Wu, İmparator 266, 289

X

Xerxes 40
Xiongnu (Hunlar) 257, 298, 299, 301
Xi Wangmu (Batı'nın Kraliçe Anası) 277
Xuanzang 216, 248, 256

Y

Yafa 171
Yahuda (asi) 399
Yahuda İşkariyot (Judas Iscariot) 347, 348
Yahudi Diasporası 46
Yahudiler 19, 58, 85, 92, 102, 128, 129, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 145, 146, 148, 149, 154, 155, 158, 166, 168, 169, 172, 177, 178, 179, 180, 225, 230, 332, 333, 335, 336, 338, 339, 343, 344, 346, 347, 348, 353, 354, 357, 361, 362, 368, 369, 370, 371, 372, 373, 379
Yahudilik 29, 97, 98, 100, 133, 140, 141, 142, 144, 153, 154, 172, 178, 203, 225
Yaksalar 215
Yakup [James], İsa'nın kardeşi 23, 357, 359, 362, 363, 370, 373
yamyamlık 371
Yaşlı Cato 55
Yaşlı Gamaliel 354
Yehova (Yaweh) 129, 133, 134, 135, 141, 143, 177, 184, 185, 187
Yesrib (Medine) 120
Yin ve Yang 306
yoga 254
Yuan, İmparator 216, 260, 261, 272
Yueshang göçebeleri 284, 286
Yuhanna İncili 152, 341, 348, 373
Yunan 25, 26, 44, 50, 56, 62, 67, 75, 86, 88, 102, 104, 108, 112, 116, 138, 153, 170, 174, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 194, 198, 199, 200, 201, 205, 208, 209, 215, 219, 236, 239, 240, 246, 247, 248, 313, 316, 342, 354, 359, 364, 367, 368, 379
Yunan kültürü 88, 127, 239, 246, 247, 342
Yunanlar 40, 79, 85, 87, 89, 90, 91, 130, 136, 138, 179, 198, 219, 235, 236, 239, 246, 354, 355, 368, 379
Yunan tanrıları 178

Z

Zarmanochegas 243
Zealotlar 22, 338, 339, 347, 362, 372
Zeno 20, 60
Zerdüşt 19, 158, 201, 202, 203, 212, 216
Zerdüştlük 178, 201, 202, 203, 204, 212, 262
Zeus 56, 68, 180, 208, 353, 362, 392, 399
Zhang Qian 239
Zhao Feiyan, İmparatoriçe 283
Zhou, Dük 284, 286, 287, 290, 292, 296, 297, 298, 301, 310, 311
zina 33, 79, 80, 127, 399